

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה
דרך ארבעים ושניים
תשל"ח

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

ל ש ו נ נ ו

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט—תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני (תרצ"ד—תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן חיים (תשט"ו—תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו—תשל"ב)

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

מוזכיר המערכת: מאיר מדן

העורך: שרגא אברמסון

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

התוכן:

203	מִן "פֶּתָאב אֶלְנֶתֶף" לִרְבִּי יְהוּדָה חֵיוֹג' לְשִׁמּוֹאֵל ב'	שֶׁרְגָא אֶבְרַמְסוֹן
17	מִבְּעִיּוֹתָיו שֶׁל הַמִּילּוֹן הַהִיסְטוֹרִי לְלִשׁוֹן הָעִבְרִית	זֶאב בֶּן-חַיִּים
99	בֵּין קֹנְגֶרֶס לְקֹנְגֶרֶס	דֵּן בֶּקֶר
163	"הַמְּלִים שִׁישׁ לֵהֶן נִגְזְרוֹת" מֵאֵת מַחְבֵּר אֶלְמוֹנִי	מֹשֶׁה בֶּר-אֶשֶׁר
252	עַל הִיסּוּדוֹת הָעִבְרִיִּים בְּעִרְבִית הַמְדוּבֶרֶת שֶׁל יְהוּדֵי מְרוֹקוֹ	נִמְרוֹד בְּרִי
60	שֶׁם-תּוֹאֵר מוֹעֵצִים וְשֶׁם-עֵצִים מוֹתָאֵר בְּעִבְרִית	שִׁמּוֹאֵל יִיבִין
307	הָעִרּוֹת בִּלְשׁוֹנוֹת ט"ו	הָעִרּוֹת בִּלְשׁוֹנוֹת ט"ז
64	לְזִיהוּי שְׁמוֹת אַחֲדִים שֶׁל זִנִּי חִטָּה קְדוּמִים	מִרְדְּכִי פֶסֶלוֹ
37	עִיבּוּד סִפְרוֹתֵם שֶׁל הַקְּרִיאִים בַּמִּילּוֹן הַהִיסְטוֹרִי	אִילָה לִיּוֹנֶשֶׁט
4	לְלִשׁוֹן הָעִבְרִית	רֵאוּבֵן מִירְקִין
237	פֶּתְחֵי פְּרֹפ' זֶאב בֶּן-חַיִּים (הַמִּשְׁחָ)	מִסְגָּנוֹן אֶל סִגְנוֹן: הַדֶּרֶךְ הָעוֹלָה מִפְּתִיכָתוֹ שֶׁל ש"י אֶבְרַמּוֹבִיץ אֶל ה"נּוֹסַח" שֶׁל מְנַדְּלִי מוֹכֵר סִפְרִים
25	לְמִיּוֹן הַמּוֹבָאוֹת בְּעֶרֶךְ מִילּוֹנִי	מִרְדְּכִי מִישׁוֹר
125	עַל מְלִים עִבְרִיּוֹת בְּתוֹךְ הַיִּצִּירָה הַסִּפְרוּתִית	אוֹמֶרְטוֹ פּוֹרְטִיס
190	בְּנִיבִים הָאִיטָלְקִיִּים	מִנַּחֵם צִבִּי קֶדְרִי
83	נִתְפַּעַל כְּבִינוּנִי בִּלְשׁוֹן הָרִבֵּנִית (הַשּׁו"ת) מֵה טִיבּוֹ?	אִלִּישֶׁע קִימְרוֹן
3	לְשׁוֹנָה שֶׁל מְגִילַת הַמִּקְדָּשׁ	ש"א
51	זֶאב בֶּן-חַיִּים בֶּן שִׁבְעִים	—
	מֵתוֹךְ הַסְקִירָה שֶׁהוֹגֶשֶׁה לְבִאֵי הַקֹּנְגֶרֶס הָעוֹלָמִי	
	הַשְּׁבִיעִי לְמַדְעֵי הַיְּהוּדִים בִּירוּשָׁלַיִם	

	מן העבודה במילון ההיסטורי	
273	ישראל בן-דוד	שוב "על שחזורן של צורות נפרד"
274		הרויחא
73	ישראל ייבין	הבלעת נ' בסוף תיבה
276	מרדכי מישור	יוציא = יוצא
136	אלישע קימרון	לנוסחה של מגילת המקדש
	ביקורת	
146	יהושע בלאו	אוסף מאמריו של מזרחן חשוב
294		ספר על המלילות באוגריתית
301		מהדורה חדשה ותרגום חדש של "מורה נבוכים"
278	זאב בן-חיים	ישנים גם חדשים מן צפוני מדבר יהודה
	הערות	
314, 159	שרגא אפרמסון	אגב קריאה
75	משה אור	ועוד על "הסומך הבווד" במקרא
79	אילן אלדר	הערות קטנות: נתפעל; צאָלָה
152	משה אלטבואר	נָבֶלֶת (Nablath) — שם עברי לספר תהלים
76	יהושע בלאו	עוד על יסיכה ויעידה
308		לנוסח מזמור צא מקומראן
	הרטום מנחם ע'	הערות על חקר התעתיק של מלים איטלקיות באותיות עבריות
310		
78	ש"א ליונשטם	חלושה
77	מיכאל סוקולוף	עוד לעניין מחת פורענות
156	מרדכי ע' פרידמן	מחת פורענותן של רשעים ומשא ומתן בלשון חכמים
158	מאיר רוטנברג	תגובה על "ועוד על 'הסומך הבווד' במקרא"
80	ספרים שנתקבלו	

לשוננו

פּתב־עַת לַחֲקֵר הַלָּשׁוֹן הָעִבְרִית
וְהַתְּחוּמִּים הַסְּמוּכִים לָהּ

פֶּרֶךְ אַרְבָּעִים וּשְׁנָיִם, חֹבֶרֶת א — תִּשְׁרֵי תש"ח

הַתּוֹכֵן:

3	זאב בן־חיים בן־שבעים	ש"א
4	פּתב־י פּרופ' זאב בן־חיים (המשך)	ר א ו ב ן מ י ר ק י ן
9	המילון ההיסטורי	ש ר ג א א פ ר מ ס ו ן
17	מבציותיו של המילון ההיסטורי ללשון העברית	ז א ב ב ן - ח י י ם
17	בין קונגרס לקונגרס	
25	למיון המובאות בערך מילוני	מ ר ד כ י מ י ש ו ר
37	עיבוד ספרותם של הקראים במילון ההיסטורי ללשון העברית	א י ל ה ל י ו נ ש ט ם
51	מתוך הסקירה שהוגשה לבאי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות בירושלים	—
60	הערות בלשניות, ט"ו	ש מ ו א ל י י ב י ן
64	לזיהוי שמות אחדים של זני חיטה קדומים	מ ר ד כ י פ ס ל ו
73	הבלעת ן' בסוף תיבה	מ ן הַעֲבֹדָה בַּמִּילוֹן הַהִיסְטוֹרִי י ש ר א ל י י ב י ן
75	ועוד על "הסומך הפודד" במקרא	ה ע ר ו ת מ ש ה א ז ר
76	עוד על יסיכה ויעידה	י ה ו ש ע ב ל א ו
77	עוד לעניין מחת פורענות	מ י כ א ל ס ו ק ו ל ו ן
78	חלושה	ש מ ו א ל א' ל י ו נ ש ט ם
79	הערות קטנות: נתפעל; צִאֲלָה	א י ל ן א ל ד ר
80		ס פ ר י ם ש נ ת ק ב ל ו

פתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

ראובן מירקין, רח' טשרניחובסקי 35, ירושלים
פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים
פרופ' זאב בן־חיים, שדרות הרצל 117, ירושלים
מרדכי מישור, רח' שטרן 5/12, ירושלים
אילה ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים
פרופ' שמואל ייבין, רח' אבן עזרא 24, ירושלים
ד"ר מרדכי כסלו, רח' עציון גבר 2, רמת אשכול, ירושלים
פרופ' ישראל ייבין, רח' שמאי 15, ירושלים
ד"ר משה אור, רח' התמר 28א, חיפה
פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים
ד"ר מיכאל סוקולוף, רח' הרב עזיאל 84, ירושלים
פרופ' שמואל א' ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים
ד"ר אילן אלדר, רח' הרב קוק 60, קרית מוצקין

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מִצְבּוֹ בְּנֵי מִשָּׁה ז"ל

זאב בן־חיים בן שבעים

יובל השבעים של פרופ' זאב בן־חיים, נשיא האקדמיה ללשון העברית, הוא בכ"ג בטבת תשל"ח, ואמרנו להביא לו שי צנוע ליובלו, והוא — השלמת הפיבליוגרפיה שלו. בשנת תשכ"ח פרסמנו ליובל השישים ב"לשוננו" פרך ל"ב פיבליוגרפיה, שכוללת את כל הפרסומים עד אותה שנה, והשלמת הרשימה היא דבר בעתו.

כל המאמרים שנרשמו ברשימה הקודמת "בהדפסה" — נדפסו. ומה שנרשם שם "בהכנה" הוכן והופיע, נוסף על אלו — פרסם פרופ' בן־חיים מחקרים נוספים מרובים בכל התחומים שעסק בהם, ועל פולם — השלים את מפעלו הגדול "עברית וארמית נוסח שומרון", שבו סלל דרך חדשה בחקר העברית והארמית של השומרונים ופתח פתח רחב לחקר לשון חז"ל ולביאורה, והמחקר מראה את שרשיה ויסודותיה בזמנים קדומים, על פי עדויות שמחוץ למקורות חז"ל, והיא מסורתם של השומרונים, ובאות לשונות אלה ומעידות זו על זו. שפעי־שפעים של מחקרים קטנים שקועים בבירוריו של בן־חיים בהערותיו לפרסומים, ומהם למדנו, ונלמד בכל פינה שנפנה בה. עניין אחד גדול לא נכנס לפיבליוגרפיה, שכן זו אינה מכילה אלא את הנדפס, והוא מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית. מפעל זה פוננו וחקרו פרופ' בן־חיים ושיקע בו את זמנו ומרצו, בין בתכנון אוצרה של הלשון העברית ובין בבירור מובנה והכנת היסודות לכתיבת ערכי המילון.

כל אלה הם מלאכת מחשבת של כל יום, ומתפללים אנו, שיזופה פרופ' בן־חיים ונוזפה אנחנו לראות הדפסתו של המילון, והפיבליוגרפיה תתעטר בעטרה גדולה של מפעל אדירים.

רשימת פרסומים אינה לא הערכה ולא סיכום, אלא ציון של הקיים לפי שעה, ועוד לאלוה ימים להוסיף על ימי נשיא האקדמיה שנים מרובות של פוח לעבודה פוריה, ועוד ינוב בשיבה טובה, דשן ורענן יהיה.

כתבי פרופ' זאב בן-חיים

רשימה ביבליוגרפית ערוכה בידי ראובן מירקין*

תשכ"ז

110. Observations on the Hebrew and Aramaic Lexicon from the Samaritan Tradition. Hebraische Wortforschung, Festschrift zum 80 Geburtstag von Walter Baumgartner, Leiden 1967, pp. 12–24.
111. דברים על פרופ' נ"ה טור-סיני בן השמונים. זיכרונות האקדמיה ללשון העברית כרך יד, עמ' 21–23.
112. דברים בעניין הכתיב. זיכרונות האקדמיה כרך יד, עמ' 50–53, 81.
113. סקירה על העבודה במערכת המילון ההיסטורי. זיכרונות האקדמיה כרך יד, עמ' 95–96.

תשכ"ח

114. תרומת מורשת השומרונים לחקר תולדותיה של העברית. דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך שלישי חוברת 4, עמ' 63–71 (בעמ' 69 רשום: הרצאה ביום ל' בכסלו תשכ"ח/13.12.1966).
- The Contribution of the Samaritan Inheritance to (הנוסח האנגלי) Research into the History of Hebrew. The Israel Academy of Sciences and Humanities Proceedings Vol. III No. 6, pp. 162–174.
115. דברים בעניין הכתיב. זיכרונות האקדמיה כרך טו, עמ' 63–66.

תשכ"ט

116. דרך חדשה במילונאות (הרצאה בשיבה ס"ט של מליאת האקדמיה ללשון העברית ביום כ"ט בתמוז תשכ"ה, במסגרת הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות). דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות כרך ב, עמ' 427–432.
117. Robertson Edward, Catalogue of the Samaritan (ביקורת על) Manuscripts in the John Rylands Library, Manchester. Journal of Semitic Studies Vol. XIV No. 1, pp. 143–148.
118. בין עברית לעברית (לחברי ורעי ר' יחזקאל קוטשר — כי אזן מלין תבחן). לשוננו לעם מחזור כ, עמ' 252–271.
119. סקירה על העבודה במערכת המילון ההיסטורי. זיכרונות האקדמיה כרך טז, עמ' 88–94, 95–99.

* רשימה זו ממשיכה את הרשימה הביבליוגרפית, שנדפסה בלשוננו כרך לב, עמ' א–יג.

תש"ל

120. ערכי מלים (א. טורף עין, הרף עין, הרפסת עין; ב. הברדלס והמנדריס; ג. כיוצא ב'). ספר שמואל ייבין, עמ' 426–439 (בעמ' 439 רשום התאריך: אדר תשכ"ח).
121. עיונים בארמית של ארץ-ישראל ובפיוט השומרונים. ספר חיים שירמן, עמ' 39–68.
122. Einige Bemerkungen zur Samaritanischen Liturgie. Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins Bd. 86 (1970). pp. 87–89 (abgeschlossen am 3. März 1970).
123. שתי הערות למאמרי "בין עברית לעברית". לשוננו לעם מחזור כא, עמ' 78.
124. חנוך ילון ז"ל (מתוך דברים שנאמרו בישיבת המליאה של האקדמיה ללשון העברית). לשוננו לעם מחזור כא, עמ' 163–170. [ראה גם מס' 127]
125. הקדמה למהדורה השנייה. ספר המקורות, חלק ראשון: למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים, מהדורה שנייה, המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, עמ' (4).
126. שמונים שנה לייסוד ועד הלשון העברית. זיכרונות האקדמיה כרך יז, עמ' 32–36. [ראה גם מס' 135]
127. לזכר חנוך ילון ז"ל. זיכרונות האקדמיה כרך יז, עמ' 63–66. [ראה גם מס' 124]
128. סקירה על העבודה במערכת המילון ההיסטורי. זיכרונות האקדמיה כרך יז, עמ' 128–131.

תשל"א

129. Hebrew Grammar (Phonology; Morphology: Introduction, (הערך) Noun Formation). Encyclopaedia Judaica Vol 8, pp. 77–124.
130. Some Problems of a Grammar of Samaritan Hebrew. Biblica Vol. 52 Fasc. 2, pp. 229–252.
131. James D. Purvis, The Samaritan Pentateuch and the (ביקורת על) Origin of the Samaritan Sect, Cambridge, Massachusetts 1968. Biblica Vol. 52 Fasc. 2, pp. 253–255.
132. עם העיון בכתובות ספירה. לשוננו כרך לה, עמ' 243–253.
133. נביאים ראשונים נוסח שומרון? (ביקורת על John Macdonald, Samaritan Chronicle II or Sepher Ha-Yamim from Joshua to Nebuchadnezzar. Berlin 1969). לשוננו כרך לה, עמ' 292–302.
134. לזכר פרופ' שמואל אייזנשטדט ז"ל. לשוננו לעם מחזור כב, עמ' 72.
135. שמונים שנות עשייה בעברית (הדברים נאמרו במועדון צותא בתל-אביב ב')

- במרחשון תשל"א, בערב שהוקדש למלאות 80 שנה לייסוד ועד הלשון).
 לשוננו לעם מחזור כב, עמ' 149–161. [ראה גם מס' 126]
 136. תיקונים בסדרי העבודה ובמבנה של מוסדות האקדמיה. זיכרונות האקדמיה
 כרך יח, עמ' 45–48.
 137. סקירה על העבודה במערכת המילון ההיסטורי. זיכרונות האקדמיה כרך יח,
 עמ' 89–92.

תשל"ב

138. יחזקאל קוטשר ז"ל. לשוננו כרך לו, עמ' 83–84.
 139. כרכרה (עיון מוקדם ברציפות ההיסטורית של משמעות המלה). לשוננו כרך
 לו, עמ' 236–240 (במדור: מן העבודה במילון ההיסטורי). [ראה גם מס' 147]
 140. סקירה על העבודה במערכת המילון ההיסטורי. זיכרונות האקדמיה כרך יט–כ,
 עמ' 167–169, 171–172.

תשל"ג

141. לעניין הכרונולוגיה של הערך במילון ההיסטורי (הרצאה בקונגרס העולמי
 החמישי למדעי היהדות, ירושלים, אב תשכ"ט). דברי הקונגרס העולמי
 החמישי למדעי היהדות, כרך ה, ירושלים 1973, עמ' 3–11. [ראה גם מס'
 164]
 142. דיון על המורשה הרוחנית של ביאליק (נערך בג' אדר ב' תשל"ג בהנחיית זאב
 בן-חיים ובהשתתפות אליעזר שביד, מתי מגד ומנחם פרי). האוניברסיטה,
 כתב-עת של האוניברסיטה העברית בירושלים, כרך 18 חוברת ב', עמ'
 72–81.
 143. עם המהדורה. ספר בן-סירא — המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים.
 המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, עמ' ז–ח.
 144. מילונו של בן-יהודה והמילון ההיסטורי שבהכנה (דברים שנאמרו בחנוכת "יד
 אליעזר בן-יהודה"). לשוננו לעם מחזור כד, עמ' 151–163. [ראה גם מס'
 148]
 145. מתוך ערכי בן-סירא (1. איככה; 2. אבה; 3. עקרת). לשוננו כרך לו, עמ'
 215–217 (במדור: מן העבודה במילון ההיסטורי).
 146. שאלה. לשוננו כרך לו, עמ' 234.
 147. הערה למאמרי "כרכרה". לשוננו כרך לו, עמ' 235. [ראה מס' 139]
 148. ממילונו של בן-יהודה ועד היום. זיכרונות האקדמיה כרך יט–כ, עמ'
 118–123. [ראה גם מס' 144]
 149. דברים לזכר ח' הזו ז"ל ולזכר א' שלונסקי ז"ל. זיכרונות האקדמיה כרך יט–כ,
 עמ' 141–143.

תשל"ד

150. נ"ה טור-סיני ז"ל (דברים שנאמרו בעצרת זיכרון ביום כ"ג בכסליו תשל"ד).
לשונונו כך לח, עמ' 3-10. [ראה גם מס' 151]

תשל"ה

151. על פרופ' נ"ה טור-סיני. המכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים, עמ' 3-10. [ראה גם מס' 150]
152. אהרן רוזן ז"ל. ספר רוזן, המועצה להנחלת הלשון, עמ' 13-14.
153. עם מאמרו של רפאל ויס, זיכרונו לברכה. לשונונו כך לט, עמ' 51-54.

תשל"ז

154. "זמני" הפועל בלשון המקרא ומסורת השומרונים בהם. ספר דב סדן, עמ' 66-86 (בעמ' 86 רשום: תם בערב סוכות תשל"ה).
155. From the workshop of the historical dictionary of the Hebrew Language. Lexicologie – Feestbundel F. de Tollenare. Groningen, 1977. pp. 51-56.
156. לעניין זה במשמעות "אור". לשונונו כך מא, עמ' 71-72.
157. מצבה חיה לאליעזר בן-יהודה (דברים שנאמרו בבית נשיא המדינה בחנוכה תשל"ז). לשונונו לעם מחזור כח, עמ' 67-72.
158. על הניטש בויכוח (הערות למאמרה של רחל לנדאו). לשונונו לעם מחזור כח, עמ' 251-253.

תשל"ח

159. מבעיותיו של המילון ההיסטורי ללשון העברית בין קונגרס לקונגרס (הרצאה בקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים, אב תשל"ז). לשונונו כך מב עמ' 17-24.

בהדפסה

160. עברית וארמית נוסח שומרון, כך רביעי: מלי התורה (קונקורדנציה של מלי התורה השומרונית כהגיתן ערוכה לפי שרשים; רשימת השמות הפרטיים; הנוסח השומרוני של התורה כהגיתו בתעתיק פונטי). כ" 600 עמ'.
161. עברית וארמית נוסח שומרון, כך חמישי: לשון תורה (הדקדוק; אוצר הצורות). כ" 600 עמ'.
162. בעניין עשיית קונקורדנציות (הרצאה בקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ירושלים, אב תשל"ג). עומד להופיע ב"דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות".
163. הרהורים על מערכת התנועות בעברית. יופיע בספר לכבוד ש"א ליונשטם.
164. ועוד עיון להערכת הכרונולוגיה בלשון העברית. יופיע בספר לכבוד י"א זליגמן. [ראה מס' 141]

165. לעניין פירושו של הרשב"ם ל"וחטאת עמך" בשם' ה טז. יופיע ברבעון תרביץ.
166. Heinz Pohl, Kitāb Al-Mirāt, Das Buch der Erbschaft (ביקורת על) des Samaritaners Abu Ishaq Ibrāhim, Berlin 1974. Orientalistische Literaturzeitung.
167. על עבודת האקדמיה ללשון העברית (דברים שנאמרו בישיבה קי"ז של מליאת האקדמיה). זיכרונות האקדמיה כרך כא (בהכנה).
168. לדיון במשקל מִפְעֵל (דברים שנאמרו בישיבה קכ"ג של מליאת האקדמיה). זיכרונות האקדמיה כרך כב (בהכנה).
169. פתיחה לדיון על דרכי האקדמיה ותפקידיה (דברים שנאמרו בישיבה קל"א של מליאת האקדמיה). זיכרונות האקדמיה כרך כד (בהכנה).
170. לסיכום הדיון במגמותיה של האקדמיה (דברים שנאמרו בישיבת קל"ה של מליאת האקדמיה). זיכרונות האקדמיה כרך כה (בהכנה).

עריכה

Divisional editor: Hebrew and Semitic Languages. Encyclopaedia Judaica.
Jerusalem 1971–1972.

המילון ההיסטורי*

נתכנסנו שוב, כמו בכל קונגרס למדעי היהדות, לישיבה שפולה מיוחדת למפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. ואף על פי שמהותו ומגמתו של המילון ידועה, מפל מקום ראוי להזכירן במלים אחדות כדי לעזור את מחשבת המשתתפים בישיבה זאת, וכמות שאמר גדול מן הגדולים, שדוקא דברים שרגילים בהם בני אדם הרבה ומצויים להם — דעתם מוסעת מהם, ויש להזכירם (ר' משה חיים לוצאטו, הקדמת ספר "מסילת ישרים").

המפעל נוסד, כידוע, בשנת תשי"ט, לאחר שהופיע הפרך האחרון של מילון בן-יהודה, ומתחילתו נחלק לשניים, האחד מילון ללשון המקרא, והאחד מילון ללשון העברית שלאחר המקרא. ותכניתו ומגמתו של המילון לאסוף את אוצר הלשון העברית שבכל הדורות ובכל המקומות, ולברר אמיתותן של חיבות וביטויים — הבירור מיוסד על דפוסים וכתבי-יד טובים — ולאחר מכן לחבר מילון שבו יינתנו דוגמאות לכל תיבה, תולדותיה והתפשטותה, והתפתחות הוראותיה וצירופי הלשון בכל הדורות.

דרך רבה עבר המילון מתחילתו ועד עכשיו. מתחילה היה מיועד להיעשות בעבודת מחשב, אלא שאף עבודה זאת נתפתחה במשך השנים, והקשיים שישנם בכל עבודת מחשב, גדולים, כידוע, יותר בעבודת המילון, שצריכים היו לחבר סימנים מיוחדים לצורפו של המפעל, ועוד. התגברו על הפול וכעת העבודה נעשית בדרך שיגרה, בדרך המיוחדת שפכש אותה המפעל, דרך שמשמשת אף דוגמה ועזרה למפעלים גדולים של מילונות בלשונות אחרות.

כל זה ידוע למתעניין במפעל המילון, וסקירה קצרה על המטרות והדרכים בעבודת המילון מונחת לפניכם בחוברת, שמוגשת לבאי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות בירושלים.

ומה נפלא לבם של בריות. עד לפני דור אחד קשה היה לשער, שעבודת מילון בהיקף גדול כזה ובמטרה כזאת, אפשר לה שתיעשה בזמן הנראה במחשבה, משום שהיא מצריכה חבורה גדולה של חכמים שיעבדו עבודת חיים כדי להעלות את האוצר הלשוני מן כל המקורות. אבל משנוסד המפעל והתחילה

---

* ארבעת המאמרים הבאים בסמוך הם דברי הרצאות שהושמעו בקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות בחודש מנחם אב תשל"ז בירושלים, בישיבה שיוחדה למפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית.

העבודה — רוחם של בריות נעשית קצרה, ושואלים אותך: מתי כבר נזפה לראות את המילון, שלם ומופיע בדפוס? לא די להם לבריות, שפכר עכשיו אפשר ליהנות ממה שנאצר באוצרו של המילון, אלא שהם רוצים לראות דבר שלם ומוגמר!

ואמנם בחלקים של הספרות שפכר עבר עליהם קולמוסם של העוסקים במילון אתה נעזר הרבה לברר את המצוי ואת שאינו מצוי במקורות של החלקים האלה.

בישיבה של היום נעשה ניסיון להביא לפני המשתתפים שתי דוגמאות של העבודה במילון: א) סקירה על העבודה בלשונם של הקראים, לשון שלא נחקרה עד עכשיו חקירה שיטתית; ב) ניסיון של מיון המובאות בערך מילוני. כדי להדגים את עניינו של המילון ההיסטורי אני מציע כאן דוגמה שלתיבה, ומנסה לתאר בקצרה את הוראתה במקרא, בלשון חז"ל ובלשון העברית שלאחריה.

דום, דומיה — לשון דיבור

חכמים עסקו בשרשים דום, דמה, דמם ונתחבטו בניקודן של תיבות משרשים אלה, ואף בשייכותם של שרשים אלה זה לזה. לאחרונה עסק ג"ר דרייור בפרשה! והביא את דעות קודמיו. ואף הוא לא נוקה מתיקונים של ניקוד, ואף לא עמד על פירושיהם של מקראות שונים. דרייור סקר במאמרו את מחקריהם של קודמיו, אלא שלא הביא כלל את דעות מפרשי המקרא שכתבו דבריהם עברית, וכל שפן מחקרים שנכתבו בלשון העברית. אין פלא אפוא, שלא הזכיר כלל את מחקרו של ד"ר משה זיידל, במחברתו "חקרי לשון", ירושלים תרצ"ב, עמ' 24–25, שבו הוא מפרש כמה מקראות שבהם לשונות דמם, דמה, שהם לשון דיבור. תחילה הביא את לשון רש"י בסוטה (כו ע"א) על דומה וכת דומה: "דומה נטענת ונדברת בפי כל על ניאופיה. דומה לשון קלסה ודיבור כדאמר' בנדה (סו ע"א) דומת עירך עלתה בך, והוא לאו חשד הוא אלא דיבור יתר הוא² שהיו נדברים בה על חביבותה של בעלה, ואף קלסה

1. ב"ספר טור סיני", הוצאת החברה לחקר המקרא. ירושלים תש"ך, בסוף הספר במאמר האנגלי.

2. רש"י מדגיש שדומה אינו חשד, אלא דיבור יתר, ובפירוש רש"י למועד קטן, שהוציא קופפר, ירושלים תשכ"א, מפורש על דומי מתא "חשדות, נחשד על חשדות שבעירו. דומי, כגון אל ישא בת דומה". נמצא ש"בת דומה" ו"דומי מתא" היינו הך. וזה סותר את דבריו בסוטה. ביבמות כה ע"א על דומי מתא מפורש ברש"י: חשודי העיר, ל"א דומי, דלא ידעי ודאי, אלא אמר דבריו בדומי לשון מורי". וכך ברש"י שנדפס בתלמוד במועד קטן: "דומי חשד, כמו לא ישא בת דומה!"

לשון דיבור יתר הוא³ לפיכך הוא נהפך ללשון שבח וללשון גנאי כדאמר שמקלסין אותו⁴. ועל פי דברי רש"י אלה מפרש זיידל תהלים סה, ב: "לך דמָה תהלה" (דיבור), וכן שם לא, ג: "החשיתי מטוב נאלמתי דמָה", כלומר מדמָה, מדיבור. ואף משורש דמה: "דמִינו אלהים חסדך" (תהלים מח, י) מלשון דיבור. וכיוצא בו משורש דמם: "קול דמָמה דקה" (מל"א יט, יב), "דמָמה וקול אשמע" (איוב ד, טז).

ומשנת אבות פ"ג מ"ב: "מנין שאפילו אחד ועוסק בתורה שהקב"ה קובע לו שכר שני ישב בדד וידם כי נטל עליו". והרמ"ה שהובא בפירושו רבנו יונה שם: "ומאי משמע דהאי וידם לישנא דמילולא הוא" וכו'. ח' ילון, קונטרסים לענייני לשון, שנה א, עמ' 23 הערה 3, הוסיף מסדר אליהו רבה פ"ב (מהדורת איש שלום, עמ' 11): "בכל הארץ יצא קום אילו בתי מדרשות שנותנין דומה ליחיד ומאזנין לשמוע דברי תורה"⁵.

והנני להוסיף בזה מפרשנים ופייטנים, שאף הם הרגישו בכמה לשונות של דום ודמיה, שאינם כפשוטם, לשון שתיקה. ואביא תחילה מקרא בתהלים שעשוי יפה לפי הפירוש דמָה = דיבור. כב, ג: "אלהי אקרא יומם ולא תענה, ולילה ולא דומָה לי". ברגיל מפרשים (התרגום, רס"ג ושאר מפרשים פולם) שפונת הפסוק היא: אקרא יומם ולילה ולא אפסיק אפילו רגע אחד מקרא, ואתה אינך עונה לי. ונראה לי שהתקבולת של הפסוק מתבארת יפה יותר אם נפרש דומיה — "דיבור" (אולי דיבור בקול נמוך, כמות שפירש הרמב"ם, שהובא

3. רש"י בא, כנראה, לפרש את השינוי שבין לשון המקרא קלס שהוא לביוזן, ובין לשון חכמים שקלס הוא לשבח. ומביא זו שאמרו בכמה מקומות: מקלסין אותו. ועיין ב"גנזי שעכטער", חלק שני, עמ' 161/2, מה שציין גינצבורג בעניין זה. והנה הגאון בתשובתו ב"גנזי שעכטער", שם, עמ' 163, אומר, שיש לומר ויתקלס בקדיש, אע"פ שבפשוטו מקרא הוא לגנאי, הואיל ובלשון חכמים הוא לשבח — יש לאמרו, וכתב (ואני מעתיק על פי כתב-היד): "וכן אשר א[מרנו] שקלס לשון שבח הוא, כך הוא פתרונו [בפשוטו] ערבי [וי]שתהר, ולשון שהרה משמש שני לשונות".

4. רבנו חננאל, שהובא בתוספות סוטה, שמפרש "לזות שפתיים" "שמלעיון עליה בני אדם שהיא מזנה", אף הוא מפרש, כנראה "דומה לשון דיבור". ועיין שם בתוספות.

5. וכתב ילון בהערה 3 (שם): "אין ספק שדומד מלשון דיבור הוא, שכן הוא דורש קָנָם, וכבר העיר בארט, Etym. Studien, עמ' 29, על קו זה ואמר, שעניינו דיבור והגדה (קום, מליהם מקבילים). וביארבון II, עמ' 398 ואילך, הביא בלומגרונד הרבה ראיות מלשונות חז"ל".

ונראה לי ברור, שמאזנים אין מקורו מלשון און וחקר (קהלת יב, ח) כמות שסבר איש שלום, אלא מאזנים הוא פעל מאָן, היינו מטים און. ועיין בהערותי לספר הפעלים שהם מגזרת השמות לר' יהודה בן בלעם בערך און.

לקמן לעניין אחר), ולפי זה נפרש: אקרא אליך יומם ואינך עונה לי, ולילה (אקרא) ואין תשובה לי (אין דיבור אליי)⁶.

ומקרא אחר משורש דמה אף הוא עשוי יפה לפי דברינו. הושע יב, יא:

"ודברתי על הנביאים ואנכי חזון הרביתי וביד הנביאים אָדַמָה".

חז"ל פירשוהו מלשון דמיון ודימוי, פגון מכילתא בשלח, פרשה ג: "זה אלי, ר' אליעזר אומר: מנין אתה אומר שראתה שפחה על הים מה שלא ראו ישעיה ויחזקאל? שנ' וביד הנביאים אדמה, וכתיב נפתחו השמים ואראה מראות אלהים (יחזקאל א, א) וכו'. אבל כשנגלה הקב"ה על הים לא הוצרך אחד מהם לשאול אי זהו המלך, אלא כיון שראוהו הכירוהו"⁷ וכו'. וכיוצא בזה בהרבה מקומות. ואף מפרשי המקרא, ראשונים ואחרונים, פירשוהו כך, פגון רש"י: "נראיתי להם בכמה דמויות"⁸ ד[בר] א[חר] אדמה להם דברי ע"י משלים כדי לישבם על שומעיהם". וכן פולס. וכן רב נסים גאון במגלת סתרים (עיין למשל "ליקוטים מן מגלת סתרים" מאת שמואל אברהם פאזנאנסקי, עמ' 8) בעניין הפסוקים, שיש מהם שנראה, שראו את ה', והפסוקים שנאמר בהם להפך: "אלא אמור דברה תורה כלשון בני אדם". והראשון לשון דימוי ביד הנביאים אדמה, והשני נכון ואמת. כמו ויראו את אלהי ישראל (שמות כד, טז) וכן ואראה את יי יושב על כסא רם ונשא (ישעיה ו, א) הוא דמיון, וכן (=לכן = אבל) כי לא יראני האדם וחי (שמות לג, כ) הוא האמת". ואף הרמב"ם ב"מורה נבוכים" בהקדמתו, פשהוא מדבר על הבנת דברי הנביאים ומשליהם, הוא אומר: "קד עלמת קולה תעאלי וביד הנביאים אדמה (=וכבר ידעת אמרו יתעלה וביד הנביאים אדמה). וכן המפרשים החדשים, אלא שיש מהם שמתקן תיקונים בלשון המקרא.

6. והפייטן בשבעתא "ויבן אומן אמנות אבות" ("אוצר התפילות", ח"ב, דף פט, אוצר השירה והפיוט, פרך ב, עמ' 186, סי' 205) פירש פמו המפרשים, בחלק המתחיל "מזבח זבול קדש" אומר: "לילה לא דומיה לי יומם אקרא אל".
7. וכעין זה בקיצור שבמסכת דעמלק, פרשה ג: "לעני כל העם מלמד שראו באותה שעה מה שלא ראה ישעיה ויחזקאל שנאמר וביד הנביאים אדמה".
8. עיין, למשל, מכילתא יתרו בחדש, פרשה ה: אנכי ה' אלהיך למה נאמר? לפי שנגלה על הים כגבור עושה מלחמות וכו' נגלה על הר סיני כוקן מלא רחמים וכו', ועי' ברש"י שם לפסוק ב.
9. רגיל בהוראה זאת, שלא כפתלמוד, מימות רב סעדיה ורב יהודה בן קריש. עיין מה שצינתי ב"מולד" תשל"א, עמ' 421-422. (ר' יוסף בכור שור לבראשית יא, כו, שהזכרתי שם, אף הוא משתמש בפסוק בהושע: "פלומר, אם אדמה עצמי בכל עניין שאני רוצה"). ר' שפתי דונולו אינו מפיר עדיין את השימוש הזה, וכשהוא מדבר על לשונות של הגשמת הבורא, הוא אומר (בפירוש "נעשה אדם בצלמנו"): "וזה שכתוב בתורה עיני ה' אל צדיקים ואזניו אל שועתם, פני ה', יד ה', פי ה', ויתעצב אל לבו, כל זה לפי מנהג והדיבור של בני אדם".

וכך פירשו אף המתרגמים, עתיקים וחדשים, חוץ מן תרגום יונתן, שהרגיש בקושי של דימוי כאן, והוא מתרגם: "וביד (נו"א נוסף: עבדי) נביא שלחית". (רד"ק שילב, כנראה, את לשון התרגום בפירושו ואמר: "על ידם היה שולח להם הדמויות והמשלים"). הלשון שלחית אינו נופל על לשון אדמה כלל, ולימדנו התרגום, שלא נחה דעתו לתרגם את התיבה כפשוטה בהרבה מקומות. ואם נפרש אף כאן אדמה מלשון דיבור — הרי התקבולת בפסוק היא מופלאה ותואמת: ודברתי על הנביאים, ואנכי חזון הרפיתי, וביד הנביאים אדמה — הפול לשון דיבור ונבואה הוא, פלומר: דיברתי אל הנביאים והרפיתי להם חזון, ועל ידם דיברתי (אל העם). אף אפשר, שיש כאן מעין "משנה הוראה", היינו לשון דימוי ואף לשון דיבור, והעיקר לשון דיבור שאינו רגיל, וכידוע מדרך "משנה הוראה" בכל מקום.

בוא וראה, שאף רב סעדיה גאון, שנראה לקמן את תרגומו לדומיה בתהלים פותב בהקדמתו ל"ספר הירושות"¹⁰ עמ' 7: "דאך קול הושע [ודברתי אל הנביאים וגו'] וכאטבת אלאנביא ואכתרת אלסל ברסאלה אנביאי קצדתכם". השרש קצד משמש לא פונה וכיו"ב בלבד, אלא אף הוראה של דיבור מכון יש בו, כגון דיבור שיר.

והנה אמרו חז"ל (גיטין ז ע"א): "שלח ליה מר עוקבא לרבי אלעזר. בני אדם העומדים עלי ובידי למסרם למלכות מהו. שרטט וכתב ליה אמרתי אשמרה דרכי מחטוא בלשוני, אשמרה לפי מחסום בעוד רשע לנגדי, אף על פי שרשע לנגדי אשמרה לפי מחסום. שלח ליה (מר עוקבא) קא מצערי לי טובא ולא מצינא דאינקום בהו. שלח ליה: דום לה' והתחולל לו. דום לה' והוא יפילם לך חללים חללים¹¹, השכם והערב עליהן לבית המדרש והן כלים מאליהן". ופירש שם המאירי בבית הבחירה: "וענין דום מלשון דמדומי חמה (ברכות נט ע"א) שבשחרית וערבית. וקצת גאונים סוברים שעל תפלה הוא רומז, ולשון בית המדרש האמור בו לפי שרוב תפלותיהם בבית המדרש היו. דום הוא ענין שבח, כמו שתרגמו בתרגום ירושלמי, וידום אהרן (ויק' י, ג) ושבח אהרן. ועל ענין זה סמכו בעוסק בתורה יחיד, לומר עליו ישב בדד

10. כבר הודעתי בספר "עניינות בספרות הגאונים", עמ' 231–233, ש"ספר הירושות" הנדפס אינו אלא קיצור מספר הירושות המקורי, ואף בהקדמת הגאון יש שינויים הרבה בכתב-היד.

11. לדברי חז"ל אלו התפון טדרוס אבו אלעאפיה, גן המשלים והחידות, מהדורת ילין, חלק שני, פרק שני, ס' תתקפו (עמ' 201):
וברכות אויבים דם לאדני והתחולל לו ויפילם חללים.

וידום". הפונה למשנת אבות שהזכרנו. ואף שם כתב המאירי: "וענין וידם פי' קול נמור, מענין קול דממה דקה, והוא לימוד בינו ובין עצמו. ול"נ לפרש וידם מלשון שבח כמו שתרגם הירוש' וידום אהרן ושבח אהרן". מה שהביא בגיטין ועל "ענין זה סמכו" שנראה לכאורה שהם מדברי גאונים שהזכיר קודם לכן, מתברר לכאורה מכאן, שאלו הם דבריו שלו.

התרגום הירושלמי אינו לפנינו (ועיין מה שכתבתי בספרי "עניינות בספרות הגאונים" סוף עמ' 251 לסי' כ ועמ' 253 הע' 3). ואף ה"גאונים" לא נמצאו עד עכשיו.

אלא שבפירוש הרמב"ם למשנת אבות, מהדורת קאפח, מפורש בפירושו הזה וז"ל, בתרגום: "ופירוש וידם הדברים החשיבים, מן דממה דקה, ומזה פירש התרגום¹² וידום אהרן ושבח אהרן" וכו'.

המאירי אומר: "תרגום ירושלמי" והרמב"ם — "תרגום" סתם¹³.

חז"ל אמרו "אין שתיקה אלא תנחומין"¹⁴, ופירשו וידם כפשוטו, אלא שעניינו הוא תנחומים.

והמפרשים פירשו כאן וכאן דומיה מעניין אחר מאשר שתיקה.

כגון רב סעדיה בתרגומו לתהלים סה, ב "לך דמיה תהלה": "לך תלק אלמדיחה פיציון" = לך מתאימה התהילה בציין. ואף ר' יונה בן ג'נאח בשרשים, שרש דמה אומר: וקרוב מהענין הזה (עניין דמות ודמיון) לך דומיה תהלה ופרושו לך יאתה תהלה¹⁵. וראב"ע (ואחריו רד"ק והמאירי שם) מפרש: ענין תחלת, שהתהלה ממתנת לך בציין מן הבאים שמה להלל במקום הארון (בלשון הראשון שם פירש מלשון דמות, כמו ר"י בן ג'נאח).

12. הנוסח של התרגום שהביא הרמב"ם נמצא בתרגום אוינקלוס כתב-יד תימן. והנני מעיר כאן על פרשן אחר שאף הוא פירש כך: וידום אהרן — ושבח. בספר "מושב זקנים" על התורה, מהדורת ס"ד ששון, ראש פרשת אחרי מות, כתוב: "אחרי מות ז[ה] [ה] [ש]אמר [ה] [פ]תוב [מ]קרה אחד לצדיק ולרשע [ק]הלת ט, ב), זה מת וזה מת. אמר ה[קדוש] ב[רוך] ה[וא] [ל]משה הו[א]יל וק[י]בל אחיך עליו מדת הדין, ולא עוד אלא שמשבח ומודה לו על החסד שעשיתי עמו שני [ויקרא י, ג] וידום אהרן, ואין וידום אלא לשון שבח והודאה שני שמש בגבעון דום [יהושע י, יב], שאמר יהושע לשמש שיתן הוא שבח להב"ה במקום שה[ש]מש עמד במקומו א"ל [למשה] לך נחמנו שני דבר".

והנה הדרש על יהושע נמצא בחז"ל, עיין למשל ילקוט שמעוני במקום, רמז כב, אבל חז"ל לא פירשו כאן דום לשון דיבור, והפירוש אינו מתיישב על לשון המקרא ודברי חז"ל שם; אבל וכינו לפירוש "וידום אהרן", כמות שפירש ה"תרגום".

13. ומהרמב"ם לקח ר' יוסף בר' יהודה ב"ספר מוסר" לאבות, שם.

14. אבות דר' נתן, פרק יד, ד"ה ושמת.

15. הקראי דוד אלפאסי ב"אגרון" שלו (מהדורת סקז, ח"א, עמ' 388–389)

מבדיל בין אך אל אלהים דומיה נפשי (תהלים סב, ב) שפירשו לשון שתיקה, ובין לך דומיה תהילה שפירשו לשון דמיון.

ובבקשתו אומר רב סעדיה (סידור רס"ג, עמ' ס): "ולך דומיה תהלה ויא תה ברכה ונעים לומר וטוב להודות". כל הלשונות נרדפים, לא לשתיקה. ובתרגום הערבי שם (שהוא של רס"ג בעצמו, לפי דברי המעתיק ר' צמח בן יהושע, שם עמ' מו): "ולך נקצד באלמדיחה" = ולך נתפון בתהילה. ואף רבינו בחיי בן פקודה בתפילתו "ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהילתך ולשוני תצחצח", שנדפסה כמה פעמים (עיין סידור "אוצר התפילות", דף כד א; א"ש יהודה במהדורת חובות הלכות במקור הערבי, עמ' [403]; דודזון, אוצר השירה והפיוט, כרך א, עמ' 50, סי' 1049, וכרך רביעי, מילואים לסי' זה) אומר:

תהלה לך דומיה, וזמר לך נעים, והודות לך יאות, ורנן לך מה טוב¹⁶.

— כמעט פלשונו של רס"ג, פרגיל. ואף בפיוט "לך אדר נאה מפל פה", שנדפס לאחרונה במחזור לימים נוראים, יום הפיפורים, מהדורת ד' גולדשמידט, עמ' 189 (דודזון, אוצר השירה והפיוט, כרך ב, עמ' 181, סי' 114):

לך דומיה תהלה בפי מכלל פי קדושתך משלשים נוצצי פעין קלל.
— כלומר המלאכים שנוצצים פעין נחושת קלל (יחזקאל א, ז) משלשים לך קדושה ומשום כך אף נאה לך (יופי מכלל, תהלים נ, ב) תהילה. דומיה לשון דיבור היא, שהרי אם הפונה לשתיקה או לקול דממה דקה — מה המקבילה: לך דומיה תהלה פי קדושה משלשים המלאכים? על פורחך אין דומיה כאן פשוטה, אלא לשון דיבור, או לשון "יאתה", כמו שתרגם רס"ג¹⁷.
ומצאתי שרב שלמה בן גבירול השתמש בדום לעניין דיבור ושתיקה גם יחד, ועל ידי זה יצר צימוד שלם. ואמר במכתם, שפרסם שירמן בספרו "שירים חדשים מן הגניזה", עמ' 171:

אמור לכסיל, ולא ככסיל ועיש / וגם חייה ולא ככפיר וליש

אשר ידמה בעת ידום כמו איש / ועת ידום יהי כשור ותיש

הפירוש שנחפרש בהערות שם אינו מספיק. וברור, שפירושו כאן הוא:

כשהוא שותק (ידום) הוא נראה כמו בן אדם, אבל כשהוא מדבר (ידום השני) רואים, שאינו אלא כשור ותיש, מחמת פסילותו¹⁸.

16. ובאותה תפילה ממשיך ר' בחיי: "ולפי שידעתי כי לשרים נאווה תהלה, ולחסידים יאות זמר, ולצדיקים יאתה רננה".

17. ואמר המתפלל: "אדום לה' לו אתחיל לו אדום, הוציאני ממאסר יה אלי ואורך בכל יום" (שירי נעים, ירושלים שנת ברכה ותהילה, [תרפ"ז] דף יא א). ואדום השני לשון דיבור הוא.

18. הציור ידוע. ודומה לו מליצת רב יהודה הלוי: "הפה שאסר הוא הפה שהתיר", על אשה נאה שפתחה פיה ואמרה דברי הבל, ועל ידי זה התירה את הנמשכים אחריה מהמאסר שאסרה אותם ביופיה. לשורש 'דמם' יש להביא מה שאמר רב יהודה לאחריו (ספר הענק, אות ד):

והוא פתגם יפה וחרیف בלשון.

כל זה יהיה עניין למילון לענות בו, ואפשר לומר בלי הפרזה, שמעתה כל מי שעוסק בלשון נותן יד למילון ההיסטורי, ובעיבור צורה של דברי רב יהודה הלוי אפשר לומר: כל מי שעוסק בלשון אינו עוסק אלא בו או בעבורו.

נוספות

א. לדברי רס"ג על הכתוב בהושע:

הנה בראש פירושו למשפטים (מ' צוקר, "על תרגום רס"ג לתורה", עמ' 250) רס"ג מונה את הכתוב הזה בין הדוגמאות של "סידור שנחלק" ואומר:
 "ודברתי על הנביאים ואנכי חזון הרביתי וביד הנביאים [אדמה] תחיייר פי תפסיר אדמה קום כתיירין ואנמא הו מתצל במא בעדה אם גלעד א ו ו ן אך שוא היו. יקול אשבה אהל גלעד באחד שיין אמא און ואמא שוא. וליס פי אלוסט לא צדק ולא משפט".
 ובעברית: ודברתי . . . [אדמה] הרבה בני אדם נבוכו בפירוש אֲדָמָה, ואולם הוא קשור למה שאחריו: אם גלעד אָון אך שוא היו, יאמר: א ד מ ה אנשי גלעד באחד משני הדברים, אם און אם שוא. ואין בתוך לא צדק ולא משפט.
 אם כן פירש כאן אֲדָמָה בלשון דימוי ואין זה מפליאנו, כי פִּיּוּצָא בזה אנו מוצאים הרבה אצל רס"ג, שהוא משנה את פירושי ממוקם למקום.

ב. שנינו בברכות ל ע"ב: "כמה ישעה בין תפלה לתפלה. רב הונא ורב חסדא, חד אמר: כדי שתתחונן דעתו עליו; וחד אמר: כדי שתחולל דעתו עליו".
 ופירש רב האי גאון, "אוצר הגאונים", הפירושים לברכות, עמ' 43: "כדי שתתחונן דעתו עליו דחזאי מינה להתחונן שוב שעה דכת' ואתחנן!". ואמרי נמי כדי שיפייסנו אחר ויתפס ממנו ונחון אותו. וחד אמ' כדי שיתחולל דעתו כי דכת' דום ליי' והתחולל לו. פי' כדי שיהרג את חבריו וישימהו חלל". (ועיין שם, עוד גירסאות ופירושים). על פירוש והתחולל, מעיד לוינ' שם, אות ב: פירוש מפליא מאד! ובאמת אין הפירוש מפליא כלל. "חבירו" אינו אלא פִּינּוּי ל ע צ מ ו, כלומר שימית את יצרו. על דרך שאמר דוד "ולבי חלל בקרבי" (תהלים קט, כב), שדרשוהו חז"ל (ברכות סא ע"ב, ובבא בתרא יז ע"א), שיצר הרע נעשה חלל. ואולי רמז אף לגיטין ז ע"א, שפירושו של והתחולל מלשון חָלַל (הריגה).
 על כל פנים נפרשו דברי רב האי.

הסבלים צרות עלי דת אל יקר בעיניו עד מאד דָּמָם

כנור תהלום ינגן מאליו בטוב המעשים דָּמָם.

ופירש בראדי במהדורתו, ספר זכרון לא"א הרפכי: "דמם מלשון דממה וקול, היינו המיה בכנור". אברונין במהדורתו, הוצאת "צבי" תל-אביב, תש"ה, עמ' 104, מפרש: "כנור תהלומי אשר דמם (נשתתק) ינגן מאליו על טוב מעשיהם של הסובלים צרות על דת אל". ונראה פירושו של בראדי, כי לפי פירוש אברונין דמם רחוק מדאי מה"כנור".

19. בפירוש ר"ח, שם ב"אוצר הגאונים" חלק שלישי, עמ' 39: "פי' [שתחונן דעתו עליו כדי] שתסור אימת צבור מלבו, כי בעת שעובר לפני הצבור מתבהל מפני הצבור, וכשתחיל להתפלל ולכוין לבו להתחנן, מסירה אותה אימה מלבו, כדכתי' ואתחנן אחר ואתנפל".

מבעיותיו של המילון ההיסטורי ללשון העברית בין קונגרס לקונגרס

כדרכה של מערכת המילון ההיסטורי ללשון העברית בשנים הקודמות כן גם הפעם מבקשת היא להציג לפני באי הקונגרס העולמי למדעי היהדות את מצב העבודה במפעל, וכפי שאנו סבורים את התקדמותו המתמדת אל מטרתו, להציג הן על ידי סקירה שבכתב והן על ידי העמדת שאלות, מאותן המעסיקות את מערכת המילון בשלב הזה, בהרצאות לפני משתתפי הקונגרס המעוניינים במפעלנו.

פונתן של ההרצאות לעורר תשומת לב וויכוח וללמוד מן הויכוח בשעת נתינת ההרצאות ולאחריהן. אבל פונה זו לא נתממשה עד עכשיו פראוי, שכן ההרצאות מתפרסמות בדין והחשבון של הקונגרס פעבור שנים, ובמשך אותה תקופת החיבון הארוכה המערכת חייבת לפתור בעצמה ולעצמה את הבעיות בלא שתוכל ליהנות במידה הרצויה לה מן המשא והמתן הפומבי. בהרצאתי הפעם איני מתכוון להעלות לפניכם בעיה אחת וסגולית בעשיית מילון היסטורי לעברית אלא להשלים את הסקירה שהוגשה לפני באי הקונגרס. מקצת מן הבעיות המיוחדות יעלו לפניכם הגברת ליונשטם וה' מישור.

שתי בחינות במפעלנו. במפעלים הדומים לשלנו באומות ובלשונות — מפעלים הנהנים מתקציבים גדולים לאין ערוך ממפעלנו — כל אחת מן הבחינות מיועדת לה מחלקה בפני עצמה, ויש מדינות שלכל אחת מוסד לעצמו: (א) המחלקה הפילולוגית: זו תפקידה לבחור, לעבד ולהכין את המקורות הטקסטים, ולהגישם

(ב) למחלקה הלסקיקוגראפית במובנה הצר לשם ניצולם של המקורות למילון.

המילון ההיסטורי ללשון העברית לא ניתן לו לקיים "מותרות" פאלה, ועל פורחו עליו לעסוק בשתי הבחינות כאחת, לא זו אף זו: עליו לעסוק בשתי הבחינות בעת ועונה אחת. הבחינה הפילולוגית פיון שהיא תנאי מוכרח וקודם לבחינה הלסקיקוגראפית הרי היא עדיין, כלומר בשלב הזה של עבודתנו, תופסת מקום מרכזי בעבודתנו ומצריכה את רוב כוח העבודה המדעי שבמפעל. אבל הבחינה הלסקיקוגראפית פרוכה עמה כל הזמן, כבר מעצם הפורח שבעיבוד המכנוגרפי, כלומר העיבוד בסיוע המחשב, של המקורות שנבחרו לעיבוד מילוני.

משתי ההרצאות שיבואו אחר דבריי הראשונה קשורה בעיקרה בפחינה הפילולוגית והשנייה קשורה בפחינה הלקסיקוגרפית, היא תעסוק בשאלה שהיא כולה מילונית, אבל יש בה גם פנים לתחביר הלשון.

נפנה עתה לסקור את מצב עבודתנו בדברים הבאים.

מן השאלות שהעסיקו את מערכת המילון ההיסטורי בין הזמנים, ז"א בין הקונגרס הקודם לזה, שאלות שהיינו חייבים לפתור אותן או לקדם פתרון אצין ארבע:

1. השאלה הראשונה היא: אופן הפרדת העברית מן הארמית במקורות התלמודים והמדרשים, הוה אומר מציאת בָּחִינִים (קריטריונים) ודאיים ככל האפשר לקבוע על פיהם זהותו של מה שאנו מכנים "דיבור עברי", שאנו חייבים לכלול בחומר למילון על פי העקרונות שהושתת המפעל עליהם, לעומת ה"דיבור הארמי", שאנו מפרשים אותו מן המקור כחומר לעצמו, וכמובן כחומר למילון הארמית. הפול יודעים כי מדובר במקורות שאינם מנוקדים ובלשונות שיש להן דברים פה רבים משותפים בשרשים, בתצורה ובאוצר המלים ורק ידיעת מסורת הניקוד לגבי הדיבור המסוים עשויה להתיר את הסבך ולהכריע: לעברית או לארמית. ומאין מסורת ניקוד מוסמכת בספרות זו, בדרך שישנה למקרא, היה עלינו לחפש בחנים דקדוקיים ומילוניים להפרדת הלשונות המסורגות זו בזו במקורות התלמודיים.

על פי הבעיות הרבות מאוד, שעלו בעיבוד ספרות חז"ל נוסחה מערכת כללים מפורטת מאוד מה לשייך לעברית ומה לא ישויך אליה, ומערכת כללים זו עמדה בעיקריה בבדיקת מועצת המערכת. הכללים, אשר נועדו להדריך עובדים מדעיים בעיבוד המקורות, אינם נוגעים למלים בודדות בלבד, אלא הם נוגעים במידה רבה גם לסינטגמות, כלומר לביטויים ולטרמינולוגיה המורכבת ממספר מלים. אף על פי כן לא ראינו להעמיד שאלה זו כבר עתה לויכוח ברבים מתוך שאנו מצפים למיצוי ניסיונו בפללים על יסוד כל החומר שעניין הפרדת העברית מן הארמית נוגע בו.

לא אוכל לתאר עתה וכאן את מחברת הפללים, הפוללת שישים פרקים ושורה ארוכה של מלים בודדות, שלגביהן ההכרעה מוצעת במחברת האמורה. אבל כדי שלא יהיו דבריי ערטילאיים מבקש אני לרמוז במלים מעטות לבעיה הלשונית הסבוכה ולהדגימה.

מדובר כאן במגע הדוק של שתי הלשונות עברית וארמית בייחוד משלפי הבית השני ואילך. שומה עלינו להבחין בעיבוד המילוני של המקורות בין מה שנמצא בהם דרך הבאה ממקור ארמי, במשא ומתן התלמודי — ציטאטה בלעז — ובין מה שהוא שאילה ארמית בעברית ולהפך. לכל הדעות אנו חייבים לכלול את השאול מן הארמית באוצר המלים העברי.

בציר הזמן, כלומר במרוצת הדורות, מלה או ביטוי זרים מעיקרא עשויים לקנות להם מעמד של יסודות שאולים: אינה דומה למשל מציאותן של מלים כמו השתא, הכא, התם, לדידי ועוד הרבה בלשון המאוחרת, כמו בסגנונו של מנדלי, למציאותן במקור התלמודי או המדרשי. אך המילון ההיסטורי חייב לציין ככל האפשר את הזמן, שהיסוד הזר מעיקרא כבר נעשה לעברי. הבעיה היא למשל מה דין השתא בכגון: השתא ומה בהמתן של צדיקים אין הקב"ה מביא תקלה על ידן צדיקים עצמן לא כל שכן? האם השתא היא מלת הצגה גרידא במסגרת ההקשר הארמי הפולל או מלת הזמן המשולבת כבר במשפט העברי. ובזה קשור כמובן הציון הפרונולוגי של השתא במילון. או מה דין אוף=אף במקור פירושלמי בהקשר עברי: מלה ארמית, מלה שאולה, או אולי מלה עברית מעיקרא, שיש בה u פואריאנטה פונולוגית כמו משום לצד משם ועוד הרבה. לא פחות מכך היא בעית "לא" כמשפט עצמאי, לאור הידיעה הברורה שגם לא יכולה להימצא במקור עברי פיסוד עברי¹. חוברת זו נוסחה לאחר שנותחו מאות רבות של צירופים כאלה בהתקשרויות שונות ברצף של טקסט עברי.

שמה מותר לציין, שכל ניסיונותינו להיבנות בשאלה הסבוכה הזאת מן הלקסיקוגרפיה הכללית ובייחוד מן הלקסיקוגרפיה של הלשונות הרומאניות, שאף זו צריכה לטפל במקורות בעיקר שמן התקופה הקדומה, שיסודות לאטיניים ממש משולבים בלשון רומאנית נחונה — שכל ניסיונותינו העלו חרס. בשיחות שהיו לי עם מילונאים מנוסים נוכחתי כי זו בעיה גדולה אצלנו — כלומר בספרות התלמוד והמדרש — אך טפלה אצלם, ולא העמידו פללים לפתרונה. אלא עורך ועורך עושה בהבנתו. אנו איננו יכולים להסתפק בהבנת כל עובד מדעי במילון, איש פפי הבנתו, אם אנו רוצים למנוע מערפולת של מנהגים. איננו מתיימרים, שעל פי הפללים שניסחנו ניתן להכריע הכרעות חלקות בכל מקרה של הסתרגות עברית וארמית זו בזו, אך סבורים אנו שיש בידנו כלי עבודה מועיל בתחום זה. באחד הימים תפורסם מחברת הפללים, והיא עתידה לתרום להבנה מעמיקה יותר של חיי העברית והארמית בצותא בתקופת התלמוד.

2. השאלה השנייה היא: איזו דרך ראוי לנקוט בניצול סלקטיבי, ניצול על דרך הברירה, של המקורות, שנועדו לעיבוד המילוני כשהעיבוד הוא בסיוע המחשב. שתי הצעות נסתמנו במערכת על יסוד ניסיון שנעשה בשנה האחרונה. הניסיון נעשה באותו חומר עצמו בשתי דרכים שונות. המקור ששימש לניסוי הוא מספרות התלמוד, אבל הוא טעון השלמה על פי מקור ספרותי שמן

1. כך ההגייה בעברית השומרונים וכן כך אתה מוצא בספרות חז"ל ועי' ש' ליברמן תוספתא כפשוטה זרעים, הביאור הארוך עמ' 502, 22-23.

הדורות האחרונים. על ידי שנפעיל עליו את שתי הדרכים האמורות ונשוה את שהושג מהן למה שיש בידנו באותו המקור בניצול גמור, קונקורדנציני, אנו מבקשים ללמוד, אם נתנה הבחירה למערכת את כל החומר הדרוש למילון במלים ובצירופים, ואם הויתור על המיצוי השלם אינו אלא ויתור פמתי, כלומר על מספר נוסף של עדויות. אם לא תהיה התוצאה כך, נבקש לדעת מהו אחוזו ההפסד בשיטת הבחירה לעומת החומר שבידנו במיצוי הגמור. מועצת המערכת תתבקש תוך שנה להכריע ולהחליט על אחת מן האפשרויות, פשוטעמד לפניו ההצעה מסופקת ומודגמת. אני מדבר עכשיו בבחירת המלים והצירופים בתוך מקור נתון, שנועד לעיבוד מילוני, ולא בעצם בחירת המקורות.

העקרונות לבחירת המקורות למילון ושיטת המערכת בכך כבר ניסחנו לפני שנים בעת הכנת ספר המקורות חלק ראשון בשביל מדור הספרות העתיקה (תקופות ג-ז)², ואולם הכנת ספר מקורות למדור הספרות החדשה (למן 1750 ואילך) מעלה בעיות מיוחדות שפתרון מתמשך זה שנים. הלא דבר מובן מאליו הוא, שמחמת שפע יצירות הספרות שנתחברו בעברית בתקופת הזמן הנדונה אי אפשר לו למפעלנו לעבד את כולן לצורך המילון ההיסטורי, אלא עליו להעמיד מבחר שיבטיח: (א) כי מרב הנתונים הלשוניים כלולים בו מן הבחינה המילונית והן מבחינת המוקדם והמאוחר בהשתלשלות ההיסטורית; (ב) כי כל סוג ספרותי מיוצג בחומר פראוי, לפי מתכונת המתקבלת על הדעת. וזאת לזכור: למילון נחוץ לא רק חומר לשוני הפלול ביצירה הספרותית במובנה הטהור, אלא גם חומר לשוני הפלול בספרות מדעית (עממית) וחומר שאינו "ספרותי" כלל — וכל זה צריך להשתלב בחומר במידה הנכונה.

אין צריך לומר, שבבחירת יצירות מעטות יחסית מתוך רבות מאוד מחייבת שיקולים מדויקים לגבי הפחנים שקבענו, ועצם הפחנים היוצרכו בדיקה חדשה. לפיכך היה נחוץ שיתוף פעולה של חוקר הספרות בתקופה הנדונה. ד"ר בועז שכביץ מאוניברסיטת תל-אביב נענה ובא לעזרתנו, והוא העמיד את המבחר על פי עקרונות המערכת בסיוע צות עובדים מדעיים של מערכת המילון ומחוץ למערכת.

לפי שעה עלה בידנו להכין "מחברת ראשונה" של ספר המקורות למדור הספרות החדשה, המכוונת לספרות היפה בלבד שמן 1860 ועד 1920.

המחברת כוללת שתי רשימות: (1) עיקרי המחברים שיצרו בפרק האמור וחיבורים שנכללו במבחר; (2) מחברים נוספים שיצרו באותו הפרק וחיבוריהם נדפסו בכתבי העת שנכללו במבחר. כל יצירה שנבחרה צוינה בה פמות שנועדה

---

2. ספר המקורות, חלק ראשון, למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים, הוצאת המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ג, מהדורה שנייה ובה "מילואים ותיקונים" ירושלים תש"ל.

להיפלל בחומר למילון. סך הפול של מלים שנועדו לחטיבה זו הוא בערך שני מיליונים, מלבד מה שיכנס מיצירות מנדלי, ביאליק ועגנון. המחברת תופץ בימים הקרובים בקרב הומומחים למקצועות הספרותיים הפלולים בחוברת, ואנו מקוים כי הללו יסייעו לנו בהערותיהם ובעצותיהם, כדי שיהיה המבחר מייצג ביותר ומשובח ביותר.

3. השאלה השלישית היא בתחום הלקסיקוגרפיה הצרה וזה טיבה: השיטה המכנוגרפית מפיקה עד עתה מן המקורות רק מלים בודדות, בין הן ערכים במילון ובין הן צורות בתוך ערכים. אגב אורח ייאמר, כי הפקת ערכים למילון עברי על ידי המחשב באופן מכאני היא עצמה עניין לא מבוטל, שהרי המחשב חייב על ידי כך לנתח מלה עברית לשורשה, להסיר ממנו אותיות השימוש וכיו"ב, וזו תכונה שמילון בלשון הודואירופית אינו חייב לדאוג לה, על כל פנים במידה מעטה בלבד. אבל אין המילון העברי יכול להסתפק בזאת. הוא זקוק לא פחות לצירופי מלים שהם יחידות מילוניות — יש קוראים להן ניבים. כבר נעשו ניסיונות לזהות צירופי לשון באופן מכאני, אך לא נעשה שום דבר לגבי הלשון העברית, שהיא בעלת מבנה שונה, וזאת הניסיונות שהוחל בהם במפעלנו. כאן אנו באים להטריח את המחשב להבחין הבחנה סמנטית ולא רק צורנית, שהרי הניב הוא אותו צירוף מלים שהוא יחידה סמנטית בפני עצמה. הרצאת ה' מישור תיגע בשאלה זו, מתוך החומר והבעיות שנצטברו במערכת.

4. השאלה הרביעית, והאחרונה שאני מבקש להזכיר, היא ממין אחר: איך ניתן להעמיד ברשות הרבים את פרי עמלנו במשך שנים לא מעטות, שיהנו ממנו מחקר הלשון העברית ומחקר הספרות העברית בלא שיקופח מפעל המילון בתור יחידה יוצרת, יחידה שהוטל עליה התפקיד הברור לחבר מילון היסטורי ללשון העברית בלא לסור ממנו ימינה או שמאלה.

לשמחתנו — אמנם אפשר לומר: ולשמחה מה זו עושה? — איננו בודדים בהתלבטות זו, שותפים לנו מפעלים הדומים לשלנו ותשובות שונות ניתנו לשאלה זו, פפי ששמעתי וראיתי בסיוריי במפעלים לקסיקוגרפיים ובימי השתתפותי בכינוס "השולחן העגול" של מילונאים היסטוריים (The Second International Round Table Conference on Historical Lexicography) שנחקים בחודש מאי השנה בליידן שבהולנד.

גבולי הזמן שהוקצו לדבריי קצרים מדי אוכל לסקור את כלל הבעיות שעסק בהן אותו הכינוס ולציין את הלקח, שראוי לנו ללמדו לגבי עבודתנו, אך אציין כמה דברים הנוגעים לשאלה האמורה:

א) כונת הכינוס הייתה, לפי רצון יוזמיו, ללבן בעיקר "בעיות ופתרונות של מילונים היסטוריים לתקופות", והשתתפו בו עורכים של חמישה-עשר מילונים היסטוריים:

- (1) תשלום המילון האוקספורדי
- (2) מילון של ראשית האנגלית החדשה [שנים 1450–1700], אן-ארבור בברה"ב
- (3) מילון ללשון הסקוטית הישנה (OSD), אדינבורג
- (4) מילון הלשון ההולנדית, לידן [המילון ההיסטורי הפולל]
- (5) מילון של ראשית ההולנדית הבינונית
- (6) מילון הלשון השוודית
- (7) מילון הלשון הגרמנית, מיסודו של גרים
- (8) אוצר הלשון הצרפתית למן 1789
- (9) מילון הצרפתית העתיקה
- (10) מילון הלשון האיטלקית מראשיתה ועד המאה ה-14
- (11) מילון הלשון האירית
- (12) מילון הלשון הולשית
- (13) מילון הלשון הסלובנית של המאה השש-עשרה
- (14) מילון "אינטלקטואלי אירופאי" ("Lessico Intellettuale Europeo")
- (15) המילון שלנו

אפשר אפוא לראות שרוב המפעלים שהשתתפו הם מסוג "מילונים לתקופות", ואילו המילונים המברייחים כל התקופות הם הותיקים שנוסדו במאה התשע-עשרה וחיבורם נמשך והולך או נסתיים מקרוב.

(ב) הרעיון להעמיד "מילונים לתקופות" במקום המילון הפולל נולד בשנות העשרים של המאה הזאת מתוך אמונה, כי מילון כזה ישקף ביתר נאמנות מציאות הלשון בתקופה מוגבלת בזמן ממילון פולל על ידי התייעוד העשיר שניתן לאגור לגבי תקופה קצרה יחסית. מאוחר יותר, בשלהי שנות החמישים, נתלה לכך נימוק אידיאולוגי. מאחר שבאותם הימים ירדה קרנה של הבלשנות ההיסטורית, הדיאכרונית, ועלתה קרנה של הבלשנות הסינכרונית, סברו בעלי הפיון המודרני, שמילונים היסטוריים לתקופות קצרות הם הם מביעים את המגמה המודרנית. העקיב ביותר ברעיון זה היה לקסיקולוג צרפתי, G. Matoré, שהציע מילון לכל דור, ל-35–40 שנה, הוה אומר 11 מילונים היסטוריים לצרפתית שלמן 1522 ועד ימינו³.

לפי מיטב הבנתי שתי הטענות גם יחד דחיות והתחזקתי בדעה זו דוקא ממה שראיתי ושמעתי בפנינוס האמור.

טענת התייעוד המלא יותר בְּטלה עם הפעלת השיטה המכנוגרפית במילונות, שכן המחשב מאפשר לאגור כמיות עצומות של חומר בזמן המתקבל

3. עי' בהוצאתי: דרך חדשה במילונאות, דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, פרק ב' (תשכ"ט), עמ' 429.

על הדעת גם למילון כולל. אדרבה, נולדה למעשה בעיה הפוכה, כיצד להימנע משפע התייעוד המיותר. ואילו הטענה שתיאור מערכה לקסיקלית סינכרונית בא על ביטוי במילונים לתקופות אין לה עוד כל משמעות, משנתברר, שלא ניתן לעשות מילונים היסטוריים לכל דור ודור, והמילון הצרפתי שנתפן לרעיון זה מעיקרא כולל היום 200 שנה, והמילון Early Modern English כולל 250 שנה.

אמת, המילונים ההיסטוריים הפוללים עשייתם נמשכת שנים רבות משני חיי עורך אחד ושנים רבות עד אשר יופה הציבור המעוניין ליהנות מן האוצר הלשוני האצור בו. אבל עד עכשיו לא הוכן ולא הושלם שום מילון היסטורי כולל בסיוע המחשב וכן לא הושלמו עדיין מילונים היסטוריים לתקופות, כדי שיהא אפשר למדוד משכו של זה לעומת משכו של זה.

לעומת זאת דבר אחד ברור: מילונים לתקופות אינם עשויים לחסוך מעורכיהם שום בעיה מן הבעיות העומדות בדרכו של עורך מילון היסטורי כולל: לא בעית קביעת הערך (הלימטיזציה) לא בעית ההאחדה (הסטנדרדיזציה) של הפתיב, שהיא בעיה חמורה גם במילון סינכרוני, לא בעית הגבולות שבין מה שקרוי בינוני ובין מה שקרוי שם עצם, לא בעית ואריאנטות מורפולוגיות ומידת זכותה של כל ואריאנטה לערך בפני עצמו, לא בעיה של ברירת המקורות — וכל שכן לא בעית הבעיות: ההגדרה וחלוקתן הסמנטית של הערך. והא ראה: כל אותן השאלות הטרידו את עורכי המילונים ההיסטוריים לתקופות כמו שהטרידו את עורכי המילונים הפוללים, שנתכנסו לדון בשאלות אלה בצותא.

ואולם לזכות מילונים היסטוריים לתקופות יכולה להישמע טענה אחת, והיא אינה לגופו של חיבור המילון. כאמור הניסיון הוכיח שמילונים היסטוריים כוללים עשייתם משתרעת על פני כמה דורות. היינו עדים בפנינו למעמד מרגש, איך העביר עורך המילון ההולנדי את תפקידו לעורך חדש, הרביעי בדור העורכים, ועדיין יש במפעל זה מספר פרכים הצריכים חיבור והוצאה. ובכן: המצדדים במילונים לתקופות מבקשים להגיע לסוף מעשיהם בזמן קצר יותר, והוא הטעם שהאקדמיה ד' לא קרוסקה בפירנצי צמצמה את תכניה המקורית של מילון כולל והחליטה להכין בשלב הראשון את אוצר הלשון האיטלקית עד המאה ה-14. וגם בו יש לעבד חומר עצום בהיקפו (18 מיליונים של מובאות). אם כן השאלה, כיצד מקצרים את דרך חיבור מילונים היסטוריים כדי להחיש ולהעמיד את האוצרות שנאגרו למענם לרשות הרבים מעסיקה גם אחרים, וקיצור התקופות הוא רק אחד מן הרעיונות. אף אנו, משנתקלנו בקשיי תקציב גדולים לרגל ההתייקרות הגוברת והולכת ולנוכח חוסר סיפוי להגדיל את צות העובדים המדעיים במפעל בעתיד הקרוב, שקלנו בשנה האחרונה, שמא יהיה נכון שנרכז כל מאמצינו באחד ממדורי המילון עד סיום ההכנות בו. לא זה המקום לדון בדבר לחיוב ולשלילה, והוא עניין למועצת המערכת. מבקש אני

לציין, כי נעשים גם ניסיונות אחרים. בעיקר מעניין הניסיון להעמיד חומר נתונים גולמי לרשות המחקר. יש סדרה צרפתית המפרסמת בדפוס רק ערכים, בהקשר פלשהו, עם ציון תאריכים לצדם⁴. יש סדרה איטלקית המפרסמת לא ערכים אלא רשימות מלים עם מראי מקומותיהן בלבד⁵. שתי הסדרות האלה מתפרסמות בדפוס בצורה מסחרית, היינו על ידי מוציאים לאור פרטיים. דרך זו, שהחומר שבידנו מספיק כדי שנקוט אותה, נראית לי חסומה בפנינו. כדי שתהיה פדאיות מסחרית לפרסם חומר מילוני גולמי, רשימות לקסיקולוגיות ונתונים סטאטיסטיים, צריך שיהיה קהל צרכנים מספיק, שיש לו תודעה, כי ניתוח לקסיקולוגי של יצירות ספרותיות, מעבר למה שאנו מכנים קונקורדנציות, נחוץ ביותר לצורך העמקת הניתוח הספרותי והסגנוני של היצירות. תודעה זו מתפשטת בקרב חוקרי הספרות והלשון מחוצה לנו, ואילמלא כן, לא יכלו מוציאים לאור לקבל על עצמם לפרסם חומר כזה בסדרות מרובות-כרכים. בייחוד מבקש אני להזכיר את שבעת הכרכים של Dictionnaire de Fréquences, שהוציא "אוצר הלשון הצרפתית" לאור פלואי לאוצר הנ"ל. אף על פי שמן האוצר הזה יצאו עד עתה רק חמישה כרכים (עד Constat), "מילון השכיחות" כולל את כל הערכים עד Zele (בלא מובאות), ועיבודם הסטאטיסטי מרובה הפנים. כאן יש "החומר הגולמי" של המילון כולו בעיבוד אופייקטיבי גרידא, עיבוד שניתן להקדימו הרבה להשלמת המילון. שומה על מערכת המילון ההיסטורי ללשון העברית למצוא את דרכה לפתור את השאלה האמורה לפי האפשרויות המצומצמות מאוד שבידנו ולפי מידת צורכיהם של חוקרי מקורותינו ולשוננו העברית. מוטב שיהיו צורכיהם מרובים ורבי-גונים.

4. Matériaux pour l'Histoire du Vocabulaire Français, Datation et

B. Quemada Documents Lexicographiques, בעריכת

5. Spogli Elettronici dell' Italiano delle Origini e del Duecento (Il Mulino)

.Mario Alinei (1973, Bologna), בעריכת

למיון המובאות בערך מילוני

א

שיטת איסוף החומר במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית נקבעה בראשית דרכו, שאילולא כן לא הייתה המלאכה יכולה להיעשות פראגמטית. שיטת מפעל המילון באיסוף החומר, על פחינותיו השונות, הוצגה בהודמנויות קודמות בקונגרס העולמי למדעי היהדות¹, והודגמה במהדורת משלי בן סירא, שיצאה לאור בעצם ימי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, בקיץ תשל"ג².

אשר לתיאור תוכנו ושימושן של המלים, עדיין אין הדבר עומד על סדר יומנו, אבל עלינו להכין צעדינו מתוך שאנו מפירים את השאלות העומדות בהמשך דרכנו.

הדעת נותנת, שבצד הסידור הפרונולוגי של המובאות, שהוא עיקר גדול בעבודתנו, יעמדו המלים לפני העורכים מאורגנות בצורה שתשקף לא רק את התאריכים המכריעים בתולדותיהן, אלא גם את שימושן בלשון. כבר בהתקנת ההוראות לסידור הפרטסת, בשנת תשכ"ד³, ניתנה הדעת להרפכי המלות, לניבים וכיו"ב, ונקבע מה מקומם בפרטסת העתידה לעמוד. אבל הרפכים וניבים אינם אלא מקצת שימושיהן של המלים. תיאור מקיף של שימושי המלים דורש תחילה מיון המלים לפי צירופיהן; ובראשן — הערכים המרובים בעדייות. הרעיון כבר הועלה בקונגרס החמישי, בתשכ"ט⁴.

ואמנם, הפרטסת הלסקיקוגראפית של מפעל המילון ההיסטורי עשויה במחשבה תחילה, שהמלים המכונסות בה יוכלו להיערך ולחזור ולהיערך לפי קני מידה שונים, בדרך מכאנית⁵.

-
1. ראה: המילון ההיסטורי ללשון העברית, המפעל ודרכי עשייתו, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ט.
  2. ספר בן סירא, המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים, המילון ההיסטורי ללשון העברית, האקדמיה ללשון העברית והיכל הספר, ירושלים תשל"ג.
  3. מן העבודה במילון ההיסטורי, א: הוראות לסידור פרטסת של המילון, לשוננו כז-כח, תשכ"ד, 171-175.
  4. ר' מירקין, "מן העבודה באוצר המלים של הספרות העברית החדשה", דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, פרך ה, ירושלים 1973, עמ' [27-28].
  5. ראה ז' בן-חיים, "בעניין עשיית קונקורדנציות", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ירושלים תשל"ג (בהדפסה).

שתי תקופות בחיי הלשון עובדו בשלמותן במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית: תקופה ג — מחתימת המקרא עד תחילת סה"ג, ותקופה ד — מתחילת סה"ג עד סוף תקופת התנאים⁶. השלמת הקונקורדנציה לתקופות אלו הכשירה את השעה לניסוי צנוע בעיבוד נוסף של החומר. על התלבטויותינו בביצוע הניסוי, ועל מקצת תוצאותיו, נספר בהרצאתנו.

ב

קביעת צירופים פורצת את גדרה של מלת הערך הבודדת, ומוציאה את המילונאי אל חללו של הקשר. אבל המושג "הקשר" רחב יתר על המידה; דומה שניאלץ להעמידו על תחום מצומצם, התחום המהותי לצורך עריכת מילון. תחום זה היטיב להסבירו הבלשן ואלטר פורציג, וזה לשונו:

"[...] למעשה, מסביב לכל מלה יש שדה מגנטי, שרק מלים מיוחדות במינן יכולות לחדור אליו. לכל פועל חוג מצומצם של נושאים, ואם הוא פועל יוצא — של מושאים; וכן שאר הציונים והתיאורים המתלולים אליו במשפט מותנים בתוכנו. וכן ההפך, לא הפול אפשר לומר על כל אדם או על כל דבר, אלא דברים מסוימים, ואין יכולות לפעול בהם אלא פעולות מסוימות בלבד. לכל עצם רק קבוצה של תארים המתאימים לו, וכל תואר מתאים לעצמים מסוימים בלבד. חוג האפשרויות האלה אפשר שיהיה רחב או צר, מן הצירוף האידיומאטי המובהק ועד הפללות הבלתי-מוגבלת, אבל עקרונית לעולם אפשר לציין, וכן עושים המילונים החד-לשוניים הגדולים, לפי שרק כך אפשר לעמוד על דיוק תוכנה של מלה. [...] השדות מן הסוג הזה אפשר לכנותם שדות תחביריים"⁷.

דברים אלו נתנסחו לפני עשרים שנה, וכבר אז לא נאמרו כדבר של חידוש, אלא פהלכה שיש לה אחיזה במעשה: "וכן עושים המילונים החד-לשוניים הגדולים"⁸.

6. ראה: המילון ההיסטורי ללשון העברית, סיכומים ותכנית, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשל"ג, עמ' 9-10.

7. W. Porzig, Das Wunder der Sprache, Probleme, Methoden und Ergebnisse der modernen Sprachwissenschaft², Bern 1957, עמ' 124-125.

8. לאור גישה זו קמה בימינו תורה, שבמרפזה עומד מושג ה"קולוקאציה", היינו "הצטרפות מלים מצומצמת לפרט לקסיקאלי נתון". חסידיה הקיצוניים של תורה זו אף סבורים, שהצגת הקולוקציות דייה לתאר מילונה של לשון בלא הודקקות לסמנטיקה. ראה: ר' לנדא, "הקולוקאציה בעברית של ימינו", כלשון עמו (ספר היובל לח' רביץ), ירושלים תשל"ו, עמ' 68-80.

ג

שילובו של המחשב בעשייה הלקסיקוגרפית, ועמו הטיפול בכמויות אסטרונומיות של מלים, זירזו את מפעלי הלקסיקוגרפיה לחפש דרכים מכאניות להעלאת צירופים.

אופיר, לדוגמה, את הטיפול בקבוצות הבינאריות (groupes binaires)⁹ באוצר הלשון הצרפתית (T. L. F.)¹⁰. לעריכת אוצר הלשון הצרפתית, נאספו עשרות מיליוני תיבות, לתעד בהן את לשון המאה התשע-עשרה והעשרים. בשיטה שפותחה במפעל המילון הצרפתי הזה, כל התיבות המכונסות בפרטסת מתמיינות לפי צירופים; נוסחה מיוחדת משמרת את הצירופים המתייחסים, ודוחה את הזימונים המקריים של תיבות, שאין למילונאי עניין בהם.

שיטת הניצול הממצה של טקסטים גרמה למפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, שמספר העדויות הבונות את הפרטסת הלקסיקוגרפית יהיה שונה מערך לערך, הפול לפי שכיחותן בחיבורים המנוצלים. ויש בכך יתרון, שכן שיעור השכיחות הוא עצמו נתון מילוני. מספר שונה של עדויות פירושו, שהערכים העומדים בקצה מזה והערכים העומדים בקצה מזה לוקים, אלו בחסר ואלו ביתר. וכשם שאנו מצרים על מחסורם של אלו, כך אנו תוהים על עושרם של אלו, כיצד נוכל לעמוד ברוב הברכה שבהם.

הערכים המרובים בעדויות ייגזר עליהם ניפוי. אבל ניפוי צריך שיהיה מכוון ומיושב, שלא תאבד הסולת עם הקמח.

מיון הערכים לפי צירופים ערב לנו, שיישמרו עדויות לכל ערך, כדי לעמוד על צורחותיו, משמעויותיו ושימושיו, וכדי לייצג את רציפותו ההיסטורית לגנניו הסגנוניים.

ד

נסתכל ברשימת השכיחות בקונקורדנציה לתקופות שעובדו בספרות העתיקה (מחתימת המקרא עד סוף תקופת התנאים).

בקונקורדנציה 839,000 מובאות. הערך השכיח ביותר — הפועל אמר בבניין קל: 26,525 עדויות. חמשת הערכים שאחריו — מיליות, שמטבע

9. G. Gorcy, R. Martin, J. Maucourt, R. Vienney, "Le Traitement des groupes binaires", *Cahiers de lexicologie*, 17 Didier-Larousse, Paris, 1970-1971, 15-44.

10. *Trésor de la langue française: Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789-1960)*, publié sous la direction de M. Paul Imbs; éditions du C.N. R. S. Paris; 1971-עד פה יצאו לאור חמישה כרכים.

הדברים שיהיו שכיחות: אין (18,174 עדויות), לא (17,485 עדויות), על (15,363 עדויות), אֶת (14,084 עדויות), לִי (13,779 עדויות); אחריהן הערך ר' — קיצורו של רב, רבי או רבן: 12,038 עדויות. במקום השמיני — הפועל היה בבניין קל: 11,496 עדויות. העדויות לפועל היה. תופסות 1.37% מפלל התיבות שבקונקורדנציה¹¹.

בחרנו בפועל היה, שהוא, כאמור, מן השכיחים ביותר, ושימושו רבים ומגוונים, ועשינו בו את הניסוי המתואר להלן.

תכלית הניסוי — להפריד את עיקרי השימושים של הפועל היה. לניסוי זה צירפנו את הפועל הוה בבניין קל, פשהוא בהקשר עברי (184 עדויות). הסתייענו בתכניות צנועות במחשב, שעיקרן סידור א"ב של התיבה השכנה לפועל היה לפניו ולאחריו, ובשלב שני הפרדת קבוצות של צירופים.

כבר המיון הראשוני, לפי התיבה השכנה, הבליט את ייחודו של הפועל היה: שימושו כפועל ההויה מועט יחסית, ומרבית שימושו במילוי תפקידים דקדוקיים-תחביריים, על חשבון תוכנו הלקסיקאלי. המושג "דקדוקי-תחבירי" משמיע לנו, שיש מלה במשפט, בשדה התחבירי של הפועל היה, שהיא הנושאת את המשמעות הלקסיקאלית, או שהיא משתתפת עם הפועל היה במשא המשמעות הלקסיקאלית. מלה זו בונה עם הפועל היה דגם תחבירי. תיאור שימושו של הפועל היה דורש קביעת הדגמים התחביריים שהוא נתון בהם. דבר זה שונה במהותו מצירופי המלים בקונקורדנציות לספרות חז"ל בעריכת הרב קוסובסקי ובניו, שלא צורכי הלשון דוקא עמדו לנגד עיניהם.

ה

מיון מכאני של העדויות לפועל "היה", יכול להעמיד מעין איננטר של דגמים:

- א. פועל הויה — בלא השלמה במשפט
- ב. היה + צירוף יחס, היה ב—, היה ל— וכיו"ב
- ג. היה + בינוני, היה יושב, יודע היה וכיו"ב

ועוד.

בדרך זו אפשר למיין, לכאורה, את כל המובאות; מה שאינו עולה יפה

11. נציין, שהפועל "אמר" והתואר "ר" זכו לשכיחות גבוהה בשל טיבם המיוחד של רוב החיבורים שנוצלו בעבודתנו: רוב רובה של הפרסוט לתקופה ד בניה מחיבורי התורה שבעל פה, שהם, בעצם, קובצי מובאות, והצירוף "אמר ר' פלוני" דומיו שכיחים ביותר במשפטי מסגרת העריכה שלהם. אבל אפילו נקיים את הפועל "אמר" ואת התואר "ר" במקומם, עדיין הפועל "היה" עומד במקום נכבד פרשימת השכיחות.

מתוך מיון לפי התיבה שלאחר הפועל היה, מן הסתם ימצא את מקומו במיון לפי התיבה שלפניו. אבל לאמתו של דבר, המיון לפי התיבה השכנה למלת הערך אינו די לארגן את כל העדויות שלו ארגון משפיע רצון. וכמה טעמים לדבר:

המלה המשתתפת עם הפועל היה בבניית צירוף, דרפה לעמוד סמוכה אל הפועל היה, בין לפניו בין לאחריו. אבל יש שתיבה אחת, או כמה תיבות, חוצצות ביניהם. למשל, הצירוף "היה נכנס" במשפט הזה: "וכבר היה רבן גמליאל ור' יהושע ור' אלעזר בן עזריה ור' עקי' נכנסין לרומי" (ספרי דברים מג). בין אברי הצירוף יש חציצה של עשר תיבות.

ואף זו: הצירוף של היה עם התיבה הסמוכה לא תמיד חד-משמעי מצד תפקידו התחבירי. הנה למשל, הצירוף "היה אוהבו" מצוי שתי פעמים: א. "למלך שהיה לו עבד והיה אוהבו אהבה גמורה" (מדרש"י ג, ח),

ב. "משל למלך שעשה סעודה והזמין את האורחין והיה אוהבו מיסב ביניהן" (ספרי דברים נג).

במשפט השני, הצירוף הראוי להיתפס אינו "היה אוהבו", אלא "היה מיסב". זהות פנימי המושא וכינוי הקניין גרם לתיבה אוהבו שתמלא שני תפקידים בצירוף זה; היא בונה צירוף עם היה, פשמצורף אליה פינוי מושא. אבל אין בכך משום כלל שהלשון מחייבת, שכן מצינו שהפועל "היה" בונה צירוף אף עם תיבה שפינוי קניין מצורף אליה:

"מוכרין להן ונותנין להם מתנת חנם. במי דברים אמורים. בזמן שאינו מכירו או שהיה עובר ממקום למקום. אבל אם היה שכנו או אוהבו מותר, שאינו אלא כמוכרו לו" (תוס' ע"ז ג, יד).

משפט זה מעביר אותנו אל בעיה אחרת: ההשלמה של הפועל היה אינה תיבה אחת, אלא שתיים ("שכנו" ו"אוהבו"), ויכולות להיות אף יותר. ואמנם, במשפט הנזכר אין ספק בלבנו ששתי המלים, שכנו ואוהבו, שתיהן משלימות את היה. אבל לא תמיד קל לקבוע אם מלה אחת בלבד משלימה את הפועל היה, או יותר.

הנה, למשל, המשפט הזה:

"המקבל עליו להיות חבר, אינו מוכר לעם הארץ לח ויבש... ר' יהודה אומ'. אף לא יגדל בהמה [דקה] ולא יהא פרוץ בנדרים ובשחוק ולא יהא קטמא למיתים ומשמש בבית המדרש" (משנה דמאי ב, ג). לכאורה יש להבין שחבר מצווה להימנע מלשמש בבית המדרש, אבל הבנת העניין מלמדת את ההפך. מעתה אל תקרי בנשימה אחת "אל יהא קטמא למיתים ומשמש בבית המדרש", אלא "אל יהא קטמא למיתים" — משפט

לעצמו — "ומשמש בבית המדרש" משפט לעצמו. (לא משפט מצב. עייני פירושים).

או מה שנאמר במכילתא דרשב"י:

"שלא יהא אדם מניח אהבו ושכניו ומכיריו ומידעיו ואחד מבני עירו, והולך ועושה פסח אצל אחרים" (יד, ד). "יהא מניח" — צירוף, אבל כלום "יהא" מצטרף גם אל "הולך" ואל "עושה"? את הפתרון מושטת לנו המקבילה בתוספתא (פסחים ח, יג). שם, פנגד "יהא" וכו', הפעלים עצמם נוטים בעתיד: "כדי שלא יניח אדם שכנו הקרוב אל ביתו וילך ויעשה פסחו אצל חברו". כך כ"י וינה וכ"י ארפורט. ואמנם כ"י לונדון גורס "יהא מניח... והולך ועושה..." , כמו מכילתא דרשב"י. הוי אומר: יהא מניח, [יהא] הולך, [יהא] עושה — הכול צירופים.

במקום אחר נאמר:

"ושחט אותה לפניו. שיהא אחר שוחט ואלעזר רואה" (ספרי במדבר קכג). וכן: "ושרף את הפר' לעיני". שיהא אחד שורף ואלעזר רואה" (שם קכד). מפאן עולים במפורש הצירופים "יהא שוחט", "יהא שורף"; אבל כלום עולה מפאן גם הצירוף "היה רואה"? דומה שלא. נלך אצל המשנה:

"וכלם ששחו וואחרים רואים אותן, שחיתתן כשירה" (חולין א, א). הראייה אינה בכלל פעולה, אלא בכלל מצב, ולשונה לשון בינוני, פדרך משפטי המצב, בלא התאמה לזמנו של הפועל במשפט העיקרי. ואם ייקוב הדין את ההר, הרי המאמר הזה:

"וכשנבחר <אהרן> להיות כהן גדול אמר לו המקום למשה. אתה תשמשם (!) עד שעה שילמד. היה משה שחט ואהרן רואה אתה, זורק ואהרן ראה אתו, מזה ואהרן ראה אתו, מחטא ואהרן ראה אתו, יצק¹² ואהרן רואה אתו, מכפר ואהרן ראה אתו. שני וישחט" (ספרא מילואים א, א).

אהרן עומד ורואה, בבינוני — פדרךם של משפטי המצב; אבל משה פועל את כל הפעולות הללו על דרך "היה + בינוני". ואמנם פן נאמר שם בסמוך: "שכל שבעת ימי המילואים היה משה משמיש בכהונה גדולה. הוא היה שוחט, הוא היה זורק, הוא היה מזה, הוא היה מחטא, הוא היה יוצק¹³, הוא היה מכפר. שני וישחט..." .

המאמר שלנו אינו אלא קיצורו של זה (בלא התזרה על הפועל "היה") בשילוב חזר ונשנה של הנוסחה "ואהרן רואה" על כל פעולה ופעולה של משה

12. מנוקד לִצֶק (=יָצַק, בינוני?). הגרסה על פי מסירת היסוד, כ"י וטיקן 66.

13. תיקון של "יצק" (עייני לעיל הערה 12).

לסירוגין. הוי אומר: "היה משה שוחט" — צירוף, כמובן; "ואהרן רואה" — אינו צירוף: "זורק" = היה זורק — צירוף; "ואהרן רואה" — אינו צירוף; וכן הלאה.

פיצד יוכל המילונאי להתיר את הסבך שבמשפט זה ושפמותו בדרך מכאנית?

דוגמה אחרת. ברצף "פ . . . היה" מצויים הצירופים:

"בלבי היה", "ברצונכה היה".

לכאורה שניהם שייכים לקבוצה הומוגנית אחת. אבל מהקשרם ניכר שאין שיתופם שיתוף.

הצירוף "ברצונכה היה" מובא ממגילות מדבר יהודה (סרך היחד יא, יח) וכול הנהיה ברצונכה היה. ההקשר מלמד שאין "היה" אלא 'נברא'. וביותר מלמדת התקבולת לצלע הקדמת: "ובלו (=ובלא) רצונכה לוא יעשה כול". בצירוף "בלבי היה", אין "היה" מתפרש כך, אלא כל הצירוף עניינו מה שהוא בגדר כונה או מחשבה שלא פורשה בפה. ראוי לציין, שברוב שימושו הנושא פותח במלת-היחס למ"ד, של שם-פועל ושאינה של שם-פועל: "בליבי היה לשומרם" (משנה טהרות ז, ז), "בלבי היה להפר לה" (תוס' טהרות ו, יד), "ואף מי שלא היה בלבו לשם אחד מכל אלה כשר (תוס' זבחים ה, יג). ויש בלא למ"ד: "תניי היה בלבי" (ספרא חובה ה, ב).

ציון מלת היחס למ"ד (או ציון היעדרה) חשוב למילון, מפני שיש כנגדה שימוש במלת היחס "על", והיא משנה את הצירוף מן הצד התחפירי ומן הצד הסמנטי כאחד: "שלא יהא בלבו עליו" (ספרי דברים ב), היינו: שלא ישמור לו טינה.

הצירוף "היה בלבו עליו" יש בו צד שוה לצירופים שנוכרו למעלה, כגון "היה שכנו או אהבו", שהוא כולל יותר מזוג תיבות, שאחת מהן הפועל "היה". אבל לא הרי "שכנו" ו"אהבו", שממלאות תפקיד שוה, ובזנות עם "היה" דגם מחובר, פהרי "בלבו" ו"עליו", שממלאות שני תפקידים שונים, ובזנות עם "היה" דגם מורכב.

מפאן שמיון המובאות של הפועל היה אינו יכול לעמוד על מיטת סדום של זוג תיבות בלבד — היה ושכנתה.

המיון הראשוני, המעלה זוגות וזוגות של צירופים מכאניים, צריך שיעשה אחריו מיון אחר, בשיתוף המחשב עם המילונאי, שיחזור ויבנה צירופים מורכבים עם תיבות אחרות בהקשר. בדרך זו של מיון אחר מיון יתפצל החומר לקבוצות מרובות, שיכילו עדויות הומוגניות לכל הצירופים, על פיתוחיהם ועל סיבוכיהם.

1

והרי דוגמה לשימושיו של דגם תחבירי: הצירוף "היה + בינוני". דגם זה תופס כמחצית העדויות לפועל היה.

צירוף זה הגיע בלשון חז"ל לכלל גיבוש, כאמצעי תחבירי להפעת המשכיות, חזרה וכיו"ב. שרשיו במקרא, ומקביל לו השימוש בפועל הוה בניני הארמית של תקופת חז"ל. בארמית של התלמוד הבבלי (וכן במנדאית), השימוש בצירוף הזה עושה רושם בצורתו של הפועל הוה עצמו: לעולם הוא נסתר. (התפתחויות אחרות חלו בסורית ובניני הארמית החדשה). רושם זה שבצורה הוא הסימן למעתק מתחום המילון אל תחום הדקדוק.

שימוש של הפועל היה בבניית הצירוף עם הבינוני ראוי שיתואר במילון ההיסטורי, אמנם בלא להקיף את כל הפחינות המורפוסנטקטיות. לשם כך ראינו להשקיע על כל צירופי "היה + שם", ושם התואר והבינוני בכלל זה.

נקודת האחיזה, בהרצאתנו, תהיה השם, וביחס אליו נדון בפועל, בבחינת "זמן ייפול על שם וייעשה פועל". השם יעמוד כאן ביסוד התצורה, והפועל יידון כאילו הוא הרחבה של השם, על ידי תוספת של קאטגורית הזמן. צורני הפועל תפקידם להסב את השם על ציר הזמן, או בלשון הפלשנות המודרנית, על ציר ה"זמנים" — הזמנים הדקדוקיים: עבר, עתיד, ציווי, מקור. וכך נציג את מעמדו של היה בצירופו עם שם: השם סב על ציר הזמנים לא על ידי שהוא נעשה פועל, אלא על ידי שהפועל "היה" עומד עליו לשרתו. לדוגמה, השם (הבינוני) "נגאל":

"הוא הלילה הזה. ר' אליעזר אר. בו נגאל לו, אבל לעתיד לבא אין נגאל לו אלא בתשרי" (מכילתא פסחא יד). כנגד "נגאלין" — שם — נאמר לשעבר "נגאלו" — פועל. אבל במקום אחר השם "נגאל" מוסב לעבר (עבר דקדוקי!) בפועל היה: "אילו הייתה שם לא הייתה נגאל" (שם יז). שתי הצורות יכולות להימצא זו בצד זו: "היה קוצר, קצר מלוא ידו, תלש מלוא קמצו... הרי זה של בעל הבית" (משנה פאה ד, י). בחירת דרך זו או זו תלויה בגורמים שונים, אבל יש מקום רחב לחילופים חפשיים, כגון שהבאנו למעלה: "שלא יניח אדם" וכו', כנגד "שלא יהא אדם מניח" וכו'.

אמרנו "זמן ייפול על שם", אבל לא על כל שם ייפול הזמן. יש שמות המקיימים זיקה סדירה עם הפועל, הכול לפי משקלו של השם ובניינו של הפועל, כגון מעמיד // העמיד, מושח // משח, מפרק // פירק, במאמר זה: "מגיד הכת" שכל שבעת ימי המילואים היה משה מעמיד את המשכ' ובכל בקר ובקר מושחו ומפרקו. אותו היום העמידו ומשחו ולא פירקו" (ספרי במדבר מד).

וכנגדם, שמות שאינם מקיימים זיקה עם הפועל, כגון "גזבר", או "בעל מוס", או "פיקח". שמות כאלו אין הזמן חל עליהם אלא על ידי הפועל "היה". לכן נאלצה התוספתא לומר משפט אחד בשני לשונות: "הוי פיקח ושתוק" (מנחות ג, ה); "שתוק" — בדרך הראשונה, "הוי פיקח" — בדרך השנייה.

ויש שהצירוף מקיים זיקה עם הפועל, אבל לא זיקה סדירה ומלאה, בין שמקור הדבר במבנה הלשון, בין שמקורו בתיעוד לקוי.

הפועל "התאבל" בקונקורדנציה מתועד בבינוני (11 פעם), בציווי (פעם אחת, בבן סירא), ובמקור (3 פעמים). העבר בנוי מן הצירוף "היה מתאבל" (6 פעמים). העתיד אינו מצוי לא כך ולא כך. המילון יציג את הצירוף "היה מתאבל", אבל אין כנגדו צורה פשוטה, מעין "נתאבל", שממנה יעלה ייחודו של הצירוף.

לצורת הבינוני "קָרַב", בבניין קל, צורת עבר קרב; אבל כנגד העתיד יִקְרַב מצוי גם יִקְרַב, כגון בכ"י קויפמן של המשנה. העתיד "יהא קָרַב", בבניין קל, עומד כנגד "יִקְרַב", בבניין נפעל. הרי זיקה לא סדירה.

יש שמות שמשקלם משקל הבינוני הפועל, והטלתם על הזמן — בקל או בנפעל. לצורה "טעון" ("טעון כיבוס" וכיו"ב), צורת עתיד מורכבת "יהא טעון", אבל גם צורה פשוטה, יטעון או יִטְעֹן.

שמה לא יהיה רחוק מדרכה של לשון חז"ל לומר על הבינונים הסבילים "פעול" ו"נפעל", ששניהם עומדים כנגד עבר "נפעל", וכן על הבינונים "מתפעל" ו"מפועל", ששניהם עומדים כנגד עבר "נתפעל", כגון "מתקדשת" ו"מקודשת" כנגד "נתקדשה", שכן יש זיקה סדירה ביניהם. וצריך עיון.

זיקה לא סדירה יש בין הצורה "מוטה" (הופעל) ובין צורת העבר שלה "היטה" (הפעיל):

"מעשה בר' ישמעאל ור' אלעזר בן עזריה שהיו שרויים במקום אחד, והיה ר' ישמעאל מוטה ור' אלעזר בן עזריה זקוף. הגיע זמן קרית שמע, נוקף ר' ישמעאל והיטה ר' אלעזר בן עזריה" (תוס' ברכות א, ד). "היטה" מקביל בדרך כלל אל "מטה", "היה מטה", כפועל יוצא.

יש שמות שמצדם הצורני הפורמאלי אינם נגזרים בדרך הבינונים, אבל התנהגותם אינה שונה מהם. העבר של "צריך" הרי הוא "צָרַךְ", בכתב-יד משוּבָּחִים ובקטעי גניזה. הצורה "צָרַךְ" נעלמת והולכת במסירת חיבורי התשובע"פ, ואפילו הנקדן של כ"י וטיקן 66 של הספרא — שאין חולק על טיב מסורתו — שוב אינו נוקט אותה, והוא מנקד "צָרַךְ" בכל מקום (ואף יש שנוספה יו"ד בין הרי"ש והכ"ף). את העבר קיים רק בצורות שאינן יחיד נסתר, כגון "צרכני", "צרכנו". הזיקה הרופפת בין השם "צריך" והפועל "צָרַךְ" הצמיחה צורות עבר אחרות: "נצָרַךְ", "הוצָרַךְ".

לצורה זהיר נטייה מורכבת בלבד בעבר ובעתיד: "היה זהיר", "יהא זהיר"; וצורה פשוטה בלבד במקור: "להיזהר". בציווי — גם "הוי זהיר" וגם "היזהר".

דרך העמדת הזיקות בין שמות כאלו ובין הפעלים המקבילים להם תלויה בשיטה שתינקט לעריכת המילון עצמו, בכוא הזמן. עלינו לצייר תמונה ברורה, מתוך סידור נכון של העדויות לפי צירופים. ואף על פי שדבר זה מעניינו של הדקדוק, אין המילון בן חורין להתעלם ממנו, כשם שאין המילון בן חורין להתעלם מן היחס בין נָגַש בבניין נפעל ובין יָגַש בבניין קל, וכיו"ב.

ז

ועדיין צירופים אלו צריכים עיבוד קודם שיעלו על שולחן המערכת. העיבוד הראשון שהם צריכים הוא העיבוד הסטטיסטי, שהוא פולו מכאני. מה שכיחותו של כל צירוף ביחס אל כלל החומר? מה שכיחותו בתקופה מסוימת ביחס אל שאר התקופות? מה שכיחותו לפי סוגי הספרות? מה רציפותו?

למשל הצירוף "והיה כי + פועל עתיד" מצוי בספרי המקרא של תקופת הבית הראשון, ומתנדר והולך בספרי המקרא של תקופת הבית השני. דוגמה יחידית בכתבי פת מדבר יהודה — "והיה כי יערכו השולחן לאכול..." (סרך היחד ו, ד) קובעת את התאריך האחרון לשימוש הרצוף. הצירוף "היה ל..." (כגון "היה לשריפת אש"), מצוי לא מעט בכתבי פת מדבר יהודה; בתושבע"פ שימוש מצומצם, וברוב המקומות הרי הוא בגדר מליצה, כגון: "בעיקבות המשיח חוצפה ייסגי... בית וועד יהיה לזנות והגליל יחרב" (משנה סוטה ט, טו). שים לב לשימוש בצורה המקראית "היה", במקום "יהא" הנוהגת בלשון חז"ל.

עוד עיבוד ייעשה בתחום שימוש של הפועל "היה" במערכת הזמנים. הפועל היה אין דרכו לשמש בבניוני פדרך שאר הפעלים בלשון. כנגד היה, יהיה וכדומה, יש בלשון תחליפים במשפט של הוֹנָה: כינוי הגוף, המלית יש, הבינוני הוֹנָה, או לא כלום.

מה תחליפו של היה בכל דגם ודגם? התנהגות הפועל "היה" מן הבחינה הזאת חשובה לתיאור שימושו. הדבר אינו משתקף פראוי במילונים המצויים.

עיבוד אחר, חשוב ביותר לעריכת המילון, תכליתו לקבוע צירופים אידיומטיים. על יסוד מיון הצירופים אפשר יהיה להעלות הרפכים וניבים

למיניהם, לפי תכונות פורמאליות וסטטיסטיות¹⁴. ברור, למשל, שהסיכוי ששתי תיבות שכונות יבנו צירוף אידיומטי, עומד ביחס ישר אל שכיחותן היחסית¹⁵. לדוגמה: הצירוף "והיה העולם" מצוי 129 פעם, וכולם בשני דגמים שהם אחד:

- א. "מי שאמר והיה העולם" (126 פעם),
- ב. "אני הוא שאמרתי והיה העולם" (3 פעמים).

ואף צירופים נדירים יותר. "פ(אשר) לא היה" מצוי 2 פעמים:

- א. "כאשר לא היו היו" (בן סירא מד, ט),
- ב. "ויהיו כלא היו" (ברית דמשק ב, כ).

המלה "לא" מצויה כ-17,500 פעם בקונקורדנציה, והצירוף "פ(אשר) לא היו" מצוי רק בשני מקומות — פחות משתי מאיות האחוז! — אבל בשניהם בשכונות אל הפועל היה בשנית. אגב, גם במקרא הצירוף "פלא היה" מצוי בהקשר דומה — "והיו פלוא היו" (עובדיה טז). התלות הספרותית של הפיטוי בן סירא ובברית דמשק במקבילו בספר עובדיה אינה צריכה ראייה.

עוד דוגמה: בצירוף היה ו-. סבורים היינו שהפועל "היה" אינו פונה צירוף עם שכנתו שלאחריו, כשזו פותחת בוי"ו החיבור. והנה, דוקא כאן, מצאנו רצף תיבות שיש בו מסימני ההיפך של צירוף אידיומטי: "לא היה ולא עתיד להיות".

- א. "בן סורר ומורה לא היה ולא עתיד להיות" (תוס' סנהדרין יא, ו),
  - ב. "בית המנוגע לא היה ולא עתיד להיות" (תוס' נגעים ו, א).
- לצירוף זה יש להסמיק, כמובן, את בת זוגו "לא הייתה ולא עתידה להיות".

ג. "עיר הנדחת לא היתה ולא עתידה להיות" (תוס' סנהדרין יד, א). עד כמה נתפס פיטוי זה כפיטוי אידיומטי אנו למדים מחילופו עם פיטוי אחר: "לא היה ולא נהיה/נברא". מצד אחד, שלוש הלכות אלו שנויות גם בלשון "לא היה ולא נהיה". ומן הצד השני, המאמר הידוע "איוב לא היה ולא נברא" (נ"א: נהיה) — מצוי גם בלשון "לא היה ולא עתיד להיות"¹⁶.

ודוקא צירופים שכיחים יש שאינם ראויים להיקרא "צירופים אידיומטיים". אם משום שהשכיחות של כל אחד מן הרכיבים גבוהה לעצמם,

14. דיון באידיומטיקה מן הפחינה הזאת, ראה: ר' לנדאו, פרקים בסמנטיקה עברית, אוניברסיטת ברא-אילן, עמ' 82 ואילך; ראה גם: ר' ניר, "לברור מהותו של הניב העברי", ספר קמרט, ירושלים תשל"א, עמ' 111-113.

15. הנושא הזה פותח בעבודת הגמר של הגב' ר' רמון-אלמגור, הצירוף המילוני — דרך מכאנית למיונו, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ג.

16. עיין "לשוננו לעם" רפ"ב.

אם משום שעצם המציאות, ולא הלשון, מחייבת שצירוף אחד יהיה שכיח מחבריו; כגון הצירוף "היה אומר", "היה ר' פלוני (אומר, דורש...)". צירופים שכיחים אחרים שמא לא יהיו ראויים לכינוי "צירופים אידיומטיים", אבל על כל פנים ראויים הם לציון פלשהו מצד שימושם, כגון "היה בכלל", "היה בדין" — בספרות המדרש, ראויים לציון "מונח מדרשי" או מעין זה, בשל אופיים הנוסחתי. הרצף "יכול יהא..." במדרש שכיח ביותר, אבל אין בו משום צירוף אידיומטי.

עוד עיבודים מכאניים יכולים להעלות את מקביליהם הסגנוניים של דרכי הבעה, על פי מציאותם בהקשר שוה. למשל, הצירוף "לא יהיה עוד". כנגד "וכל בני אשמה לא יהיו עוד" (מגילת ההודיות ו, ל) מצוי: "וחווי תעות לא ימצאו עוד" (שם ד, כ). הוא "יהיו" הוא "ימצאו". או הצירוף "היה..." ביד — " >האומ'... < שא מנה זו לפלני, טול מנה זו לפלני, יהא מנה זו לפלני בידך" (תוס' גיטין א, ד); וכן: "שא לי גיטי, טול לי גיטי, יהא גיטי לי בידך" (שם ד, ב). הבבלי אומר: כולן לשון קבלה הן (גיטין סג ע"ב).

ח

פסיעותינו הראשונות בשדה זה המחישו כמה מן הבעיות הפרוכות במיון הפנימי של המובאות בערך מילוני, ומתוכן הסתמן כיוון להתוות דרך לפתרונות. עם זאת, שאלות רבות נשארו פתוחות.

הזאיל וזה ניסוי ראשון, לא רצינו לבנות את מסגרתו על יסוד גישה שמלכתחילה, אלא נתננו לחומר שיעלה את בעיותיו בדרכו. זה היה, אם אפשר לומר, ניסוי של היכרות. מן הטעם הזה גם לא נוצל כל המידע שבמחשב על ניתוחן של המלים ועל השתייכותן לקטגוריות מילוניות, כגון מלות שימוש, שמות פרטיים וכדומה, ולא נוצלו האפשרויות שבמחשב בניתוח תיבות בהקשר הרחב.

יתר על כן, עם כל הניסיון שרכשנו בדרכנו, בטיפול בצירופים, נמנענו מלהציע הגדרה למושג "צירוף".

הסתייענו, כאמור, בתכניות פשוטות במחשב, והשגנו מיון גס של המובאות לפי צירופי שכנות. אבל מיון זה, יותר משפטר בעיות, העלה רעיונות והרהורים. דומה שעדיין אין מקום להציע נוסחה למיון דק יותר, עד שהרהורים אלו לא ילבשו צורה מוצקה ומגובשת.

אגב עיסוקנו בענייני המילון, עלה בידנו להראות, כיצד קונקורדנציה רב-תכליתית מאפשרת טיפול בתחום התחביר והסגנון.

עיבוד ספרותם של הקראים במילון ההיסטורי ללשון העברית*

עיבוד ספרותם העברית של הקראים במסגרת העבודה במילון ההיסטורי ללשון העברית מקיף פעת את ראשיתה של ספרות זו עד סוף המאה הי"א לסה"נ, היינו עד ימי חורבן המרכז הקראי שבארץ-ישראל בעקבות מסע הצלב הראשון.

ענן בן דוד, מייסד הכת בסוף המאה הח' חיבר ס' מצוות בלשון הארמית, היא הלשון שבה כתבו גאוני בבל עד סוף תקופת הגאונים. אך כבר מראשית המאה הט' ואילך נתחברו היצירות הקראיות או בערבית הבינונית, לשון סביבתם, או בעברית.

החומר העברי מתחלק לשתי קבוצות: (א) חיבורים עבריים במקורם; (ב) תרגומים מן הערבית.

---

*רשימת הקיצורים של שמות היצירות המצוטטות להלן:
אלנהאונדי, ס' דינים — בנימין אלנהאונדי, ס' דינים (=משאת בנימין), דפוס גוזלוא, תקצ"ד (נספח לס' אהרן בן יוסף, מבחר ישרים).

אלנהאונדי, קטעים — בנימין אלנהאונדי, קטעים מפירוש למקרא.
אלקומסי, פתרון — דניאל אלקומסי, פתרון שנים-עשר, מהדורת מרקוז, ירושלים, תשי"ח.

אלקומסי, קטעים — דניאל אלקומסי, קטעים מפירוש למקרא.
סב"י, מלחמות — סלמון בן ירוחם, ס' מלחמות ה', מהדורת י' דודזון, נויארק תרצ"ד.
לוי, ס' המצוות — לוי בן יפת הלוי, ס' המצוות, כ"י לייזן (אוסף וארנר) 1,22 (טרם הוצא לאור).

אוסף ג — Jacob Mann, The Collected Articles of..., Geder 1971, Vol. III, — Karaitic and Genizah Studies

ג"ש א, ב — גנזי שעכטער א, ב, מהדורת לוי גינצבורג, נויארק תרפ"ח, תרפ"ט.

ג"ש ג — גנזי שעכטער ג, מהדורת י' דודזון, נויארק תרפ"ח.

כ"י — מילון הלשון העברית, מאת א' בן-יהודה, ירושלים תר"ע-תשי"ט.

קלצקין — אוצר המונחים הפילוסופיים, מאת י' קלצקין, ברלין תרפ"ח-תרצ"ד.

פנעני — אוצר הלשון העברית, מאת י' פנעני, ירושלים-תל-אביב, תש"ך ואילך.

אבינרי — גנוים מגולים, מאת י' אבינרי, תל-אביב, תשכ"ח.

הקבוצה הראשונה כוללת שלושה חיבורים גדולים, ס' דינים לבנימין אלנהאונדי (מראשית המאה ה'ט'), פתרון שנים-עשר לדניאל אלקומסי (המחצית השנייה של המאה ה'ט') וס' מלחמות ה' לסלמון בן ירוחם (השליש הראשון למאה ה'). עליהם יש להוסיף עוד 4 פיוטים לסהל בן מצליח (הרבע האחרון של המאה ה') וכ-50 קטעי גניזה, רובם שרידים מחיבורים מקיפים יותר, כגון פירושים למקרא, סידורי תפילה, דרשות, דינים, מאמרים פילוסופיים, ענייני לוח שנה וכתבי פולמוס (10 קטעים מיוחסים לבנימין אלנהאונדי, 23 לדניאל אלקומסי¹ ויתרם למחברים עלומי-שם שזמנם 950 לסה"נ בקירוב). ביניהם תצוין איגרת של דניאל אלקומסי הקוראת לאחיו, יהודי גולת בבל, להניח את עסקיהם ואת עושרם בגולה, לעלות ולהתיישב בירושלים ולחיות בה חיי עוני וסגפנות כדי להחיש את ביאת הגואל.

הקבוצה השנייה כוללת 6 יצירות גדולות, מתורגמות מן הערבית: (א) ס' המצוות ללוי בן יפת הלוי (נתחבר ב-1000 בקירוב), (ב) ס' מחפיתת פתי (אלתמיז), (ג) ס' הנעימות (אלמחתוי) ליוסף הרואה (בקירוב 1025), (ד) ס' הישר, הדין בדיני העריות, (ה) ס' בראשית רבה, חיבור פרשני-פילוסופי, שניהם לישועה בן יהודה (1050 בקירוב), (ו) חלק מן ס' אוצר נחמד, פירוש לס' ויקרא לטוביה בן משה המעתיק (1050 בקירוב), רובו לקט מדברי קודמים שתרגם המחבר לעברית והוסיף עליהם מדבריו. מחפיתת ה'ם מחשובי החכמים בעדה שהשפיעו רבות על עיצוב דמותה בדורות הבאים. הצורך לתרגם יצירות ערביות לעברית נתעורר בשל התעצמות המרכז של הפת במלכות פיונטיון. ושניים מהמתרגמים, טוביה בן משה, המכונה האבל או העובד וגם המעתיק, ושמעון בן יעקב, היו מתלמידיו של ישועה בן יהודה והם תרגמו את יצירותיו בעודנו בחיים, היינו בשליש השני של המאה ה"א.

תרגומים אלו היו בבחינת ניסיון ראשון לתרגם מן הערבית לעברית, ואף על פי שלשונם לעתים מחוספסת ומגומגמת ובאוצר המלים רבו היצירות הקיקיוניות, ראוייה לשון זו לעיבוד מילונאי מלא בגלל החידוש שבה, והוא השימוש בלשון העברית לניסוח ספרות מדעית.

כתבי היד בעיבודנו הם כ-50 קטעי גניזה מאוספים המצויים בספריות אוקספורד, קמברידג' לונדון וניו-יורק וכתבי-יד שלמים, רובם בליידן באוסף וארנר, מן המאות ה"ו וה"ז², פרט לתצלום כתב-היד לפתרון שנים-עשר של

1. מיצירה זו נשתמר לנו, מלבד כתב-היד השלם המצוי בלינגרד, גם קטע גניזה גדול (10 דפים כתובים על קלף שסימונו ט"ש 10C3) בנוסח שונה במקצת, המקיף ה' טב-יואל ב.ז. י' מרקון במהדורתו השתמש בו לציון חילופי גרסאות.

2. לפי דעתו של י' מאן, Texts and Studies II, פילדלפיה תרצ"ה, עמ' 10-17. מ' צוקר, על תרגום רב סעדיה גאון לתורה, ניו-יורק תשי"ט, עמ' 182, הע' 712, חולק עליו בזהו קטעים אחדים.

דניאל אלקומסי מאוסף פירקוביץ בלינגראד, שנכתב בשנת 1303, וכ"י אוקספורד 290 של ס' אוצר נחמד לטוביה בן משה, שנכתב לפני 1353. בעיבוד החומר למפעל המילון קבענו כלל לעבד רק כתבי-יד אשר כבר הוצאו לאור בדפוס, משום שההסתמכות על הוצאה מודפסת מאפשרת לקורא העתיד של המילון לאתר בקלות את המובאה המילונית ולעמוד על דיוקה. אולם בעבודתנו בספרות הקראית סטינו לעתים מפלל זה ומיצינו כתבי-יד שלמים גם כאשר קטע קטן בלבד מאותה היצירה הופיע בדפוס. מצד שני, נמנענו עד עתה מלעבד קטעים מודפסים אשר כתבי-הידות שלהם אינם בהישג ידינו, כגון רוב אלו הנמצאים בספריות בלינגראד.

מספר התיבות לעיבוד שנרשם בס' המקורות למדור של ספרות הקראים היה 111,000. ברם, בגלל חשיבותם של התרגומים הראשונים, שהזכרנו לעיל, החלטנו לכלול אף אותם והגענו לסך של 400,000 תיבות. עד עכשיו סימנו את התקנתם הראשונה של 60% של הטקסט לעיבוד במחשב וכמחצית מזה כבר עברה הגהה.

אין צריך לומר שבכל שלבי עבודתנו נעזרנו רבות בשפע המחקרים שהוקדשו לספרות זו מאז המאה שעברה ועד לפרסומים שפעצם ימינו אלה, ועל פיהם אף הוספנו על החומר העומד לעיבוד.

לשונם העברית של הקראים אינה מעור אחד, ואפשר להבחין בה רבדים שונים. מצד אחד, לשונם של בנימין אלנהאונדי, שהיא מושפעת פחות מזו של הבאים אחריו מסיבתה הערבית³. לעומת זאת, השפעת הערבית כבר מורגשת ביותר בכתביו של דניאל אלקומסי שחי כמחצית המאה אחריו, בעיקר בפירושו לתרי-עשר (פתרון שנים-עשר), שהוא גדוש תרגומי שאילה ושאלות סמנטיות

3. בכ"י ליידן, וארנר 22, נזכרת שנת הצ"ו ליצירה (= 1336 לסה"נ) כתאריך סיום הכתיבה. אך שטיינשניידר ב-CCH, עמ' 84, מסתייג מתאריך זה מפני שלדעתו אינו תואם את זמן פעולתו של המעתיק הנזכר בו. הוא מציע בהיסוס לגרוס הנ"ו (במקום הצ"ו) ולהוסיף רי"ש לציון המאות, ובדרך זו הוא מגיע לשנת 1496 לסה"נ. אך עיין מ' בית-אריה, Hebrew Codicology, פאריס 1976, עמ' 39 והערה 59, הרואה בכתב-יד זה אחת הדוגמאות הקדומות המתוארכות (=1335/6) שבהן שימשו הקלף והנייר במשולב לצורך הכתיבה.

4. יתרה מזו, מצויות בה מלים וביטויים הלכתיים רבים מלשון הרבנים, כגון ללמדך (אלנהאונדי, ס' דינים, דף א,א; ג"ש א, עמ' 10) ועוד; הילכך (שם, עמ' 11) ועוד; לפיכך (שם, עמ' 13) ועוד. גינצבורג, ג"ש א, עמ' 10, מייחס את החיבור בספק לרס"ג. אך נגדו מאן, Texts and Studies II, עמ' 11, הע' 18; "כה"א" (=כן הוא אומר, מרמורשטיין, הצופה ח, עמ' 143) ועוד; "גוזרים קללה / שבועת אלה" (אלנהאונדי, ס' דינים, דף ב,ב; ג,א) ועוד; "ישפטו אנשי דין תורה" (הנ"ל, שם, דף א,ב); "אע"פ שדינים דין תורה" (הנ"ל, שם, דף ו,ב).

מן הערבית, ומרובים בו התרגומים הערביים למלים קשות ולעיתים אף לחלקי פסוקים. דובר פשוט הוא שהשפעת הערבית הולכת ומתחזקת ביצירות המתורגמות, שבהן היא בולטת במיוחד בתחביר. שונה בסוגו הספרותי חיבורו הפולמוסי של סלמון בן ירוחים, ס' מלחמות ה', המורכב ממספר פיוטים, דומים בסגנונם לפיוטיו של רס"ג יריבו ושל מחברים רבניים אחרים, אך גם בו אפשר להצביע על הרבה צורות לשון שאולות מן הערבית; ובראשית ספרו הוא עצמו מעיד שכתב אותו "בלשון עבר וגם בני דומה"⁵. גם מסה בן מצליח, שחי ברבע האחרון של המאה ה', נשתמרו 4 פיוטי פולמוס בסגנון דומה, בחלקם מכוונים אף הם נגד רס"ג, אשר בגלל התקפותיו החריפות על הקראים הפך בעיניהם לסמל של האויב הרבני. נמנה כאן אחדות מתופעות השערוך המצויות בשפע בטקסטים שבעיבודנו:

הנה (הא חא) = כאן, כגון: אשר כתב הנה (הניקוד בכה"י) בעבור ישראל (אלקומסי, פתרון, עמ' 32); והנה כתב הנה נבואת עמוס (הנ"ל, שם, עמ' 37) ועוד הרבה.

בזאת תדע [هذا تعلم] (הנ"ל, קטעים סעדיאנה, עמ' 146).

הלא תדע [ול تعلم] (הנ"ל, פתרון, עמ' 5).

ומן דעתי [ومن علمي] (הנ"ל, קטעים, ג"ש ב, עמ' 484), או: ומדעתי (הנ"ל, פתרון, עמ' 10, ועוד).

לא יכשר (لا يصلح) = לא ייתכן (תפילה קראית, מרמורשטיין, ס' פוזננסקי, ורשה תרפ"ז, עמ' 143).

ואיך יכשר (עניין קרבן פסח, ג"ש ב, עמ' 469); אך בעבר: על כן צלחו (אלקומסי, פתרון, עמ' 76).

נפלי-פול (وقع - يقع) = חלי-חול, או ציין-ציין. גם במשמעות מילונית, כגון: ושם כילוי נפל על השבת (אלקומסי, קטעים, ג"ש ב, עמ' 464); ולא יפול ריק כי אם על דבר שהוא יש והוא ריק (בהסברה של התיבה תוהו) (הנ"ל, מאן JQR יב, עמ' 453=אוסף ג, עמ' 168).

מעמד הפינני הרומז, כגון: בזה העולם (דרשות קראיות, מרמורשטיין, ציון ג [תרפ"ט], עמ' 35, 36) ועוד.

ה היידוע לפני נסמך, כגון: על עזובי יוי המחליפי (המהדיר השלים כאן: ם, אך אין רוח מספיק בכה"י) מצוותיו (אלקומסי, פתרון, עמ' 66).

שינוי צורה של שם-עצם בהתאם לצורת מקבילתו הערבית, כגון: אמתה (حقيقة) במקום "אמת" (תפילה קראית, מרמורשטיין, ס' פוזננסקי, ורשה תרפ"ז, עמ' 144); או שאילה סמנטית גרידא, כגון: קדמוני הרבנים (القدام) פכינוי לחכמי המשנה (פנ"ל, שם, שם).

כל הדוגמאות שמנינו עד עכשיו לקוחות מן הספרות העברית במקורה. נוסף עליהן מן התרגומים:

תמים (تَمِيم) = שלם, גמור, כגון: דבר זה אינו תמים (לוי, ס' המצוות, דף 113א).

החפץ ב... (المواد ب) = הפונה ל..., כגון: וחפצם בזה = רצונם לומר (הנ"ל, שם, דף 165א).

גלוי (ظاهر) [הפתוח] = פשט הפתוח, כגון: דע כי זו הישיבה אינה על גילוייה = אינה כפשוטה (הנ"ל, שם, דף 196א).

עובר (جائز) היתר, רשות, כגון: ואמ' "כל האזרח" (במד' טו, יג) על דרך חוב והגרים על דרך עובר (הנ"ל, שם דף 197ב).

עם (عند) = בדעת..., כגון: ולא היה עמו כי... = לא היה סבור פי... (הנ"ל, שם, דף 205א).

תופעות מעין אלו, והזכרנו רק מבחר מצומצם ביותר, יחד עם השפעות דקדוקיות ותחביריות מזדמנות בשפע גם בספרות הרבנית של ימי הביניים⁶. אף השימוש במלים וניבים מקראיים רווח באותה המידה אצל מחברים רבניים באותם הימים, בעיקר בפירושים למקרא ובשירה, פי לשון המקרא הייתה הלשון המופתית בעיני פותבי העברית שבכל דור ודור, כדברי ר' יהודה אבן תיבון (הקדמה לחובות הלבבות; 1190 לסה"נ): "מפני שלשון העברית אין ממנה נמצא בידינו כי אם מה שמצאנו בספרי המקרא"⁷. מצד שני, לא נמנעו הקראים מלהשתמש במלים וביטויים לקוחים מלשון חז"ל, ואף לחדש במשקלים חז"ליים מובהקים, כגון משקל קטילה, לצורך הבעת שה"פ; פי חכמיהם היו בקיאים בספרות הרבנית, הרבו לעיין בה, ואף לצטט ממנה לצורך ויפוחיהם עם יריביהם. ולהפך, גם חכמי היהדות הרבנית נזקקו ליצירות קראיות. יתר על כן, כתביידות קראיים הועתקו על ידי סופרים רבניים ואלה שינו ממתפונתם, והחליפו את הדברים שנאמרו בשבחם של חכמי הקראים לגנות, ואת תוארי הגנאי, שהודבקו לחכמיהם שלהם, לכינויי כבוד, או לא הבינו מונחים ושימושי לשון קראיים מובהקים ושיבשו אותם מתוך קוצר הבנתם. והנה דוקא עותקים רבניים פאלה נשתמרו, והם שימשו לסופרים קראיים מאוחרים לאב-טיפוס

6. עי' א' גולדנברג, אנציקלופדיה יודאיקה II, ירושלים תשל"א, כרך טז, עמ'

1607-1642.

7. חובות הלבבות, מהדורת א' צפרוני, ירושלים תרפ"ח, עמ' 2. אמנם לא היה עיקר פונתו של ר' יהודה אבן תיבון פאן לדבר בשבחה של לשון המקרא, אלא רצה ללמד זכות על חכמי היהודים שהשתמשו בחיבוריהם בלשון הערבית, ולא בלשון העברית, מפני שזאת אינה מספקת לכל צורך המדבר. אך הזכרת לשון המקרא דוקא, ולא לשון חז"ל, מוכיחה שלשון המקרא נחשבה בעיניו ללשון העברית הצחה הראויה לשמש כלי הבעה לפותב היהודי.

(Vorlage), שממנו העתיקו את ספרי רבותיהם הקדמונים ותיקנו אותם לפי מיטב הבנתם. עדות מפורשת מעיד מעתיק כ"י לידן 41, 19 (המאה ה"ט"ז) בסוף ס' סלמן בן ירוחם, בזה הלשון: בהיות שהמעתיק שהעתיקתי זה הספר היה המעתיק רבן והחליף כמה לשונות שהיו נוגעות לרבותיו, ואדרבא השיבם למחבר ז"ל, לכן קנא קנאתי לשמו ית' להשיב הדבר לאיתנו וישרתי כל הלשונות שהחליף לפי קוצר שכלי... ", (כל' לפי עניות דעתי)⁸.

כל הנאמר עד עתה מבוסס על עיבוד החומר בשלבי הראשונים בלבד ועל כן אינו יוצא מגדר הערכה ארעית. הערכה מדויקת תתאפשר רק אחר גמר כל שלבי העיבוד, כולל רישום הערכים והכנת רשימות לקסיקוגרפיות ולקסיקולוגיות. רק אז נוכל לקבוע בודאות את חלקם של כל אחד ממרפיביה של העברית הקראית, כגון מה קיבלה מלשון המקרא, מלשון חז"ל והפיוט, עד כמה מגעת השפעת הערבית, ומה ניתן לחשוב לחידוש או ייחוד קראי. מפל מקום ברור שהעברית של הקראים קדמה בכמה שנה לאותה צורה של העברית הרבנית שנתגבשה בימי הביניים והנקראת ברגיל העברית התיבנית, על שם משפחת המתרגמים המפורסמת.

ועתה נביא דוגמאות מספר להשלמת המצוי במילונים, שהן מייצגות רק חלק מן החומר שנודמן לנו בעבודתנו:

א מלים שלא נרשמו במילונים כלל. כולל אלה שנרשמו במשמעות שונה או במשקל אחר בשם, ובכניין אחר בפועל.

ב עדות קודמת לעדים המצויים במילונים.

ג הרחבת התיעוד, כגון תיבות רשומות במילונים בספרות הלא-קראית, אך נחגלו גם בה; תיבות הבאות במילונים כיחידאות או במספר עדים מצומצם ביותר, ויכלולו להוסיף עליהם.

למען הקיצור, נסתפק בקבוצה השלישית בדוגמה אחת בלבד, ונהרו (מיכה ד,א): ישימו נהר (=אור) עיניהם אל הר הקדש. ונהרו מעניהו (=משמעו) והביטו (אלקומסי, פתרון, עמ' 45).

בדוגמה הזאת יש גם מהקדמת התיעוד וגם מהרחבתו, פי במילונים של פנעני ואבינרי שלוש דוגמאות בלבד מן הפיוט, שתיים אצל פנעני ללא ציון זמן ואחת אצל אבינרי מיוחסת לר' שמואל, אך לא ברור לאיזה פייטן בשם זה הפונה (ועי' ג"ש ג, עמ' 7).

השימוש בנזהר לציון אור מבוסס על לשון המקרא וכן מובא באגרונו של דוד בן אברהם אלפאסי⁹, שער נז, עמ' 259 "ולנא (=ולנו) נהר נור וציא

8. עי' גם סב"י, מלחמות, עמ' 9.

9. כתאב גאמע אלאפאט לדוד בן אברהם אלפאסי, מהדורת ש"ל סקס,

(=אור) מלל (=כגון) ונהרו אל טוב ה' (יר' לא,יב); ונהרו אליו (יש' ב,ב); הביטו אליו ונהרו (תה' לב,ו) ופי אלסוריאני (=ובארמית) ונהורא עמיה שרא" (דנ' ב,כב).

ועתה נביא כמה עדים הקודמים למתועד במילונים:

1 ... ואם מעצמו מקריץ ומרכיל חייב בכל אונס חסרון לשלם וכן הוא אמ' "לא חלך רכיל" (וי' יט,טז) ואומ' "קורץ בעיניו מולל ברגליו" (משלי ו,יג) (אלנהאונדי, ס' דינים, דף ג,ב). שתי התיבות הנרדפות, היינו מקריץ ומרכיל, במשמעות להלשין, באות במילוננו של ב"י. הראשונה פעם אחת משל הפייטן יוסף בן שלמה (המאה הי"א?) והשנייה ארבע פעמים פשהדוגמה הקדומה מביניהן היא של הקראי נסי בן נח (המאה הי"א).

2 "ובושו החוזים" וג' (מיכה ג,ז) ... שכיון שבאתה עליהם שמשם שהיא זכותם ומזכם וקנצם (= הוכחתם, טענתם) לא ימצאו מענה לשון לפני שדי (אלנהאונדי, קטעים, מרמרשטיין, הצופה ט, עמ' 142)¹⁰; וא' "והבאתי השמש בצהרים" וג' (עמ' ח,ט) שמולך ומאביד שדי זכות וקנץ (=טענה, פתחון פה) שלרשעים בצהרים ביום משפט (הנ"ל, שם, שם)¹⁰; כי אין קנץ (=טענה, פתחון פה או התנצלות) וראיה שיאמר עור אני בטלה ידי (לקה' ד,ה): "הפסיל חובק את ידיו ואכל את בשרו" — אלקומסי, קטעים, מאן JQR יב, עמ' 513 = אוסף ג, עמ' 228). וגם ברבים, כגון קנצין (סב"י, מלחמות, עמ' 72).

שם העצם קנץ במשמעות מופת, ראייה, תכלית, מובא במילונייהם של קלצקין וב"י מספרות הרבנים והקראים כאחד. בפיוט מצוי גם פועל מזורש קנץ, אך הדוגמאות שהזכרנו פה קודמות¹¹ ואף יש בהן גון נוסף, היינו פתחון

פילדלפיה 1936–1945. מילון זה הוא עדות חשובה לפרשנות הקראית למקרא והשתמשתי בו הרבה לבירורן של מלים קראיות.

10. א' מרמרשטיין ייחס את הקטע לדניאל אלקומסי, אך קיבלנו את קביעתו של י' מאן, Texts and Studies II, עמ' 17, הע' 32, החושב את בנימין אלנהאונדי למחברו.

11. ד"ר י' יהלום, העומד להוציא בקרוב מהדורה של פיוטי שמעון בירבי מגס, הואיל להמציא לי את הדוגמאות הבאות לחיעודה של התיבה קנץ בפיוט הקדום (המאות הה'–ה"ו לסה"נ), פולן מקטעי גניזה: "הן מי יבין קינצי אהילות טומאה" (פיוטי יניי, קמברידג', ט"ש 16,98; "משוכים (הפונה לבני ישראל) חניכתה קינצי שעשועים (=תורה), להיות ב[א]מ[ת] בשם נשבעים" (פיוטי שמעון בירבי מגס, טז/ה, 1–2); "לכתור בת'חלי קינצים, אשר מולו (הפונה ליצחק) בכו נוצצים" (=מלאכים, פנ"ל, טז/ו, 21–22); "כגבור בוגדיו ילחום (הפונה לאברהם), להגות קינצים יהום" (הנ"ל, ה/ו, 17–19). אמנם גם כאן ייתכן הפירוש ראייה, הוכחה, אך נראה שההוראה דרשה או הלכה, לפי שמציע י' יהלום, הולמת יותר. הוא אף שוקל בזהירות את האפשרות לקשור את התיבה "קנצי" שבאיוב יח,ב אשר נפרשה כבר בתרגום הקדום (ע' מהדורת מ' סקולוב לפירוש איוב מקומראן, רמת-גן תשל"ד) מלשון "קץ", כפי שמעיד התרגום

פה, התנצלות. השימוש מבוסס על לשון המקרא, כפי שיוצא מדברי אלפאסי, שער קן, עמ' 559, המסביר "קנצי למלין" (איוב יח, ב) חגג לכללם ואלחגג ואלנטר יסמנהא פי אלמשנה¹² קנצי. (= ראיות חותכות לדברים ואת הראיות והעיון יכנו [אותם] בלשון משנה קנצי). ונוכחנו שתיבת קנץ קיבלה את כל גוני המשמעות של *حجة* הערבית, שהם ראייה ומופת, טענה, ומכאן גם פתחון פה. 3 ואמר *بِقِسْد* (יש' טו, ה), יענה (=ר"ל) בחסד יוי (אלנהאונדי, קטעים, מרמורשטיין, הצופה ח, עמ' 326). ב"י מביא דוגמה אחת ממנחם גיצני הקראי (950 לסה"נ בקירוב), אך מצוי הרבה לפני תאריך זה בספרות שפעיבודנו. השימוש מנומק בלשון המקרא, וכן מעיר אלפאסי בשער קן, עמ' 410: ולנא ען אָס (=בסיס) ללמעני (=עניין, משמעות) "כל פעל ה' למענהו" (משלי טו, ד) ומתלה (=וכמוהו) כל ענין (קה' א, יג) פי קוהלת. אך מסתבר שמוצאו של שימוש זה הוא בשאילה סמנטית מן הערבית, היינו *ي* (=מתכון, ר"ל) ושם העצם *ي* (=פונה) הפא בלבוש עברי "מענה".

4 ... אמר קהלת בלא פוגה (=ספק) שהם יודעים ... (אלקומסי, קטעים, מאן JQR יב, עמ' 512 = אוסף ג, עמ' 227). והמצוה אשר בה פוגות (אלקומסי, פתרון, עמ' 54). ובהמשך בצירוף תרגום לערבית פוגות — שך (הנ"ל, שם, שם) ועוד הרבה. קלצקין וב"י מביאים דוגמאות מן הקראי ישועה בן יהודה (השליש השני למאה ה"א) ואילך¹³, היינו מאוחר לדוגמאות שהזכרנו. התיבה גזורה מפועל במקרא כמובא אצל אלפאסי, שער פג, עמ' 446: ומן שכל דלך יסמא אלשכוך פוגה לקולה (=וכדוגמת זה יציינו אלשכוך — פוגה לפי מאמרו) "ויפג לבו" (בר' מה, כ) שך לדלך ... (=הטיל ספק בזה). מתברר שהקראים תרגמו את התיבה ב"שך" הערבית ולא ב"בד" כפי ששיער ב"י (שם, ערך פוגה, הע' 4).

5 עלה (=ספנה, צרה) וצרה בדרך לוקחים בידם מקלות (סב"י, מלחמות, עמ' 70). מתועד בב"י ובכנעני. אך הדוגמה שלפנינו קדומה יותר, ומעניינת במיוחד כי היא פאראפראזה של דברי המשנה (ר"ה א, ט): "ואם צודה להם לוקחין בידם מקלות". זוג המלים הנרדפות עלה וצרה בא במקום הפועל צודה במשנה, שפירושו הרגיל אורב. התיבה "עילה" שאילה סמנטית מן הערבית, גם

סוף, בתיבה "קוץ" שבמדרש המספר על ר' עקיבא "שעתיד לדרוש על כל קוץ וקוץ תילי תילין של הלכות".

12. ד"ר י' יהלום העיר לי, שמצא את הביטוי "לשון משנה" גם כציון ללשון הפייטנים. לשימוש "לשון משנה" כדי לציין ברייתות, מדרשים ואף דברי אמוראים ע"ש אברמסון, על השימוש בלשון "משנה" ו"תלמוד" (גמרא) בפי ראשונים, סיני לט (תשל"ה), עמ' קצג-ריב.

13. קלצקין מביא גם את הצורה המשופשת פונה (במקום פוגה) מכחבי יוסף הרואה. אך המדובר בספרות מתורגמת מסוף המאה ה"א.

כמשמעות זו וגם במשמעות הנפוצה יותר: סיבה, כגון בלשון עילת העילות. שתי המשמעויות כלולות בתיבה הערבית *عل*. שאילה זו מצאה לה סמך בפועל המקראי עלל (עי' אלפאסי, שער על, עמ' 398, 399).

6 נמצאת (= הנה אתה) לא על התורה ולא על הסבל בכל ענייניך (סב"י, מלחמות, עמ' 66). אנה עתה הסבל אשר תדבר, והירושה אשר בה תתגבר (הנ"ל, שם, עמ' 77). בשתי התיבות, הסבל והירושה, מתפון סב"י למסורת של הרבנים המורשת מדור לדור. במילונים של ב"י וכנעני הן באות פביטוי אחד בסמיכות, היינו סבל ירושה (או יורשים)¹⁴. העדים שם מאוחרים מזמנו של סב"י. ניב זה מיוחד לספרות הקראים. השימוש של סבל לציון מסורת מבוסס על שאילה סמנטית של השורש הערבי *نقل*, אשר משמעו — העביר, העתיק, מסר ובצירוף מלת היחס *عن* — מסר מסורת בשם... ד' אלפאסי באגרונו, שער סב, עמ' 304, מעיר: לפט"ה (=תיבת) סבל תקחצי (= תחייב) נקל מאל (=כגון) סבלות מצרים (שמ' ו,ו) לכו לסבלתיכם (שם ה,ד)... " וכן מתרגם רס"ג בשני הפסוקים הנ"ל.

7 באשר יפנו אליו (כל' אל ה') והוא אל מקום שכינתו ויגמו (=ויכוננו) אל השם בכל דבר טוב ורע (לוי, ס' המצוות, דף קא,ב). גם פה לפנינו שימוש קראי. בב"י דוגמאות מישועה בן יהודה ואילך הנזכרות גם אצל כנעני בציון סיה"ב, היינו תיעוד מאוחר במקצת מזה שלפנינו. השימוש מבוסס על פירוש שני פסוקים קשים במקרא, שכן אנו למדים מאגרונו של ד' אלפאסי, שער גמ, עמ' 330: "ברעש ורגז יגמא-ארץ (איוב לט,כד) יקצד אלבלד (=יכון אל, ישים פניו אל הארץ) ומתלה (=וכמהו) "מגמת פניהם קדימה" (חב' א,ט).

8 וטמאה וטהרה ביאר להם להסגילה (סב"י, מלחמות, עמ' 102). והודיע אותנו כי חפצו כאש' אמ' "בבתיכם" (שמ' יב,יט) אינו על דרך הסגלה בבחינו, אבל החפץ בו הגבול כלו מפני שאין אופן להסגיל ואחר זה יכליל אלא באש' כי כבר על הידוע והנחרף (לוי, ס' המצוות, דף ע, א). שורש סגל בבניין הפעיל (גם פיעל ונפעל) במשמעות הבדיל, ייחד, צמצם או פרט, מיוחד לספרות הקראים, ובמילונים של ב"י, קלצקין וכנעני מספר דוגמאות מאוחרות מאלה שהבאנו. נראה שלפנינו התפתחות של שם-העצם המקראי סגלה שהושפעה מתרגום התיבה לערבית خاصة, שפירושה סגלה, תכונה מיוחדת (עי' ד' אלפאסי, שער סג, עמ' 307). דרך תרגום זה קיבל השורש סגל העברי את משמעו של השורש הערבי *خص*, היינו: ייחד ל..., ייחס דבר ל... בלבד, ומכאן גם: פירט.

כאן נוסף עוד שימוש של שם העצם סגלה כתואר-פועל במשמעות: במיוחד, בלבד, שימוש שאינו מצוי במילונים: "... ואם משפחות (!) מצרים

14. עי' י' אבישור, סמיכויות הנרדפים במליצה המקראית, ירושלים תשל"ז.

לא תעלה" (זכ' יד, יח) ולמה הפריד (=הזכיר בנפרד, היינו במיוחד) מצרים סגולה וגם הוסיף "ולא עליהם" (אלקומסי, פתרון, עמ' 76). הוא (=עשו) ציד וזה (=יעקב) יושב אהלים בעבודת יוי סגולה (הנ"ל, שם, עמ' 77). ועוד דוגמאות רבות ביצירותיו של אלקומסי. לפנינו שאילה סמנטית של תואר-הפועל הערבי *عاش*, שמבטאו השתנה בערבית הבינונית למבטא שם-העצם *عاش*, פלומר: שתי התיבות בוטאו בה: *כאטא*. סגולה כתואר הפועל מציין גם "רק, בלבד", משמעות נוספת של כאסה בערבית היהודית¹⁵.

נרחיב את הדיבור במקצת במניין דוגמאות של תיבות שלא נרשמו במילון כ ל ל.

חידוש בבניין:

1 "ויצו ה' א' על האדם" אלו שתי מצוות ראשי כל מצוות הן שנצוו על אדם. אחת נצוות על ... (אלנהאונדי, קטעים, מאן JQR טו, עמ' 370 = אוסף ג, עמ' 251). המיוחד כאן בבניין, היינו בצורות הנפעל¹⁶ של שורש צוה, שורש מצוי לרוב בכל שכבות הלשון העברית.

2 והשמים והשמש והירח והכוכבים מתחוגגים (=מסתובבים) ומתהלכים (קטע מפירוש למקרא מאן, JQR יב, עמ' 451 = אוסף ג, עמ' 166). ורקיע ... מתחוגג (=מסתובב) ועולה ויורד כגלגל על פני הבור. (הנ"ל, שם, שם). גם כאן החידוש בשימוש בבניין, היינו התפולל של שורש חוג, בהשפעת הפסוק באיוב כד, יד: "וחוג שמים יתהלך". וכן תפישת ד' אלפסי, שער חג, עמ' 518, 519.

חידוש במשקל:

א פְּעִילָה

1 גרישת נשים ביד אנשים ולא ביד נשים (אלנהאונדי, ס' דינים, דף ה, ב).

2 נחימה ועציבה על בני אדם יכשר (אלנהאונדי, קטעים, מאן JQR טו, עמ' 378 = אוסף ג, עמ' 259).

3 ופתרון "רשפי" (תה' עו, ד) ["שמה שבר רשפי קשת"] הם עוף וכניפה (אלקומסי, קטעים, מרמורשטיין, הצופה ט, עמ' 131).

ב הפְּעִילָה

ועת ועידן הביאת¹⁷ צדק ... כי הביאת צדק עולמים (אלנהאונדי, קטעים, מאן, JQR יב, עמ' 460 = אוסף ג, עמ' 175).

15. עי' י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים, ירושלים תשכ"ב, עמ' 121, סעיף 169 והערה 2 שם.

16. לפי התרשמותי חודשו בספרות שאנו דנים בה צורות נפעל רבות, אך לא אוכל לדון בחופעה זו כאן.

17. בקונקורדנציה לתקופות ג-ד של מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית

ג תפעולה

הוא אלהינו יקיים תבשורותיו (=בשורותיו) ונחמותיו (דרשות קראיות, מרמורשטיין, ציון ג [תרפ"ט], עמ' 38). ... ונאמן בבריתו ותבשורותיו והבטחותיו (הנ"ל, שם, שם), אך בהמשך אותו הקטע (עמ' 39) גם: וכל אלה הבשורות.

משקל קטילה, שהיה פורה מאוד בלשון חז"ל והשתמשו בו לגזירה אוטומטית של שמות פעולה בבניין קל, משמש גם פה לגזירת שמות חדשים מפעלים מקראיים, אף בבניין נפעל (יִכְנֹף). לידו מצינו את משקל הַפְעִילָה, הבא בלשון חז"ל לעתים רחוקות במקום הַפְעֵלָה הרגיל (ועי' הערה 17). המשקל הַפְעִילָה מצוי במקרא, על פי רוב ברבים, כגון: תְּהַלִּיכוֹת, תְּהַפִּיכוֹת, ועוד. בקטע שלפנינו צורה זו באה ליד התיבה המקראית בְּשׁוֹרוֹת, ואולי אפשר לראות כאן השפעת הערבית تَجَلَّى.

עניין בפני עצמו מעוררות הדוגמאות המשקפות את ההשקפה הדקדוקית של מדקדקים כמו ד' אלפאסי, שאינם מדברים על שורש, אלא על בסיס של מלה (אֵל לַלְפֻטָּה) וגוזרים מבסיס זה בניינים ומשקלים חדשים, ואף צורות חדשות.

גזירת צורות חדשות מצורות מקראיות בפועל ובשם:

1 ולא להתחר (=לקנא) בטוב אחרים (אלנהאונדי, קטעים, ג"ש א, עמ' 16). הצורה גזורה מן "אל תחרר" המזדמן 4 פעמים במקרא (תה' לו, א, ז, ח; משלי כד, יט) לפי תורת הבסיס הדוֹ (והחד־) עיצורי.

2 כיוון שהויים (כך בשלושה כתבי־יד. בדפוס: הִם) עדים נאמנים (אלנהאונדי, ס' דינים, דף א, ג). והויים (המהדיר קרא כאן: וחזוים) בקץ זמן נחמות (אלנהאונדי, קטעים, מאן, JQR יב, עמ' 460 = אוסף ג, עמ' 175). וכל זה כפשוטיו ההויים בע' (=בעולם: דרשות קראיות, מרמורשטיין, ציון ג [תרפ"ט], עמ' 36). במקרא: הנה יד ה' הִזְיָה (שמ' ט, ג). ד' אלפאסי, שער הו, עמ' 428, דן בשורש "הוה" ובהמשך דבריו הוא אומר: ואלעבר פי אלעבראני היה ואלכאין הִזְיָה ואלתאנית הִזְיָה מִחַל (=והעבר בעברית היה וההוה הִזְיָה והנקבה הִזְיָה כגון) "הנה יד ה' הִזְיָה". מהספרו עולה, שראה בצורה המקראית הִזְיָה לא תיבה מאובנת, אלא צורה חיה שממנה ייתכן גם יחיד זכר, ואם פן גם צורת רבים. צורות נוספות מצינו במגילות מדבר יהודה. בקונקורדנציה של מפעל המילון לתקופות ג'ד רשומות 13 תקירות, מהן 8 ביחיד, 3 ברבים

מצאנו בין מאה דוגמאות של צורת הִקְבָּא (או בקיצור ה', הב', הבא') דוגמה אחת של הִבְיָא (מכילתא דרשב"י, מהדורת אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ו, עמ' 157). דוגמה נוספת למשקל הַפְעִילָה בלשון הקראים נמצאת באלקומסי, פתרון, עמ' 18: בעת הַקִּיצָה יישן ונדמה מלך ישראל. כנעני מביא דוגמה אחת ל"הקיצה" מן הרמב"ם. על דוגמאות נוספות למשקל נדיר זה עי' מ' זיידל, לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 181-182.

בנסמך, היינו היי (2א הויא), 2 רבות (היות, היות), אך עלינו לזכור שבמגילות לעולם נשאר הספק אם לפנינו יו"ד או ו"ו¹⁸.

3 ביכורים חלק כהנים היה ויתן לעם ויאכלו הוגני (כך בשלושה כ"י. בדפוס: הוגי) תורה בני נביאים (אלנהאונדי, ס' דינים, דף ג, א). ד' אלפאסי, שער חג, עמ' 423, בפירושו לצירוף "הגדרת הגינה" (יח' מב, יב) תופש "הגינה" פשם תואר וממשיך: ואלאקרב או יכון הגינה מן הגונה באלתאנית לאן גדרת מונח ותקום אליוד פיה מקאם אליו ותפטר מתקנה מחכמה מן לשון משנה אלדי יסמון אלמחכם אלמתקן הגון. (= והקרב שיהיה הגינה מן "הגונה" בנקבה, משום ש"גדרת" בנקבה ותעמוד היו"ד במקום הוי"ו ויהיה פירושה משוכללת ומתוקנת מלשון משנה אשר בה יכנו את המתקן והמשוכלל — הגון). לפי זה נראה כי הוגני תורה הם "הוגני תורה", היינו האנשים השלמים המתוקנים העוסקים בתורה (חילוף משקל קטיל—קטל). בראשית דבריו דוחה ד' אלפאסי דעה אחרת, המפרשת "הגדרת הגינה", על פי ת"י "דוכן ליואי", כמקום שעליו עמדו הלויים כדי לנגן ולשיר. שימוש זה של "הגון" במשמע מנגן, מזמר, מצוי בפיוט, החל מן הקליר¹⁹.

4 ולא סגתי ולא סרתי ולא אטתי [ח"ג: נטית] 20 (סב"י, מלחמות, עמ' 72). ד' אלפאסי, שער אט, כרך XX, עמ' 69, מסביר את הפסוק באיוב כגיא: "דרפו שמרתי ולא אט" — ולא אָמַל. אֲלֵלֵּפְטָה טית פקט (= ולא אטה. בסיס התיבה טי"ת בלבד). לפי זה נראה, שהמחבר יצר מן הצורה אט את העבר אָטְתִי, שיטה המזכירה את שיטת הפייטנים.

5 והחפץ בזה שיהיה לשבת מגרש קודם השבת ואחריו ויהיה כדבר הנשמר בכלי (לוי, ס' המצוות, דף לז, ב). התיבה מגרש, שפירושה שטח המקיף עיר, באה כאן במשמעות מושאלת, היינו רוח זמן לפני פניסת השבת ואחרי צאתה, או בלשון אחר: הוספה מן הקודש על החול. התיבה חוזרת לעתים קרובות בדיון המחבר על השבת. ובהמשך הוא נותן אף ביאור: וכבר חייב אותו מקצת החכמים מן הכת' "אך את שבתותי תשמורו (ומקדשי תיראו)", וי' יטל; כו, ב) ואמ' מפני שחברה עם המקדש ויש למקדש מגרש (ביח' מה, בתיאור בניין הבית) חייב שיהיה גם לשבת מגרש (הנ"ל, שם, דף לה, א). לפנינו דוגמה מאלפת לשיטת מדרש ההלכה של הקראים על ידי היקשים מן הפתוב בתורה לפתוב בנביאים והשפעתה של שיטה זו על הרחבת משמעויות של מלים. 6 יעים (= כלים, הנ"ל, שם דף מה, א). הרחבת המשמעות של תיבה מקראית על ידי שאילה סמנטית מן הערבית (ع = פלי).

18. עי' א' קימרן, ההבחנה בין וי"ו ליו"ד בתעודות מדבר יהודה, בית מקרא נב (תשל"ג), עמ' 102–112.

19. עי' ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 259–262.

20. ועי' הערת המהדיר, שם.

7 דוגמה נוספת לשאילה סמנטית בשימוש תיבה שבארמית המקרא: כען (=עתה; הנ"ל שם, דף קו, א). שמא בהשפעת וְלֹא הערבית, הקרובה לה בצלילה.

8 וכן שאילת שם-העצם חלק במשמעות "גרון", שהיא שאילה סמנטית ושממנו אף נגזר שם-תואר על דרך הגזירה בעברית: כולם מן הפעלים שעיינם אות חלק (דרשות קראיות, מרמורשטיין, ציון ג [תרפ"ט], עמ' 33); מאותיות שעיינם אות חלק (הנ"ל, שם, עמ' 34); הפך היות בהא מאותיות החליקות (הנ"ל, שם, עמ' 34); אף מהם בשם פועלם חסרים עיינים ולמדים כאותיות החליקות (הנ"ל, שם, עמ' 34). לפנינו שאילה סמנטית מן הערבית حلق — גרון, ויצירת שם-תואר חליק על דרך הגזירה העברית (ולא חלקי, על דרך הגזירה בערבית).

9 ועוד ברצוננו להזכיר כאן שורש קראי מובהק, שעד עכשיו נודמן לנו פעם אחת בלבד, הוא השורש זלע²¹ במשמעות "בלע", הבא בחיבורו של סלמון בן ירוחים, ס' מלחמות ה'. בכ"י לידן 19,41 (שער יג, אות מ) אנו קוראים בפולמוס נגד הרבנים:

מזבוכים ועד יתושים ודבורים

התירו לזלע בחורים

כלומר, סלמון בן ירוחים מטיח כלפיהם שדרשו את הפתוב בוי' יא, מ "וכל השרץ השורץ על הארץ" לקולא והתירו לזלע, היינו לבלוע שרצים כל זמן שהם בתוך הקטניות ואסרו את פליעתם רק כאשר הם על הארץ. לעומתם החמירו הקראים והסבירו את המלים "על הארץ" כשימוש לשון גרידא. מן הסתם שאל סב"י את השורש 'זלע' מן הניב הערבי של סוריה וא"י.

10 לעתים אף השפיעה הערבית ליצירת זוג מלים שוות בצורה ומנוגדת במשמע, כגון התיבה ועוד²², שאחד ממשמעות בעברית הוא "הבטחה, ייעוד". תיבה זו מזדמנת בפתרון שנים-עשר לדניאל אלקומסי במשמעות המנוגדת, היינו "איום, הפחדה", כפי שאנו למדים מדברי הביאור הערביים של אלקומסי עצמו: "ואנכי יוי אלהיך" (הו' יב,). הדבר הזה ויעוד — תואעוד ותהדוד (=איום והתראה) (אלקומסי, פתרון, עמ' 21). בערבית השורש عَد מצוין ברגיל בבניין הראשון (=קל) הבטחה, לעומת הבניינים הרביעי, החמישי, ובערבית-היהודית אף השישי (=הפעיל, התפעל), המציינים ברגיל איום.

11 מעניינת ביותר היא התפתחותה של התיבה הין (=הן) הרווחת בלשון חז"ל, אשר הוראתה צומצמה בספרות הקראית דוקא, והיא נתיחדה

21. עי' א' ליונשטם, זלע — שורש מחודש-ישן בלשון העברית, לשוננו מ

(חשל"ו), עמ' 259–262.

22. גם במשקל קטול הרבו הקראים לחדש.

לציון מצוות עשה: כי יש פרק (=הבדל) בין אשר יוקח ממצות הינין וממצות לויין מן התורה (לוי, ס' המצוות, דף מז,ב); זה שער קשה מפני יערב בו מצוות הינין ומצוות לויין (הנ"ל, שם, דף נו, א); ועשות מצוות לויין ועזיבת מצוות הינין (הנ"ל, שם, דף פח, ב) ועוד הרבה. שימוש זה של היין, ברבים הינין, מבוסס על קיטוב אל לאו-לויין (לאוויין), המשמשת בלשון חז"ל לציון מצוות לא תעשה. הניגוד הן—לאו, שלא במשמעות מיוחדת זו, מצוי בלשון חז"ל.

ראינו שחלק ניכר של היצירות המילוניות מבוסס על לשון המקרא, לשון של הספר שבו בלבד הפירו הקראים. מצד שני, לא נמנעו מלהשתמש במלים וניבים לקוחים מלשון חז"ל, שהורגלו אליהם בעת ויפוחיהם עם יריביהם הרבניים. גדולה מזו, סופריהם אף השפילו ליצור מלים חדשות במשקלים הנהוגים בלשון חז"ל ובפיוט (קטל, קטלון, קטלות, קטול, ובעיקר משקל קטילה), ואף לצמצם משמעה של תיבה חז"לית כדי לטבוע מטבע לשון מיוחד (היין). על אלה יש להוסיף את הרקע הפללי של הערבית הבינונית, שרישומיה מורגשים ביותר. אך מעל לפול עלינו לזכור שוב ושוב שהלשון העברית האידיאלית (=הצחה), שאותה השתדלו לכתוב, הייתה לשון בדמותה של לשון המקרא, ובשאיפה זו לא נבדלו מיריביהם הרבניים. במדור הקראים יכולנו להצביע על מספר רב למדי של מלים וביטויים שיש בהם משום חידוש גמור או הקדמת העדות הנמצאת כבר במילונים, ולעתים על הרחבת התיעוד גרידא. גמר כל שלפי העבודה יאפשר להשלים את התמונה מבחינה לקסיקוגרפית וליצור רשימות לקסיקולוגיות שבעזרתן נוכל לגשת לניסיון לעמוד על אופיה המיוחד של לשון זו, לפי רבדיה השונים במכלול העברית של תקופתה.

מתוך הסקירה

שהוגשה לבאי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות בירושלים*

א. מדור הספרות העתיקה

המדור לספרות העתיקה עוסק בחיבורים שנתחברו למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים (200 לפני סה"נ—1050 לסה"נ). תקופה זו נחלקה ל-5 תקופות-משנה: ג-ז**.

השלב הראשון של עבודת ההכנה למילון כולל התקנת קונקורדנציות של החיבורים העיקריים שנתחברו בתקופה הנדונה. כל חיבור מותקן לפי כתב-יד אחד, בדרך כלל המשובח ביותר והעתיק ביותר שלו.

כל החיבורים מתקופות ג-ד עיבודם לקונקורדנציה כבר נשלם. הקונקורדנציה נדפסה במחשב, ועומדת במערכת המפעל (88 פרכים, הפוללים 68 פרכי גוף הקונקורדנציה, 13 פרכי רשימות לקסיקולוגיות, 7 פרכי הטקסטים שנוסחם בדוק לפי כתב-יד).

היום העבודה מתנהלת בתקופות ה-ז (300–1050 לסה"נ). לפי הערכה שנעשתה במפעל, מצויות ביצירות שנתחברו בתקופות אלו בסך הכול כ-4,700,000 חיבות עבריות. בשנת 1972 אושרה במועצת מערכת המילון הצעה לשיטת העבודה בתקופות אלו, ובה נקבע ש-3,300,000 חיבות בקירוב מתוך כלל החיבות שביצירות תקופות אלו תעובדנה במיצוי מלא (קונקורדנציוני), ואילו שאר היצירות תעובדנה בשיטת המבחר. המקורות שבתקופות אלו אפשר לחלקם לשישה סוגי ספרות: תלמוד ומדרש; גאונים; קראים; פיוט; דקדוק; תעודות וכתובות. בארבע השנים האחרונות, שבהן מתרופות עבודת המדור ביצירות תקופות ה-ז, העבודה מתנהלת בעיקר בשלושה מתוך הסוגים הללו: תלמוד ומדרש; קראים; תעודות וכתובות. רוב המקורות בשלושת הסוגים הנזכרים נמצאים בעיבוד; במקצתם הושלמה העבודה לכדי שלב של קונקורדנציה ואילו ברובם העבודה עדיין היא בשלבי התקנת הטקסט. בסך הכול נעשתה פשליש העבודה ביצירות שנועדו למיצוי מלא בשלושה סוגים אלו, לפי פירוט זה:

---

*הנתינים המתפרסמים להלן משקפים את מצב העבודה במפעל בשעה שנתקיים הקונגרס.

**על החלוקה לתקופות עיין ספר המקורות, חלק ראשון: למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים, ירושלים² תש"ל, 8–9.

סוג היצירות	סך כל התיבות ביצירות שבסוג	תיבות ביצירות שנועדו למיצוי מלא	תיבות ביצירות שנועדו למיצוי במבחן
תלמודים ומדרשים	2,500,000	1,800,000	700,000
גאונים	1,150,000	550,000	600,000
קראים	350,000	350,000	—
פיוט	550,000	500,000	50,000
מסורה ודקדוק	100,000	70,000	30,000
תעודות	5,000	5,000	—
סך הכול	4,655,000	3,275,000	1,380,000

ברשימה שלהלן רשומים החיבורים העיקריים, אלו שעובדו ואלו שנמצאים בשלבי עיבוד במפעל. בצד כל אחד נרשם כתב-היד שלפיו עובד החיבור ומספר התיבות שבו. מספר זה כולל את כל התיבות שנרשמים להן ערכים, להוציא תיבות שבמובאות מן המקרא ותיבות ארמיות הנתונות בהקשר ארמי.

תקופה ג: 200 לפסה"נ—תחילת סה"נ מספר התיבות

בן-סירא — על פי כל קטעי הגניזה הידועים, קטעי מגילות מדבר יהודה ומגילת בן-סירא ממצדה (יצא לאור כספר: "ספר בן סירא, המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים, יוצא לאור על ידי האקדמיה ללשון העברית והיכל הספר, ירושלים תשל"ג)

12,000

מגילות מדבר יהודה — כל המגילות וקטעי המגילות שנתפרסמו עד היום שאינן קטעי מקרא ואינן כתובות ארמית, ושיש בהן תיבה אחת שלמה לפחות

30,000

סך כל תקופה ג

42,000

תקופה ד: תחילת סה"נ—300

משנה — כ"י קופמן (A 50) 186,000
תוספתא — כ"י וינה 46 295,000
ספרא — כ"י וטיקן 66 (החלקים החסרים בכתב-יד זה — על פי כ"י וטיקן 31) 100,000
ספרי במדבר ודברים — כ"י וטיקן 32 (החלקים החסרים בכתב-יד זה — על פי כ"י אוקספורד 151; כ"י לוונדן 341; כ"י ברלין-טייבנינג 33) 95,000
ספרי זוטא — כ"י אוקספורד 2637 (b, 6), ילקוט שמעוני וקטעי גניזה 17,000
מכילתא דר' יעמאל — כ"י אוקספורד 151 56,000
מכילתא דרשב"י — כ"י לנינגרד, פירקוביץ ב, 268; כל קטעי הגניזה הידועים 32,000
סדר עולם רבה — כ"י פרמה 117 6,000
ספר יצירה — כ"י וטיקן 299 3,000
יצירות קטנות נוספות 7,000
סך כל תקופה ד 797,000

עיבודן של שתי תקופות אלו (ג-ד) נסתיים, והוכנה קונקורדנציה ל-839,000 התיבות הפלולות ביצירות שנתחברו באותן תקופות.

מספר התיבות

תקופה ה: 300–600

תלמוד ירושלמי

יותר ממחצית המסכתות נמצאות בעיבוד, ביניהן כל סדר זרעים —

250,000

כ"י ליידן, סקליגר 3

תלמוד בבלי

קצת יותר ממחצית המסכתות נמצאות בעיבוד, ובעיקר אלו שיש להן

כתבי־יד משופחים:

32,000

פסחים — כ"י אנלאו 271

29,000

יומא, חגיגה — כ"י מינכן 6

13,00

סופה — כ"י אוקספורד 2677 (e. 51)

10,000

תענית — כ"י ירושלים, יד הרב הרצוג

58,000

מגילה, מועד קטן, זבחים — כ"י קולומביה X893–T141

35,000

פתובות — כ"י לנינגרד, פירקוביץ א, 187

108,000

בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא — כ"י המבורג 165

45,000

סנהדרין, מפות — כ"י ירושלים, יד הרב הרצוג

27,000

עבודה זרה, הוריות — כ"י פריס 1337

15,000

תמורה, מעילה, תמיד — כ"י פירנצי II.I.7

13,000

פרייתות — כ"י אוקספורד 2673 (b. 1, 10–20), כ"י פירנצי II.I.7

635,000

ספרות המדרש

בראשית רבה — כ"י וטיקן 30 (החלקים החסרים בכתבי־יד זה —

79,000

כ"י וטיקן 60)

40,000

ויקרא רבה — כ"י לונדון 340

35,000

פסיקתא דרב כהנא — כ"י אוקספורד 151

6,000

רות רבה — כ"י אוקספורד 164

18,000

איכה רבה — כ"י מינכן 229

26,000

אבות דר' נתן, נוסח א — כ"י ניו־יורק, רביניקה 25

23,000

אבות דר' נתן, נוסח ב — כ"י פרמה 327

18,000

היכלות רבתי, ספר היכלות־חנוך ג — כ"י וטיקן 228

5,000

מעשה מרפכה — כ"י ניו־יורק 828

5,000

שבע מסכתות קטנות — כ"י ניו־יורק, אדלר 2237

4,000

דרך ארץ רבה — כ"י קויפמן (A 50) ועוד

4,000

דרך ארץ זוטא — כ"י אוקספורד 896 (סידור הראב"ן)

2,000

מסכת פלה — כ"י אוקספורד 2857 (g.8, 41–44)

10,000

ספר הרוזים — כ"י בודפסט, קויפמן 244; קטעי גניזה

33,000

יצירות קטנות בתחום ספרות המדרש וספרות ההיכלות

308,000

מספר התיבות	ספרות הפיוט
50,000	פיוטי ינאי — מהדורת מ' זולאי וקטעי גניזה
5,000	פיוטי שמעון בר מגס — קטעי גניזה
5,000	פיוטי הדותה — קטעי גניזה
60,000	
1,003,000	סך כל תקופה ה

תקופה ו: 600–800

מסכת סופרים	ספרות המדרש
18,000	מסכת סופרים — כ"י אוקספורד 370
35,000	תנחומא, מדרש חדש (מהדורת י' מאן, The Bible as Preached etc., א, קמט-רסט; ב, ז-קט) — כ"י ניו-יורק 5029
13,000	דברים רבה — ליברמן — כ"י אוקספורד 147
18,000	מדרש אגור — כ"י ניו-יורק 5005
12,000	מדרשים ועזרים
96,000	סך כל תקופה ו

תקופה ז: 800–1050

מגילת אחימעץ	ספרות המדרש
50,000	אליהו רבה; אליהו זוטא, פרקי א-טו — כ"י וטיקן 31
72,000	מדרש תהלים — כ"י קמברג' 4 Or. 786,
6,000	מדרש הלל — כ"י מינכן 222
16,000	אוחיות דר' עקיבא, נוסח א; מדרש אלפא ביתות — כ"י ניו-יורק 1833
4,000	אוחיות דר' עקיבא, נוסח ב — כ"י ניו-יורק 2038
5,000	מדרש פזן — כ"י ורשה 240
15,000	מדרשים ועזרים
8,000	מגילת אחימעץ — כ"י טולידו 86–25 z
176,000	

ספרות הקראים

ספר המצוות לבנימין אלנהאונדי ("משאת בנימין")	ספרות הקראים
10,000	כ"י לידן, ורנר 2, 22
15,000	"פתרון שנים-עשר" לדניאל אלקומסי — כ"י לנינגרד, פירקוביץ 113
8,000	"ספר מלחמות ה'" לסלמון בן ירוחים — כ"י לידן, ורנר 41, 19
120,000	"ספר המצוות" ללוי בן יפת — כ"י לידן, ורנר 22, 1
32,000	"בראשית רבה" לישועה בן יהודה (קטע מפירושו הארוך לבראשית) — כ"י לידן, ורנר 41, 2
72,000	ספר הישר לישועה בן יהודה — כ"י לידן, ורנר 41, 16

מספר התיבות	קטעים מפירושים למקרא לבנימין אלנהאונדי, דניאל
10,000	אלקומסי ואחרים — קטעי גניזה
5,000	יצירות וצירות — קטעי גניזה
272,000	
448,000	סך כל תקופה ז

ב. מדור הספרות החדשה

מדור הספרות החדשה (למן שנת 1750 ואילך) מעבד מקורות מכל סוגי הספרות העברית (ראה להלן) לדורותיה האחרונים ומכל מקומות יצירתה. מספר המקורות הנתונים עתה בעיבוד הוא 137, ובהם 2,400,000 תיבות על פי פירוט זה:

63 מקורות (841,000 תיבות), שעיבודם המילוני גמון

14 מקורות (518,000 תיבות), שעיבודם המילוני נשלם והולך

60 מקורות (1,041,000 תיבות), מנוקבים ומוגהים, שעדיין לא הוחל בעיבודם המילוני.

מס' התיבות	מס' המקורות	והרי פירוט המקורות לסוגיהם:
782,000	38	הספרות היפה לסוגיה
670,500	16	מדעי הטבע; רפואה
353,000	63	פובליציסטיקה; עיתונים
240,000	10	חסידות; סטירה אנטי-חסידי; מוסר
		היסטוריה; גיאוגרפיה; מסעות; יישוב
233,000	5	ארץ-ישראל
74,500	3	אגרות; ביוגרפיה
46,500	2	בלשנות; מוסיקה
2,399,500	סה"כ	

עדיין לא הוחל בעיבוד מקורות הספרות הרבנית לסוגיה. 127 מתוך 137 המקורות הנתונים בעיבוד הם מן השנים 1750–1920, ועדיין לא הוחל בעיבוד הספרות של 50–60 השנים האחרונות.

אחת השאלות החמורות, המעסיקות את מערכת המילון, היא בחירת המקורות שיש בהם לייצג ייצוג לשוני נאמן את כלל היצירה העברית שבתקופה החדשה. בכמות העובדים והפלים שלרשותנו לא ניתן לעבד במשך פרק זמן המתקבל על הדעת אלא כ-10,000,000 עדויות בלבד, דהיינו אחוז אחד ופחות מכל שנדפס בעברית למן שנת 1750 ועד היום.

לפיכך הוכן בידי חוקר הספרות הד"ר בעז שכביץ מאוניברסיטת תל-אביב, על פי הנחיות מערכת המילון, ספר המקורות לספרות היפה בשנים 1860–1920, ובו הצעת מבחר מקורות, המכילים פשני מיליון מלים, מבוא המפרט את שיטת הבחירה ועקרונותיה ומפתחות רבים, כגון רשימת הסופרים שיצרו בספרות היפה בתקופה הנדונה, רשימת כתבי-העת, שנדפסו בהם יצירותיהם לראשונה, רשימת העורכים וכיו"ב. ספר זה, המכיל 225 עמ', נדפס כולו במחשב ונשלח לחוקרי הספרות החדשה, כדי שיחוו את דעתם על מבחר המקורות ועל עצם שיטת הבחירה.

דרפו של המילון ההיסטורי שהוא מביא כל עדות לא' רק בשם אומרה אלא גם בציון זמנה המדויק. לפיכך כל מקור מן הספרות החדשה, שנבחר לצורך המילון, מעבדים את נוסח פרסומו הראשון שבדפוס. להלן רשימת המקורות שפציפור בסדר השנים. כל מקור שמספר חיבותיו נרשם על דרך האומדן, פירוש הדבר שהמקור מנוקב, אלא שעדיין לא הסתיים עיבודו המילוני.

מספר		התיבות	
1758	(?)	(מיוחס ל-) משה מנדלסון וטוביה בוק, קהלת מוסר	6,751
1765		אהרן עמרין גומפרץ, מאמר המדע	7,888
1788		ברוך לינדא, ראשית לימודים	71,000 פ
1789		מנדל לפין, מודע לבינה	11,500 פ
1789-1794		מנדל לפין, רפואות העם (פרקים א-יח)	32,315
1794		מנדל לפין, רפואות העם (פרקים יט-לו)	34,000 פ
1797		פינחס אליהו הורוביץ, ספר הברית (חלק א, מאמרים א-ו)	53,371
1797		פינחס אליהו הורוביץ, ספר הברית (חלק א, מאמרים ח-ט)	20,600 פ
1804		ר' אלימלך מליזנסק, הנהגות האדם	691
1807		משה מנדלסון-פרנקפורט, מציאת הארץ החדשה	30,000 פ
1808	(?)	מנדל לפין, חשבון הנפש (על פי דפוס וילנא 1844)	37,614
1815		שבחי הבעש"ט	50,145
1819		יוסף פרל, מגלה טמירין (הספר פולו, למעט ההערות)	58,851
1822		שמשון הלוי בלוך, שבילי עולם, חלק א	87,000 פ
1835		מרדכי אהרן גינצבורג, קרית ספר	35,000 פ
1835		מרדכי אהרן גינצבורג, תולדות בני האדם	88,000 פ
1838		יוסף פרל, בוחן צדיק	33,430
1847		משה סטודענצקי, רופא הילדים	37,500 פ
1849		(מיוחס לר') אלימלך מליזנסק, צעטיל קטן	1,233
1853		אברהם מאפו, אהבת ציון	53,500 פ
1853		משה סטודענצקי, אורחות חיים	61,000 פ
1856-1857		המגיד, שנה א, גיליונות 1-20	69,870
1857		המגיד, שנה א, גיליונות 21-54 (קטעי החדשות בלבד)	54,300 פ
1857		ש"י אברמוביץ, מכתב על דבר החינוך	2,017
1857		אברהם מאפו, עיט צבוע, חלק א	40,000 פ
1857		קלמן שולמן (מתרגם), מסתרי פאריז, חלק א	40,000 פ
1858		ח"י סלוניםקי, אות זיכרון לאלכסנדר פון הומבאלד	26,000 פ
1858		אליעזר צווייפל, מינים ועוגב (קטעים)	14,500 פ
1859-1869		ש"י אברמוביץ, 33 איגרות	13,397
1861		אברהם מאפו, עיט צבוע, חלק ב	45,000 פ
1862		ש"י אברמוביץ, למדו היטב (=האבות והבנים, נוסח א)	17,947
1862		ש"י אברמוביץ, תולדות הטבע, חלק א (עמ' 131-1)	47,155
1862		ש"י אברמוביץ, לא ראי זה כראי זה	1,592
1863		ש"י אברמוביץ, דרשו משפט	6,211

4,850	ש"י אברמוביץ, יקום אבי ויאכל מציד בנו	1863
16,240	מיכאל לוי פרומקין, שבחי הרב	1864
13,230	מיכאל לוי פרומקין, סיפורי צדיקים	1864
35,381	ש"י אברמוביץ, תולדות הטבע, חלק ב (עמ' 1-98)	1866
3,104	ש"י אברמוביץ, משפט עניי עמי	1867
56,789	ש"י אברמוביץ, האבות והבנים (נוסח ב)	1868
53,000 פ	יהושע סירקין, מערכת הדומם	1869
53,500 פ	דוד גורדון, דרכי הרפואה	1870
93,500	ש"י אברמוביץ, תולדות הטבע, חלק ג	1872
22,520	מ"ל ליליינבלום, עולם התווה	1873
13,245	ש"י אברמוביץ, מה אנו?	1875
49,000 פ	ד"ר אהרן פורייס, תורת החיים	1875-1878
75,100	מ"ל ליליינבלום, חטאות נעורים, חלקים א-ב	1876
9,650	ש"י אברמוביץ, השקפה כללית על הדגים	1877-1878
14,000 פ	אליעזר צווייפל, חשבוננו של עולם (קטעים)	1878
13,761	יל"ג, 7 פיליטונים	1880
9,200 פ	דוד פרישמן, ביום הפיפורים	1880
8,750 פ	מנדלי מוכר ספרים, בסתר רעם	1887
2,649	אחד העם, לא זה הדרך, מאמר ראשון	1889
3,624	אחד העם, לא זה הדרך, מאמר שני	1889
5,850 פ	מנדלי מוכר ספרים, שם ויפת בעגלה	1890
900 פ	ח"נ ביאליק, רעיון היישוב	1891
2,250	אחד העם, פצעי אוהב	1891
6,940	אחד העם, אמת מארץ ישראל, מאמר ראשון	1891
720	אחד העם, בין קודש לחול	1892
1,213	אחד העם, מידת הדין ומידת הרחמים	1892
2,210	אחד העם, לתולדות החיוב והשלילה	1892
2,316	אחד העם, מוקדם ומאוחר בחיים	1892
1,810	אחד העם, עבר ועתיד	1892
8,050 פ	מנדלי מוכר ספרים, לא נחת ביעקב	1892
2,500 פ	אברהם פפירנא, שיחות חיות ועופות	1892
3,964	אחד העם, אמת מארץ ישראל, מאמר שני	1893
11,500 פ	מנדלי מוכר ספרים, בימי הרעש	1894
4,500 פ	מנדלי מוכר ספרים, בישיבה של מעלה	1894
15,750 פ	מנדלי מוכר ספרים, בישיבה של מטה	1895
1,882	אחד העם, פצעי אוהב, מהדורה ב	1895
32,492	יוסף קלוזנר, שפת עבר — שפה חיה	1896
6,897	יהודה גרוזבסקי, מארץ ישראל (א)	1896
2,800 פ	מנדלי מוכר ספרים, הנשרפים	1896
25,000 פ	מנדלי מוכר ספרים, מסעות בנימין השלישי	1896
87,639	מנדלי מוכר ספרים, בעמק הבכא	1896-1908
512	אחד העם, השומרונים	1897

1897	אחד העם, ספרי עם	950
1897	אחד העם, שמות שנתרזקנו מתוכנם	1,717
1897	אחד העם, דור תהפוכות	1,400
1897	אחד העם, נחלת אבות	1,954
1897	אחד העם, הקונגרס הציוני הראשון	1,175
1897	ראובן בריינין, בן סורר ומורה	4,956
1897-1898	יהודה גרובסקי, מארץ ישראל (ב-ד)	21,250 פ
1898	ראובן בריינין, לתולדות הפרופיסור צבי שפירא	3,991
1899	מ"י ברדיצבסקי, מבית ומחוז	23,500 פ
1899	מ"ז פיארכרג, לאן	18,200 פ
1899	ח"נ ביאליק, אריה בעל גוף	13,500 פ
1901	דוד פרישמן, מכתבים על דבר הספרות (12)	1,900
1903	ח"נ ביאליק, סוחר	3,500 פ
1907	דוד פרישמן, מכתבים על דבר הספרות (10)	2,250 פ
1907	דוד פרישמן, מכתבים על דבר הספרות (13)	2,300 פ
1907	ח"נ ביאליק, שירתנו הצעירה	4,750 פ
1908	ח"נ ביאליק, חבלי לשון	4,500 פ
1908	ח"נ ביאליק, לכינוסה של האגדה העברית	2,250 פ
1908	ח"נ ביאליק, טעות נעימה	1,850 פ
1908-1923	ח"נ ביאליק, ספיח	16,000 פ
1909	ח"נ ביאליק, מאחורי הגדר	15,000 פ
1909	א"נ גנסיין, בטרם	26,379
1909	י"ח ברנר, בפעם המאה	3,824
1910	י"ח ברנר, רגשים והרהורים (ג)	2,568
1910	י"ח ברנר, בין מים למים	19,052
1910	י"ח ברנר, בעיתונות ובספרות (א)	728
1910	י"ח ברנר, בעיתונות ובספרות (ב)	3,197
1910	אחד העם, על שתי הסעיפים	6,558
1910	ח"נ ביאליק, המנוח לוינסקי	2,250 פ
1910	דוד פרישמן, מכתבים על דבר הספרות (16)	1,450
1910	אברהם אידלזון, תורת הנגינה	14,000 פ
1911	אחד העם, בין הקצוות (=הגימנסיה העברית ביפו)	4,704
1911	י"ח ברנר, לברור העניין	4,497
1912	אחד העם, סך הפול	6,816
1912	מנדלי מוכר ספרים, האבות והבנים (נוסח ג)	37,492
1913	א"נ גנסיין, אצל	33,812
1913	ח"נ ביאליק, הספר העברי	5,750
1914	י"ח ברנר, מתוך הפנקס (א)	3,587
1914	י"ח ברנר, הספרות הפולנית בערב ימי המלחמה	1,882
1917	ח"נ ביאליק, לממשלת המרש	1,000 פ
1917	ח"נ ביאליק, מעוות לא יוכל לתקן	1,250 פ
1917	ח"נ ביאליק, הקדמה ל"כנסת"	300 פ

1917	ח"נ ביאליק, הלכה ואגדה	פ	5,750
1917	ח"נ ביאליק, החצוצרה נתביישה	פ	8,000
1917	ח"נ ביאליק, גלוי וכסוי בלשון	פ	2,000
1918	ח"נ ביאליק, תרבות ו"פוליטיקה"	פ	2,250
1918	י"ח ברנר, המוצא		3,007
1918	י"ח ברנר, בבואתם של עולי ציון בספרותנו		6,218
1920	י"ח ברנר, ציונים		2,799
1920	י"ח ברנר, לפנים ולאחור		4,576
1920	מ"י ברדיצבסקי, בסתר רעם		12,494
1924	ח"נ ביאליק, לכינוסה של שירת ספרד	פ	1,750
1924	ח"נ ביאליק, א"ל פסטרנק	פ	5,900
1928	ח"נ ביאליק, הבחור מפאדובה	פ	1,150
1929	חיים הזז, חתן דמים (נוסח א)		6,298
1930	ח"נ ביאליק, אגדת שלושה וארבעה (נוסח ב)	פ	15,000
1931	ח"נ ביאליק, איש הסיפון	פ	7,500
1932	ח"נ ביאליק, ש' בן-ציון	פ	3,100
1933	ח"נ ביאליק, בשעה זו	פ	2,750
1968	חיים הזז, חתן דמים (נוסח אחרון)		6,163
1976	יוהר סמילנסקי, מעגנים לא יהיו לך	פ	5,700

הערות פלשוניות, ט"ו*

1. איך הופכים מישור לעקוב: תיבת אָמָנָה

א. תיבה זו באה פעמיים בפתובים: א. "וגם אמנה אחתי בת-אבי היא אך לא בת-אמי ותהיילי לאשה ..."¹; ב. "אמנה אנכי חטאתי לה" ...². מובנה של התיבה בשני הכתובים: אָמָנָה, אָכָן; ואין ספק בדבר, כי אין בינה ובין תיבת אמנם, אלא השרת המי"ם של ה"תמייס", הבאה כבערבית להבעת ה"תמייז" בלבד, בדיוק כמו יום — יומם, ריק — ריקם, חן — חנם, וכיו"ב.

ב. והנה בפתוב המובא לעיל (בפסקה א') ראשונה מתרגמים בעלי התרגום האמריקני לאנגלית³: "Besids⁴ she really was my sister when I married her, being the daughter" etc.

בתרגום זה המלים שבאותיות נטויות אינן מצויות כלל בנוסח המסורה; וילדעתו של פותב הדברים האלה — לכל הפחות — לא ברור מניין לקחון המתרגמים, ומדוע הוסיפון; ואילו בפתוב, המובא לעיל (בפסקה א') במקום השני, מתרגמים בעלי

התרגום הנ"ל נכונה: "Yes, it was I who sinned against the Lord" ג. אשר לפתוב הראשון, לא מצא מחבר זה כל צידוק בשום דרושים, שהביאום פרשניו המסורתיים על פתוב זה, ואף לא בנוסחאות התרגומים העתיקים, במידה שהגיעה ידו לבדקם⁵, למעשה התרגום הנ"ל; ואילו בפתוב השני, אומרים עליו כל פרשניו המסורתיים בפירושו: "באמת"; דומה עליו, על פותב הדברים האלה, כי כאן נאחזו בעלי התרגום האמריקני הנ"ל בתיבת: אָמָנָה, כדי לתלות בה פירוש משלהם, שכלל לא נתכון אליו הפסוק כפשוטו.

2. תלי תלים של השערות על קוצו של יו"ד

זה מקרוב פרסם הפרופסור סטאנליי ג'ורדן מאמר מעניין ומסקרן על "יתוב: "בן-פרת יוסף בן-פרת עלי עין בנות צעדה עלי שור"¹; על סמך הביטוי "בנות

1. בר' כ. יב. 2. יהו' ז, כ.

3. ר' The Complete Bible, an American Translation, the University of Chicago Press, Chicago and London, 18th Impression, 1964, ad loco.

4. מחבר זה היה מעדיף לתרגם כאן "(For) Indeed...".

5. כל שיש בידו הסבר סביר לכך, יעיר נא, ועל כך יבורך.

1. ר' Stanley Gevirtz, "Of Patriarchs and Puns", HUCA, vol. XLVI (1975), Centennial Issue), pp. 33-34.

צעדה", שהוא חושבו למקבילתו העברית של הפיטוי הערבי " بنات صعدة " והוראתו צְרוּדִים², בא גִּירֵץ לכלל דעה, שפך הוראתו של הצירוף "בנות צעדה" גם בפסוק העברי הזה; ומפאן הוא מגיע לכלל השערה אחרת, כי תיבת שור, אשר בסופו של אותו פסוק, אי אפשר לה שיהא מובנה כאן "קיר, פותל"³, אלא יש לכרכה בהוראתו האחרת של שור, דהיינו "ראה, הביט", ויהיה אפוא מובנה כאן: "עין", דהיינו "מעין". הרי תלי תלים של השערות התלויות על בלימה, רק מתוך רצון לקיים הסבר קודם, שגם לו חסר יסוד איתן⁴.

3. מסקנות היסטוריות על יסודות רעועים

ומפאן קצרה הדרך לגבש גם מסקנות היסטוריות על קשריהם של שבטי בית יוסף (פה מדובר באפרים, מנשה ובנימין)¹ אל הנגב הצפוני-המרפזי ואל מעיינו העיקרי: בא ר ל ח י א י²; וכמובן שתורה רעועה ומפוקפקת זו³ משמשת מצדה יסוד להשערה חדשה על דרך כיבושה של פנען מן הדרום⁴, והשתלבותה במסורת על דבר ההתנגשות עם מלכות ערד הפנענית⁵.

4. נוספות לעניין שמותיו ותארייו של אלהי ישראל בכתובים¹

א. בספרי שמואל, אשר ככל הנראה הועלו על הכתב כבר קרוב לסוף ימיו של דוד המלך², בא כמה פעמים, בשינויי נוסח קלים, התואר: "ה'³ צבאות⁴ אלהי

2. ; R. Dozy, *Supplement aux Dictionnaires Arabes*, s.v. *صعد* והשוה: S. B. Belot, *الفرائد الدرية*, Beyrouth, 1899, בערך *صعد*. בָּלוּ אינו מציין מקום או זמן מיוחד לביטוי זה.

3. ואפילו רש"י והראב"ע, המביאים בפירושיהם דרושי קדמונים, העשויים להשתמש כאילו יש להבין את לשון שור פה במובן "עין", עומדים על כך שפירושה של התיבה במקום זה: "קיר"!

4. והשוה פירושי מפרשינו המסורתיים לפתוב הנדון; ר' ההערה הקודמת.

1. אע"פ שלבנימין נתייחדה להלן (פסוק כז) ברכה מיוחדת.
2. ר' במאמר המובא בהע' 2 לסעיף 2 למעלה; ולעניין הבאר הזאת השוה אנציקלופדיה מקראית, כרך ב', ירושלים תשי"ד, בערך באר לחי ראי (עמודה 6).
3. דהיינו קשרם של שבטי בית יוסף (במובן שצוין לעיל), אל באר לחי ראי.
4. ר' במאמר המובא בהע' 2 לסעיף 2 לעיל, עמ' 43.
5. ובעניין זה השווה מה שפתבתי, היסטוריה צבאית, בעריכת י' ליוור, הוצ' "מערכות", תשכ"ד עמ' 60.

1. לעניין זה ר' מש"כ המחבר הזה בספר הזיכרון לפרופ' גדליהו אלון, תל-אביב, תש"ל, עמ' 24-26.
2. שהרי תולדות שנותיו האחרונות של דוד המלך נכנסו כבר לפרק א בס' מל"א.
3. שם של ארבע אוניות (טטראגראמטון).
4. כלומר בראש ובראשונה האל הנלחם לעם ולמלכו באויביהם ומכריע אותם.

ישראל"⁵, אף על פי שבדרך כלל נודע האל בשמו הפרטי — פביכול — ה';⁶ וכך לאחר מפלה מביאים בני ישראל את ארון השם למחנה⁷, ובאותה הזדמנות הוא נקרא: "ארון ברית ה'"⁸ צבאות ישב הכרובים⁹, ובה בפסקה נקרא הארון גם "ארון ברית ה'"¹⁰ צבאות ישב הכרובים¹¹; וגם "ארון ברית האלהים"¹², במקום התואר הארוך הנזכר ראשונה.

ב. ואולי פאן המקום להוסיף, כי בשיחתו של שאול עם אבנר דודו בא גם הביטוי: "כל הממלכות הלוחצים אתכם"¹³, דוגמה נוספת להוראת התיבה ממלכות = "מלכים"¹⁴. בהמשך הדברים, ההודעה כי עמלק יושבים: "מחזילה בואך שור אשר על-פני מצרים"¹⁵, מפרכת לגמרי את ההשערה אשר הובאה בשם גורין לעיל, כי שור פירושו "מעייין"¹⁶! שהרי ברור, כי פאן הפונה לחומה לרוחב המיצר, אשר סגרה על מצרים גופה מפני התקפת "דרי החולות"¹⁷.

ג. כדי לחזור אל עניין תואריו של השם בספרי שמואל, מן העניין לומר, כי בפרשת דוד וגלית אומר דוד: "ואנכי בא אליך בשם ה'"¹⁸ צבאות אלהי מערכות ישראל אשר חרפת"¹⁹. באותה פרשה בסופה בא השם הפוללי: "אלהים"²⁰, ובשיחות אנשים הדוברים זה עם זה בא בדרך כלל שמו הפרטי של האל, דהיינו שם של ד' אותיות²¹, וכך גם בשטף הסיפורי של מחבר הספר²², או השם הפללי אלהים, כנזכר לעיל²³. גם מלחמות דוד נקראות מלחמות ה'²⁴. בדיבור חגיגי יותר קורא דוד לאלהים: "ה'"²⁵ אלהי ישראל"²⁶.

ד. להשלמת המושגים הדתיים של אותם ימים יש לפרט פאן עוד פתוב אחד, הבא בפרשת רדיפת שאול אחר דוד: "כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה'"²⁷ לאמר לך עבד אלהים אחרים"²⁸; משמעות הדברים ברורה: מחוץ לנחלת ישראל אי אפשר לעבוד את ה', כי לא ייתכן להפריד בין האל ובין שטח מושבם הריבוני של עובדיו; בהכרח, מי שיוצא את השטח הזה חייב לעבוד את האל אדוניו של השטח החדש, שבו בא לגור²⁹.

5. השוה שמו"א א, יז. 6. ר' לעיל, הע' 3. 7. שמו"א ד, ג ואילך.

8. ר' לעיל, הע' 3. 9. שמו"א ד, ד. 10. ר' לעיל, הע' 3.

11. ר' לעיל, הע' 9. 12. שמו"א ד, ה. 13. שמו"א י, יח.

14. בעניין זה ר' מש"כ מחבר זה, לשונו נכרך ל"ו (תשל"ב), עמ' 239 ואילך.

15. שמו"א יד, ז. 16. ר' לעיל, בסוף סעיף 2.

17. ר' אלן ה' גארדינר, *Egypt of the Pharaohs*, במפתח, בסיומן חר. יו שע [אלה שעל החול].

18. ר' לעיל, הע' 3. 19. שמו"א יז, מה. 20. שמו"א ד, ז, ח.

21. ר', דרך משל, שמו"א טו, כב. 22. ר', דרך משל, שמו"א טו, כה, כו, לו, לא.

23. ר' לעיל, הע' 20. 24. שמו"א כה, כח. 25. ר' לעיל, הע' 3.

26. שמו"א כה, לב. 27. ר' לעיל, הע' 3. 28. שמו"א כו, יט.

29. בעניין זה השוה גם פרשת נעמן, שנרפא מצרעתו, וכשהוא רוצה לעבוד את ה'

אלוהי ישראל בדמשק עירו, הוא מבקש לפחות "משא צמד פרדים אדמה" (מל"ב ה, יז).

ה. בפרשת מלחמות דוד עם הפלשתים בסביבות ירושלים ולפני כן, נקרא השם: ה' ³⁰ אלהי צבאות, כלומר כאן בא הספר, ששמו הפרטי — כביכול — שם של ארבע אותיות, הנהו בראש ובראשונה אלהי צבאות, האל הנלחם לישראל ולדוד באיביהם ומכריע אותם. באותה פרשה עצמה יש לציין עוד פתוב: "ויעזבו שם את־עצביהם וישאם דוד ואנשיו". כאן ³¹ הדוגמה הראשונה של שדידת פסלי אלהים של המנוצחים, כדי להציגם לראוה ולשמצה לפני האל המנצח. ועוד באותה פרשת מלחמות סביב ירושלים: "ויהי בשמעך (פתיב; כשמעך — קרי) את־קול צעדה בראשי הבכאים אז תחרץ. כי אז יצא ה' ³² לפניך להפות במחנה פלשתים" ³³. להלן, בפרשת העלאת הארון לירושלים שוב בא התואר: "ה' ³⁴ צבאות ישב הכרובים" ³⁵, התואר הרשמי בזיקה לטקס הרשמי. על הפרשה הבאה של ניסיונו הראשון של דוד לבנות בית לה' וחזון נתן בזיקה לכך, כבר כתב המחבר במקום אחר ³⁶, ואין צורך לשוב ולחזור לעניין זה. אולי פדאי רק להדגיש, כי כאשר מדובר ביחסי האל והעם נאמר: "כי אתה ה' ³⁷ צבאות אלהים על ישראל" ³⁸ א: "אלהי ישראל" ³⁹. ושוב בפרשת כבשת הרש, שבה מוכיח נתן הנביא באופן רשמי ובעניין טקסי, הוא משתמש בשמו הרשמי של הקב"ה "ה' ⁴⁰ — אלהי ישראל" ⁴¹. במעשה פיבוש רבת עמון שוב לפנינו דוגמה של שלל, הנלקח ככל הנראה ממקדש האל, שכן כפי הנראה יש לגרוס כאן לא כפתוב "עטרת מלכם" ⁴², אלא "עטרת מלכם", פנוסח תה"ש" ⁴³. במקרה זה העטרה לא ניתנה לתצוגה לפני השם, אלא "ותהי על־ראש דוד" ⁴⁴. בפרשה זו יש לתת את הדעת על כך, כי פסוק ל"א, המדבר במנהג שנהג דוד באנשי רבה, לא נתפס לספר על מיתות משונות, אלא על העסקת המנוצחים בעבודות כפיה, בסתיות ובהכנת לבנים.

ז. עוד כינוי אחד מצוי בפרק שירי, המיוחס לדוד, בסופו של הספר: " צור ישראל" ⁴⁵. אופיר עוד את הפרשה האחרונה, החותמת את ספרי שמואל ומסתיימת במשא גד הנביא, המאשר עתה את תכניתו הקודמת של דוד המלך, לבנות מזבח לה' בגורן ארונה היבوسی ⁴⁶, ובזאת תמה פרשת שמותיו של הקב"ה.

-
30. ר' לעיל, הע' 3. 31. שמו"ב ה, כא. 32. ר' לעיל, הע' 3.
 33. שמו"ב ה, כד. 34. ר' לעיל, הע' 3. 35. שמו"ב ו, א.
 36. ר' ב"צ לוריא (עורך), עיונים בספרי שמואל (עומד לצאת לאור בקרוב).
 37. ר' לעיל, הע' 3 לסעיף 4. 38. ר' שמו"ב ז, כו. 39. ר' שם, כז, ב.
 40. ר' לעיל, הע' 3 לסעיף 4. 41. שמו"ב יב, ז.
 42. השוה BH על הפסוק בשמו"ב יב, ל. 43. ר' ההע' הקודמת.
 44. שמו"ב יב, ל. 45. שמו"ב כג, ג. 46. שמו"ב כד, יח ואילך.

לזיהוי שמות אחדים של זני חיטה קדומים

זיהוי שמות קדומים של מיני הצמחים נתקל לעתים קרובות בקשיים, הנובעים מחוסר נתונים מספיקים. במיוחד הדבר נכון לגבי יחידות מיון יותר קטנות כגון זנים, כאשר הזנים השונים שנמנים עם אותן המין מרובים, וההבדלים ביניהם קטנים. לכן הנדאות בזיהוי נכון של שמות הזנים היא לעתים הרבה יותר קטנה. אף על פי כן נראה לי, שזיהויים כאלה יכולים לזרוק אור על רבגוניותו של המין בימי קדם, ובמיוחד בארצנו.

אחד הצמחים הבולטים בריבוי זניו היא החיטה. כך, למשל, מוזכרות לשבח חיטים ממקומות מסוימים, שמהם היו מעדיפים להביא למנחות וללחם הפנים במקדש, כגון במשנה, מנחות פ"ח מ"א: "ואיזהו מובחר, מכמס ומוזניחה אלא לסולת, שניה להם חפריים בבקעה". וכן מוזכרים כמה פעמים הבדלים בצבעי החיטה. כאן ארון בזיהוי חטים מכות וחטי מנית*.

החיטה היא כיום הגידול החשוב ביותר בארץ בין צמחי התרבות¹. חשיבות ראשונה במעלה הייתה לה גם לפני ההתיישבות הציונית². אולם בימי קדם, דווקא גידולה של העורה היה בכמויות גדולות יותר³, בדומה לתפוצתם הטבעית של צמחי הבר: שעורת התבור (*Hordeum spontaneum* C. Koch) הרבה יותר מחיטת הבר [*Triticum dicoccoides* (Koern. ex. Ascherson et Graebner) Aaronsohn]. אין אנו יודעים כרגע, מתי נטלה החיטה את מעמד הבכורה. המין היחיד למעשה של חיטה, שגדל היום במשק היהודי, הוא החיטה הרפה (*T. aestivum* L. emend. Hayek et Markgraf). מקורו של מין זה זנים מטופחים בעלי תנוכה גבוהה, שהובאו הנה מארצות שונות, או שטופחו שוב והותאמו לתנאי הארץ בתחנות הניסיונות החקלאיות. לעומת זאת המשק הערבי מגדל

* עי' גם מ' פסלו, לזיהוי "חיטה שחמתית" ו"חיטה לבנה" בדברי חז"ל, סיני, בדפוס.

1. ח' הלפרין, האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ב', תל-אביב, תשל"ב עמ' 45.

2. L. Anderlind, Ackerbau und Thierzucht in Syrien, insbesondere in Palästina, Z.D.P.V., B. 9, Leipzig, 1886, S. 1-73.

3. N. Jasny, Competition among grains in classical antiquity. Amer. Histor. Rev., Vol. 47, N.Y. and London, 1942, pp. 747-764.

בארץ בעיקר זנים מקומיים⁴ של חיטה קשה (*T. durum* Desf.), הפוללים בתערובת אחוז נמוך של חיטה רכה. חלקם של השדות, שמגדלים בהם חיטה רכה, הולך וגדל על חשבון החיטה הקשה בשל התנובה הגבוהה ובשל פושר האפיייה הטוב שלה. תהליך ההחלפה הזה הוא פעין חזרה על התהליך שעבר על המשק היהודי לפני קום המדינה. מהירות ההחלפה מואטת מחמת שמרנותו של החקלאי, המעדיף לזרוע את החיטים שהוא מגדל בעצמו⁵. ויש בכך יתרון מסוים, שהרי חיטים אלה ודאי גדלות באותו מקום דורות רבים, ובמשך הזמן הותאם צירוף התכונות והרכב הצמחים בשדה אל תנאי הקרקע ולאקלים של האזור.

בארץ ידועים היום כ-10 זנים מקומיים של חיטה⁶, פגון "חוראני", "דאלאיקה", "נורסי"⁷, "ג'ולג'ולי", ו"חירבאוי"⁸, הנבדלים יפה זה מזה במראה הגרגר, במראה השיבולת, באורך זמנה של ההבשלה וכיוצא בזה. כל הזנים המקומיים נמנים עם החיטה הקשה, מלבד אחד, "חירבאוי", הנמנה עם החיטה הרכה⁹. שמות הזנים המקומיים נגזרים לעתים משמות של מקומות, שהם גדלים או נמכרים שם.

4. אפשר להגדיר זן מקומי כקבוצה של צמחים קרובים בעלי מספר מספיק של תכונות, המאפשר להפירם כקבוצה, המהווה יחידה ביולוגית עצמאית, שנוצרה באזור מסוים באחד משלבי ההיסטוריה של גידולו כגידול תרבות. עי' J.R. Harlan & J.M.J. de Wet, Toward a rational classification of cultivated plants, *Taxon*, Vol. 20, Utrecht, 1971, pp. 509–517. הזן המקומי הוא יחידה מיונית שונה מן הזן הבטאני, שאינו קשור בהכרח לאזור מסוים אלא בעיקר לתכונות מסוימות של הצמח. בחיטה מתקבל הזן הבוטאני ע"י חלוקת המין פולו למגזרים לפי צירוף של כ-5 — 10 תכונות. כל צירוף מהווה זן אחר, בתנאי שהוא קיים בטבע או בשדה. התכונות החשובות בחיטה הן מציאותם או היעדרם של מלענים, צבע המלענים, צבע הגלומות ושעירותן וצבע הגרגר.

5. השוה בראשית רבה, פרשה נט, סי' ח, על הפסוק "כי אל ארצי ואל מולדתי תלך וגו'" (בר' כד, ד): "אמר ר' יצחק: חיטה דקרתך זונין, מנהון זרע".

6. בשנים אלה ממש התחיל משרד החקלאות בתכנית להחלפת כל הזנים המקומיים של המשק הערבי בזנים מודרניים של חיטה רכה. הפונה כאן בתיאור הזנים המקומיים של היום היא למצב שהיה לפני הכנסת הזנים המטופחים במקומם.

7. "חיטי חוין" "דאלאיקה" וכן תיאור של "נורסי" מוזכרים אצל Anderlind הנ"ל, בשני העמודים הראשונים.

8. "נורסי" ו"חירבאוי" ממצרים מוזכרים אצל שויינפורט פונים של חיטה קשה. עי' G. Schweinfurth, *Arabische Pflanzennamen aus Aegypten, Algerien und Jemen*, Berlin, 1912, S. 73.

9. היחס המספרי בין הזנים המקומיים הנמנים עם כל אחד משני מיני החיטה מבטא בקירוב את שכיחותם היחסית. טריסטראם, שביקר בארץ לפני יותר ממאה שנה, מתאר בעיקר 3 זנים: חיטה לבנה, בעלת זקן קצר מאוד, הגדלה פה ופה באזור החוף; החיטה המצויה ביותר בעלת גלומות גסות יותר, זקן ארוך מאוד, שיבולת צפופה וקנה קצר; וזן נוסף בעל זקן שחור וגלומות שחורות. נראה הדבר,

מידע מפורט עליהם ועל זנים מקומיים אחרים מרופז בספרו של Jacobziner¹⁰ ובספר שנדפס בימים אלה ועוסק בזנים המקומיים של א"י¹¹.

יש גם הבדלים בתפוצתם הגיאוגרפית של הזנים המקומיים של החיטה. בדרך כלל כל זן היה אופייני לאזור מסוים, כגון "נורסי" בעמק יזרעאל או "חוראני" בעבר-הירדן. הזן המקומי שולט בשדות באזורו ותופס שטח רצוף פחות או יותר. אולם תמיד יש למצוא אחוז ניכר פחות או יותר של צמחים מזנים מקומיים אחרים. עם זאת לעתים קרובות אפשר למצוא שדות שכנים, שבכל אחד מהם גדל זן מקומי שונה¹². רק זנים מקומיים מעטים הם חסרי "מולדת", היינו אין להם אזור בארץ, שהם שולטים בו.

חיטי ארץ-ישראל מתחלקות לפי אורך השיבולת וצפיפותה ולפי אורך המלענים¹³ ל-3 קבוצות:

א. החיטה הרפה, שאינה נמצאת הרבה בארץ-ישראל ואינה אופיינית לאזור מסוים. השיבולת שלה ארוכה ומבודרת, והמלענים קצרים משל החיטה הקשה.
ב. הקבוצה הנפוצה בארץ-ישראל המערבית, הנמנית עם החיטה הקשה; אורך השיבולת שלה וצפיפותה בינוניים.

ג. הקבוצה הנקראת חיטה "חוראנית", המהווה קבוצה מיוחדת בתוך החיטה הקשה והנפוצה בעיקר בגולן, בעבר-הירדן ובאזורים בודדים בארץ-ישראל

שפונתו לפי הסדר לחיטה ר פ ה, לאחד הזנים של חיטה קשה, בעל מלענים לבנים, ולזן שני בעל מלענים שחורים. H.B. Tristram, *The Natural History of the Bible*, 5th ed., London, 1877, p. 492.

M.M. Jacobziner, *The wheats of Syria, Palestine and Transjordan*, 10. *Trudy prikl. Bot. Genet. Selekt.*, Suppl. 53, Leningrad, 1932
למצוא בספרו של י' קוסטרינסקי, גידול תבואות, פרק א', החיטה, תל-אביב, תש"ח, עמ' 135 - 142.

L. Pinner, M. Kislev and I. Herrnstadt, *The Indigenous Wheat Varieties of Eretz Israel* (in preparation).

12. השוה פאה ב, ה: "הזורע את שדהו שני מיני חטין, עשאן גורן אחת נותן פאה אחת, שתי גרנות נותן שתי פאות". לפי המשנה הבאה, הלכה זו עתיקה מאוד: "מעשה שזרע ר' שמעון איש המצפה לפני רבן גמליאל ועלו ללשכת הגזית ושאלו. אמר נחום הלבלר: מקובל אני מרבי מיאשא שקבל מאבא שקבל מן הזוגות שקבלו מן הנביאים הלכה למשה מסיני: בזורע את שדהו שני מיני חטין אם עשאן גורן אחת, נותן פאה אחת, שתי גרנות נותן שתי פאות". הירושלמי מפרש את המשנה בשני זנים של חיטה "אגדו" ו"שמותית" (שם, פ"ב ה"ה, יז ע"א).

13. תיאור של מבנה השיבולת אפשר למצוא במגדיר לצמחי ארץ-ישראל של איג, זהרי ופיינברון, מהדורה ב', ירושלים, תש"ח, עמ' 305 ואילך, וב"עולם הצמחים" למ' זהרי, ירושלים, תשי"ד, עמ' 421.

המערבית, כגון עמק הירדן העליון וחלקים של הנגב הצפוני. השיבולת שלה קצרה וצפופה.

אין בידנו נתונים על יציבות ההרכב של הקבוצות האלה ועל תפוצתן בימי קדם. ידוע הדבר, ששינויים, החלים משנה לשנה בהרכב האוכלוסייה, יכולים לעתים להצטבר לשינוי משמעותי. נוסף על כך, אסונות, כגון בצורת קשה וממושכת וכיבוש אכזרי, עלולים לשנות בבת אחת את טיב החיטים בארץ. בכ"ז שמרנותו של החקלאי, המעדיף לזרוע את חיטי שדהו, ממתנת את עצמת השינויים. בנידון זה מאלפת העובדה, שגרגרים של שעורה, שנמצאו בפירמידה של סקארה במצרים מלפני כ-5,000 שנה, דומים ביותר לזן השעורה מאנצ'וריה, הנקרא על שם הכפר מנשורי בדלתא של הנילוס¹⁴.

בדיון כאן אני מניח, שלא חל שינוי רב בתמונת ההרכב של החיטים בארץ באלפיים או בשלושת אלפי השנים האחרונות. ייתכן, שאין להנחה פוז אחיה במציאות. אף על פי כן נראה לי, שעצם הדיון יש בו להבהיר, מה הם הסיכויים לפתור את הבעיות הקשורות בויחוי שמות הזנים המקומיים של החיטה בהסתמכות על תכונותיהם השונות.

ח ט י ם מ פ ו ת

החיטים שנתן שלמה לחירם מכוונות מפות בדברי הימים ב' ב, ט: והנה לחטבים, לכרתי העצים, נתתי חטים מפות לעבדיך, פרים עשרים אלף, ושערים פרים עשרים אלף, ויין פתים עשרים אלף, ושמן פתים עשרים אלף. ושלמה נתן לחירם עשרים המקבילה במלכים א' ה, כה שונה במקצת בנוסחה: ושלמה נתן לחירם עשרים אלף פרים חטים מפות לביתו, ועשרים פרים שמן פתית, פה יתן שלמה לחירם שנה בשנה. בפסוקית "נתתי חטים מפות לעבדיך" קשה לדעת היכן ההפסקה, היינו, אם המלה מפות משמשת לואי, הצמוד למלה הקודמת חטים, או שמא זה תיאור של "נתתי חטים", העומד בפני עצמו. דומה, שטעמי המקרא אינם מכריעים כאן היכן להפסיק: המשרתים — התלישא הקטנה, שעל המלה נתתי, והקדמא, על חטים — כל אחד מהם יכול לבוא במקום מפסיק בצירוף פזה של טעמים¹⁵. אמנם, הפסקה, שבא כאן בין "חטים" ל"מפות", תפקידו במקומות רבים להפריד, ביחידה מורכבת, מלים המחוברות ע"י משרת¹⁶, א ל כאן ייתכן שהוא בא, כמו ביחידה פשוטה, מסיבות פונטיות בלבד, כדי להפריד בין שתי ה"ממים"¹⁷.

14. J.P. Lauer, V. Laurent-Tackholm et E. Åberg, Les plantes découvertes dans les souterrains de l'enceinte du roi Zoser à Saqqarah, *Bull. Inst. Égypte*, Vol. 32, Le Caire, 1950, pp. 121-157.

15. מ' ברזיאר, פיסוק טעמים שבמקרא, ירושלים, תשי"ח 88 68 ג, 70.

16. ברזיאר הנ"ל, § 103.

17. ברזיאר הנ"ל, § 108.

הפירושים הקדומים ביותר מבארים את המלה מפות על פי המלה "מפולת" במקבילה שבמלכים, "לפי שהפתובים צריכים זה לזה". טעמי המקרא במלכים מפסיקים בבירור בין חטים לבין מַפֶּלֶת, לפיכך מַפֶּלֶת היא, מבחינה תחבירית, תיאור של "נתתי חטים". ואמנם כך מתפרשת הפסוקית בתרגום של דברי הימים: "יהיית חטיטן פירנוס לעבדך", בדומה לתרגום יונתן על המקבילה במלכים. גם הפירוש המיוחס לאחד מתלמידי רב סעדיה גאון מסביר ש"מפות כמו מפולת"¹⁸. כך מפרש ר' יוסף קמחי, ועם זאת הוא מביא גם ניתוח גיזורני ומציין, שמשקל המלה הוא כמו מְשׁוֹר, מְשׁוֹרש נכת, מחסרי הנון¹⁹.

שורש אחר למלה מפות מביא ר' יונה ן' ג'נאח. לדעתו השורש הוא כתת, במשקל מְעוֹז וכו', והפירוש לפי ההקשר של המלה הוא קמח²⁰. זוהי גם דעתו של הרד"ק בספר השרשים²¹, אף על פי שבפירושו על דברי הימים הוא נוטה יותר לדעת אביו.

לעומת זאת נראה, שהרלב"ג מפרש, שהמלה אינה תיאור במעמד עצמאי, אלא לואי המתאים לשם המלווה במין ובמספר. הוא רומז לשורש המלה, אבל אינו מביא את המשקל: "חטים טחונים גם והם חטים כתותין". בדומה, מפרש המיוחס לרש"י על דברי הימים בשם "יש אומרים": "מכות — כתותים, להוציא חטים מן השיבולת". לפי הפירוש האחרון נתן שלמה לחירם עשרים אלף פזר חטה במצב של גרגרים נדושים. כך מביא צ'יז'יק, מן החוקרים החדשים²². לדעתו "קראו לחיטה זו (T. macha), חטה שגדלה רק באזור מצומצם בגרוזיה המערבית) בשם מפה, פי מוכרחים לחבוט אותה אחר הדישה כמו את הכוסמת בשביל להסיר את הגלומות מן

18. פירוש על דברי הימים, מיוחס לאחד מתלמידי רב סעדיה הגאון, יצא לאור ע"י ר' קירכהיים, פפא"מ, תרל"ד, עמ' 47.

19. ר' יוסף קמחי, ספר זיכרון, ברלין, תרמ"ח, עמ' 15, שער האותיות הנבלעות בדגש, אות א', מביא: "א' תתבלע בדגש כמו: מפלת לביתו כמו מאכולת... וזאת המלה שהיא במלכים מכולת לביתו, בדברי הימים מכות לעבדיך... ופירוש מכות מאכל, ושרשו נכת ותרגום וינשכו ונכיתו".

20. ר' יונה ן' ג'נאח, ספר השרשים, ברלין, תרנ"ו, שורש הפך והתיו הפפולה: "ענינו הרציצה והשבר... וכבר נזכר זה בספר בעלי הכפל... ומן השרש הזה והענין הזה אצלי חטים מכות והוא שם על משקל משור ומבול ומעוז ר"ל שנתן לו החטים טחונים, כלומר קמח".

21. ר' דוד קמחי, ספר השרשים, ברלין, 1847, סוף שורש כתת: "ענין כולם הרציצה והשבר. וכתב ר' יונה, כי מן השרש הזה חטים מכות. והוא שם על משקל מְשׁוֹר, רצונו לומר חטים טחונים. ואדוני אבי ז"ל שקלו בשקל מְשׁוֹר מן נשר וכן מפות שרשו נכת. ותרגום וינשכו ונכיתו והאכילה היא נכיתה וכן בדברי רבותינו ז"ל (ע"ז לה סע"ב) מנכית ואכיל אבי מצרי".

22. ב' צ'יז'יק, אוצר הצמחים, הרצליה, תשי"ב, עמ' 816.

הגרגרים. לחיטים "מפות" יש להוסיף את החיטה הננסית (*T. compactum* Host)²³, שגרגריה מחוברים חזק לגלומות, ולאחר שדשים אותה ברגלי הבהמה, יש לחזור ולחבוט אותה במקלות מיוחדים כדי לשחרר אותה מן הגלומות".

נראה הדבר, שאפשר לפרש את מפות פריבוי נקבה של התואר מך, בפתח, במשקל אף, אפים, או מך, בקמץ, במשקל דומה — צב, צבים²⁴. ייתכן אפוא לגזור מפות משורש מכך שנמצא במקרא, הקרוב אל מוך, נמך, והוראתו "שפל". במבנה התחבירי של הפסוק בדברי הימים יהיה אם כן מפות לואי של חטים, שלא כמקבילה שבמלכים, מפלת, שהיא תיאור של "נתתי חטים".

לכאורה אפשר לשאול, מדוע טרח מחבר ספר דברי הימים לפרסם את הקומה הנמוכה של החיטים. מתברר, שהתואר "חיטה נמוכה" חל גם על חיטה בעלת שיבולת שהיא קצרה, משום שהשיבולות קרובות יותר זו לזו. כך למשל, מביא Percival שם מקומי של חיטה דחוסת-שיבולת (*T. compactum* Host) במשמעות פזאת²⁵. התואר "חיטים נמוכות" או "חיטים מפות" במשמעות חיטה בעלת שיבולת צפופה וקצרה מתאים יפה לחיטים החוראניות. הן היו ידועות בטיבן עד לפני זמן לא רב, וזה התבטא במחירן, שהיה גבוה ב-12.6% בממוצע ממחיר החיטה הנורסית, המפורסמת שבחיטים המקומיות בארץ-ישראל המערבית²⁶. חיטה זו מצויה בעבר הירדן, בחלקים אחדים של סוריה וכן בטורקיה. עד לתקופת המאנדאט ניתן לפגוש בה בחלקים של ארץ-ישראל המערבית, פמו בסביבת הפנרת. חיטה זהה בצורתה לחיטה החוראנית ובעלת קנה קצר, אבל מכונה בפי כמה חוקרים בשם אחר, חיטה צריפית (*T. pyramidale* Perc.), ידועה גם ממצרים²⁷. מכאן הבסיס להשערה שחטים מפות מגדיר את טיבה של החיטה שהביא שלמה המלך לכורתי העצים, הדומה או זהה לחיטה החוראנית של ימינו.

ח ט י מ נ י ת

חטי מנחת מוזכרות בקינה על צור ביחזקאל כז, יז, פשהוא מונה את קשרי המסחר הענפים והמגוונים של צור עם עמי העולם העתיק: "יהודה וארץ ישראל המה לכליך, בחטי מנחת ופגנ ודבש ושמן וצרי נתנו מערבך".

²³ לחיטה זו יש שם עברי אחר שהולם אותה יותר — "חיטה דחוסת-שיבולת". עי'

גם הע' ²⁵.

²⁴ פבר ר' יהודה חיוג, ספרי דקדוק, פפא"מ, 1844, ספר פועלי הפל, שורש מכך,

מביא משקל זה: "ואם מך הוא (ויקרא כז, ה) ורבים, מכים בדגשות".

²⁵ J. Percival, *The Wheat Plant*, London, 1921, p. 308: These wheats are

sometimes termed "Dwarf" wheats but the name is not particularly appropriate since many of the forms possess tall straw.

²⁶ L. Pinner, *Wheat culture in Palestine*, *Bull. Palestine Econ. Soc.* Vol. 5,

No. 2, Tel-Aviv, 1930, p. 14.

²⁷ Percival, *ibid.*, p. 262

רש"י מביא חמישה פירושים למלה מְנִית: אחד כשם מקום, שני פירושים על פי התרגומים ושניים אטימולוגיים. הם מתארים באופנים שונים את טיב החיטים הללו. א. "שם מקום שחיטיה יפות, כמו עד באך מְנִית (שופטים יא, לג)". רד"ק מפרש כמו רש"י כאן, אולם לפי המסורה הוראת מְנִית כאן שונה מזו שבשופטים, ובלשונה: "ב בתרי לישני".

ב. "ויונתן תרגם בחטי ריחוש, לשון קבוצת מגיינים הרבה, טרוקאס בלע"ז [היינו קבוצת ענפים היוצאים מגזע אחד²⁸], וחבירו בפסיקתא [דרב פהנא, פסקא ולקחתם ט, ומקבילות בויקרא רבה, פרשה ל, סי' י]: מה הדס רחוש בעלין אף לאה רחושה בכנים". רש"י מעיר על פירוש זה "ולא ידעתי מהו", ועוד: "דרכו של יונתן לתרגם התיבה פעם משמעה, פעם מדרשה".

ג. מפי רבי שמעון, בשם תרגום ירושלמי, שמתרגם "חיטי מנית" — חושלא, ובגמרא (יומא עט ע"א) ושערי דחושלא, היינו "שעורים קלופים".

ד. בשם "מדרש אגדה: חטין יפין וגסין הנמכרים במניין" (איכה רבה, מהד' בובר, פרשה ג, סי' יז²⁹), ומקבילה בקהלת רבה על פ"א, ח, סי' ב). עי' גם בערוך השלם, ערך מן 2.

ה. פירוש שהוא חידושו של רש"י: "ואומר אני: לשון מנות — מאכל מזומן". כנראה מלשון מן — מזון (עי' סוכה לט ע"ב וערוך השלם, ערך מן 1). כאן אנסה לזהות את זן החיטה לפי הפירוש הראשון שמביא רש"י, ושהרד"ק מקיים אותו.

בין זני החיטה הטובים ביותר של הארץ, נזכרת החיטה שגדלה באזור הבלקה, המשתרע בארץ בני עמון, בעיקר מזרחית ודרומית לסלט; חלק גדול מיבול חיטה זו הובא לירושלים³⁰. טריסטראם, שביקר באזור בסוף אפריל 1864, מתפעל מִים החיטה שעומדת בקמתה לפני הקציר. הוא מתאר שיירות של גמלים, המביאות את החיטה בעונה מאוחרת יותר מן הבלקה אל החוף³¹.

A. Darmesteter et D.S. Blondheim, *Les gloses françaises dans les commentaires talmudiques de Raschi*, Paris, 1929. p. 142.

29. "אמר ר' אלעזר בר' יוסי בשם ר' חנינא בר אבהו: מעשה באשה אחת בקיסרין שהוליכה את בנה אצל הנחתום ללמדו אומנות. אמר לה ימתין אצלי חמש שנים ואלמדו חמש מאות מינין בחטה. ר' אחא ורבנן: ר' אחא אמר בחטי מנית חטי דמניין, ורבנן אמרי חמש מאות מינין בחטה מניין מנית. ר' חנינא ור' יונתן [הוו יתבין] מנן עד שתין וקמו להון". לפי ההקשר מדובר כאן על מיני מאפה, עי' יפה ענף, שם, סי' ו. אולם יש מבין החוקרים החדשים, שחושבים, שמדובר כאן על 500 זנים של חיטה. עי' צ'יז'יק הנ"ל, עמ' 802; וי' פליקס, עולם הצומח המקראי, ח"א, תשי"ז, עמ' 142.

Anderlind, *ibid.*, p. 1. 30

Tristram, *ibid.*, p. 492. 31

עדות, שהייתה החיטה מצויה בשפע בארץ בני עמון בתקופת יותם, מובאת בדברי הימים ב' כז, ה: "והוא (יותם) נלחם עם מלך בני עמון ויחזק עליהם ויתנו לו בני עמון בשנה ההיא מאה כפר כסף ועשרת אלפים זרים חטים, ושעורים עשרת אלפים, זאת השיבו לו בני עמון ובשנה השנית והשלשית".

טריסטראם מניח שמגזית המוזכרת ביחזקאל ובשופטים חד הם, הוא מסכים שמקומם בארץ בני עמון בין חשבון ובין רבת-עמון ומקבל, שהחורבות הנקראות מניה זהות למגזית המקראית³². הוא מזהה חטי מגזית עם המין *T. compositum* L. fil. היינו החיטה בעלת השיבולת המסועפת (תמונה א). היום, מין זה אינו נחשב כמין עצמאי, אלא שייך לקבוצת הזנים בעלי השיבולת המסועפת של חיטה אנגלית³³ (*T. turgidum* L.), הקרובה בתכונותיה לחיטה הקשה. ואמנם החיטה מחפירות גור וזהתה כחיטה אנגלית, אבל הזיהוי מסופק³⁴. קשה לקבל את זיהוי של טריסטראם, מפני שהוא — שמצא כמות ניפרת של חיטה כזאת באזור הבלקה — הוא עצמו מעיר, שהחיטה שהוא מציע לזהות כחטי מגזית נדירה היא. עיקר תפוצתה של החיטה האנגלית היום הוא בארצות אירופה, הגובלות בחלקו המערבי של הים התיכון. חשיבותה וכמותה הולכת ופוחתת ככול שמתקדמים מזרחה, ביוון ובטורקיה יש ממנה מעט³⁵, עד שבסוריה היא נדירה, ובארץ-ישראל נדירה ביותר³⁶. מלבד זאת הזנים בעלי השיבולת המסועפת אינם נותנים בדרך כלל יבולים גבוהים. הזן הבוטני *mirabile*, שהיה בזמנו הנפוץ שבזנים הללו של החיטה האנגלית, גדל כרגיל בחלקות קטנות, בעיקר משום הייחוד שבצורת השיבולת שלו. מלבד באדמה פוריה ובכמות גשם ניפרת, יבוליו מועטים, למרות השיבולת הפורה, מפני שהצמח עצמו אינו מסתעף כמעט, ולכן סך הכול של מספר השיבולים לצמח קטן הוא³⁷. גם הלחם הנאפה מחיטה זו פחות בערפו משל החיטה הקשה³⁸. מכל מקום, חיטה זו, בעלת השיבולת המסועפת, מתאימה בתכונותיה לתיאור שמביא יונתן בתרגומו — חטי ריחוש.

32. עי' אנציקלופדיה מקראית, ירושלים; תשכ"ח, ערך מגזית, שמביאה את זיהוי של אֶבְסִבְיוֹס שחי בקיסרי ומת בערך בשנת 339. אבסביוס (אונומסטיקון מה' מלמד, 694) מזהה את העיר *Mevenij* עם הכפר *Maavi* במיל הרביעי מחשבון רבת עמון.
33. Percival, *ibid.*, p. 147. אף מביא הוא בעמ' 241 ואילך, שהחיטה האנגלית הייתה נפוצה למדי לפני כ-300 שנה באנגליה; ובגרמניה היא נקראת "חיטה אנגלית".
34. עי' מ' פסלו, לזיהוי החיטה והפוסמת, לשוננו, כרך ל"ז, ירושלים תשל"ג, עמ' 246.

35. Percival, *ibid.*, p. 242.

36. Jacobziner, *ibid.*, p. 244.

37. Percival, *ibid.*, p. 256f.

38. Jasny, *ibid.*, p. 762.

שיבולת מסועפת של חיטה אנגלית
מעבר הירדן. כמותה ראה פרעה
בחלמו (בראשית מא, כב) — לפי
Tristram, עמ' 488 ואילך. צילם י'
גמבורג

כאמור, לפי תפוצת המינים והזנים היום, הזן המקומי העיקרי של חיטה, הגדל בארץ בני עמון, שייך לקבוצת הזנים של החיטה החוראנית, הנמנית עם החיטה הקשה. תכונותיה הבולטות הן השיבולת הקצרה והצפופה והגרגרים הקצרים והמלאים יותר.

נראה אפוא, שלפי הפירוש ש"חטי מְנִית" נקראות על שם מקומן אפשר לזהות אותן כזן מקומי מסוים של החיטה החוראנית, שגדל בארץ בני עמון, ונקרא כך על שם אחת הערים באזור ששמה מְנִית.

מן האמור יוצא, שהן "חטים מְפֹת" והן "חטי מְנִית" זהות, כנראה, לאותו הזן — החיטה החוראנית. בנידון זה מעניין להביא את הערתו של מאנדלקרן בקונקורדנציה לתנ"ך, ערך מְפֹת, שמשער שחטים מְפֹת "אולי הוא כמו חטי מְנִית דיחוקאל כו, יז".

מן העבודה במילון ההיסטורי

כז.

ישראל ייבין

הבלעת נ' בסוף תיבה

מ' ברויאר העמיד על כך¹, שבכתב־יד לנינגראד של המקרא בא לעתים דגש בל' שתנועתה מוטעמת אחר תיבה מוקפת המסתיימת בן', כגון: וַיִּתֵּן־לוֹ (בר' כד, לו), וַיִּתֵּן־לִי (שם' כב, כח). ניקוד דומה גילה מ' ששר, בעבודה סמינריונית שעשה בחוג ללשון העברית שבאוניברסיטה העברית, ירושלים, ושעניינה תיאור קטע גניזה של המקרא, ניו יורק, JTS 226²: וַיִּתֵּן־לוֹ (מל"א יא, יט). ששר מביא את דברי ר' יונה בן ג'נאח ורד"ק על תופעה זו. ר' יונה בן ג'נאח אומר³: "וההבלע גם כן יתכן אצלי בכל שתי אותות שהם קרובות במוצא אע"פ שאינם מתדמות, כשהיו בשתי קצות שתי מלות, כאשר אמרנו, ודמיון זה: ויתן לי את מערת המכפלה (בר' כג, ט), כי יתכן בעיני להבליע נון ויתן' בלמד 'לי' בעבור קרבתם במוצא, למי שהוא רוצה בזה". ר' יונה בן ג'נאח עצמו נוטה לצד ההבלעה, אבל רד"ק, המביא את דבריו, נוטה לצד ההגייה: "והנראה בעיני בכל זה כי הבאור [ההגייה] הוא הטוב, וההבלע לא יכשר"⁴. גם מדברי "מנחת שי" בר' לח, ט: "תתן לי הלמד רפה" מסתבר, שהפיר נוסח, שבו הייתה ל דגושה.

צירופים כגון ויתן־לו דומים לצירופים שבהם תיבה מוטעמת בטעם מחבר או מוקפת מסתיימת בעיצור שהתיבה הבאה אחריה פותחת בו. גם בהם עיצור אחד

1. בספרו "פתר ארס צובה והנוסח המקובל של המקרא", ירושלים תשל"ז, 36.

2. תואר בידי מ' גושן־גוטשטיין, Textus, 2, 1962, 38.

3. ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח, בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון, מהדורת וילנסקי־טנא, ירושלים תשכ"ד, רנב, 19–רנג, 3.

4. ספר מכלול, שחבר ... ר' דוד קמחי, מהדורת ר' רייטענבערג, ליק תרכ"ב, עב, ב.

5. גם ר' משה בן עזרא מביא את דברי ר' יונה בן ג'נאח (ספר העיונים והדיונים, מהדורת א"ש הקיין, ירושלים תשל"ה, 161–163). אך הוא קובע, שר' יונה נוטה אל ההגייה: "וכבר אמר אבו אלוליד ירחמיהו' בשער ההבלעה בספר הרקמה כי ההגייה יתרה על ההבלעה ואמר: אפעלפי שההגייה יתירה אין ההבלעה אסורה אבל היא פחותה בערכה". פפי שלימדני ד' טנא (ותודתי לו על כך), הרמב"ע מביא מתוך ספר הרקמה רנב, 15, שבו ג'נאח קובע ש"הבאור [פלומר: החיתוך, ההגייה] טוב מן ההבלע בקריית שמע בלבד"; ריב"ג מוסיף שם: "וכאשר יהי הבאור יותר טוב, ההבלע אינו אסור, אך מעלתו פחותה, ועוד כי מה שיחדו בזה קריית שמע, ראייה כי הוא מותר בזולתה" (רנב, 15–17). יוצא אפוא שמכלל העובדה שייחודו באיסור ההבלעה את קריית שמע, למד ג'נאח, שההבלעה מותרת בזולת קריית שמע. אך הרמב"ע בהבאתו החסירה את המלים "בקריית שמע בלבד", ומפאן קביעתו הנפרדת, שג'נאח נוטה אל ההגייה.

עשוי להיבלע בחברו; ויש כתב־יד ומהדורות של המקרא, שבא בהם דגש בעיצור הראשון שפתיבה השנייה שבצירוף מעין זה, כגון: עַל לַחֲיָה (איכה א, ב)⁶. ב"ספר החילופים"⁷ נמסר, שבן־נפתלי היה מדגיש: בן־נון. צירופים נוספים כאלה, וכן אזהרתם הידועה של חז"ל (בבלי ברכות טו ע"ב) "שיתן ריוח בין הדבקים (בקריאת שמע)... כגון על לבבך על לבבכם"... מביא ג'נאח, שם. אותם נקדנים שהתנגדו להבלעה הדגישו את האות הראשונה של הפתיבה השנייה שבצירוף. הדגש מצביע, כנראה, על הגייה מעין: wayyittén lló. הכפלת ל מאריכה את העיצור ובכך נמנעת הבלעתו. ואילו אותם מדקדקים שהכשירו את ההבלעה התירו, כנראה, הגיית עיצור אחד (מוכפל) בלבד, מעין: עַל לַחֲיָה; וַיִּתֵּן לוֹ⁸.

הבלעת ן' ממש בצירוף מעין זה מצויה בירושלמי, לפי פ"י לידן. הבלעה ללא תיקון מצויה במקום אחד: "מוטב לית לי אחד בודאי ולא שנים בספק" (הפונה: ליתן לי; שביעית דף לו ע"ג); בשני מקומות, שבהם מובא "סדר סימפון", כתב הסופר בהבלעה, אך נוסחו תוקן בידי מגיה מאוחר (המביא לדפוס ונציה?): "על מנת ליתן] לך מיקמת פלן" (קיד' דף סג ע"ד; ובדומה גיט' מט ע"א), אבל במקבילה קיד' סד ע"א: "ליתן לידן". חוץ מאלו באים צירופים דומים בירושלמי בלא הבלעה, כגון: "יתן לו דמי שעורין" (תרר' מג ע"ד), "חייב ליתן לו" (שבי' לח ע"א x 2; מעשרות מח ע"ג).

דגש ל, המצוי בצירופים הנופרים במקצת כתב־יד של המקרא, בא אפוא למנוע הבלעה מעין זו, המתועדת בכ"י לידן.

6. עיין G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, לייפציג 1918, 67 (תרגום עברי: מ' בן־אשר, ירושלים תשל"ב, 115–116). הוא מעיר שם, שדגש במסיבות מעין אלו כבר מצוי בניקוד הארץ־ישראלי.

7. מהדורת א' ליפשיץ, ירושלים תשכ"ה, כד.

8. כך H. Bauer–P. Leander, *Historische Grammatik*, האלה 1922, 199. הם משווים את "נתל" בסורית, שמקורו "נתן" ונידמחה ן' שבסוף השורש לל־היחס. הבאה ברגיל אחר פועל זה; והשווה C. Brockelmann, *Syrische Grammatik*, ברלין 1912, 67.

וועד על "הסומך הבודד" במקרא

מר רוטנברג בתשובתו (לשוננו, מא, עמ' 304–308) על דבריי (לשוננו מא, עמ' 180–190) לא השיב על השגותיי תשובה של ממש. כדי להבהיר יותר את דבריי, אעיר בדרך שונה מעט על כמה מדוגמאותיו החדשות והישנות.

1. הסומך הבודד

ויק' יח, ז: "ערנת [אשת] אביך וערנת אמך לא תגלה" — רש"י ו"כל המתרגמים והפרשנים".

אני טוען, שגם אם מקבלים אנחנו את הפירוש של רש"י והמפרשים האחרים, אין פירוש הדבר ש"סומך בודד" לפנינו. וכדי להבהיר עניין זה עד תומו, כדאי להביא את דברי רש"י כלשונם:

"'ערות אביך' — זו אשת אביך או אינו אלא כמשמעו? נאמר כאן 'ערות אביך' ונאמר להלן (פסוק ח' שם. — מ"א) 'ערות אביו גלה'. מה להלן אשת אביו אף כאן אשת אביו". רש"י בא להוציא מלבנו את פירוש "ערות אביך" "כמשמעו", היינו, פשוטו כמשמעו: משכב זכר; אלא הכונה היא לערות אשת אביך, הנחשבת כאילו היא ערות אביך. וכך הבין גם הרטום: "גילוי ערות האם נחשב כגילוי ערות האב". מה לפירושים אלה ולפלל התחבירי של "הסומך הבודד"? ומה יאמר מר רוטנברג על פסוק ח', שם: "ערנת אשת אביך לא תגלה, ערנת אביך היא". וכי גם כאן "ערות אביך" אינו אלא קיצור תחבירי של "ערות אשת אביך"? ברור כמשמש, שיש להבין את דברי רש"י כמכוונים למשמעות, שאני קורא לה "רטורית-פראגמטית", ולא למשמעות התחבירית-מילולית. וההבדל הוא עצום, הוא כהבדל שבין פסוק ח' לעיל לבין המשפט חסר הטעם: "ערות אשת אביך לא תגלה" — ערות אשת אביך היא. המקרא בא לחדש לנו שערות אשת אביך היא ממש פערות אביך. האם בזה סתרנו את פירושו של רש"י? להפך, הבהרנו את פונתו האמיתית.

2. ריבוי הסומך הבודד

ישע' א, יח: "אם יהיו חטאיכם פשנים" (=כחטי שני — לפי מצ"ד, הרטום ואחרים). אפשר לקבל את הפירוש "כחטי השני", כשם שבפסוק "כי תלבשי שני" (ירמ' ד, ל) אפשר לפרש "בגדים עשויים חטי שני" כלום אפשר על סמך פירוש זה להעלות "כלל תחבירי נעלם" חדש, שייקרא, למשל, "הסומך הבודד של משלים הפועל הנעלם". כשם שאין ממש בכלל זה, כך אין ממש בכלל "ריבוי הסומך הבודד". אין הפירוש הזה אלא מבטא את המשמעות ה"רטורית-פראגמטית" הקרויה מטונימיה.

3. פִּינוּי הַסּוּמָךְ הַבּוּדָד

מר רוטנברג סבור שאם לא העליתי השגות מפורטות לדוגמאות, המוכיחות פביכול את כלל 'פִּינוּי הַסּוּמָךְ הַבּוּדָד', סימן הוא שנסתמנו טענותי, ולא היא. הרי לפניו הסברי לפסוק הראשון שהביא (לשוננו לג, עמ' 9), ואידך זיל גמור: ברא' כד, כא: "והאיש משתאה לה" (=לדבריה) — רשב"ם.

רשב"ם בא להוציא מלבנו "לה" — למראה, לאישיותה וכד'. הוא יכול היה לכתוב בפירושו "בגלל דבריה" במקום "לדבריה"; ואז כלום היה מר רוטנברג מנסח כלל תחבירי נוסף? אם נופר, שהמפרשים כתבו בדרך כלל בקיצור רב, נבין שלא פדאי להיתפס לניסוחיהם ולבנות עליהם כללים תחביריים מקראיים.

יְהוֹשֻׁעַ בִּלְאוּ

עוֹד עַל יְסִיכָה וְיַעֲדָה

בלשוננו מא 84–88; 302–303 כתבו מ' בראש ו' שרביט על יסיכה ויעידה מן השרשים סוך ורעוד. אין ברצוני אלא להוסיף סיבה נוספת למציאות משקל יפִּילָה במקום יפִּילָה.

פידוע רגיל ביותר משקל פעילה בלשון חכמים כשם פעולה. שקוף הוא לחלוטין בכל הגזרות. אף בע"ע (בלילה) ובל"י (דחיה). אולם בגזרת עו"י אינו שקוף (סיכה, ריצה, קימה). בעזרת התחילית י' (ולדעתי יש לראות בי' כאן תחילית ולא י' שורשית, אם כי פעלה כאן גם ההידמות לפועלי פ"י) נעשה משקל זה שקוף ומתאים לצורתו ביתר הגזרות: יסיכה, יעידה — כמותן כמו בדיקה, סמיכה וכו'.

תופעה כפי שתארתיה מצויה בלשונות שמיות, שתפקיד המשקלים בולט בהן, במשקלים מצויים ופורים. בערבית בינונית, על ענפיה, הערבית־היהודית, הערבית־הנוצרית והערבית הבינונית המוסלמית, כולל בפירושים קדומים, נוצר עבר סביל של בניין ראשון בפועלי ע"ע ובפועלי עו"י כאילו היה בניין רביעי, מעין אָבִיע "נמפר" משורש ביע, אָעֵד "נחשב" משורש עדד. אין זאת אלא שעבר סביל בכל הבניינים ובכל הגזרות נוצר בערבית על משקל פֶּעַל, ומשקל זה שקוף לחלוטין בכל הגזרות, להוציא בניין ראשון של פועלי ע"ע ועו"י (עָד, פִּיע). מאלו נוצר הוא אפוא בתחילית א': בעצם לא בניין רביעי לפנינו, אלא בניין ראשון בתחילית א'! רק אגב אעיר, שבערבית אף נעשתה צורת סביל זו בא' תחילית פורה, כאילו הכילה א' של בניין רביעי, ולפעמים נגזרו ממנה צורות אחרות של בניין רביעי. על פרטים עי' בדקדוק הערבית־הנוצרית שלי, עמ' 159–162.

ושמא אפשר להשוות, למרות כל ההבדלים, את יָשָׁם בעברית מודרנית: מאחר שִׁשִּׁים (בצורת סִים) "תפוש" היה, נוצר בניין פֶּעַל בתחילית י', כלומר יָשָׁם.

3. פִּינוּי הַסּוּמָךְ הַבּוֹדֵד

מר רוטנברג סבור שאם לא העליתי השגות מפורטות לדוגמאות, המוכיחות פביכול את כלל 'פִּינוּי הַסּוּמָךְ הַבּוֹדֵד', סימן הוא שנסתמנו טענותי, ולא היא. הרי לפניו הסברי לפסוק הראשון שהביא (לשוננו לג, עמ' 9), ואידך זיל גמור: ברא' כד, כא: "והאיש משתאה לה" (=לדבריה) — רשב"ם.

רשב"ם בא להוציא מלבנו "לה" — למראה, לאישיותה וכד'. הוא יכול היה לכתוב בפירושו "בגלל דבריה" במקום "לדבריה"; ואז כלום היה מר רוטנברג מנסח כלל תחבירי נוסף? אם נופר, שהמפרשים כתבו בדרך כלל בקיצור רב, נבין שלא פדאי להיתפס לניסוחיהם ולבנות עליהם כללים תחביריים מקראיים.

י ה ו ש ע ב ל א ו

עוד על יסיכה ויעידה

בלשוננו מא 84–88; 302–303 כתבו מ' בראשר וש' שרביט על יסיכה ויעידה מן השרשים סוך ורעוד. אין ברצוני אלא להוסיף סיבה נוספת למציאות משקל יפִילָה במקום פִּילָה.

פידוע רגיל ביותר משקל פעילה בלשון חכמים כשם פעולה. שקוף הוא לחלוטין בכל הגזרות. אף בע"ע (בלילה) ובל"י (דחייה). אולם בגזרת עו"י אינו שקוף (סיכה, ריצה, קימה). בעזרת התחילית י' (ולדעתי יש לראות בי' כאן תחילית ולא י' שורשית, אם כי פעלה כאן גם ההידמות לפועלי פ"י) נעשה משקל זה שקוף ומתאים לצורתו ביתר הגזרות: יסיכה, יעידה — כמותן כמו בדיקה, סמיכה וכו'.

תופעה כפי שתארתיה מצויה בלשונות שמיות, שתפקיד המשקלים בולט בהן, במשקלים מצויים ופורים. בערבית בינונית, על ענפיה, הערבית־היהודית, הערבית־הנוצרית והערבית הבינונית המוסלמית, כולל בפירוסיים קדומים, נוצר עבר סביל של בניין ראשון בפועלי ע"ע ובפועלי עו"י כאילו היה בניין רביעי, מעין אָבִיע "נמפר" משורש ביע, אָעֵד "נחשב" משורש עדד. אין זאת אלא שעבר סביל בכל הבניינים ובכל הגזרות נוצר בערבית על משקל פִּעַל, ומשקל זה שקוף לחלוטין בכל הגזרות, להוציא בניין ראשון של פועלי ע"ע ועו"י (פִּעַל, פִּיעַע). מאלו נוצר הוא אפוא בתחילית א': בעצם לא בניין רביעי לפנינו, אלא בניין ראשון בתחילית א'! רק אגב אעיר, שבערבית אף נעשתה צורת סביל זו בא' תחילית פורה, כאילו הכילה א' של בניין רביעי, ולפעמים נגזרו ממנה צורות אחרות של בניין רביעי. על פרטים עי' בדקדוק הערבית־הנוצרית שלי, עמ' 159–162.

ושמא אפשר להשוות, למרות כל ההבדלים, את יָשַׁם בעברית מודרנית: מאחר שִׁשְׁיִם (בצורת סִיִּם) "תפוש" היה, נוצר בניין פִּעַל בתחילית י', כלומר יָשַׁם.

מיכאל סוקולוף

עוד לעניין מחת פורענות

בחזרת האחרונה של "לשוננו"¹, פרסם י' בן-דוד רשימה על הביטוי מחת פורענות, המתועד במספר מקומות בספרות התנאים והאמוראים², ודן בשתי אפשרויות לגבי מוצא המלה מחת: מן השורש מחי ("הפה")³ ומן השורש נחת ("ירד")⁴. מטרת ההערה הזאת היא להראות, שביטוי זה מקורו בארמית, ושצורתו בשפה זו מלמדת מעל לכל ספק, שמחת היא צורה הגזורה מן השורש מחי.

מלבד הדוגמאות בטקסטים העבריים שמנה בן-דוד מופיע מחת פורענות לבדו ובלי כל קשר עם מ ת נ ש כ ר⁵ מספר פעמים בארמית-היהודית הארץ-ישראלית בתרגום ניאופיטי. ביחיד: אשווי ית מחת פורענותי על מצרים (שם' ז, ה); הא מחת פורענתי (!) הוויא על בעירך (שם ט, ג). ברבים: ארום כדון שלחת ית מחות פורענתי (שם ט, טו); גירי מחות פורענתי אגרה בהון (דב' לב, כג).

הריבוי הנסמך מחות מלמד אותנו בבירור שצורת היסוד של המלה היא מ ח ה (נסמך מ ח ת), שהרי ידועות לנו מלים ארמיות נוספות על משקל זה היוצרות את ריבויין באותה הדרך⁶, דבר שהוא בלתי אפשרי מצורת יסוד *מחת (משורש נחת). ביטוי זה נשאל מלשון חז"ל מן הארמית ושימש בה לעתים אפילו בצורת הריבוי הארמית⁷.

1. מא (תשל"ז), עמ' 294–297.

2. דוגמה מס' 3 אצל בן-דוד מופיעה גם בבראשית רבה, מהד' תיאודור-אלפק, עמ' 300, לפי כתב-יד וטיקן 60 בלבד (כתב-יד זה לא נוצל במהדורתם ואני מצטט מתוך צילום כתב-היד): למחות פורענותן (השוה דוגמה 2, ג אצלו: מחות – צ"ל: מחות – פורענותן; ועי' להלן). ידוע לי מקור עברי נוסף לביטוי זה, והוא בספר ראיות יחזקאל (מדרש מיסטי, פנראה, מן המאה הרביעית או החמישית לספירה): אוצרות שלג ואוצרות ברד ומחת פורענותן[ן] שלרשעים ומתן שכרן של צדיקים (ראה: א' גרינולד, טמירין, א, תשל"ב, עמ' קלה, שו' 95, והערות המהדיר שם); גנוי ברכה ואוצרות שלג ואוצרות שלום ונשמת צדיקים ורוח נשמות[ות] שהוא עתיד להבראות ומ[חת] פורענותן שלרשעים[ע] ומתן שכרן של צדיקים[ם] (שם, עמ' קלו).
3. זוהי דעתו של ח' ילון, תרביץ, א/ב (תר"ץ), עמ' 139; שם, א/ג (תר"ץ), עמ' 141 (=פרקי לשון, ירושלים תשל"א), עמ' 454.

4. דעה זו הוצעה לראשונה על ידי י' מאנן, הצופה לחכמת ישראל, ה (תרפ"א), עמ' 263, הע' 5; אפשר להוסיף שמתרגומו של מרמורשטיין של הקטע מראיות יחזקאל שפרסם "the dread of punishment"; ראה: *JQR*, 8(1917/18), p. 370. אפשר ללמוד שהוא גזר מחת מן חת (העיר על כך גרינולד, שם).

5. ניסיונו של בן-דוד להעניק לשורש נתן כביכול משמעות של "ירידה, הורדה" מתוך שימוש בביטוי משא ומתן אין לו על מה שישמוך. ביטוי זה הידוע לנו מלשון חז"ל, אבל החסר במקרא, מקורו בנביא משפטי פנעני עתיק *išši u iddin* המתועד בטקסטים אנדניים מאוגרית (ראה: E.A. Speiser, *JAOS*, 75(1955), pp. 157–161).

6. ראה י' קוטשר, "פחוא" ואחיותיה, תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 112–119 (=מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' שנט-שסו), ובמיוחד עמ' 116 (=עמ' שסג) על האטימולוגיה של מחת.

7. ראה לעיל, הע' 2.

שמואל א' ליונשטם

חלושה

בפתח מאמרו המאלף "הסמנטיקה של השורש חלש במקרא" מעיר נחום מ' ברונוניק¹, שרק בכתוב אחד בלבד במקרא אין ספק בהגדרת המלה הנידונה, הוא הפסוק: החלש יאמר גבור אני (יואל ד, ו). בהמשך דיונו הוא מוסיף שגם בעברית שאחר המקרא בא חלש פניגודו של גבור. והוא מביא ראיה מן הלשון "אימת חלש על גבור" (שבת עז ע"ב) ומלשונות אחרים, שבהם נמצא חלש כהיפוכו של גיבור (ספרי, דברים שט; נידה טז ע"ב; שמו"ר כא, י; מד' תהלים כד, א). ואפשר להוסיף על מקורות אלו מן התפילה לחנוכה את המשפט: מסרת גיבורים ביד חלשים.

והרי דבר פשוט הוא בעיניי, שאותו הניגוד הסמנטי נתן את אותותיו גם בכתוב: אין קול ענות גבורה ואין קול ענות חלושה (שמות לב, יח). כי לא זו בלבד שאנו עוסקים כאן בעימות אותם השרשים, אלא שעימות זה מובלט הבלטה יתרה בכך, ששני השמות המופשטים שקולים על אותו המשקל קטולה ומסיימים צלעות מקבילות, ואף זהות זו לזו חוץ משני השמות האלה. יפה פירש אפוא את העניין תרגום אונקלוס, שהפך את הניגוד שבין שני השמות המופשטים גבורה וחלושה לניגוד הרגיל שבין השמות המוחשיים גיבור וחלש ותרגם: לא קל דגברין דמנצחין בקרבא ואף לא קל חלשין דמתברין.

מכאן מסתבר, שאין מקום לטענתו של ברונוניק, כי "השם המופשט חלושה (שמות לב, יח) מתפרש על פי משמעות של הריגה, ובהרחבה במשמעות של תבוסה, כפי שתורגם בשבעים² שם". אף על פי שהלשונות קול גבורה וקול חלושה מעוררים בנו את זכרם של קולות המנצחים והמובסים בקרב, אין זה מצדיק סטייה מן הפירוש הפשוט של חלושה פניגוד לגבורה, היינו חולש תאנשים שנפלה רוחם.

והנה אותו ההסבר נאה לשם חלושה גם במדרש³ במשל "למלך שבנה פלטין... נכנס אחד מבני פלטין, נטל כתר ונתן בראשו... אמר לו המלך לספקולטור, וחתך את ראשו, ונפלה חלושה במקורבין וגו'". ברונוניק הפיר, שלא ייתכנו כאן ההסברים "הריגה" או "תבוסה", שהציע אותם לשם חלושה בתורה, ועל כן נאלץ לומר, כי "ההוראה המדויקת של חלושה במקור זה לא ברורה למדיי, וניתנת להתפרש בכמה פנים". לדעתנו משל המדרש מבהיר כל צרכו, שלמראה ההוצאה להורג של המורד במלכות ניטלה רוח הגבורה מן המקורבים. אין חלושה שנפלה עליהם אלא רפיון ידיים של אנשים מבוהלים.

1. לשוננו מא, תשל"ז, עמ' 163-175.

2. "קול ענות חלושה" מתורגם בשבעים *φωνή ἐξαρχόντων τροπῆς* מציין בין שאר הוראותיו גם את הנסת (האויב) וייתכן אפוא התרגום המילולי: קול עונים להנסה. והשווה את תרגום ה Vulgata, הגורסת: *vociferatio compellentium ad fugam* "קול דוחפים למנוסה".

3. מדרש הגדול, ויקרא, מהד' שטיינזלץ, עמ' רכז.

אילן אלדר

הערות קטנות

א. נתפעל בינוני

על החומר הרב לעניין בינוני נתפעל בנו"ן, שאספו מ' בר-אשר וא' קימרון ("לשוננו" מא, 88-95, 144-157) מבקש אני להוסיף דוגמה אחת מפיוטי המחזור האשכנזי. בסליחה "אלה ברכב ואלה בסוסים" לר' שמעון ב"ר יצחק פותב הפייטן: "ואלה בכתקי (נ"א: בפתקי) חניתות נתלחמים" (הנוסח ע"פ מחזור סליחות, כ"י ברלין 9 מן המאה הי"ג, עמ' 200ב. וכן במהדורת פיוטי רשב"י של א"מ הברמן, ברלין-ירושלים, תרצ"ח, עמ' קסא)¹. ועוד זאת אעיר, שר' חנוך ילון ז"ל הצביע על צורת נצטרפין, הבאה בפיוט מן הגניזה, שניקודו ארץ-ישראלי, מהד' ג' אורמן (קונטרסים ב, תרצ"ח, 31), והרמזי, שכבר ר' ניסן ברגרין העמיד על תופעה זו בלשון חכמים ב"תורת הצורות", תרפ"ד, עמ' 55, שעל כן ראוי לו שיעמוד ראשון ברשימת המחקרים, שהביא קימרון (שם 144-147), שנכתב בהם דבר בסוגיה האמורה.

ב. צָאָלָה — יחיד של צָאָלִים

(למאמרו של י' בן-דוד, "לשוננו" מא, עמ' 231-236)

י' בן-דוד העמיד שם, ששמות מרובים מתחומי הטבע (צמחים, בע"ח, דוממים), שצורת יחידים מסתיימת בסופית הנקבה — באים ברבים בסופית הזכר. אף הוא מציין לייחוד נוסף בקצת שמות אלה: "לא זו בלבד שנקבת הסגוליים ריבויה ריבוי הזכר, אלא אף ריבוי השלם", ומכאן שיש לגזור מן צָאָלִים שבמקרא את צורת היחיד במשקל קָטָלָה, היינו צָאָלָה. על המדקדקים שעמדו על תופעה זו — אמנם לא במלוא היקפה — והזכירם ב"ד במאמרו, ראוי להוסיף את דניאל לייבל ז"ל, שכבר הביא רשימה ארוכה של השמות הללו מלשון המקרא ומלשון חכמים, ובעקבות בירור מפורט, על יסוד ראיה פוללת של המורפולוגיה העברית, הגיע לקביעת כלל מקיף בסוגיה זו של העברית, ואף הציע ביאור היסטורי מעניין ("ריבוי צבור וריבוי מפורד בשמות-עצם נקבה", ספר סגל, קובץ מחקרים במקרא, ירושלים, עמ' 234-251).

לפי שאכמ"ל בדבריו אציין רק שכבר הוא הצביע על צורת הריבוי קָטָלִים (במקום קָטָלוֹת) — היינו בסופית הזכר ובקיום התנועה היסודית — בשמות מן הטבע שהם מגזורי הסגוליים ממשקל קָטָלָה. ולעניין צָאָלָה גופה הוא קובע לשיטתו: "וכן צורת יחיד שלא נשתמרה אפשר יהיה לשחזרה בעזרת הכלל שלנו (שניסחו בראש פסקה 5, עמ' 239 ובעמ' 245 למטה): "היחיד של צָאָלִים (משקל שקמים) היה בלא ספק צָאָלָה"¹.

1. [וכבר העיץ עליה ב' קלאר הי"ד בביקורתו על פיוטי ר"ש ברפי יצחק, "קריית ספר", שנת ט"ז, עמ' 181 (=מחקרים ועיונים, עמ' 149). — העורך.]
1. [לעניין צָאָלָה — צָאָלִים עי' גם הערת מ"מ, "לשוננו לעם" רע"ב, עמ' כ"ו.]

ספרים שנתקבלו

אלדר (אדלר) אילן, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית לפי מחזורים אשכנזיים מנוקדים מן המאות י"ב וי"ג בתוספת בירור דרכי ניקודם, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשל"ז, 563 עמ'.

אלטבאואר משה, מחקרים בלשון, א, ראובן מס, ירושלים 1977, 125 עמ'.
(המאמרים המקובצים בכרך זה נתפרסמו בכתבי-עת ובקבצים שונים בארץ.)

אליחי י', מילון עברי-ערבי לשפה הערבית המדוברת, כרך ראשון א-ל, הוצאת ינץ, ירושלים תשל"ז, 232 עמ'.

דינור בן-ציון, במקרא ובדורותיו; מחקרים ועיונים להבנת המקרא ותולדות ישראל בתקופתו, מן הסדרה כתבים היסטוריים, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ז, 280 עמ' + מפתחות.

וויינרין אוריאל, יידיש לאוניברסיטה, מבוא ללשון יידיש ולתרבותה, עם מבוא למהדורה האנגלית הראשונה מאת רומאן יאקובסון, תרגמה לעברית שושנה בהט, עיבד לקורא העברי מהמהדורה האנגלית החמישית (1974) משה גאָלדוואַסער, הוצאת מאגנס, ירושלים תשל"ז, 369 עמ' + נספחים, מילון ומפתח דקדוקי.

ילקוט לשון; לקט מאמרי מופת לשימושם של תלמידי המוסדות להכשרת מורים וגננות, משרד החינוך והתרבות המחלקה להכשרת עובדי הוראה, עורך ראשי אברהם צלמן, ירושלים תשל"ז, 334 עמ'.

ליבס יהודה, פרקים במילון ספר הזהר, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשל"ז, 414 עמ'.

פיינברג (אלוני) יפה, גורמים לשוניים וסוציו-דמוגרפיים בסיכוי התקבלות מונחים עבריים חדשים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשל"ז, 71 עמ' + נספחים.

קוטשר יחזקאל, מחקרים בעברית ובראית, בעריכת זאב בן-חיים, אהרן דותן וגב"ע צרפתי, הביא לדפוס משה בראשר, הוצאת מאגנס, ירושלים תשל"ז, בחלק העברי תקל"ב עמ', בחלק הלועזי 183 עמ' + מפתחות ורשימה ביבליוגרפית.

קימרן אלישע, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשל"ז, 304 עמ'.

Bar-Adon Aaron, *The Rise and Decline of a Dialect; A Study in the Revival of Modern Hebrew*, Janua Linguarum, Series Practica 197, Mouton, The Hague-Paris 1975, 116 pp. + Index.

Blau Joshua, *An Adverbial Construction in Hebrew and Arabic; Sentence Adverbials in Frontal Position Separated from the Rest of the Sentence*, The Israel Academy of Science and Humanities, Proceedings Vol. VI, No. 1, Jerusalem 1977, 103 pp.

Hetzron Robert, *The Gonnän-Gurage Languages*, Instituto Orientale di Napoli, Ricerche XII, Napoli 1977, 264 pp. + Bibliography.

Landmann Michael, *Reform of the Hebrew Alphabet*, Translated by David Parent with a foreword by James M. Marchand, Monograph, publishing on Demand Imprint Series, Vol. 1, Ann Arbor 1976, 321 pp.

כתבי־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

לשוננו

נרך ארבעים ושתיים, חוברת ב — טבת תשל"ח

התוכן:

- 83 אלישע קימרון לשונה של מגילת המקדש
99 דן בקר "המלים שיש להן נגזרות" מאת מחבר אלמוני
אומברטו פורטיס על מלים עבריות בתוך היצירה הספרותית
125 בניבים האיטלקיים
- מן העבודה במילון ההיסטורי
136 אלישע קימרון לנוסחה של מגילת המקדש
- ביקורת
146 יהושע בלאו אוסף מאמריו של מזרחן חשוב
- הערות
152 משה אלטבאואר נבלת (Nablath) — שם "עברי" לספר תהלים
מרדכי ע' פרידמן מחת פורענוותן של רשעים ומשא ומתן בלשון
156 חכמים
מאיר רוטנברג תגובה על "ועוד על 'הסומך הבודד' במקרא"
158 שרגא אברמסון אגב קריאה
159

פתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו

ד"ר אלישע קימרון, רח' המעפילים 7, ירושלים

דן בקר, רח' ניסנבוים 3, תל-אביב

Prof. Umberto Fortis, Via Carducci, Mestre-Venezia, Italia

פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים

פרופ' משה אלטבאואר, רח' ששת הימים 16, ירושלים

פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, אוניברסיטת תל-אביב

מאיר רוטנברג, משמר השבעה 17, 50297

פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים

לשונה של מגילת המקדש*

מבוא

מגילת המקדש היא מגילה "חדשה", אך חידושי הלשון בה אינם מרובים. ואין תימה. לאחר שרוב הטקסטים מקומראן (המכילים רבבות מלים) פורסמו ונחקרו במשך יותר מחצי יובל שנים, אין לצפות שאיזה טקסט חדש, הכתוב בלשון הספרותית של פת קומראן, יביא לשינוי מהותי במושגינו על לשון המגילות. הדברים אמורים בראש וראשונה בתחום ההגה והצורות. בתחום התחביר אפשרויות החידוש גדולות יותר, ובאוצר המלים אין כמובן גבול לחידושים. כמותם תלויה במידה מרובה בנושא של החיבור.

*קיצורים וציונים ביבליוגרפיים

- John M. Allegro, *Qumran Cave 4, I* (4Q158–4Q186)—מערה 4 = קומראן, 4 (=DJD, V), Oxford 1968
- ברגשטרסר — ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, ירושלים תשל"ב (תרגם מגרמנית: מרדכי בן-אשר).
- גזוניס — E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*², Oxford 1910
- דקדוקי — א' קימרון, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים, תשל"ז.
- הורביץ — א' הורביץ, בין לשון ללשון — לתולדות לשון המקרא בימי בית שני, ירושלים תשל"ב.
- ז'ואן — P. Joüon S.J., *Grammaire de l'Hébreu Biblique*, Rome 1923
- ידין — י' ידין, מגילת המקדש, א-ג, ירושלים תשל"ז.
- מילון BDB — F. Brown, S.R. Driver, Ch. A Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907
- מיליק, תפילין — J.T. Milik, *Qumrân Grotte 4, II* (=DJD VI), Oxford 1977
- סגל — מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.
- קוטשר, מגי"ש — י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.
- קרופט — A. Kropat, *Die Syntax des Autors der Chronik*, Giessen 1909 — [=BZAW, 16]
- ספרבר — A. Sperber, 'Hebrew Based upon Biblical Passages in Parallel Transmission', *HUCA*, 14 (1939), pp. 153–249

דברים אלו פוחם יפה במיוחד במגילת המקדש. המגילה מורכבת בחלקה מפרשיות ומקטעים מן התורה (חלקם מעובדים וערוכים בצורה חדשה), ובחלקה היא יצירה מקורית. אך גם פרקיה המקוריים מושפעים מדגמים מקראיים. זאת ועוד, כתב-היד של המגילה הוא רשמי ומהודר מאוד, ולכן נעדרים ממנו כמה קוי לשון האופייניים לדיאלקט. הא פיצד? פרופ' גושן הראה¹, כי ייחודי לשון המגילות אינם מתגלים במידה שווה בכל מגילה ומגילה. לכאורה לשון המגילות אינה אחידה. ולא היא. לדעתי, יש לתלות את חוסר העקיבות באופי כתב-היד; מספר תכונות של לשון המגילות מתגלות בעיקר בכתב-היד הלא-רשמיים, שנכתבו מן הסתם בידי סופרים ממדרגה שנייה, ואינן מתגלות בכתב-היד הרשמיים, שנכתבו בידי סופרים מעולים. כך למשל, עדויות לערעור הגרונות ולכינוי הארמי - והי שכיחות בעיקר במגילת ישעיהו ובמגילת סרך היחד. בכתב-היד של מגילת המקדש, שהוא כאמור רשמי מאוד, אין מתגלים מספר קוי לשון האופייניים לדיאלקט אלא באקראי, כפליטות קולמוס מקריות. כמה קוים בו שמרניים במידה קיצונית, כגון הפתיב כִּי והשימוש בצורות הפינייים הוא^{2,3} היא³.

בדפים הפאים תואר פתיב המגילה ותכונות פולטות מתחום ההגה והצורות, ונידונו כמה ענייני תחביר, שאינם שכיחים בעברית המקראית הקלאסית. החידושים המילוניים של המגילה כבר נאספו ומוינו בצורה מניחה את הדעת במבוא של ידין. בעוללות שנותרו אדון אי"ה במאמר נפרד. לא נוקתי למקבילות משאר המגילות אלא בעניינים המיוחדים למגילת המקדש, או בתופעות הטעונות הסבר. הרחבתי את הדיון במיוחד בנושאים שהחומר שבמגילת המקדש מחייב קביעת כללים חדשים פלשון המגילות או שינוי בגישה המקובלת⁴.

(1) הפתיב

(א) במגילה נוהג פתיב מלא וי"ו. הוי"ו מסמנת את התנועות u, o לאורכיהן, כגון⁵: שומרים (נז 10, נח 8), תשמור (נג 13, נד 6), כול (תמיד בכתוב מלא), אטומים (לג 11), מנוגע (מה 8), קודשים (לה 9). הפתיבים החסרים וי"ו מעטים (כ-20 במספר)⁶.

(ב) השימוש ביו"ד כאם קריאה אינו פה מפותח; היו"ד מייצגת i ארופה אך

1. M.H. Goshen-Gottstein, 'Linguistic Structure and Tradition in the Qumran Documents', *Scripta Hierosolymitana*, 4, Jerusalem 1958, pp. 101-137.

2. ידין, פרך א, עמ' 28.

3. ידין, שם.

4. על הגיית האל"ף והיו"ד (ב) ועל צורת הפיני הדבוק לנסתרים (ג). הרציתי בישיבת הסמינריון המחלקתי של החוג ללשון העברית ביו"ח לחודש טבת תשל"ח.

5. השוה ידין, פרך א, עמ' 22-26.

6. לא מניתי ביניהם את המלים טמאה (=טמאה), טהרה (=טְהָרָה), פרך א, עמ' 26.

לעולם לא i קצרה. כלל זה, שהיוצאים ממנו מעטים⁷, מודגם בכתיב חמשים (= חֲמִשִּׁים יט 13 ועוד).

ג) יו"ד לציון תנועת e משמשת ללא עקיבות. ניפרת מגמת הינתקות מן הפתיב ההיסטורי, הנוהג על פי רוב במקרא⁸; מצד אחד ישנן השמטות של יו"ד שורשית, כגון אלים (= אֱלִים)⁹, ומצד שני מצויים פתיבים ביו"ד לא-שורשית לציון e: "עד שקר העיד" (סא 9), מציבות [יהמה] (ב 6. אבל ב- נא 20, נב 2 פתובה המלה בכתיב חסר), ריעיכה (נד 20).

ד) ē סופית בנסמך יחיד של שמות משורשי ל"י נכתבת לעתים ביו"ד במקום כה"א¹⁰: אשי (כג 17, כח 01, 2. אבל אשה טו 13, טז 10, כ 8, כח 5). חזי (כב 9). [מ]עשי (ז 14. על פי התצלום). וכנראה גם מעשי (נט 3).

ה) ייחוד מעניין מתגלה בשימוש בדיגראפים (שתי אמות קריאה לציון תנועה אחת). במגילתנו כמו בשאר המגילות מצויים דיגראפים כשהאל"ף שורשית, אם באמצע התיבה כגון: רואש (כו 2), ראוש (סג 5), הראישון (טז 15 ועוד), ואם בסוף תיבה במילה לוא (תמיד בכתיב מלא). בניגוד למגילות אחרות כמעט אין דיגראפים באל"ף מוספת בסוף תיבה: כי פתובה ככלל בלי אל"ף, ורק פעמיים כיא (מה 11, סו 6. רווח בין היו"ד לאל"ף), ו-3 פעמים מצוי הפתיב לוא (= לו. נו 19, סה 15, סו 10). מעטים במגילה הפתיבים באל"ף בלבד לציון ē. כגון הזאת (מד 16), ומעטים המקרים שוי"ו (או יו"ד במלה ראשון) באים במקום האל"ף (ולא לצדה), כגון: יוכלו (כ 11), הרישון (מה 4).

ו) שלא כבמגילות אחרות, אל"ף נחה לציון ē, ā נשמרת בפתיב, כגון: ובאתה (ד 8, נא 15, נג 9), והוצאתה (נה 20).

ז) כמו כן יש הקפדה בכתיבת האל"ף השורשית בסוף תיבה, בין אחרי וי"ו או יו"ד ובין לציון ē, ā, כגון: יבוא (לה 5, לח 7, ועוד), הוציא (סה 15), ונמצא (סו 10) יוצא (מה 15). אבל במלה חטא נשמטה פעמיים האל"ף¹¹: חט (נו 10), חטא¹² (סד 9), ובעותק אחר של המגילה (לוח *35, 1) פתוב למלה (שו' 10. המהדיר קרא למלא כבמגילה גופה).

ח) הה"א משמשת כאם קריאה לציון ē, ā בסוף תיבה (חוץ ממלים שיש בסופן אל"ף שורשית). בכמה מקרים באה יו"ד במקום ה"א (ראה ד1). שלא כבמקרא נוהג

7. היוצאים מן הכלל קובעים כלל לעצמם: פתיב חסר יו"ד לציון i ארופה נוהג כפארש לפני ה i באה יו"ד "עיצורית" (היחי נט 18, ויראו נו 11, סא 11, סד 6, עשויים לו 10, לח 15, מ 10. השוה 2 ג והערה 29).

8. השוה דקדוקי, עמ' 57-61.

9. ידין, כרך א, עמ' 27 (ושם החומר).

10. דקדוקי, עמ' 61-64.

11. הפתיב חט נפוץ מאוד בכתיב טובים של מקורותינו, כגון: בן-סירא ז 8.

בכתיב קויפמן למשנה שקלים ה.ו. ו.ה. אבות ב.ה.ח ועוד. זהו הפתיב הקבוע בכתיב וטיקן 66 לספרא (34 פעמים).

הכתיב בה"א גם בפינויים הדבוקים ובסופיות הפועל, כגון: **אלוהיכה** (מח 7, 10 ועוד) ו**אכלתה** (נב 15, נג 4, סב 11) יוצא מן הכלל: **ובערת** (נד 17). רק פנוי הנסתר נכתב בכתיב חסר, כגון **אביה** (נג 17, 18, 20, סג 13), למנוע שתי אותיות זהות בזו אחר זו. בעותק אחר של המגילה מצינו כתיב מלא בכינוי הנסתר: **עציהה** (לוח *35, 1 שו' 6). ט' יו"ד עיצורית מסומנת ביו"ד אחת, ויו"ו עיצורית מסומנת ביו"ו אחת, כגון: **מים** (מה 16 ועוד), **לפני** (= לְפָנַי, נב 16,9 ועוד), **עור** (מה 12, נב 10). י' שיי"ן נכתבת כרגיל ש², כגון **תשימו** (מח 8). פעם אחת ס': **סלמותמה** (מט 18).

יא) הפינוי לנסתר המצטרף לשם-עצם ברבים מסומן בדרך כלל במגילות ב-יו אבל הכתיב החסר -ו מציב במידה מרובה מן הצפוי¹³. הואיל ובמגילת ישעיהו (ומעט מאוד בעוד מגילות) מצורף לעתים הפינוי -יו לשם-עצם ביחיד, כגון **ידינו נטויה** (ה, כה. ט, יא, כ. י, ד)¹⁴, שיערו ח' ילון¹⁵ וז' בן-חיים¹⁶ שפינוי זה נהגה (aw >)ō כבשומרונית, כלומר הוא נודדה בהגייה עם הפינוי המצטרף לשם-העצם ביחיד. אף על פי כן כתבי-היד הרשמיים מקפידים על ההבחנה בכתיב. אין תמה שסופר מוכשר כסופר מגילת המקדש כמעט לא נכשל בהבחנה זו; רק פעמים ספורות כתב -ו במקום -יו: **בגדו** (נ 8), **דברו** (נג 15), **ועינו** (נט 14).

(2) הגה

א) עיצורי הגרון והלוע כתובים במגילת המקדש כדיון. רק כמה פליטות קולמוס מגלות, פי המגילה אינה משקפת את הגייתם לאשורה (על יציבות עיצורי הגרון בכתיב-היד הרשמיים עיי' במבוא): **וארב¹⁷** (לח 13. על פי התצלומים), **המנחה חדשה** (יט 11 = המנחה החדשה)¹⁷, **ה"רב** (עותק ממערה 4, לוח *38, 5), **ואולי גם מאה** (לא 12. לפי המהדיר האל"ף תלויה). **ואם** (נח 15. מלכתחילה היה כתוב **ועם**), **ה"לות** (מב 16. מחיקה של עיי"ן(?) לפני ה"א), **שער** (מא 17. עיי"ן מחוקה לפני השי"ן). גם כתיבת וי"ו הסמוכה לגרונית שלא במקומה אות היא לחולשת הגרונית¹⁸: **הטמאות** (נא 6. מלכתחילה כתב הסופר **הטמאות**), **צבאות** (סב 5. וי"ו מחוקה לפני האל"ף). **רוחב** (לח 12. אבל **רוחב** שו' 13 ועוד). הכתיב **קטול** בצורת הנפרד של משקל קטל נמצא במגילות חוץ מן המקום שלנו רק בהודיות ג 30 להוב.

12. וכן בדרך כלל בשאר המגילות העבריות, ראה דקדוקי, עמ' 80-81.

13. דקדוקי, עמ' 90-92.

14. קוטשר, מגי"ש, עמ' 38, 350, 353.

15. ח' ילון, מגילות מדבר יהודה — דברי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 60-61.

16. ז' בן-חיים, 'צורת הפינויים החבורים -ך, -ת, -ה במסורותיה של הלשון העברית', ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 95.

17. על השמטת ה"א הידוע לפני גרונות מחמת חולשתן ראה קוטשר, מגי"ש, עמ' 315-316, 401, 490; קימרון, תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 156.

18. קוטשר, מגי"ש, עמ' 401.

ב) כלל לעצמה קובעת היאלמות אל"ף אחרי שוא (לפי מסורת טבריה)¹⁹: רויה (סו 9. = ראויָה), מואדה (נו 19 = מאוד), מאודה (סב 12), ורבעים (מ 10. = נאָרְבַּעִים).
ג) במספר מלים במגילות, בעיקר בתוארי הייחוס, מצויה אל"ף נוספת: כתיאים, גואים, גואי, פתאים, פתאי, נוכריאים, שפאים, כשדאים. רוב המלים האלה ועוד מלים כתובות גם בשתי יודי"ן: כתיים, כתיי, גויים, גויי, פתיים, כשדיים, פלשתיים, עועיים, יהודיים, פליליים, לויים, חיים, תחלויים, נסויים, שבויים.

קוטשר הסביר את הפתיבים באל"ף כפרי דיסימילציה²⁰: יו"ד בשכנות²¹ ē, ī הופכת לאל"ף. הואיל ובמגילת ישעיהו מצויה סיומת -יים במספר מלים שאינן תוארי ייחוס (נלויים, פושתיים) משער קוטשר, שהסופית -יאים, שנתפתחה מן -יים, נצמצמה ל-ים, ומכאן הטעויות המרובות ביחס בשל היפרקורציה בסוג זה. אם באמת התקיימה הדיסימילציה יו"ד - אל"ף — איך נפרש את הפתיבים המרובים בשתי יודי"ן? האם סופר שכתב כתיאים וכיו"ב על יד כתיים וכיו"ב הגה אותן בשני אופנים? עד כה סברתי²², ששני הפתיבים מכוונים להגייה באל"ף. אם פי במלים רבות, כגון לויים, שאינן כתובות לעולם באל"ף, פפי הנראה לא פעלה הדיסימילציה. חשיבות רבה נודעה לפתיב תחלויים, שאם אמנם הוא מכוון לצורה המקראית תחלואים הרי הוא מוכיח שהפתיב -יים נהגה גם -אים. אך אפשר שהוא אינו ריבוי של *תחלוא המקראית, אלא של *תחלוי. לפיכך אין בו כדי ראיה.

ומה לכל זה ולמגילת המקדש? כמובן אף במגילת המקדש נמצאו צורות מעין גואים, אך נמצאה גם צורה שנונת בידינו, כנראה, את המפתח לפירוש נכון של הפתיבים האלה — הצורה נשיי (נו 12 = נְשִׁיָּא). בעצם דין נשיי כדין תחלויים אך בעוד שמן הצורה תחלויים אין להביא ראיה, שכן אפשר כי היא ריבוי של *תחלוי הרי בצורה נשיי בודאי נשמטה אל"ף. כיצד נהגתה המלה? אם תאמר n^osiyē, הרי הנחת קיום כלל והיפוכו, שכן במגילות נוהג לכאורה הכלל -י < נְשִׁיָּא²³. מסתבר יותר שהפתיב -יי(ם) נהגה (לפחות במלים מסוימות) -יאים(ם), ואין בין נשיי לבין נשיאי אלא הפתיב בלבד. אולם גם הנחה זו מסופקת. כידוע היו הגרוניות מעורערות בלשון

19. אבל היאלמות ה"א בצורות המקור בנסיבות אלו (לקטיר לג 15, ואולי לשכין מז 4, נו 5) היא עניין מורפופונימי (ראה בדקדוקי, עמ' 89, 149–151).

20. מגי"ש, עמ' 404–407.

21. קוטשר קובע, שהדיסימילציה חלה בשכנות ל i, e. אולם חוץ ממקרה אחד כל העדויות במגילות הן ביו"ד לפני i, e. רק במלה ציאה (מופיעה בכתב זה פעמיים במגי"ש. יש במגילות גם ציה) האל"ף אחרי i ו לפני תנועת a. אולם בדרך כלל הרצף -iyya נכתב במגילות -יה (רמיה, אוניה וכיו"ב, עשרות פעמים): גדולה מזו, לפני a (ותנועות אחרות חוץ מ- i, e) חל במגילות מעתק הפוך: -יאה < -iyya, כגון: אליב, ללביותיו. גם הפינוי היא (=היא) נהגה hiyya פפי שמעיד הפתיב היה במגילת ישעיהו. אם כן, יש לראות בציאה פתיב מיוחד של ההגיה siyya — האל"ף מסמנת את היו"ד העיצורית. ראה דקדוקי, עמ' 93–94, 226.

22. דקדוקי, עמ' 101.

23. כפי שצינתי בהערה 21, אין יו"ד כהגה מעבר לפני התנועות i, e.

המגילות, ומהצורה הנידונה מותר להסיק, שהאל"ף לא הייתה הגוייה בין תנועות. שכן אילו הייתה האל"ף הגוייה בין תנועות (כפי שמעידים לכאורה הפתיבים כתיאים וכד') היא לא הייתה נשמטת ממלים שהיא מקורית בהן. לדעתי לא הייתה האל"ף הגוייה במעמד זה, ואין היא אלא סימן גראפי לציון תנועה בראש הברה (מעין אל"ף פרוסתטית). אל"ף כזאת (בראש המלה) ידועה מן הסורית²⁴ ומן הארמית הנוצרית²⁵ ומעוד דיאלקטים ארמיים (איסראיל אידא, איממא וכד'), ובמנדאית עי"ן (עתבית = יתבית)²⁶.

במלים האלה נודמנו שתי תנועות זו אחר זו בשל הידמנות היו"ד לתנועה הקדמית הגבוהה שאחריה²⁷ (לא מן הנמנע, שתנועות זהות או קרובות בהגייתן התמזגו לתנועה אחת ארוכה או ארוכה מאוד, כגון kitti:m). נראה, שהפתיבים באל"ף או בשתי יו"דין הם פתיבים שונים לציון התנועה הארוכה או שתי התנועות במקום זה. ההנחה, שהן האל"ף והן היו"ד לא היו הגויות במעמד זה, יש בה כדי להסביר פתיבים רבים ומגוונים במגילות, שעד כה לא נמצא להם הסבר פונולוגי²⁸.

(1) שתי יו"דים במקום יו"ד אחת:

פושתי(ים) (= פִּשְׁתִּים), נלויים, ובמעשיכה, בפליליים, איי כיי(?) . ובתחילת המלה: יידי.

(2) יו"ד אחת במקום שתי יו"דים (או – אי)²⁹:

אים, לויס, טליס, גויס, גוי, היתי, תהינה, עשויס, נסויס, ענוי'ס. ובתחילת המלה: ירשנה, ירשו, יגעו.

(3) –אי– במקום –יאי–:

נבאים, כשדאים.

(4) אל"ף במקום יו"ד: אואב (= אויב), עאף, קואי(?)³⁰.

24. Th. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, London 1904, p. 27–28.

25. F. Schulthess, *Grammatik des christlich-palästinischen Aramäisch*,

Tübingen 1924, pp. 24–25.

26. Th. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle 1875, pp. 55–56.

27. C. Brockelmann, *Grundriss des vergleichenden Grammatik der* השוה

semitischen Sprachen, I–II, Berlin 1907–1912, pp. 187–188; ברגשטרסר, I, סעיף

t 17.

28. הפתיבים שלהלן נלקחו מן המגילות העבריות מקומראן. לשם קיצור לא ציינתי מראי מקומות ואח מספר ההיקריות של כל פתיב ופתיב. המעוניין יוכל למצוא את החומר בספרו של קוטשר וברדוקי.

29. לפתיבים אלו יש אף הסבר אורתוגרפי — נטייה להימנע מפתיבת שתי יו"דין רצופות. ואכן הפתיב גויס הוא הפתיב הקבוע לא רק במקרא, אלא גם בכתבי־יד טובים של ספרות חז"ל. אולם ההסבר האורתוגרפי אינו עולה תמיד בקנה אחד עם דרך התפתחות הפתיב המלא, כך למשל בפועלי פ"י בגוף שלישי (ירשו וכד') מרובת במקרא הפתיב המלא על הפתיב החסר, ואילו במגילות הפתיב החסר הוא הפלל.

30. השוה וְקוֹי (ישע' מ, לא).

5) שונות: גאי (=גיא), אלוים (=אלוהים), היש (=האיש).
מה שאירע ליו"ד לפני i (e), אירע לוי"ו לפני o³¹, כפי שמעידים כתיבים מעין מצאות (=מְצוֹת), שפאותיכה (>שפוות) רבואות (>רבוות) כיו"ב, ואכמ"ל. לא רק בלשון המגילות העבריות אלא אף בלשון המגילות הארמיות מקומראן מצויה התופעה. כך במגילה החיצונית לבראשית דף כא פתוב שם העם צבויים בפתיבים צבוין, צבואין (השווה קצבאים הו' יא,ח), ותוארי הייחוס: רפאיא וכד' וגם אמוראא.

הנריאנטות –יים/יאים וכד' אינן מיוחדות ללשון המגילות, ויש פיוצא בהן במקרא, בלשון חז"ל ובארמית לניביה. רבים סבורים, כי הצורות באל"ף במקרא התפתחו מן הצורות ביו"ד כתוצאה מדיסמילציה³², אך יש מי שרואה באל"ף הזו סימן גראפי לציון תנועה בעלת אורך מיוחד או בעלת שיא כפול³³. באמת שאלת הגייתן של האל"ף והיו"ד במלים רבות היא מורכבת ומסובכת; יש עדויות רבות במסורות של המקרא לאי־הגיית יו"ד לפני תנועות e, i (בעיקר בראש מלה, כגון יִשְׂרָאֵל)³⁴, ולא־הגיית אל"ף בין תנועות (כגון יִשְׂרָאֵל)³⁵. גם במסורת שומרון מצאתי כמה צורות, המתפרשות על פי הכלל i < yi, כגון sēnēm =שְׁנִים, tēttēm =תְּתִים. (בראשית ו,טז) פיוצא בדבר בלשון חז"ל (כגון זכיים / זכאים)³⁶ ובארמית לניביה (כגון –אי / –יא / –יי בריבוי המיועד של תוארי הייחוס (וראה החומר הרב המובא בדקדוקים הנוזכרים בהערות 24–26). אף מצינו בלשון חז"ל, בלשון הפיוט³⁷ ובארמית כתיבים משונים, שאין לפרש אותם כפשוטם.

כללו של דבר, החומר המשוה מלמד על סביכותה של התופעה. המצב במגילות נוח יותר, משום שכאן בעיות הזמן והמקום אינן מסובכות. דומני, שהחומר בלשון המגילות מתפרש רק בהנחה, שהיו"ד והאל"ף³⁷ כאחת לא נהגו לפני

31. השוה ברגשטרסר, סעיף 17 t.

32. H. Bauer – P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen* כן

Sprache, I, Halle, 1922, p. 215.

33. ברגשטרסר, סעיף 15 h, 17 n.

34. ראה יחיאל גדליהו פ' גומפרץ, מבטאי שפתנו — מחקרים פונטיים היסטוריים, ירושלים תשי"ג, עמ' 15–18, 55–65; א' בנדויד, תרביץ, כו (תשי"ז), עמ' 404–406; הנ"ל תרביץ, כט (תש"ך), עמ' 257–258; י' ייבין, פתר ארם צובה — ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 52–53, 60–64; א' אלדר (אדלר), מסורת הקריאה הקדם־אשכנזית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ז, עמ' 75–78, 151–152.

35. ייבין, שם, עמ' 50–51.

36. י' קוטשר, 'לשון חז"ל', ספר חנוך ילון, עמ' 254–255.

37. עיין במבוא של י' יהלום לקטעי הגניזה של פיוטי ייני, הוצאת מקור, ירושלים תשל"ח, עמ' IX–VIII. החומר הזה מאלף מאוד, שכן לפחות במקום אחד מעידה החרוזה, כי האל"ף אינה הגויה.

37. כמובן, האל"ף לא נהגתה גם בנסיפות אחרות.

תנועה קדמית גבוהה ויש לראות בהם, בעקבות גישתו של ברגשטרסר בלשון המקרא, סימנים גראפיים לציון תנועה ארוכה או רצף תנועות שנוצרו כתוצאה מאי־הגיית העיצורים האלה.

אין אני בא לקבוע הלכות בלשון המקרא. אין לשכוח, שלשון המגילות משקפת מציאות פונולוגית שונה מזו של לשון המקרא. אבל בין אם צדק ברגשטרסר בהסבר התופעה במקרא ובין אם לאו, הסברו מתאים להפליא ללשון המגילות.

(ד) שלוש פעמים נשמטה רי"ש בסוף המלה: משע (מ 15, על פי התצלום), משע^ר (מד 15. ונראה לי שגם הרי"ש שבמלה והשער (לט 14) אינה מקורית). אבח^ר (נב 16). גם במגילות אחרות מצינו השמטות רי"ש מרובות יחסית (ועוד תופעות שיש פיצא בהן בגרוניות)³⁸ המעידות שהרי"ש נהגתה בחלישות או שהיו בה מתכונות הגרוניות, פפי ששיערו ילון ומיליק³⁹. דוק: בשלוש הדוגמות העיצור שלפני הרי"ש גרוני הוא. (ה) פעמיים כתובה במגילתנו ש במקום ס מקורית: מנשה (נד 12), ישיחכה (נד 19). כתיבים פיצא באלו, המצויים עוד כתרסר פעמים במגילות, מעידים אולי על מעתק $\bar{s} < s$, אולי רק בפי מקצת הדוברים⁴⁰.

(ו) הכתיבים שומה (נט 4 = שמה), והח'רגול (מח 3) מעידים על המעבר $o < a$ בשכונות לעיצורי השפה או לרי"ש, תופעה הידועה מעוד מגילות ובמיוחד ממגילת ישעיהו⁴¹. במלה והסון[לעום (מח 3. על פי לוח 32*) השפיעה מ"ם על התנועה שלפניה. אך אפשר גם שהיא הידמתה במשקלה למלה והח'רגול שאחריה.

(3) צו רות

(א) בעתיד החלום מבניין קל בצורות עם סופיות באה וי"ו אחרי עה"פ (**כתובו וכד')⁴², ואילו בצורות עם כינויי גוף באה וי"ו אחרי פה"פ⁴³ (תשופכנו נב 12, נג 5, אדורשנו נג 11, יעזבוהו נז 7, תקוברמה סד 11). שאלת מבנה, הטעמתו ומקורן של הצורות האלה שנויה במחלוקת⁴⁴. החידוש במגילתנו אינו בצורות עצמן אלא בהבחנה המחולטת בין הצורות עם סופיות לצורות עם כינויים. עקיבות זו מחזקת את דעתו של ייבין⁴⁵, שדחה את ההסבר הפונולוגי לצורות **כתובנו.

38. דקדוקי, עמ' 94–95.

39. שם, עמ' 94.

40. שם, עמ' 96–97.

41. קוטשר, עמ' 391–392.

42. ראה ידין, כך, א, עמ' 23.

43. ימכרוהו (מג 14) אינה אלא קריאה מוטעית; יש לקרוא ומכרוהו, כפי שהראיתי במאמר העומד להתפרסם ב־IEJ.

44. ראה בדקדוקי, עמ' 162–171.

45. ייבין, 'הצורות יקטולנו, יקוטלנו במגילות מדבר יהודה לאור מסורת הניקוד הבבלי', המקרא ותולדות ישראל — מחקרים במקרא ובספרות ימי בית שני לזכרו של יעקב ליוור, עמ' 271 ואילך.

(ב) בעתיד עם וי"ו שלטת בגוף ראשון הצורה המוארכת: ואקדשה (כט 8), ונעבודה (נד 21, נה 4), ואקרבה (סה 8 = ואַקְרַב דב' כב, יד), אבל ואסתיר (נט 7. בהשפעת פסוק מקרא ?). בגופים השני והשלישי משמשות צורות מקוצרות: ויקרב (טו 17. קטע רוקפלר. לעומת יקריב כה 1, 16), ויקטר (כג 16. לעומת יקטיר כג 14, כו 8), ויארך (נט 21)*⁴⁵. הצורות האלה תואמות את ההבחנה הקיימת בשאר המגילות בין צורות העתיד עם וי"ו לצורות העתיד בלי וי"ו (הצורות עם וי"ו זהות לצורות הקוהורטאטיב-יוסיב המקראיות)⁴⁶.

ג) הפינוי לנסתרים – (ה)מה

כידוע, יודעת לשון המגילות סופיות וכינויים המסתיימים ה, כגון: *כתבתמה בעבר נוכחים, – כמה, – (ה)מה בכינויים החבורים. שלוש הצורות האלה נדירות למדי במגילות הלא-מקראיות. הן אופייניות במיוחד לטקסטים מקראיים. במגילתנו הן שכיחות מאוד: מניתי (במגילה ובקטעים מן העותקים האחרים) 13 צורות – תמה (כגון והקרכתמה יז 12, כא 14, כה 12. כנגד שתי צורות – תם: לוח *40, 1 שו' 6,5, 28 צורות – כמה (כגון ארצכמה מח 11 13, נא 19. ופעמיים – כם: לבכם נד 13, אבותיכם לוח *40, 1 שו' 2, 190 צורות – (ה)מה⁴⁷ (לעומת 31 צורות – (ה)ם). עד עתה לא נקבעו כללים לשימוש בצורה הארוכה או בצורה הקצרה. מן הסתם, בהנחה, ששתי הצורות אינן מותנות בנסיבות פונולוגיות או מורפולוגיות. ממגילתנו מתברר שהצורות – (ה)ם / – (ה)מה אינן וריאנטות, או ליתר דיוק, הצורה – מה אינה משמשת בכל הנסיבות, כמודגם בכתובים הבאים:

"והיה אם נצחו את אויביהמה ושברום והכום לפי חרב ונשא את שללמה" (נח 11–12). "והושעתי מיד אויביהמה ופדיתים מכף שונאיהמה והביאותים לארץ אבותיהמה ופדיתים והרבייתים וששתי עליהמה (נט 11–12) על פי הקטעים האלה אפשר לקבוע 2 כללים בשימוש הפינוי החבור לנסתרים, כלל מורפולוגי וכלל פונולוגי:

הכלל המורפולוגי: הפינוי –ם משמש פינוי מושא לפועל, ואילו הפינוי –(ה)מה משמש פינוי קניין לשם וכיו"ב. הכלל הפונולוגי: הפינוי –ם בא אחרי התנועות i, u, ארופות, ואילו הפינוי –(ה)מה בא אחרי התנועות a, e.

*45. להתניה יקריב / ויקרב נודעת חשיבות רבה בשאלת ההטעמה בלשון המגילות, שהרי יוצא ממנה, כי הצורות הגרורות יקטיל וְהָגוּ ב־י ארוכה. שלא כפנ־חיים (לשוננו כד, עמ' 229), הסובר, כי תנועת i בצורות האלה התקצרה במגילות, כבשומרונית, בשל ההטעמה המלעילית.

46. דקדוקי, עמ' 136, 183. גם בספר דניאל הצורות בוי"ו (החיבור וההיפוך) הן קצרות, כגון: וְיָשָׁב (יא, יט) על יד יָשִׁיב (שם, יח), ואכמ"ל.

47. 3 פעמים ב"ם סופית: [מזבח]תִּיהֶם (ב 6), לבכמה (נט 10), ומנחתם^ה (לוח *37).

הבה נבדוק, אם כללים אלו אכן פועלים במגילה ובשאר מגילות. מניתי במגילה 25 כינויי מושא לנסתרים. 19 מהם קצרים, 5 מהם ארוכים (ונתנמה כו 12, וקדשתמה נא 8, וסקלתמה נה 21, תשיבמה סד 14, ידעתמה נד 21), ואחד בה"א מחוקה (תקוברמה(ה) סד 11).

הכינוי הארוך בא תמיד אחרי התנועות a, e , ואילו אחרי התנועות i, u ארוכות הכינוי תמיד קצר — נמצא 18 פעמים. תפוצת הכינוי –(ה)מה במגילות מסופמת בטבלה הבאה.

הסוג	כינוי ארוך	כינוי קצר
(1) שם-עצם, מלת-יחס וכד'	185 פעמים	12 פעמים
(2) פועל, אחרי a, e	5 (1+) פעמים	1 (1+) פעמים
(3) פועל, אחרי $\bar{i}, \bar{u}$	—	18 פעמים

עינינו רואות, כי הפלל הפונטי הוא אפוא השלֵט במגילה.

ומה במגילות אחרות? קטעי התפילין ממערה ⁴⁸⁴ מצטיינים בעקיבותם בשימוש בצורות הכינויים הנידונות. באחדים מצויות צורות קצרות בלבד, ובאחרים צורות ארוכות בלבד. רק בקטעים N, K אין עקיבות. בקטע K , שהצורות הארוכות שלטות בו, מצויות שתי צורות קצרות: ויאברם, ותבלעם. בקטע N נמצאות הצורות הקצרות ידעום, שערום.

הכינויים הקצרים בשני הקטעים הם כינויי מושא. אולם לא כל כינויי המושא בקטעי התפילין קצרים הם. שכן הקטעים היודעים רק צורות ארוכות פוללים גם כינויי מושא (תלמדמה ^{B¹⁷}, תעובדמה ^{J⁵⁷}, וכתבתמה ^{O²³}) וכולם אחרי התנועות e, a . העדויות מתאימות אפוא לכלל שקבענו במגילת המקדש.

כיצא בדבר במגילת ישעיהו. לפי קוטשר⁴⁹ הכינוי הארוך אינו מזדמן בפועל אלא 3 פעמים בלבד (פולם בפרק סג). בכל שלושת המקרים הוא בא אחרי התנועות e, a , ואילו אחרי i, u ארוכות אין אלא הצורה הקצרה.

ולבסוף, המגילות הלא-מקראיות. באלה מצויות סה"כ כ־60 צורות ארוכות לעומת יותר מ־600 קצרות. רק 3 פעמים הכינוי הארוך צמוד לפועל, וכולם אחרי התנועות e, a . כללו של דבר, הממצא במגילה ובמגילות אחרות מלמד, כי הסופית הארוכה –מה מצטרפת לפועל רק לעתים נדירות, ולעולם אינה מצטרפת לפועל אחרי התנועות i, u ארוכות.

כיצד יוסברו העובדות? הצורות הארוכות מצויות גם במסורת שומרן (כנראה, בכל הנסיבות)⁵¹, במסורת טבריה (ובעוד מסורות) שולטות הצורות הקצרות. הרבה

48. מילין, תפילין.

49. מגי"ש, עמ' 351.

50. דקדוקי, עמ' 245.

51. ז' בן-חיים, עברית נוסח שומרן, לשוננו יב (תש"ג-תש"ד), עמ' 115.

מהן מיוחדות בניקודן — בסגול ולא בצירי (שמרתם, עליכם, עליהם וכיו"ב). ומעניין, רוב רופן של הצורות הארוכות בקומראן מתאימות לצורות בסגול במסורת טבריה⁵², בעוד שלצורות שבמסורת טבריה באות לפני המ"ם התנועות i ū מתאימות בקומראן הצורות הקצרות. אולי יש לראות בסגול שבמסורת טבריה זכר למבטא שהכפיל את המ"ם (וממילא הגה תנועה אחריה), מעין הסגול שבמלים כְּזֶל כְּרָמֶל וכיו"ב. אם כן אולי מותר לשער, שמלכתחילה שימשו הפינייים הארוכים רק אחרי תנועת i פרוטו-שמית קצרה (ודגש אחריה). ודוק: אפשר שאף צורות מעין אבותם נהגו במגילות בתנועת i, מעין abūtīmā שבמסורת שומרון. במרוצת הזמן החלו הפינייים האלה משמשים גם בנסיבות אחרות. במסורת קומראן התהליך הוא רק בראשיתו, ואילו במסורת שומרון הוא מושלם.

ד) ואם בפיניי –(ה)מה עסקינן, נציין, כי הוא משמש לזכר ולנקבה. שימוש –(ה)מה לנקבה ידוע מן המגילות האחרות⁵³ ומספר דברי-הימים⁵⁴, אלא שהמגילה עקיבה לחלוטין בשימוש בפיניי –(ה)מה לנקבות: עליהמה (נא 21, כג 16. = עֲלִיָּהָ ויק' ג, יד), בהמה (מח 5. = בְּהֶן ויק' יא, כא), במה (לג 14), "בהיותמה בנדת טמאתמה ובלדתמה" (מח 16), טמאתם (מח 17). ובצירוף נשכות וחדריהמה ופרוריהמה (או סוכותיהמה) (מב 9,5, מד 12,10,8,6). אף הפיניי הפרוד לנסתרות הוא המה (ואין הנה): "והמה מלאות" (נב 5), המה (סב 13 = הָנָה דב' כ, טו). ונעיר עוד כי בעתיד⁵⁵ מצינו צורת נסתרים במקום נסתרות: "ולוא / יסירו (הנשים) לבבו מאחרי" (נו 18–19). "ובכול זה יהיו עריהמה לשומה . . . " (נט 4). "והיו הסוכות / נעשות" (מב 12–13). אבל: תהיינה (כא 13).

ה) היסוד –הו, המצטרף לשמות ולפעלים המסתיימים i אינו מתכווץ לצורת –י⁵⁶: אביהו (10, פעמים, כגון כה 16), אחיהו (סא 10, פעמיים, סו 13 פעמיים, 17), פיהו (נג 15, נח 19, פעמיים), והושעתיהו (נט 18). עקיבותה של המגילה ממש מפליאה, שכן הצורה המלאה מקבילה לעתים לצורה מכווצת בנוסח המסורה. העדפת הצורה המלאה נוהגת אף בשאר המגילות⁵⁷. ייתכן שהיא מעוגנת בהגייה מיוחדת של הפיניי הזה, בדומה להגייתו במסורת הבבלית או במסורת השומרונית⁵⁸.

ו) עניין מיוחד יש במלה ימים (לוחות משלימים * 39, 1). המ"ם הסופית במלה זו אינה מקורית, ומלכתחילה כתב הסופר ימין. כלומר הוא השתמש כאן בסופית הריבוי

52. הדברים אמורים גם בסופית הנסתרים בעבר, ובפיניי החבור לנוכחים.

53. דקדוקי, עמ' 248.

54. קרופט, עמ' 61–62.

55. ובבינוני: "עולים מסבות" (מב 8).

56. הקריאה אביו (סד 2) מסופקת. על פי התצלים יש לקרוא אביה[ו]. דברתי (סא 4)

היא טעות דפוס, קרא: דברתי.

57. דקדוקי, עמ' 233–234.

58. שם, עמ' 92–93. עם זה יש להעיר שפעמיים מצינו בפיניי זה צורות בלא וי"ו,

כצורת הפיניי לנסתרת: ונתחיה (נט 20), אביה (סו 13). האמנם שיבושים?

–יין, הידועה מלשון חז"ל ומן הארמית, במקום –ים המקראית⁵⁹. קוטשר העיר על שלוש היקרויות של סופית זאת⁶⁰, אולם באמת מספר העדויות לסופית זו במגילות מגיע כבר למניין (רובן במגילת ישעיהו). בכמה מהן תוקנה –ן ל–ם, מה שמוכיח שסופרי המגילות נמנעו במתכון מן השימוש בצורה החדשה, והרי העדויות:

- (1) ידין (מגילת ישעיהו יג,ז), ציין (שם כג,ג), [ש]בעין (שם שם יז), ימין (מיליק, תפילין M²¹), ואולי גם פחין (4 ק' 184 ק' 1 שו' 2. אם קשט סטרגל בקריאתו)⁶¹.
- (2) –ן תוקנה ל–ם: הדגים (מגילת ישעיהו יט,ח), תפים (שם כד,ח), עריצים (שם כט,ה), המעמיקים (שם שם טו).

(ז) חידוש מעניין יש בצורה הניפת (העומר) יח⁶²10. הניפה היא שם פעולה של בניין הפעיל על משקל הקטילה. כידוע, בלשון חז"ל צורת שם הפעולה של בניין הפעיל היא הקְטֵלָה. אבל ניסן ברגנרין ואחרים מצאו עדויות גם למשקל הקטילה⁶³. (בעיקר בשורשי ע"ו). הואיל והעדויות שהובאו הן ברובן מספרות האמוראים ואילך⁶⁴, נודעת לצורה שבמגילה חשיבות רבה לידיעותינו על תולדותיו של המשקל הזה בעברית⁶⁵. ראוי לציין, כי צורה זו היא צורת שם הפעולה מבניין הפעיל בסופית ה"א היחידה במגילות.

ח) שמות-עצם עם ה"א המגמה

ה"א המגמה מיתוספת במקרא לשמות-עצם לציון הכיוון, כגון מצרימה = למצרים, ומעט במשמעות מוגדרת פחות לציון מקום ההתרחשות וכיו"ב⁶⁶. כבר במקרא מתחילה ה"א זו לאבד את משמעותה, כפי שמעידים צירופי יחס עם ה"א

59. במקרא העברי נמצאת הסופית –ין פעמים מעטות (גוניוס, סעיף 87 e).

60. קוטשר, מג"ש, עמ' 156, 157, 473.

61. RQ, 7 (1970), עמ' 264.

62. השוה: "הנף העומר" (יא 10), לְהִנְפֵה (ישע' ל,כח).

63. ניסן ברגנרין, לשוננו, יח (תשי"ב), עמ' 13–14; משה זיידל, לשוננו, כב (תשי"ח),

עמ' 181–182, כג (תשי"ט), עמ' 128; אבא בנדור, לשוננו לעם, טז (תשכ"ה), עמ' 33;

ולאחרונה, א' ליונשטם, לשוננו, מב (תשל"ח), עמ' 46–47.

64. העדות מפתובת יפו "מקום הציעתו . . . " אינה מן המאה הששית פדעת זיידל,

אלא מימי התנאים.

65. נציין עוד, כי צורות לא-מעטות (נוסף על אלה שהובאו בידי קודמיי) מצויות

בכתבי-יד משופחים של מקורותינו הקדומים: להמיתה (מכילתא דרשב"י, מהדורת מלמד, עמ'

174), והביאתן (שם, עמ' 157). הקריבה (תוספתא זבחים יו, כ"י וינה), בהעמידה (ה"א

ראשונה מוספת. ספרא כ"י וטיקן⁶⁶. מהדורת פינקלשטיין, עמ' רצו), ההקריבה (ה"א

ראשונה מחוקה. שם, עמ' שלו), הריחה (ספר יצירה סעיף 45, כ"י וטיקן 299), הזיקה (בבלי,

בבא בתרא כב ע"ב, כ"י המבורג. ובגיליון שפדף ט ע"ב), הרויחה (שם קמא ע"א. פעמיים),

הטיפה (מדרש אגור. מהדורת אנלאו, עמ' 109. פעמיים), הריקה (שם, עמ' 216), הביאת (קטע

מפירוש למקרא לבנימין אלנהאונד. JQR, 12 (1921/2), עמ' 460. פעמיים). ההשיבה

(ישועה בן יהודה, בראשית רבה, כ"י ליידין וארנר 4479, עמ' 75b בכתה"י).

66. גוניוס, סעיף 90 i-c; וואן, סעיף 93 k-a.

המגמה, מעין מבבלה (ירמ' כז, טז), מצפונה (יהו' טו, י), למזרחה (דבה"ב לא, יד), או השמטתה במלים שהיא ראויה לבוא בהן, כגון שומרון (דבה"ב כה, כד. במל"ב יד, יד: שמרונה)⁶⁷ במיוחד מרובה שימושה בשמות רוחות השמים (מזרחה, קדמה, נגבה, תימנה, ימה, מערבה, צפונה)⁶⁸.

מספר סימנים במגילה מלמדים, כי ה"א המגמה כבר לא הייתה בחזקת שימוש לשון חי בקומראן:

(1) השמטתה: מצרים (נו 16. = מצרימה דב' יז, טז), השער (סה 10 = השערה דב' כב, טו), ואולי גם "יקטיר המזבח" (כג 14. ראה פירושו של ידין. ועיין גם טז 18).
(2) הוספתה לצירופי יחס: ולפניהם (מא 13. ובעותק אחר — לוח 38*, ש' 5 פתוב ולפניהם), ולחוצה (מב 4. וכן בעותק הנ"ל ש' 9). "עד פנת מזרח(ה)" (ה מחוקה. בעותק הנ"ל ש' 4). וכן כפי הנראה במגילה גופה (מא 11. ראה מאמרי על נוסח מגילת המקדש שבחוברת זו, עמ' 145). ולימה (לוח 40*, ש' 2, ש' 4).

(3) שימוש במלים המציניות את רוחות השמים בלי ה"א המגמה: לנגב, לצפון לים וכד' (ראה, למשל, עמ' לט-מ). במקום נגבה צפונה ימה, הנהגות על פי רוב במקרא. גם במגילת ישעיהו נעדרת בכמה פתובים ה"א המגמה (לעומת נוסח המסורה)⁶⁹, וכן בקטע תפילין ממערה 4: מצרים (בנוסח המסורה מצרימה. K²⁶). במגילות הלא-מקראיות אין היא מצויה כלל, אך דומני שרק במלים מעטות היא הייתה עשויה להופיע, כגון: ירושלים (מלחמת בני אור ג 11, ואולי גם יב 17). טשטוש ה"א המגמה מתגלה בנוסח השומרני של התורה⁷⁰, ובלשון חז"ל ה"א המגמה נדירה מאוד⁷¹.

ייתור ה"א המגמה דורש הסבר. לכאורה יש פיוצא בייחור זה כבר במקרא (מעט) ובנוסח השומרני של התורה. אולם באמת הייתורים מצויים במגילות במלים קבועות: שמה (במגילות המקראיות), פנימה, חוצה, מתחתה (מגי"ש נא 6). אם נוסף

67. ויש שהיא מושמטת דוקא בספר הקדום ומצויה במאוחר. ראה שפרבר, מקבילות,

עמ' 223.

68. אבל אין דרומה. סה"כ באים שמות אלו יותר מ-200 פעם עם ה"א המגמה, ורק

מספר פעמים בלעדיה.

69. קוטשר, מגי"ש, עמ' 317.

70. שפרבר, עמ' 232-234.

71. היא מופיעה בצירוף חוצה לארץ ובמבנים מעין צפונה מזרחה (משנה פרה ג, א),

מערכה דרומה משנה תמיד ד, א. השוה סגל, עמ' 164. א' בנודיד, (לשון מקרא ולשון חכמים, א-ב, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א, עמ' 371, 452. וכבר העירו על העדות המעניינת פירושלמי יבמות פרק א הלכה ו: 'בית שמי מתירין את הצרות לאחין כול'. ר' סימון בשם ר' יוסי בשם נהוריי. טעמון דבית שמי. 'לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זר'. החיצונה לא תהיה לאיש זר. אתיא דבית שמי כאלין כותיא שהן מייבמין את הארוסות ומוציאין את הנשואות. דאינון דרשין חוצה החיצונה... תני ר' שמעון בן אלעזר. נומיתי לסופרי כותים. מי גרס לכם לטעות. דלית אתון דרשין כר' נחמיה. דתני בלשם ר' נחמיה. כל דבר שהוא צריך למ"ד מתחילתו ולא ניתן לו ניתן לו ה"א בסופו. כגון לחוך חוצה לשעיר שעירה לסוכות סוכותה...".

עליהן את המלה מואדה נקבל רשימה של תוארי-פועל בסופית -ה. במלים אלו נתפסה הה"א לא כה"א המגמה אלא כסופית a המצויה בתוארי-פועל⁷².

(4) ת ח ב י ר

(א) היה + ב י נ ו נ י

פידוע, בלשון חז"ל ובארמית משמש הצירוף היה + בינוני על פי רוב לציון הרגל, מנהג קבוע⁷³. שימוש זה נדיר במקרא ובא בספרים המאוחרים יותר מבקדומים⁷⁴. במגילות ה"ותיקות" הוא מצוי קרוב ל-20 פעם. ואילו במגילתנו בלבד רשם ידין⁷⁵ 29 היקרויות (28 מהן בעתיד). זוהי בודאי סטיית הבולטת ביותר של המגילה מתחביר העברית המקראית הקלאסית.

(ב) (פל) $x \text{ ו-} x$

המבנה בכל $x \text{ ו-} x$ אינו מופיע בעברית אלא מימי הבית השני ואילך⁷⁶. הוא שכיח בספרי המקרא המאוחרים בלשון חז"ל ובארמית. בפתכים העבריים של הכת מצאתיו רק פעם אחת: "ועם כול מערכה ומערכה" (מב"א ז 15-16). ובמגילתנו: "כול יום ויום" (טו 1, יז 2), "ולכול מטה ומטה" (כב 12), "לכול [רוח ורוח]" (מ 8), "ובכול שנה ושנה" (מב 13), "ובכול עיר ועיר" (מח 14). פיוצא בו $x \text{ ו-} x$ (בלי פל) באותה משמעות. מבנה זה שהוא נדיר יותר אופייני ללשון הבית השני. במגילת סרך היחד: "לתכון עת ועת ולמשקל איש ואיש" (ט 12). ובמגילת ישעיהו מצינו יום ויום לעומת יום יום בנוסח המסורה (נח,ב)⁷⁷. במגילתנו: ולאיל ואיל (כד 7), "פר ופר לנתחיו" (לד 12).

(ג) בין $x \text{ ל-} y$

במחקר מאלף הראה הנמך⁷⁸, כי המבנה בין ... ל ... מאוחר למבנה בין ...

72. על הסימנת הקדומה a בתוארי מקום בלשון חז"ל — סגל, עמ' 157-158. (דוק: גם בלשון חז"ל מצויה הצורה חוצה, בעיקר בצירוף חוצה לארץ).
ובארמית גלילית: עילא, תחתא ועוד. ראה G. Dalman, *Grammatik des jüdisch palästinischen Aramäisch*², Leipzig 1905, pp. 188, 217 עם זה ראוי לציון שמצינו במגילות (וכן בנוסח השומרני של התורה) מהר במקום מהרה.

73. סגל, עמ' 130.

74. ז'ואן, עמ' 340-341.

75. פרך א, עמ' 30.

76. הורביץ, עמ' 70-73.

77. ראה קוטשר, מג"ש; עמ' 332. ועוד על איחורו של צירוף זה: S.R. Driver, *An Introduction to the Literature of the Old Testament*, New York 1956, p. 538; בנודי, לשון מקא ולשון חכמים, א. תל-אביב תשכ"ז, עמ' 61. רק הצירוף האידיומטי דור ודור משמש גם בימי הבית הראשון אך הוא מאוחר לצירוף דור דור (ש"א ליונשטם, לשוננו, לב (תשכ"ח), עמ' 30-33).

78. ג' הנמך, 'על מלת היחס "בין" במשנה ובמקרא', לשוננו, מ (תשל"ו), עמ' 33-53.

ובין... ; הדגם השני שלט בלשון המקרא, והראשון בלשון חז"ל. אמנם גם הדגם הראשון מצוי במקרא, אולם מלבד משתי היקרויות בספרים מאוחרים (דנ' יא, מה. נחמ' ג, לב) הוא מותנה בנסיבות מיוחדות (על פי רוב במבנה בין x ל-x). לשון המגילות בלשון חז"ל יודעת את הדגם הראשון בלבד⁷⁹. ובמגילתנו: "אשר יהיה מבדיל בין הקודש לעיר" (מו 10).

(ד) צירוף כינויי המושא

בלשון המגילות מצטרפים כינויי המושא ישירות לפועל, ולא באמצעות את. היוצאים מן הפלל מעטים ותלויים בנסיבות תחביריות מיוחדות. בכך דומה לשון המגילות לספר דברי הימים⁸⁰ וללשון חז"ל⁸¹. מפאן מובנים החילוקים בין לשון מגילת המקרא ללשון קטעי התורה ששימשו לה מקור: הניאה [ ] (נג 21 = "הניא אביה אתה" במד' לו), מצובה (נד 6 = "מצוה אתכם" דב' יג, א). אשר הוציאכה (נד 16 = "המוציא אתכם" דב' יג, ו), מורישם (ס 20 = "מוריש אתם" דב' יח, יב. נוסח שומרון: מורישם), ילמדוכה (סב 16 = "ילמדו אתכם" דב' כ, ח), והוציאוהו (סד 3 = "והוציאו אתו" דב' כא, ט), וסקלום (סו 2 = "וסקלתם אתם" דב' כב, כד).

(ה) ריבוי כפול בסמיכות

בעברית המקראית הקלאסית מרבים את הסמיכות בדרך כלל על ידי ריבוי הנסמך. בלשון חז"ל מצויה עוד דרך: צורן הריבוי מצוין הן בנסמך והן בסומך (פתי פנסיות וכד'). הדרך הזאת מצויה מעט במקרא, בעיקר בספרים שנכתבו בימי הפית השני⁸². במגילות היא מזדמנת לפחות תריסר פעמים, חוץ מן הדוגמות שבמגילתנו, שהן:

אבני משכיות (נא 21), בימי השבתות⁸³ (מג 2, ואולי גם יג 17 — על פי השלמתו של ידין, ימי המועדים⁸⁴ (מג 15).

(ו) (אשר) ל... / (ש)ל...

כידוע, נמנעות המגילות מן השימוש במלית ש- ומעדיפות את אשר. מן הסתם נתפסה ש- כמלה וולגרית שאינה הולמת את הלשון הספרותית⁸⁵. ואכן ברוב הטקסטים אין היא מופיעה. עם זאת מורגש פי אשר משמשת בשימושים שאינם רגילים בלשון המקרא הקלאסית, שימושים שיש פיוצא בהם במלית ש- בלשון חז"ל. בנושא זה בכללותו בדעתי לדון במקום אחר. כאן אעמוד על שימוש אחד, שהוא

79. שם, עמ' 40 והערה 15.

80. קרופט, עמ' 35-36.

81. סגל, עמ' 206.

82. הורביץ, עמ' 38.

83. ביחיד יום השבת (במקרא, במגילות ובמגילת ברית דמשק).

84. ביחיד יום מועד (מג 8 ועוד. השוה הו' יב, ב).

85. ראה דקדוקי, עמ' 24, ושם ציונים ביפילוגרפיים נוספים.

אופייני למגילה (מצוי גם במגילות אחרות), והוא הצירוף אשר ל... (א' ל... בלבד) לציון השייכות⁸⁶:

"[עם שוק התרומה] אשר לימין" (דף טו, קטע ווקפּלר שו' 8. ההשלמה ע"פ המגילה).

"הפר השני אשר לעם" (טז 14).

"מדת כול השערים האלה אשר לחצר" (לו 14)

"עולת המועד אשר / לחג הסוכות" (מב 16–17)

"[הוא חג הב] כורים למנחת החטים" (יא 11)

"המקצוע השני לחצר" (לו 12)

"מן פנה למזרח צפון" (לט 14)

"לראשי בתי האבות לבני ישראל" (מב 14)

"ומכס תרומתמה לעוף ולחיה ולדגים" (ס 4)

"ומן הציד לעוף ולחיה ולדגים" (ס 8. ידין כרך ב, עמ' 191).

אמנם מבנים מעין אלו מצויים גם במקרא⁸⁷, אך דומני שבמגילה הם מרובים לאין ערוך (יחסית לאורך הטקסט). ומי שמטיל ספק שהמלית של היא הרקע לשימוש הנידון, הנה יבוא קטע קטן מטופס אחר של המגילה ויעיד, כי של הצליחה לחדור אפילו למגילה מקודשת כמגילת המקדש: שלנחושת (לוח *3,40).

86. לא יובאו דוגמות לצירוף אשר ל + כינוי.

87. ז'ואן, סעיף 130.

המלים שיש להן נגזרות (=אלאחרף אלתי להא אשתקאקאת) מאת מחבר אלמוני (פנראה, מן המאה העשירית)

רשימת הקיצורים:

- אלפאסי — "כתאב גאמע אלאלפאט", מהד' סקז.
 אפנשטיין — S. Eppenstein, Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung des
 Jehuda ibn Koreisch [MGWJ XXXX (1900), pp. 486-507]
 בלאו — י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים, ירושלים תשכ"ב.
 בן בלעם — ש' אברמסון, שלושה ספרי דקדוק של רב יהודה בן בלעם . . . , ירושלים
 1975.
 בן ברון — פ' קאקאוואוו, יתר הפליטה מן כתאב אלמואזנה . . . (ספר המאזניים
 לרבי יצחק בן ברון, מהד' צילום, ירושלים תש"ל. [ספר המאזניים" — כך
 נקרא הספר בהדפסה החדשה, וכך, למשל, אף באנציקלופדיה העברית. אבל
 זו טעות, רצ"ל "ספר ההשוואה". — ש"א.])
 בן קריש (איגרת) — מ' כ"ץ, ספר אגרת רבי יהודה בן קריש, תל-אביב תשי"ב.
 בן קריש (רסאלה) — ד' בקר, ה"רסאלה" של יהודה בן קריש, חיבור לשם קבלת
 התואר "דוקטור לפילוסופיה", בהדרכת פרופ' א' דותן ופרופ' י' בלאו, הוגש
 לסינאט של אוניברסיטת תל-אביב, תשל"ז-1977.
 חיוג/אלנתף — פ' קוקובצוב: יתר הפליטה מן כתאב אלנתף . . . (מספרי הפלשנות
 העברית בימי הביניים, מהד' צילום, תש"ל, עמ' 1-58; 139-204).
 פרחון — מחברת הערוך.
 רד"ק — ספר השרשים.
 ריב"ג — כתאב אלאצול.

ה ק ד מ ה

בסופו של כתב-היד היחיד של ה"רסאלה" ליהודה בן קריש מצויים שלושה חיבורים נוספים: א. חיבור קצר, שפותרתו: "אלאחרף אלתי להא אשתקאקאת" (=המלים שיש להן נגזרות). הוא כתוב ערבית, ואין מצוין בו שם המחבר (בעמ' 71 עד 276). ב. חיבור קצר, שפותרתו: "אלין תרגומי דדניאל ועזרא דאשתכחו במקרא ומתרגמין על מקרא דכותהון ובלשון חכמים", אף הוא ללא שם המחבר (בעמ' 676 עד 82). ג. שבעים מלים בודדות לרב סעדיה גאון; בסופו פתוב: "חם תפסיר אלסבעין לפטה אלמפרדה אלתי וצעהא מר ורב סעדיה גאון נוחו עדן וברון הטוב והמטיב" (בעמ' 83 עד 84).

ענייננו כאן הוא החיבור הראשון מן השלושה. בעת שהועתקה ה"רסאלה" בפעם הראשונה יצאה לאור לפני מאה ועשרים שנה², הועתק גם החיבור הזה, פעמודים 107–113³. המהדירים הוסיפו בסוף ה"רסאלה", בעמוד 106, את המלה "חם", ובהערות⁴ ציינו, כי החיבור הזה אינו שייך ל"רסאלה" ולמחבר שלה, וכי הוא מובא לתועלת הקורא בלבד. בשנת תשי"ב הופיע תרגום ה"רסאלה" לעברית, מעשה ידי מ' פ"ץ⁵. הוא תרגם גם את החיבור הזה, פעמודים קצט–רט, אך העיר⁶: "יש מטילים ספק אם גם השער הזה מן המחבר רבי יהודה אבן קריש ושייך לאגרת". למרות ההערות הללו ציטטו חוקרים, שנדרשו ל"רסאלה", מן החיבור הזה, כאילו הוא חלק בלתי נפרד מחיבורו של בן קריש, ללא כל הערה⁷.

לאחר עיון מדוקדק ב"רסאלה"⁸ ובחיבור הזה נראה לנו ללא צל של ספק, כי אין הוא חלק מן ה"רסאלה", ואף אינו משל יהודה בן קריש. ואלה הן העובדות המובילות לקביעתנו:

1. בספריית הבודליאנה Cod. Hunt. 573 נמצא דף נוסף מן הגניזה, ופורסם ע"י נ' אלוני ב"שבעים מלים בודדות ב"רסאלה" ליהודה אבן קריש" (=א"ק) [ספר שמואל ייבין, ירושלים תש"ל — 1970, עמ' 424–425]. הדף אינו שונה בשום פרט מהותי מכתב-היד הבודליאני. [דף נוסף, ובז' החזרת השמטה חשובה מן הספר, "ספר דב סדן", ירושלים תשל"ו, עמ' 28, הע' 8. — ש"א].
2. "ברגיס וד' גלדברג, רסאלה... רבי יהודה בן קריש... באריס (=פאריס) תרי"ז–1857.
3. שם בטעות: 115.
4. עמ' 122, הע' לעמ' 107.
5. ראה ברשימת הקיצורים.
6. עמ' קצט, הע' 1.
7. אפנשטיין: 491, הע' 2; 502, הע' 3; 503, הע' 4; 507, הע' 1. אלוני במהדורתו ל"אגרון" של רס"ג: 220, שו' 9; 223, שו' 12; וכן במאמר שנופר לעיל, הע' 1: 411(3), הע' 17; 414(7), שורות 8, 7 מלמטה.
8. בעקבות מחקר בחיבור, ראה ברשימת הקיצורים.

א. בסוף ההקדמה ל"רסאלה" מוסר בן קריש את תוכן חיבורו⁹: השואת מלים עברית—ארמית, עברית (מקראית)—לשון המשנה והתלמוד, עברית—ערבית; השואת תחיליות, אמצעיות וסופיות בפועל בין העברית, הארמית והערבית. בחיבור עצמו יש עניינים נוספים, אולם פולם בתחום השואת הלשונות¹⁰. אין בתוכן זה כל רמז שהוא ל"אשתקאקאת", ואין ה"אשתקאקאת" חיבור המשוה בין לשונות. עניינו: ביאור מלים מקראיות. אמנם יש בו השואות לערבית בשני ערכים¹¹, אולם אלה שוליות לאופיו של החיבור. כמו כן, אין בו כל השואות לארמית או ללשון המשנה והתלמוד.

ב. ב"רסאלה" יש רמיזות והפניות לחלקים אחרים ב"רסאלה"¹², ואין כל רמיזה למופיע ב"אשתקאקאת". כמו כן, אין ב"אשתקאקאת" רמיזה למצוי ב"רסאלה" או לחיבור אחר כלשהו.

ג. המבנה של ה"אשתקאקאת" שונה לחלוטין מזה של ה"רסאלה": יש בו ביאור של עשרים ושמונה מלים מקראיות, לא לפי סדר אלף-בית (הקיים ב"רסאלה"), אלא לפי מקומן במקרא. פולק מספר "במדבר" ומספר "בראשית"¹³. השיטה בחיבור זה היא ביאור מלים לפי "נגזרות" שלהן, רוצה לומר: מלים דומות בצורה ובמשמעות, בעוד שב"רסאלה" השיטה היא השואה ללשון האחות.

ד. בכמה מקרים שונות המלים הערביות המתרגמות או מבארות מלים, הנמצאות בשני החיבורים, למשל:

המלים המקראיות	ב"אשתקאקאת"	ב"רסאלה"
שתם(העין), שתם(תפלת), סתום ¹⁴	מכפי	גלק
שערום, שער, שערים ¹⁵	אשעאר אלשי מן אלטנון	אשעאר וחור וחורס וקרטו
הקבה, קבחה ¹⁶	אלמעדה מן אלאנסאן ואלקבה מן אלבהימה מן אלאחשא	מן אלאחשא
פטר, יפטירו ¹⁷	אנפטאר, אנשקאק	אנפטאר, אנפתאח

ה. מחבר ה"אשתקאקאת" משוה לערבית את "וחלי"¹⁸, בעוד שבן קריש מתנגד מפורשות להשואה זו¹⁹.

9. בן קריש (איגרת, ד-ה).
10. פירוט מלא של המצוי ב"רסאלה", ראה בן קריש (רסאלה, 19–21).
11. "ירט" (3) ו"ויפוז" (19).
12. בסך הכול 8 פעמים. ראה, למשל, בן קריש (איגרת, פג–פד, צג). רשימה מלאה ראה בן קריש (רסאלה, 117), הע' 5.
13. ראה להלן במבוא, ב1.
14. ב"אשתקאקאת" בערך "שתם" (5); בן קריש (רסאלה, 309).
15. שם, שם.
16. ב"אשתקאקאת" בערך "הקבה" (9); בן קריש (רסאלה, 304).
17. ב"אשתקאקאת" בערך "פטר" (27); בן קריש (רסאלה, 295).
18. בערך "ויפוז" (19), בסופו.
19. בן קריש (איגרת, סה–סו).

ו. לאחר השואות הדקדוק ב"רסאלה" יש מלות של סיום²⁰ (לפני ה"אשתקאקאת"): "פקד אתינא עלי שרח מא ועדנא בשרחה פי צדר כתאבנא ואכתצנא פי כל נוע עלי דכר בעצה במה יסתדל עלי אגנאסה בחסב אלטאקה אלחאצרה פי אלדכר אלמוגודה ענד אלפכר ולעל גירנא קד ילוח לה מא יזיד פימא וצענא ויעצד מא כתבנא יי חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר" (=אכן ביארנו את מה שהבטחנו לבאר בראשית ספרנו. קיצרנו בכל מין בהזכרת חלק ממנו, אשר לפיו יש להסיק על סוגיו בהתאם ליכולת הקיימת בזיכרון והמצויה במחשבה. ואולי משהו זולתנו יגלה לו מה שיוסיף על מה שחיברנו, ויחזק את מה שכתבנו. ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר" [ישע' מב, כא]).

לסיכום: כל מה שהובא לעיל, ובייחוד שתי העובדות האחרונות (הו), מוכיחות, כי אין ה"אשתקאקאת" חלק מן ה"רסאלה". יתר על כן, ההשוואה של "וחלי" לערבית, וכן העובדה שחיבור מעין זה לא יוחס לבן קריש ע"י מחבר אחר פלשהו²¹, מוליכות למסקנה, שאין החיבור מפרי עטו של מחבר ה"רסאלה". ככל הנראה, המשותף לארבעת החיבורים המצויים בכתב־היד הוא תוכנם הפללי: ביאורי מלים. אין בחיבור רמז פלשהו העשוי להעיד על זהות מחברו. על כל פנים, ברור שהיה מן הראשונים, בדור שלפני חיוג, שכן בשיטות הסבריו יש דמיון רב לשיטות בן קריש, אלפאסי ומנחם²². אפשר, כי עצם העובדה, שאינו מזכיר שום מחבר אחר, מצביעה על קדמותו.

מאחר שבהעזקה של החיבור במהדורת ה"רסאלה" של ברגיס וגלדברג ובתרגום העברי של כ"ץ נפלו שגיאות רבות²³ (אם כי ראוי לציין כאן, כי כ"ץ השקיע

20. בן קריש (רסאלה, 279; 311).

21. דיון על חיבורים המיוחסים לבן קריש, ראה בן קריש (רסאלה, 6–9).

22. ראה להלן במבוא, ב2.

23. בכל אחת משתי המהדורות יש עשרות שגיאות. להלן לקט מהן: במהדורת ברגיס-גלדברג (מימין ללוחסן מספר העמוד, משמאלו — מספר השורה): 1/107: "אלאחראף", צ"ל: "אלאחרף"; 12/107: "או", צ"ל: "אד"; 21/107: "קול... קול", צ"ל: "קיל... קיל"; 1/108: "תפתח", צ"ל: "תפתתי"; 6/108: "יתעאצאן", צ"ל: "יתעאצאן"; 10–9/108: "הקב אלקבתה", צ"ל: "הקבה ואל קבתה"; 17/108: בגלל "הדומות" נשמטו 13 (!) מלים: אחרי "אלישי" צ"ל: "וכלאהמא ורך וכדלך ספקתי על ירך כל נתח טוב וירך וכתף בתוקיף אלישי". במהדורות כ"ץ, קצט/1: הסוגריים המרובעים מיותרים, שכן הפותרת מצויה בכתב־היד; רב/7: "מנה, חלק חשוב", צ"ל: "מנות ומתנות" (בכתב־היד: "אסהם וצאלת"); רב/13: "... תיחדו רק להם את מעשרותיכם ואת פדיון בכוריכם וכל קדשיכם ולא לשאר הפהנים בלעדיהם", צ"ל: "... ייחדו לכם את מעשרותיהם ואת פדיון בכוריהם וכל הקדשיהם ולא לשאר הפהנים זולתכם" (בכתב־היד: "... יכתצוכם בעשורהם ופדא אבכארהם וגמיע אקדאסהם דון סאיר אלקהנים גירכם"); רה/9: "פעלים רבים", צ"ל: "מלים" מופלאות רבות" (בכתב היד: "גראיב כתירה"); רה/12: "האלאלת", צ"ל: "האלאלת"; רו/2: "מטעונין", צ"ל: "מטעוני"; רו/3: "יקד וקדא", צ"ל: "וקד וקדא".

בתרגומו מרץ בלתי נלאה, וניפרת בכל שורה ושורה אהבה רבה לבן קריש וליצירתו), ראינו לנכון להביא בזה מהדורה חדשה של החיבור הקצר הזה.

מבוא

א. לשון החיבור

1. הערבי: כתב-היד הוא לכל המאוחר מן המאה השנים-עשרה²⁴. הוא כחוב ערבית באותיות עבריות. במקום אחד בלבד, בשוליים הימניים בעמוד 16-15א71 יש חיקון בשלוש מלים באותיות עבריות²⁵. לחעתיק הא"ב הערבי יש להעיר: ת מוועתקת תמיד ת ללא נקודה או קו מעליה; ג = ג, אך לעתים בלי הנקודה; ח , ז , ע , פ , ד , ג, לעתים בלי הקו²⁶. מעל לאות פ יש בשלושה מקומות קו: פ²⁷.

כמה מלים ערביות מנוקדות ניקוד חלקי — תמיד בסימני הניקוד העבריים של הניקוד הטברני. שתי תופעות מעניינות המשתקפות בניקוד: בשלוש מלים יש שוא במקום פתח (ā)²⁸, ובמלה אחת — צרי במקום פתח לפני אל"ף (ā)²⁹. הטקסט משופע בתופעות האופייניות לערבית היהודית, ולהלן רק מבחר קטן מהן: חילופי גזרות³⁰, היעלמות דרכי העתיד³¹, היעלמות היחסות³², ריבוי וזוגי זה ליד זה³³ ושימוש אן (עם כינוי דבוק) ככינוי זיקה³⁴.

24. לפי קביעת הפליאוגראף ד"ר מ' בית-אריה.

25. ראה ערך 3, הע' 2.

26. ראה בלאו, סעיף 28, הע' 16.

27. "תפתח" (871); "חרפאכס" (2172); "אלפאכר" (1674) — ודאי בהשפעת

סימן הרפה העברי.

28. "ןך" (472) במקום "ןךך"; "מןרה" (375) במקום "מןרה";

"אךמה" (!) (1873) במקום "אךמה". החטף-פתח בהשפעת העברית? על היעלמות תנועות קצרות (אמנם לא על סמך בדיקת הניקוד) ראה בלאו, סעיף 33.

29. "באלגנא" (2274) במקום "באלגנא". זוהי התופעה המכונה "אמאלה", ראה עליה

(אמנם לא על סמך בדיקת הניקוד), בלאו, סעיף 5.

30. ע"פ פ"ו: "איקאס" (2271) במקום "אקאמה". היקש לפ"ו? אצל בלאו, סעיף 8ב,

אין דוגמה כזאת, אלא מעין צורת עירוב: "איצאקה" (= "אצאקה"); "ל"א < ל"י: "ואטימתוהם" (2272), ראה בלאו, סעיף 98.

31. "לם יגיב" (2171), ראה בלאו, סעיף 102. עתיד רגיל עם נו"ן ובלעדיה:

"ויצעפון" (674) לעומת "תפתח" (871), "ינקאדו" (1073). ראה בלאו, סעיף 175.

32. כל צורות ריבוי שלם זכר מסתיימות "-ין": "מטלקין" (2275) (ביחסת הישר)

ועוד. ראה בלאו, סעיף 127א.

33. מקרה מעניין במיוחד: אחרי כינויי זוגי פדין צורה אחת (האחרונה) בריבוי:

"... וחמיתהמא לדינה אכתהמא מן גמיע אלאכוה לאנהא כאנת שקיקתהם" (1972-21).

ראה בלאו, סעיף 122.

34. תשע פעמים מופיעות "אנה" או "אנהא" במשמעות "אשר הוא", "אשר היא",

2. במלים העבריות יש פאן וכאן ניקוד חלקי, למשל: "יגרם" (671); "ארמנחיו" (1471); "קצה וקצה" (2071); "שפרום" (371); "יך ויך" (272); "יקהת" (1573). בכמה מלים סומנו סימני הרפה בבג"ד כפ"ת, למשל: "וענבי" (172); "הדגה" (772); "שכס" (1972); "בתודה" (1071). בכמה מקומות סומנו הטעמים, למשל: "אין כל" (1974) — מונח; "בגת" (2275) — סילוק. כסימן פיסוק, מעין פסיק או נקודה של ימינו, משמשות שתי נקודות במאונך: (:). בסופם של רוב הערכים יש עיגול קטן: (°).

ב. החיבור

1. המבנה: המחבר מבאר עשרים ושמונה מלים מקראיות משלוש "קבוצות":

א. במדבר כא, ח—כח, ח (ערכים 1–9)

ב. פראשית מט, ג—כו (ערכים 10–21)

ד. במדבר יא, ו—יח, כז (ערכים 22–28)

ב"קבוצה" הראשונה רוב המלים הן מפרשת בלק. בשנייה — פולן מברכת יעקב, ובשלישית — מלים שונות ללא קשר מיוחד ביניהן. המחבר אינו מציין בשום מקום את ה"קבוצות" האלה, ומחוץ לפותרת "אלאחרף אלתי להא אשתקאקאת" (= המלים שיש להן נגזרות) אינו רומז רמז פלשהו, מדוע פחר לבאר דוקא את המלים הללו. כמו כן לא ברור, מדוע החל בספר "במדבר", חזר ל"בראשית" ושוב ל"במדבר". בכל "קבוצה" סדר המלים הוא לפי מקומן במקרא, חוץ ממקום אחד: "פחז" (ברא' מט, ד) מובאת לאחר "חמס" ו"מכרותיהם" (שם שם, ה), וכנראה, אין זה אלא בהיסח הדעת.

המלים, שפחר המחבר לבאר אותן, רובן מלשון שירה ונבואה — שירת הפאר, נאום בלעם וברכת יעקב. על רוב המלים הללו נחלקו המחברים השונים בימי הביניים (ראה בהערות לערכים השונים), ומפך עולה, כי בחירתן עולה בקנה אחד עם המטרה העיקרית של הבלשנות העברית בימי הביניים — ההסתייעות בה להבנת יתר של המקרא.

בבחירת המלים אין כל קריטריון דקדוקי. כל הערכים הם פעלים ושמות.

למשל: "וישחק חמס אנה תגריר ותעריה וכשף מן..." (1572). וראה גם 1972; 1273; 1074; 2074; 874; 475; 975. על התהוותה של אן זו, ראה ד"צ פנעט ב"ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה", יב, עמ' 141–153, וכן בלאו, סעיף 359. הדוגמות המובאות בשני המקומות הללו הן של "אן" אחרי שם זקק בלתי-מידע בלבד, וה"אן" היא ללא כינוי דבוק (שכן נתהוותה מ"תנוין"). דוגמה ל"אן" עם כינוי דבוק, כמו בחיבורנו פאן, מובאת ע"י בלאו ב"תריבין" כה, תשט"ז, עמ' 27, הע' 1 (ורק דוגמה אחת!).

2. ה ש י ט ה : הדגם הרגיל של ערך: המלה "נגזרת" (= "ישתק") ממלה אחרת או מכמה אחרות. אין הפונה, שמלה אחת (=מלת הערך) היא מלה משנית, ושאר המלים הן היסודיות, המקוריות, אלא שפירוש המלה עולה מתוך האחרות — הדומות בצורה ובמשמעות — וכולן יחד הן "אחיות". ואכן, גם מחברים אחרים משתמשים במלה הערבית "אשתק" במשמעות זו³⁵. שם חיבורנו — "אלאחרף אלתי להא אשתקאקאת" — מופיר אמנם בצלולו את חיבורו של בן בלעם "כתאב אלאפעאל אלמשתק מן אלאסמא", אולם בספרו זה של בן בלעם יש ל"אשתק" משמעות של היגזרות ממש, בכיוון אחד: הפועל נגזר מן השם³⁶.

מחברנו משתמש בעשרים ושישה ערכים בשיטה דלעיל: (המלה) "ישתק" מן (מלה או מלים) — ויוצאים מפלל זה רק שני ערכים: "חכלילי" (17), שם הוא אומר, כי אין דומה לה, ויש ללמוד עליה מעצמה³⁷, ו"יקב" (28), שבה מטרתו אינה לבאר אותה לפי "אחיותיה", אלא להבחין בינה לבין "גת". השיטה הזו, כלומר ביאור מלה לפי "אחיותיה", הייתה אופיינית לדור הראשונים שלפני חיוג: בן קריש, אלפאסי ומנחם. דברים נוספים המקרבים אותו לשיטותיהם:

בשלושה ערכים המחבר מציין, כי משמעות מלות הערך שונות ממשמעות מלים דומות להן, כלומר מעין שיטה הפוכה לשיטתו העיקרית: "יודוך" (14) אינה מעניין תודה ושבח אלא מעניין ציות; "תאנת" (20) משמעה גבול התכלית, ואינה מעניין תאוה; "נויר (אחיו)" (21) משמעה שפע, ואינה מעניין הינזרות. דרך זו והה לדרכי ההסבר של בן קריש ב"רסאלה"; אחרי ה"נוסחה": "ולא ינסב אלי . . ." (= ואינה מתייחסת אל . . .), של אלפאסי, אחרי ה"נוסחה": "ולנא . . ." (= ויש לנו . . .), ושל מנחם — ה"מחלקות" ב"מחברת" שלו³⁸.

כמו אצלם קיים אצלו עירוב גזרות, האופייני לדור שלפני חיוג: "רַט" — "רַטני" (3); "רַקְרַק" — "רַקְרַק" (7); "מְכַרְתִּיהֶם" — "מְכַרְ" (12); "רַקְתִּיהֶם" — "רַקְתִּיהֶם" (16); "רַבּוּ" — "רַבֶּה" (18). וכן בהשוואה לערבית: "רַפּוּ" — "פּוּ" (19).

גם אצלו יש שיטות עזר לאישוש ביאוריו (לא בכל הערכים), שרובן מצויות אצל חלק מהם או אצל כולם (וראה בהערות לערכים השונים), ואלו הן:

35. חיוג/אלנתף (19): "לפטה התו מן דואת אלמחלין מן אלכניה אלתקילה מחל הקל ולם אגד להדא אלפעל אשתקאקא אצלא" (= המלה "התו" [ישע' יח, ה] היא מבעלי הפלל מן הבניין הפכד, כמו "הקל" [שם ח, כג], ולא מצאתי למלה זו היגזרות [כלומר: מלה בעלת אותו שורש] כלל). בן בלעם (45): "חויף . . . משתק מן . . .", ובתרגום העברי מתורגמת "משתק": "כמו", וראה שם, עמ' 49, הע' 3 ל"חזה".

36. ראה בן בלעם, 145.

37. דבר מוזר פשלעצמו, שכן יש במקרא חִלְלִיּוֹת, וראה בערך, הע' 1.

38. סקירה וניתוח של תופעה זו, ראה בן קריש (רסאלה, 78 ואילך).

I. חילופי עיצורים

בי"ת — מ"ם: בערך "ורבו" (18): "רבה" — "רמה".
 רי"ש — למ": בערך "וקרקר" (7): "וקרקר" — "התקלקלו"; "ארמנתיו" — אלמנתיו.
 שי"ן — שי"ן, סמ"ך³⁹: בערך "שחם" (5): "שחם" — "שחם", "שחם";
 "תפושו", "ופשו" — "פשה תפשה"; "שער", "שערים" — "שערים".
 מעניין לציין, כי לפי דבריו, רק בחילופי הרי"ש — למ"ד החילופים הם לשני הכיוונים: "... לאן אלרא ואללאם יתעאוצאן פי בעץ אחרוף ... " (= ... פי הרי"ש והלמ"ד מחליפות זו את זו בכמה מלים ...) (14–13ב71), ואילו בשניים האחרים החילופים הם רק בכיוון אחד: "... וקאמת אלבת מקאם אלמם" (= ... ובאה הבי"ת במקום המ"ם) (8ב73); "... פי איקאם אלשין מקאם אלסין" (= ... בבוא השי"ן במקום השי"ן) (22א71)⁴⁰.

II. משקלים שונים של שם אחד

בערך "הקבה" (9) המחבר מציג צמדי משקלים שונים של כמה שמות פדי להצביע על כך, ש"נגזרת" של שם מסוים יכולה להיות במשקל שונה ממנו. (נראה, כי יש לרשימות המסורה השפעה על הצגת המלים הללו על ידי המחבר. אלא שהוא אינו מזכיר אותן.) המחבר אינו מכנה תופעה זו "משקל שונה", אלא שוני של דיגוש — ריפוי: "קָבָה" — "קָבָה", "עֲנָבִים" — "עֲנָבִי" (במקרה זה אין מדובר במשקל שונה, אלא בצורת הנסמך דגושת הנו"ן); של מקום הטעם: "יִרְדָּ" — "יִרְדָּ" (נפרד לעומת נסמך, ואינו מתייחס לזה כלל); משקל שונה (אינו מקדים לכך הסבר, אלא "וכדלך" [= וכך גם], כאילו גם פאן ההבדל הוא במקום הטעם, ואין הדבר כך): "דָּגָה" — "דוּגָה"; "לָב" — "לָבָה" — "לָבָב"⁴¹.

III. הצגת נרדפים

בשני ערכים הוא מציג מלים עבריות נרדפות למלת הערך: "מכרותיהם" (12) — "מכר", "מכיר", "מודע", "מיודע", "רע", "מרע"; ובערך "פחז" (13) — "שוא", "כזב". על הרשימה הראשונה הוא מעיר, כי יש הבדל-מה בין משמעויות הנרדפים⁴².

IV. תקבולות

בכמה מקומות הוא מאשש את ביאורי המלים באמצעות תקבולות⁴³.

39. המחבר אינו מבחין בין שי"ן לסמ"ך, וראה ערך 5, הע' 1.

40. ראה ערך 18, הע' 1; ערך 7, הע' 2; ערך 5, הע' 4,3.

41. ראה ערך מס' 9, הע' 8–2.

42. ראה ערך מס' 12, הע' 2 וערך מס' 13, הע' 1.

43. ראה ערכים 1, הע' 1; 11, הע' 1; 18, הע' 2; 24, הע' 2; 26, הע' 3; 28, הע' 1.

V. "תיאום מלים"

בשני מקומות הוא מאשש את ביאורו למלה, לפי שהיא או נרדפת לה באה ליד מלה מסוימת אחרת. (המינוח "תיאום מלים" לקוח מבן קריש: "נסק אלכלאם". ראה הע' 3 לערך מס' 18). למשל: בערך "פחז" (13) הוא מציין, כי "פחז" ב"פחז פמים" היא מלשון "פזב", וזאת לפי "יכזבו מימיו", כלומר: שתייהן באות עם "מים", ולפיכך הן נרדפות⁴⁴.

VI. השואות לערבית

בשני ערכים המִחֲפֵר מִשֹּׁה את מלת הערך לערבית: "ירט" (3) — "ורטה"; "ויפזו" (19) — "פוז". בשני המקרים באה ההשואה לערבית לאחר הביאור, כלומר: לא פשיטה העיקרית לביאור, אלא רק כדי לאשש אותו. בערך זה הוא קובע פכלל, כי יש מלים עבריות רבות, שהן כמו בערבית, ומביא לצורך זה רשימה אלף-ביתית קצרה — מאל"ף עד יו"ד (ללא וי"ו). בסך הכול מושגות בחיבור שלוש-עשרה מלים לערבית, ואלה הן: "ירט", "ירטני" — בערך מס' 3; "ויפזו", "מפזו"; "אדמה"; "בעל"; "גלדי"; "דבלת"; "הלל (בן שחר)"; "זויות"; "וחלי"; "מטעני (חרב)"; "יקד יקוד" — בערך מס' 19. המחבר אינו מעיר דבר על חילופי יו"ד עברית — וא"ו ערבית⁴⁵.

VII. היקש דקדוקי

פעם אחת המחבר מאשש את ביאורו בשימוש הדקדוק (תורת הצורות), אך בלא לכנות את הדברים בשמם: בערך "תנואתי" (24), כדי להוכיח, שהיא קשורה ל"יניא", הוא מעיר: היגזרות "תנואה" מ"יניא" היא כמו "תבואה" מ"יביא", "תמורה" מ"ימיר", "תקופה" מ"יקף" ו"תנופה" מ"יניף". על עניין אחר, שאפשר לשייכו לתחום הדקדוק, המחבר מעיר בערך "חכלילי" (17): הצורות "חכלילי", "אסְרִי (לגפן)", "שכְנִי (סנה)" דומותיהן, עם זאת שהן "מלה צחה" (=לפטָה מפצחה) בקיום היו"ד (כלומר: צורות תקינות), הרי המשמעות היא כמו של אותן הצורות ללא היו"ד: "חכליל", "אסְר", "שוכְן" וכו'⁴⁶.

העתקת כתב-היד והתרגום לעברית

שיטת הההדרה

1. הנוסח הערבי מובא כמות שהוא על כל הסימנים המופיעים בו. לא הושלמו

44. ראה ערך מס' 13, הע' 1 וערך מס' 18, הע' 3.

45. ראה ערך מס' 3, הע' 3, וערך מס' 19, הע' 2, והע' 4-13.

46. ראה ערך מס' 17, הע' 3.

הנקודות המבחינות "חסרות", ולא תוקן דבר לפי הערבית הקלאסית. מספרי העמודים של כתב-היד הובאו בסוגריים מרופעים, וכן סומנו מספרי השורות. 2. התרגום לעברית נכתב מול הנוסח הערבי, שורה מול שורה. בתרגום הוספנו

את הדברים הבאים:

- א. לכל מובאה מן המקרא הובא מראה המקום.
- ב. קיצורי מלים עבריות ומלים חסרות הושלמו בין סוגריים עגולים.
- ג. מלות הערכים מוספרו מ-1 עד 28.
- ד. צירפנו הערות פירוש, וכן דברי מחברים אחרים מימי הביניים בנושאים הנדונים, מרב סעדיה גאון ועד רד"ק.

[71א]

המלים שיש להן נגזרות	1	אלאחרף אלתי להא אשתקאקאח°
[1] המלה וח"י נגזרת מן בשר חי, וירפאו וח"י,	2	ישתק לפטה וחי מן בשר חי וירפאו וחי:
וממנה דבריו יחינו מיומים° — יבריאנו, ירפאנו.	3	ומנה קולה יחינו מיומים יבריאנו ישפינא
וההוכחה, שהיא הבראה ורפוי, היא מדבריו לפני	4	ואלדליל עלי אנה ברו ושפי מן קולה קבל
כן: לכו ונשובה אל ה' כי הוא טרף וירפאנו	5	דלך לכו ונשובה אל יי כי הוא טרף וירפאנו
יך ויחב (שנו) יחינו מיומים°; כונתו בהבראה זו	6	יך ויחב יחינו מיומים: יעני בהדא אלברו
תיקון השבר בחורבן ירושלים פעמיים, והחייאתה	7	גבר אלכסר פי כראב אלקדס מרתין ואחיאה
בשלישית, והיא: ביום השלישי יקימנו ונחיה	8	פי אלתאלתה הו ביום השלישי יקימנו ונחיה
לפניו° [2] עלי באר ענו לה° — שירו!	9	לפניו: ° עלי באר ענו לה ג'נו.
ענו לה נגזרת מן ענו לה בתודה°	10	וישתק ענו לה מן ענו ליי בתודה
ומן ותען להם מרים° ומן קול ענות אנכי	11	ומן ותען להם מרים ומן קול ענות אנכי
שמע° ומן וענתה שמה כימי נעוריה°.	12	שמע: ומן וענתה שמה כימי נעוריה °

[1] א. במד' כא, ח ב. ויק' יג, י ג. יחז' מז, ט ד. הושע ו, ב ה. שם שם, א-ב ו. שם שם, ב 1. אישוש הפירוש לפי התקבולת: "וירפאנו", "ויחבשנו" — "יחינו". 2. "חיה" מעניין רפואה כבר ביאר רס"ג בביאורו ל"תפסיר" ל"עץ החיים" (ברא' ג, כב), ראה הרפכי, "הקדם" שנה א', עמ' 160; רצהבי, "סיני" כ, עמ' עד, וכן אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 40. משמעות זו מציינים גם אלפאסי (539-540), מנחם (87), ריב"ג/מסתלחק (142-143) (מבקר את חיוג על ששכח משמעות זו), וראה גם רש"י לבמד' כא, ח, ראב"ע להושע ו, ב ופרחון.

[2] א. במד' כא, יז ב. תהל' קמז, ג. שמות טו, כא ד. שם לב, יח ה. הושע ב, יז 1. כמו מחברנו, מעניין שירה, מפרשים אלפאסי (409) ורד"ק, אך קושרים למשמעות של "להשיב". מנחם (134ב): "... ענין נגינות הם". חיוג/יסטוב (196) מביא מלים אלה כמשמעות נפרדת. אחרים מפרשים רק חלק מהן מעניין שירה: רש"י לשמות טו, כא: "... ומרים אמרה שירה"; אך לשמות לב, יח: "קול ענות ... לקול חירופין וגידופין המענין את נפש שומען ...". ראב"ע לשמות לב, יח ולהושע ב, יז מעניין שירה ונגינה; אך לתהל' קמז, מעניין "להשיב". לעומת כל אלה, מתרגם סעדיה בבמד' כא, יז ובשמות טו, כא:

[3] פי ירט הדרך —	13	כי ירט הדרך:
פי נפל לתהום, נתמלא בוץ ¹ . ירט נגזרת מן ועל	14	אד תנרס תנחל ישתק ירט מן ועל
ידי רשעים ירטנל — יפילני לתהום, יטילני לבוץ.	15	ידי רשעים ירטני יורטני יוחלני: ואלערב
הערכים מכנים את הבוץ: "ורטה" ^{2 3 4}	16	חסמי אלורטה וחלה °
[4] קרית חצות —	17	קרית חצות
עירת השוקים, נגזרת מדבריו: וחוצות	18	קריה אלאסואק ישתק מן קולה וחוצות
חשים לך בדמשק ¹ . [5] שחם העין	19	חשים לך בדמשק: שחם העין

"תגאובו" ו"פאגאבתהם" — מלשון "להשיב". דונש בהשגותיו עליו(39) מתנגד לפירוש זה, ומפרש מעניין שבח.

[3] א. במד' כב, לב ב. איוב טז, יא 1. הדרך. גם בערבית השם "טריק" (=דרך) הוא זר¹. רס"ג מתרגם בנקבה: "... תורטת אלטריק" (וראה להלן, הע' 3). 2. בכתב-יד: "חסמי אלורטה וחלה" (=מכנים את "אלורטה" בוץ, ותוקן בשוליים הימניים באותיות ערביות: "חסמי אלוחלה ורטה" (=מכנים את הבוץ "ורטה"), תיקון ההולם את פונת המחבר — השואת "ירט" ל"ורטה". 3. "ורטה" — בור שחת, אבדון, צרה. זוהי, כמובן, השואה מפורשת לערבית (מתעלם מן החילוף יו"ד—וא"ו). דוגמה נוספת של השואה לערבית, ראה בערך מס' 19, וראה במבוא VI2b. בן ברון(63) מושה אף הוא לערבית את שתי המלים (וראה להלן, הע' 4). בשורש ערבי זה מתגמשים את שתי המלים (ללא השואה מפורשת) רס"ג, אלפאסי(607) וכן בהערות של כתב-יד רואן לריב"ג. אפשר, פי נתפון רס"ג להשוות לערבית, שפן בביאורו ל"תפסיר" לאיוב טז, יא הוא פותב: "יקולון אלנאס פלאן פי ורטה אי אנה פי וסט בליה" (=האנשים אומרים: "פלוני ב'ורטה", כלומר: הוא נתפון צרה"). 4. המחברים האחרים נחלקים באשר לשורש ולמשמעות. באשר לשורש, מובן מאליו, פי אלפאסי ומנחם (הדור שלפני חיוג) מציגים את שתי המלים ב"רט". ריב"ג ב"ירט" (ומעיר, פי "ירט" — פועל עומד, ו"ירטני" — יוצא). ראב"ע: "ירט הדרך" — "ירט", ואילו "ירטני" — "רט", אך למרות זאת משמעם זהה. פרחון: "ירט" (אך ראה להלן). רד"ק: "ירט"; אך בשם "יש אומרים": "ירטני" — "רטה". באשר למשמעות: רס"ג ואלפאסי — כמו מחברנו, וכן כותב ההערות לכתב-יד רואן בריב"ג (ראה לעיל, הע' 3). בן ברון מושה לערבית כמו מחברנו (ראה לעיל, הע' 3), אך מבאר: "כדעני אלטריק" (=הדרך הונתה אותו). הוא מציין, פי "ורטה" היא "בליה", ולכן נראה, פי היה לפניו תרגומו של רס"ג (ראה לעיל, הע' 3). ראב"ע לבמד' כב, לב מבאר: "עוות"; ורד"ק בדומה לזה: "שטה" (=סטח). רש"י — מלשון "רטט", כלומר: פחד, חרדה, ומביא לאישוש פירושו זה את חז"ל, שדרשו את "ירט" פנוטריקון (שבת קה ע"א): "יראה ראתה נטתה". ל"ירטני" הוא מעלה אפשרות נוספת: "ע"י רשעים ירטני מפייס ומנחם אותי ע"י רשעים שאינן אלא מקניטים". פרחון קובע חילופי ט"ח—דל"ת, כלומר: לשון ירידה.

[4] א. במד' כב, לט ב. מל"א כ, לד 1. "חוץ" במשמעות "שוק" מפרשים גם רוב המחברים, ואולם הם מביאים רק את "וחוצות חשים לך", ואת "מחוץ האופים" (ירמ' לז, כא) — כך בן קריש (איגרת, נו), אלפאסי(528) (אך ראה להלן), רש"י לירמ' לז, כא, ריב"ג, פרחון (רק "וחוצות"), רד"ק ובן פלעם(41). את "קרית חצות" מתרגם רס"ג: "קרית חצות", כלומר פשם פרטי; וכך גם ראב"ע. אלפאסי(528) מפרש (פאפשרות) כמו מחברנו: "קריה אלאסואק". רש"י כמו מחברנו: "עיר מלאה שוקים" ...

[5] א. במד' כג, ג ב. איכה ג, ח ג. יחו' כח, ד. ויק' יג, כב ה. ירמ' נ, יא ו.

גזרת מן שותם תפלת ¹ , ומן כל סתום ¹ לא	20	ישתק מן שותם תפלתו ומן כל סתום לא
עמומ ² — כל ידיעה חבויה לא נסתרה ממך ² .	21	עמומו כל עלם מכפי לם יגיב ענן:
ושום לזה בבוא השי"ן במקום השי"ן	22	ונטיר דלך פי איקאם אלשין מקאם אלסין
[471]		
דבריו ואם פשה תפשה ³ , ואמר בשי"ן: כי	1	קולה ואם פשה תפשה: וקאל באלשין כי
תפשו ⁴ ; ופשו פרשיו — פולן: התפורות ³ .	2	תפשו ופשו פרשיו כלהא אנתשאר:
וכן נאמר בשי"ן: לא שערום ⁵ , ונאמר בשי"ן:	3	וכדלך קיל באלסין לא שערום וקיל באלשין
כי כמו שער בנפשו ⁶ ; מאה שערים ⁵ ,	4	כי כמו שער בנפשו מאה שערים
וכולן: לחוש בדבר מן המחשבות ⁴ .	5	וכלהא אשעאר אלשי מן אלטנון °
[6] יגרם ⁶ — ירסק, יפורר, ינפץ.	6	יגרם יתשם יפתח יפרפר
גזרת מן ושתית אתה ומצית ואת חרשיה	7	ישתק מן ושתית אתה ומצית ואת חרשיה
תגרמ ⁷ — את חרסיה תפורר. וממנה חמור	8	תגרמי פכארהא תפתתי: ומנה חמור
גרם ⁸ : לא גרמו לבקר ⁹ ; אל גרם המעלות ⁹ ,	9	גרם לא גרמו לבקר: אל גרם המעלות
פולן: לפורר ולשבור ¹ .	10	כלה תפתית ותכסיר °
[7] המלה וקרקר ¹⁰ גזרת מן לילה עצמי נקר	11	ישתק לפטה וקרקר מן לילה עצמי נקר
מעלי ¹¹ , וממנה גם וכל הגבעות התקלקלי —	12	מעלי: ומנה איצא וכל הגבעות התקלקלו

חבק' א. ח. ז. דבר' לב, יז. ח. משלי כג, ט. ברא' כו, יב. 1. פלומר: בחילופי שי"ן-שי"ן, סמ"ך, וראה במבוא, 12. הוא מתייחס לשי"ן ולסמ"ך פלאות אחת. רוב המחברים נוהגים כך, אם כי בגוונים שונים: בן קריש (איגרת, ע) משוה את "כרשו" (ירמ' נא, לד) ל"כרס" (חולין ג, א), וכן מביא (שם, קלו) את "שכין" (משלי כג, ב) בפרק האות סמ"ך, ולעומת זאת (שם, קס) את "הסתו" (ש"ה ש ב, יא) באות שי"ן. יצוין, כי פעם אחת הוא מבחין ביניהן (שם, טז): "אסק" (תהלי קלט, ח) שזנת משמעות מ"שיק" (ישע' מד, טו) מאחר שהראשונה בסמ"ך, ואילו השנייה בשי"ן. אלפאסי(351) ודונש בהשגות על מנחם(95א) מציגים רשימת מלים הנכתבות הן בשי"ן והן בסמ"ך. מנחם(350) מתנגד לחילופים אלה (ולחילופי אותיות בכלל), אך במקום אחר, בערך "פס" (143ב) מעיר: "ברוב המקומות ענין אחד לשניהם". וראה גם אלוני במהדורתו לאגרון של רס"ג(43), רש"י וראב"ע לאיכה ג, ח, רד"ק בערך "סתם" ובן בלעם(70), בערך "שכר". 2. נחלקו המחברים על פירוש מלה זו: בן קריש (איגרת, קפו) ואלפאסי(712ב) מפרשים כמו מחברנו בחילופי שי"ן-סמ"ך, ואילו רס"ג מתרגם: "אלחדיד אלבצר" (=פעל מבט חד), ואף מנחם(183ב) בדומה לזה: "ענין ראה", ריב"ג — בעל עין פתוחה, לפי המשנה (עבודה זרה פ"ה, מ"ג): "כדי שישתום ויסתום", ובעקבותיו גם פרחון ורד"ק. כך גם ראב"ע: "הפך סתום". רש"י מפרש מעין פירוש של פשרה: "עינו נקורה ומוצאת לחון וחור שלה נראה פתוח", פלומר: "שתם"=פתוח, אך אינו רואה בעינו. 3. כך גם בן קריש (איגרת, קפה) ואלפאסי(487ב). 4. כך גם בן קריש (איגרת, קפה) ואלפאסי(444).

[6] א. במד' כד, ב. יחז' כג, לד. ג. ברא' מט, יד. ד. צפנ' ג, ה. מל"ב ט, יג. 1. פמזהו מפרשים בן קריש(איגרת, כח) ומנחם(59) בניגוד ל"גרמיו"(איוב מ, ח) — עצמות. פל השאר מקשרים את פולן, כולל "גרמיו", לעניין עצם. רש"י לצפנ' ג, מבקר את מנחם: "מנחם פתר בו לשון שכירה... ואני אומר ל' (=לשון) עצם הוא...".

[7] א. במד' כד, יז. ב. איוב ל, יז. ג. ירמ' ד, כד. ד. עמוס ו, ח. ה. יחז' יט, ז. 1. פמזהו מביאים את "וקרקר" ו"נקר" יחד אלפאסי(572ב) ורש"י לשני הפסוקים האלה.

הודעונו, התנודדו, שכן הרי"ש והלמ"ד	13	תולולת תקלקלת לאן אלרא ואללאם
מחליפות זו את זו בכמה מלים, כגון ארמנתי"ר —	14	יתעאוצאן פי בעץ אחרוף מחל ארמנתי
וידע אלמנתי ^{3,2} .	15	וידע אלמנתי °
[8] פי אם יהיה לבער קין ^א .	15	כי אם יהיה לבער קין:
המלה לבער נגזרת מן הסר משוכתו וה(יה)	16	ישתק לפטה לבער מן הסר משוכתו וה
לבער ^{ב1} . [9] המלה הקבה ^א ואל	17	לבער: ישתק לפטה הקבה ואל
קבתה ^ג נגזרת מן והלחיים והקבה ^ה , והיא הקבה	18	קבתה מן והלחיים והקבה והי אלמדה
של האדם והקבה של הבהמה ^{ה1} .	19	מן אלאנסאן ואלקבה מן אלבהימה °

לעומתם, ריב"ג ובעקבותיו פרחון ורד"ק מביאים את "נקר" בפורש "נקר", ואינם קושרים כל קשר ביניה לבין "וקרקר". "וקרקר" מופיעה אצל ריב"ג במרובעים, בסוף האות קו"ף, ומושית ללשון חז"ל: "קרקרותיהן" (פלים פ"ב, מ"ב). הוא מביא בשם "גאון" [בפירוש הגאונים לטהרות, מהדורת י"נ עפשטיין, עמ' 9. — ש"א], שפירש: "קרקרותיהן" — התחתיות שלהן, ולפי זה "וקרקר" פירושה: לעשות את העליון תחתון, כלומר: להרוס. פרחון: מעניין הרס. רד"ק מביאה גם במרובעים וגם ב"קיר": "... וענינם הריסת הקיר כמו שהוא משרש — מסיר השרש. כן מקרקר הורס הקיר". 2. פירוש זה, "קרקר" = "התקלקלו" בחילופי רי"ש-למ"ד מצוי אצל אברהם הבבלי: Abraham Ha-babli, appendice a la notice sur la lexicographie hébraïque [extrait n° 6 de l'année 1863 du Journal Asiaticque, עמ' 22. 3. חילופי רי"ש-למ"ד מצויים אצל מחברים שונים: רס"ג מתרגם את "אלמנותיו": "ארובה" (= ארמונות); בן קריש (איגרת, כו, כח; עב) מציג כמה חילופים כאלה, ובכללם חילוף זה. כך גם אלפאסי (443) ואברהם הבבלי (22) (ראה לעיל, הע' 2). מנחם אינו פותח זאת במפורש (וראה לעיל, ערך מס' 5, הע' 1), אך ב"ארמון" (34): "... אלמון וארמון. ... קרובים זה מזה". רש"י ליחז' יט, ז מבאר "אלמנתי" בפשוטו, ומביא את הפירוש "ארמנתי" בשם "יש אומרים". ריב"ג מפרש ארמון, וכך גם פרחון. רד"ק מבאר מעניין אלמנה. הוא מסכים גם לאפשרות שפירושה "ארמנתי", אבל לא בחילופי למ"ד-רי"ש, "כי לא יתחלפו כי אם אותיות אהו"י".

[8] א. במד' כד, כב ב. ישע' ה, 1. זהו הערך היחיד בחיבור, שהמחבר אינו מבאר אותו, אלא מסתפק בהבאת "נגזרת" שלו. לפי קרבת ביאוריו לביאורי הראשונים, נראה להניח, כי התכוון לומר, ששתייהן מעניין הסרה, נטישה, הפקדה, — כך אלפאסי (254–255). שאר המחברים מבחינים: "לבער קין" — עניין הכרתה, נטישה, הפקדה; ואילו "והיה לבער" — מרעה. ראה רס"ג בתרגומו לשני הפסוקים, רש"י לשניהם, ריב"ג, פרחון, רד"ק וכן בלעם (153).

[9] א. במד' כה, ב. שם ג. דבר' יח, ג. ד. ברא' מ, ה. דבר' לב, ו. ויק' כה, ז. שמות אה, ח. ברא' לב, ג. ט. ירמ' לא, יח. י. יחז' כד, יא. במד' יא, יב. עמוס ד, ב. יג. דבר' תיז, יד. יחז' טז, 1. כלומר: "הקבה" ו"קבתה" — של האדם, ו"הקבה" — של הבהמה. נחלקו המחברים על "קבה" ו"קבתה": בן קריש (איגרת, קמה) כמו מחברנו — שתייהן קבה שבגוף. (כ"ץ, שם הע' 1, מתקן את כתב-היד לפי ריב"ג ואחרים, שלא לצורך). ראב"ע — שתייהן אוהל, אך מביא בשם "יש אומרים", פי "קבתה" — קבה שבגוף. רד"ק — שתייהן אוהל, אך "קבתה" אולי קבה שבגוף, "כתרגומו במעאהא". כל שאר המחברים מבארים את "הקבה": אוהל, ואת "קבתה" — האבר שבגוף. ראה רס"ג, אלפאסי (535), מנחם (153א), רש"י, ריב"ג ופרחון. באשר לפירוש של מחברנו ושל בן קריש, ראה מאנדלקרן בקונקורדנציה: "יש מסרסין וקורין: וידקר את שניהם את איש ישראל

ובאשר להבדל שבין קָהָה וקָהָה	20	ואמא אכתלאף מא בין קָהָה וקָהָה מן
פדיגוש ובריפוי, הרי יש כמו זה הרבה	21	אלתשריד ואלתכפיף פלנא מתל דלך כחיר
בלשון, כגון: עֲנָבִים ¹ בריפוי הנו"ן ועֲנָבִי	22	פי אללגה מתל ענבים בתכפיף אלנון ועֲנָבִי
[72א]		
רוש"י ועֲנָבִי נזיריך ² פדיגוש הנו"ן ³ .	1	רוש וענבי נזירך בתשריד אלנון
וכמו ההבדל בין יֶרֶךְ ויָרֵךְ: יוצאי יָרֵךְ	2	ומתל אכתלאף יָרֵךְ ויָרֵךְ יוצאי יָרֵךְ
יעקב ⁴ בהעמדת היו"ד — על כף הַיָּרֵךְ ⁵	3	יעקב בתוקיף אליד על כף הַיָּרֵךְ
בהעמדת הרי"ש, ושתייהן: יָרֵךְ. וכן גם	4	בתוקיף אֶלְרִיש וכלאהמא ורֵךְ: וכדלך
ספקתי על יָרֵךְ ⁶ ; כל נתח טוב יָרֵךְ וכתף	5	ספקתי על יָרֵךְ: כל נתח טוב יָרֵךְ וכתף
בהעמדת הרי"ש ⁷ . וכמוה דָּגָה ודוּגָה:	6	בתוקיף אלריש: ומתלה דגה ודוגה:
זכרנו את הַדָּגָה ⁸ — ואחריתכן בסירות דוּגָה ⁹ ,	7	זכרנו את הדגה: ואחריתכן בסירות דוגה:
ושתייהן: דגים ⁵ . וכן גם לֵב וּלְבָה: ואמרת	8	וכליהמא סמך: וכדלך לֵב וּלְבָה: ואמרת
בְּלִבְךָ ¹⁰ — מה אמולה לְבָחך ¹¹ , ושתייהן:	9	בלבבך: מה אמולה לְבָחך: וכלאהמא
לב ⁷ . וכן גם קָהָה וקָהָה ⁸ .	10	קלב וכדלך קָהָה וקָהָה: °
[10] יתר שאת ⁸ נגזרת מן וישא משאת מאת	11	ישחק יתר שאת מן וישא משאת מאת
פניו ¹² ומן ותרב משאת בנימן ממשאת כלם	12	פניו ומן ותרב משאת בנימן ממשאת כלם
ומן ויתן משאת כיד המלך ¹³ ומן אם	13	ומן ויתן משאת כיד המלך: ומן אם
נשאת נשא לנר ¹⁴ , פול: מנות ומתנות ¹ .	14	נשאת נשא לנו כלה אסהם צלאת °
[11] חמס ⁸ , שהיא חשיפה, הפשטה	15	וישחק חמס אנה תגריד וחעריה
וגילוי נגזרת מן נגלו שוליך נחמסו עקביך ¹² ,	16	וכשף מן נגלו שוליך נחמסו עקביך:

אל הקבה ואת האשה וג' °. 3. רד"ק: "הדגש לתפארת". 4. פלומר: שוני במקום הטעם. המחבר אינו מתייחס כלל לנפרד-נסמך. רד"ק: "ירך... ובסמוך ירך יעקב בשש נקודות (= סגול-סגול)". 5. ריב"ג מציין, פי שתייהן באותה משמעות. רד"ק: "דגה... ובמשקל אחר... דוגה". 6. אינו מבחין בין "לב" ל"לבב" אלא בין זכר: "לב" ו"לבב" לבין נקבה: "לָבָה". 7. רד"ק: "לבב... ובהעדר ביי"ת כפולה לב... ובלשון נקבה... לבתך". 8. דעות שונות על השורש ועל המשקל של "קָהָה" ו"קָהָה", ראה ריב"ג ורד"ק.

[10] א. ברא' מט, ג. שם מג, לד. ג. שם ד. אסתר ב, יח. ה. שמו"ב יט, מג. 1. את "משאת" ו"נשאת" מפרשים פמו מחברנו רס"ג (ברא' מג, לד): "זלה" — מנת אוכל הניתנת פמתנה ליריד, אלפאסי (298), ריב"ג, בן בלעם (64), פרחון ורד"ק. מחברנו הוא היחיד, הקושר את "שאת" למשמעות זו. רס"ג מתרגם: "מפצל פי אלשרף" (= בעל יתרון בכבוד); ובדומה לזה רש"י: "ראוי היית להיות יתר על אחיך בכהונה לשון נשיאות כפים", ראב"ע: "ראוי היית ליתרון על הכל שתהיה נשיא" ורד"ק: "יתרון הגדולה והתוקף".

[11] א. ברא' מטה, ב. ירמ' יג, כב. ג. איכה ב, ו. 1. אישור הפירוש ע"י התקבולת: "נגלו... נחמסו...". 2. מחברנו מבאר את "פלי חמס": חרב שלופה (= גלוייה, חשופה), ראה בסוף הערך הבא. פירוש זה מיוחד לו. רס"ג מתרגם: "אלטלם" (= העושק), ורש"י מבאר אף הוא מעניין גולה. שאר המחברים אינם מזכירים את "פלי חמס". הם קושרים לשורש זה שתי משמעויות: הסרה ועושק, שהן אחת. ראה, למשל, אלפאסי (559-560). ריב"ג: פל המלים בשורש זה משמען "טלם" (= עושק), והוא מציין, פי "חמס" פוללת את

17	ומתלה ויחמס כגן שכו גרד סיאה	18	וכמזה ויחמס כגן שכו ¹ — חשף את גדרו, כגילוי גדר הגן ² .
18	ככשף סיאה אלגנאן: °	19	[12] מכרותיהם ^א , שהיא ידידות, שיתוף והסכמה, נגזרת מדבריו: ועתה אל
19	וישתק מכרותיהם אנה מצאדקה	20	תקחו כסף מאת מכריכם ^ב — עמיתכם, אשר התחברתם אתם והספמתם אתם, שהם ייחדו לכם
20	ומואטאה ואתפאק מן קולה ועתה אל	21	תקחו כסף מאת מכריכם ^ב — עמיתכם, אשר התחברתם אתם והספמתם אתם, שהם ייחדו לכם
21	תקחו כסף מאת מכריכם חרפאכם אלדין	22	ואטיתמוהם ואתפקתם מעהם עלי אן יכתצוכם
22	ואטיתמוהם ואתפקתם מעהם עלי אן יכתצוכם		

[72ב]

1	בעשורהם ופדא אבכארהם וגמיע	2	את מעשרותיהם ואת פדיון בכוריהם וכל הקדשיהם ולא לשאר הפהנים וזלחכם.
2	אקדאסהם דון סאיר אלכהנים גירכם:	3	ומזה דבריו: לבד ממכריו על האבות ¹ .
3	ומן דלך קולה לבד ממכריו על האבות:	4	וסוגי המלה הזאת: מכר ומכיר ומודע ומיודע ורע ומרע ² . מכר מן מאת מכרו ¹
4	ואנואע הדה אללפטה מכר ומכיר ומודע	5	מכיר מן (ו)אין (לי) מכירה ¹ : להכירני ¹ .
5	ומיודע ורע ומרע: מכר מן מאת מכרו	6	מודע מן ולנעמי מודע לאישה ¹ : הלוא בעז מדעתנו ¹ . מיודע מן אלופי ומידעי ¹ : מידעי מחשך ¹ :
6	מכיר מן אין מכיר להכירני: מודע	7	מן ולנעמי מודע לאישה: הלוא בעז מדעתנו
7	מן ולנעמי מודע לאישה: הלוא בעז מדעתנו	8	מיודע מן אלופי ומידעי ¹ : מידעי מחשך ¹ :
8	מיודע מן אלופי ומידעי: מידעי מחשך:		

המלים העבריות "עשק", "גזל" ו"גנבה". הוא משהו השואת משמעות מעניינת לערבית: "טלם" פירושה בערבית: הסרת דבר ממקומו וגם עושק, וכך גם "חמס" העברית. רד"ק על "חמסו תורת" (יחו' כב,כו): "... כאילו גזולה והסירה ממקומה ...".

[12] א. ברא' מטה, ב. מל"ב יב, ח. ג. דבר' יח, ד. מל"ב יב, ה. תהל' קמבה, ו. רות ב, ז. שם שם, א. ח. שם ג, ט. תהל' נה, יד. י. שם פח, יט. יא. איוב יט, יב. דבר' יג, יג. שמו"ב יג, יד. תהל' לח, יב. טו. שופ' יד, יא. טז. שם שם, כ. יז. ברא' לד, כה. 1. המחברים נחלקים בגיורת "מכרותיהם" ובמשמעה. רס"ג מתרגם: "פרצתהמא" (=דינם, חוקים), אבל בפירושו ל"תפסיר": "פרצתהם" (=גורלם, חלקם) (לפי הערת דרנפורג, שם). אלפאסי(ב129) — מלשון "פָּרָה" (=ארוחה). מנחם(100א) מביאה יחד עם "מכורותיך" (יחו' טז, ג) ועם "מכרו" (מל"ב יב, ו) ו"ממכריו" ומבאר: "לשון תולדות המה". חיוג/אלנתף(52) — נגזרת מ"מכורותיך". רש"י מעלה שתי אפשרויות: א. פלי זין, לפי היונית: "מכיר". ב. פמו "מכורותיך", לפי אוגקלוס. ריב"ג משהו לערבית: "מגזר" (בחילופי פ"ף—ג"ם, ללא פל הערה) = חיל, צבא. ראב"ע — פמו "מכורותיך", ומזכיר שלוש אפשרויות אחרות בשם "יש אומרים" (ואינן נראות לו): א. מן "הפרת פניהם" (ישע' גט), "ואיננו נכון בדקדוק" (פלומר: נכ"ר ולא מכ"ר). ב. פמו "תכרו מאתם" (דבר' ב,ו), "ואין תכרו פי אם מלשון חפירה". ג. מלשון מכירה. רד"ק — שתי אפשרויות: א. פמו "מכורותיך", שהיא פמו "מגוריהם" (ברא' לו, ז). ב. מיונית (פמו רש"י). ג. על "מכריכם" ו"ממכריו" נחלקו המחברים. מנחם הוא היחיד הקושר אותן ל"מכרותיהם" (ראה לעיל). 2. הבאת נרדפים עבריים ראה גם בערך "פחו" (13), וראה במבוא III2. גם מחברים אחרים מציגים נרדפים עבריים פאחת משיטות ביאוריהם: בן קריש (איגרת,לט) מציג שמונה נרדפים ל"חטר" (וראה שם גם עמ' נו: "חוץ", ועמ' נח: "אחטם"). אלפאסי בהקדמתו(11א) מציג את הנרדפות פ"סוג" מ"סוגי המלים", ובמקום אחר(192א) מציג שמונה-עשר(!) נרדפים: "מטה", "שבט", "בד" ... (וראה גם ב13; ב255; ב661). מנחם(257): "גנפיו",

ומידעי שכחוני ^א . רע מן או רעך אשר	9	ומידעי שכחוני: רע מן או רעך אשר
כנפשך ^ב ; ולאמנון רע ^ג ; אהבי ורעי ^ד .	10	כנפשך: ולאמנון רע: אהבי ורעי:
מרע מן שלשים מרעים ^ט ; למרעהו אשר	11	מרע מן שלשים מרעים למרעהו אשר
רעה לו ^ט . הסוגים האלה פולם הם	12	רעה לו: פהדה אלאנואע כלהא
ממין הידידות, העמיתות, הציות	13	מן גנס אלמצאדקה ואלמחארפה ואלמואתאה
וההתרועעות, ופירוש כל אחת מהן לפי מה	14	ואלמואלפה פתפסיר כל ואחד מנהא במא
שמתאים לה בערבית ³ בעניינה, ומה שמתאים	15	יליק בה מן אלערביה פי מענאה ומא יצלח
לה במקומה. ומה שמתאים מזה לכלי	16	לה פי מכאנה פאלדי יצלח מן דלך פי כלי
חמס מכרותיהם — חרב שלופה ⁴ , היא הספמתם	17	חמס מכרותיהם סיף מגרד אתפאקהמא
והתאמתם זה לזה. ולא תיאר את שניהם בכינוי	18	ואתלאפהמא ואנמא וצפהמא בהדא
זה אלא בשל המעשה שעשו בשכם וההגנה שהגנו על	19	אלנעת לפעלהמא פי שכם וחמיתהמא לדינה
דינה אחותם מבין שאר האחים, כי היא הייתה	20	אכתהמא מן גמיע אלאכוה לאנהא כאנת
אחותם לאב-אם, שהרי נאמר: ויקחו שני בני	21	שקיתהם פקאל ויקחו שני בני יעקב שמ'
יעקב שמ(עון) ולוי וגי ^ו	22	ולוי וג'
[13] ודבריו פחו כמים ^א	22	וקולה פחו כמים

[א73]

נגזרים מן בשקריהם ובפחזותם^ב; אנשים 1 ישתק מן בשקריהם ובפחזותם: אנשים

"אסמיו", "גנוזיו", "אוצרותיו" (וראה גם 67ב; 79א; 86ב; 112א; 130א; 153ב). דונש בהשגותיו על מנחם (א77): "... סרבים, קוצים, סלונים ... "שמותם במקרא כעשרי" ...". וראה גם בערך הבא, הע' 3, אלפאסי. 3. אין כאן השואה אטימולוגית לערבית. הפונה היא למלים הערביות השונות, שבאמצעותן ביאר את המלים העבריות הנידונות. 4. ראה הערך הקודם, הע' 2.

[13] א. ברא' מטד, ב. ירמ' כג, לב ג. שופ' טד, ד. משלי לח, ה. ישע' נח, יא. 1. פלומר: "פחו", "שוא" ו"כזב" — נרדפים, וראה בערך "מכרותיהם" (12), הע' 2. 2. פלומר: "פחו" ו"כזב" שוים, לפי ששניהם מופיעים יחד עם "מים". ראה הספר דומה בערך "ורבו" (18), וראה במבוא, ב 2 V. 3. נחלקו המחברים בפירושיהם: רס"ג מתרגם: "ואלאן בנהלה מן אלמא לא תפצל ... " (=ועתה אף בגמיעת מים לא יהיה לך יתרון), פלומר: אפילו בגמיעת מים, שהיא הפחותה במידות (כך מצטטים אותו ראב"ע ור' אברהם בן הרמב"ם, ראה הע' דרנבורג לרס"ג, בראשית מטד). אלפאסי (ב457) מבאר פמו מחברנו וימפרט: "פחו", "פחש", "כזב", "שקר" ו"בגד" הן באותה המשמעות (וראה בערך הקודם, הע' 2). ופירוש "פחו פמים": פמו שהמים משקרים בכך שהם עוברים ומשתנים ממקום למקום ... כך חלף ממך הפכוד ועבר לזולתך. הוא אף מסביר את הקשר שבין "מים" ל"כזב" פמו מחברנו. מנחם (141ב): "לשון מהרות", וכך גם רש"י: "... מהרת להראות כעסך", ומסתבר, פי נתפון לשיפול עיצורים: "חפז" (ראה הערת אליהו בחור בסוף רד"ק). ראב"ע: "ואין פחזים הפוך". ריב"ג מבאר מעניין בגידה. רד"ק: "... פחו כמים ... כלומר תנועה וקלות היצר היה לך כמים הנגרים ...". ראוי לציין, כי מחברנו וכן ראב"ע מפרשים "פחו" כפועל בצורת עבר נוכח (ראב"ע: "בעבור שפחות כמים"), ואינם מסבירים את חסרון התיי". לעומת זאת, קובע ריב"ג, כי "פחו" הוא שם הפועל (=אסם אלפעל), וכך גם רד"ק: "... והשם פחו כמים ...".

רקים ופוחזים, והוא שם משמות הכזב,	2	רקים ופוחזים והו אסם מן אסמא אלכדב
השקר והבגידה, כמו: שוא דובר כזב ¹⁷ . ודבריו	3	ואלזור ואלגדר מתל שוא דובר כזב פקולה
פחו פמים, כאילו אמר: כזבת כמים, כפי	4	פחו כמים כאנה קאל כזבת כמים נחו מא
שנאמר: וכמוצא מים אשר לא יכובו מימיו ^{3,2} .	5	קיל וכמוצא מים אשר לא יכובו מימיו
[14] יודוך אחיך ^א נגזרת	6	ישחק ידוך אחיך
מן כי חמת אדם תודך ² ; וגם אני אודך	7	מן כי חמת אדם תודך. וגם אני אודך:
כי תושיע לך ימינך ¹ . ואין היא מעניין	8	כי תושיע לך ימינך: וליס הו מן באב
התודה והשבח בסוג הזה, פי הדבר הראשון	9	אלשכר ואלחמד פי הדא אלפן לאן אול אמור
על יהודה — שהיו נשמעים לו בדעה ¹ , ולפיכך	10	יהודה כאנו ינקאדו לה פי אלראי פצארת
המלה יודוך היא. יישמעו לך אחיך ² .	11	לפטא יודוך ינקאדו לך אכותך:
[15] בני עליה ^א , שהיא צמחים צומחים, נגזרת	12	ישחק בני עליה אנה נבאח טאלע
מן ולא יעלה בה כל עשב ² , ומן והנה עלה	13	מן ולא יעלה בה כל עשב ומן והנה עלה
כלו קמשנים ¹ ; ועלה שמיר ושית ¹⁷ .	14	כלו קמשנים: ועלה שמיר ושית:
[16] יקתה עמים ^א נגזרת	15	ישחק יקתה עמים
מן תקהינה שניר ¹ , ופירושה: תקהינה שיני העמים ¹ .	16	מן תקהינה שניו ותפסירה תצרס אלשעוב:

[14] א. ברא' מט. ב. תהל' עזיא ג. איוב מיד 1. לפי המשך הפסוק: "... ישתחוו לך בני אביך". 2. את ההבחנה של מחברנו בין "להדות" מעניין שבח ובין "להדות" מעניין ציות מקיימים לבד ממנו גם מנחם (א62) (אם כי אינו מביא את "יודוך") ורד"ק: "... ענין השבח וההודאה. וענין אחר ... יודוך אחיך פירוש ידו לך שאתה ראוי למלוך עליהם". כל השאר מפרשים מעניין שבח בלבד: אלפאסי (א356), רש"י, ריב"ג ופרחון. רס"ג מתרגם בדומה לזה: "יסידונך" (= יתנו לך הוד מלכות), ובפירוש "לתפסיר": "ינשדונך" (= ישבחוך) (ראה הערת דרנבורג שם).

[15] א. ברא' מט. ב. דבר' כט, כב ג. משלי כד, לא ד ישע' הו 1. מחברנו הוא היחיד המבחין הבחנה חדה, וקובע, כי "עלה" בכמה פסוקים משמעה רק "צמח". שאר המחברים מתרגמים או מבארים בחלק מן הפסוקים המובאים כאן (ובאחרים) את "עלה" — צמח, אך בשום מקרה לא בהבחנה חדה כזאת. רס"ג מתרגם במשלי כד, לא ובישע' הו: "נבת" (= צמח), אך בברא' מט, ט הוא מתרגם בצורה חפשית: "... לאנך כלצת אבני מן אלקתל" (= כי הצלת את בני מן ההריגה), פלומר: במשמעות: העלית, וראה דוגש בהשגותיו על רס"ג (55). והשווה ראב"ע: "... ואם נפרשנו על דבר יוסף היה ראוי שיהיה תחת עלית העלית ...". אלפאסי (ב396–397) קובע, כי "עלה" הוא "עלו וארתפאע" (= התרוממות הצמחים). את "בני עלית" הוא מביא בסוג משנה אחר: "טלוע אלחרביה" (= עליית הגידול), והוא מתרגם: "מן אכל אלפריסה יא בני צעדת ונבתת" (= מאכילת הטרף, בני, עלית וצמחת). ריב"ג: "מטרף בני עלית מענאה כברת ונשאת ועטמת ...". (= פירושו: גדלת והתבגרת ועצמת ...). פרחון: "ינקת". רד"ק: "נתעלית במעלה גדולה או פירושו כשעלית מן הטרף ...".

[16] א. ברא' מט. ב. ירמ' לא, כט 1. נחלקו המחברים בפירושם למלה זו: רס"ג מתרגם: "... ואליה תגמע אלשעוב" (= ואליה יתקהלו העמים, ודוגש בהשגותיו עליו) (55) מתרגמו: "יתקהל עמים". רש"י בדומה לזה: "אסיפת העמים". אלפאסי (ב542) מבאר כמו מחברנו: "ולה תצרס אלשעוב יעני יגלבו ויכסרו" (= ולו יקהו שיני העמים, פלומר: ינוצחו

[17] חכלילי עינים ^א	17	חכלילי עינים
המלה הזאת היא מן המלים הבודדות הנדירות	18	הדה אלכלמה מן אלכלמאת אלמפרדה אלגריבה
בעברית, שאין דומה לה ¹ , ואין להסיק	19	פי אלעבראני אלתי לא נטיר להא ולא יסתדל
עליה אלא לפי עניינה, והיא עם זאת	20	עליהא אלא מן נוע מענאהא והי מע דלך
מלה צחה בקיום היו"ד בסופה,	21	לפטה מפצחה באתבאת אליוד פי אכרהא
כמו אסרי לגפך ² , פונתו: אסר ² ; ורצון	22	מתל אסרי לגפן: יריד אסר: ורצון
[73ב]		
שכני סנה ³ , כונתו: שוכן, וכמוה שכני	1	שכני סנה: יריד שוכן: ומתלה שכני
לבדד ⁴ ; שכני בחגוי סלע ⁵ ; הישבי בשמים ⁶ ,	2	לבדד: שכני בחגוי סלע: הישבי בשמים:
פונתו: היושב; מקימי מעפר דל ⁷ , פונתו	3	יריד היושב: מקימי מעפר דל יריד
מקים. וכך גם חכלילי, כונתו בזה חכליל	4	מקים: וכדלך חכלילי יריד בה חכליל
עינים ³ , ופירושה: בעל עיניים בהירות ⁴ בשל	5	עינים ותפסירה גול אלעינין מן דנאם
ההתמדה בשתיית היין.	6	אלשראב: °

ויישברו), והוא קושר אותה, כמובן, ל"תקהינה". גם מנחם מבאר כך, אך בלשון "ייתכן". שאר המחברים מבארים מעניין ציות: ריב"ג, בן ברון(62) (שניהם משווים לערכית). ראב"ע: " . . . שיסורו הגויים אל משמעתו". רד"ק: " . . . אלו ישמעון העמים". ראוי לציין, כי חלק מן המחברים תופשים את "יקהת" כצורת עתיד, ואחרים — פשם פעולה. רש"י וראב"ע אף מתייחסים לזה מפורשות: רש"י: " . . . שהיוד עיקר הוא ביסוד כמו יפעתך . . ."; ולעומתו ראב"ע: " . . . והיו"ד משרת לעתיד . . .". אצל מחברנו קשה לקבוע: "תצרס" יכולה להיות צורת המקור של הבניין החמישי: "קהיית שיני העמים", או עתיד סביל בבניין השני: "תקהינה שיני העמים", כפי שתרגמנו.

[17] א. בראשית מט, יב ב. שם שם, יא ג. דבר' לג, טז ד. מיכה ז, יד ה. עוב' ג ו. תהל' קנב, א ז. שם קג, ז 1. קביעתו זו מזורה, שכן מצוי במשלי כג, כט: "למי חכלילות עינים". 2. בכתב-היד מנוקד: קבוץ-חירק, דאי טעות מעתיק. 3. על יו"ד זו פותבים כמה מן המחברים, שהיא "נוספת": אלפאסי (34ב): "יוד אלתפכים" (= יו"ד הפיאור), כלומר: הגדלת המלה, פיאורה, ללא כל תוספת משמעות. מנחם (57ב) על "גנובתי" (ברא' לא, ט): " . . . היא לנועם המבטא". דונש בהשגותיו על רס"ג (5): "גנובתי . . . היוד יתירה היא". חיוג / אלנתף (21) על "חצבי" (ישע' כב, טז) ועל "שכני": " . . . אליא פיהמא זאידה . . . וגיראה כתיר" (= היו"ד בשתייה נוספת . . . וזולת הרבה). ריב"ג / רקמה (עו): " . . . ויוסיפו (= היו"ד) באחרית שמות הפועלים ואחרית המקורים . . .", וראה שם, הע' 4 של וילנסקי. וראה גם בן בלעם (168–169) ופרהון בערך "חכלילי". 4. "גול אלעינין" — אין נקודה על הגימ"ל, אך ברור, שהיא ח, כלומר: "גזל" = צת, בהיר, ולא "גזל" — תיניי אהבים. זהו פירוש המיוחד למחברנו. רס"ג מתרגם: "מזור אלעינין" (= בעל עינים פזולות), ואילו את "חכלילות עינים" (משלי כג, טז): "סכנה אלעיון" (= חוס העיניים), אך באגרונו: "חכלילות — אזוראר" (= פזילה). אלפאסי (54א) מתרגם לשני המקומות: "אזוראר", אך ממשיך ומפרש: "יעני חמרה אלעינין" (= כלומר: אדם העיניים). תופעה דומה אצל ריב"ג: "פסר פיה אזוראר" (= פירשו אותה פזילה), אך בן תבון מתרגם: "פרשו בו אדמומיות". לא מצאתי במילונים "אזוראר" במשמעות אדם, ונראה, כי אלפאסי ובן תבון פירשו לפי התוצאה של הפזילה — אדם (בעיניים)?). כל השאר מפרשים: אדם עיניים, מנחם (88א), רש"י (לשני המקומות), ראב"ע (כנ"ל), פרחון ורד"ק.

[18]	ורבוא ^א נגזרת	6	ישתק וְלָבו
מן ויהי רבה קשת ^ב , פונתו בה: רומה קשת ^ג ,		7	מן ויהי רבה קשת יריד בה רומה קשת
ובאה הבי"ת במקום המ"ס ¹ . וכמוה		8	וקאמת אלבת מקאם אלמם: ומתלה
השמיעו אל בבל רבים כל דרכי קשת חנו עליה		9	השמיעו אל בבל רבים כל דרכי קשת חנו עליה
סביב ² . ואיוב אמר: ויחנו סביב לאהל ³ ,		10	סביב וקאל איוב ויחנו סביב לאהל:
פונתו בזה: הקלעים המקיפים את המטרה,		11	יריד בדלך אלרמאה אלמחטיין חול אלמרמא
שכן הוא אמר: יסבו עלי רביו יפלה כליות ⁴ ,		12	לאנה קאל יסבו עלי רביו יפלה כליותי הו
זוהי משמעות ויחנו סביב לאהל ^{3,2} .		13	מעני ויחנו סביב לאהל: °
[19]	ויפזא ^א נגזרת	14	ישתק וּפְזוּ
מן הלשון הערבית והעברית ¹ , והיא בעברית		15	מן לגה ערבי ועבראני פהי מן אלעבראני
שמחה וששון, מדבריו: מפזו ומכרכר ² .		16	פרח וסרור מן קולה מפזו ומכרכר:
והיא בערבית "פוז" ^{3,2} . ויש עוד מלים מופלאות		17	והי מן אלערכי פוז כמא לנא גראיב כחירה

[18] א. ברא' מט, כג ב. שם כא, כ [ג. ירמ' ד, כט] ג. ירמ' ג, כט ד. איוב יט, יב ה. שם, טז יג 1. חילופים אלה מיוחדים למחברנו. פרחון (בשורש "רכב") אולי מצטט אותו: "וי"א רובה קשת כמו רומה". חילופי ביי"ת—מ"ם נדירים בביאורי המחברים. מצאתי רק דוגמה נוספת אחת, באחד מכתבי־היד של אלפאסי (110): "כמה" (תהל' סג, ב), מצטט בשם משה: פמו "ככה". 2. מאריך במובאה פדי לאשש את הפירוש באמצעות התקבולת: "רבים ... דרכי קשת". 3. כלומר: הנושא של "ויחנו" הוא "קלעים", "דרכי קשת" (= "רבים") לפי המלים "חנו", "סביב", "יסבו" המופיעות בפסוקים האחרים ליד "רבים", "רביו". הסבר לפי אותו עיקרון, ראה לעיל בערך "פחז" (13), הע' 2, וראה במבוא ב2V. ביאור לפי עיקרון זה מופיע אצל בן קריש (איגרת, סט): הוא טוען נגד המפרשים ב"השלך על ה' יהבך" (תהל' נה, כג) את "יהבך" = ייתן לך. טענתו: מול "נתן" (או נרדפת לה) בדגם פזה עומדת תמיד "שאל" ולא "השליך". הוא מכנה את התופעה: "נסק אלכלאם" (= תיאום המלים). 4. על "ורבוא" נחלקו המחברים. רס"ג מתרגם: "פכתרו" (= והרבו). רש"י: "נעשו לו אחיו אנשי ריב". כל השאר מקשרים אותה, כמו מחברנו, ל"רבה קשת", "רבים" ו"רביו", אולם ללא חילופי ביי"ת—מ"ם. אלפאסי (587–588) מוציא מפללך את "רבים" (לפיו: מעניין "הרבה"). הוא מתנגד לאלה שפירשו מעניין יריית חצים בשל היותה לצד "דרכי קשת" באותו פסוק (אולי הפונה למחברנו?).

[19] א. ברא' מט, כד ב. שמו"ב ו, טז ג. ברא' ד, ב ד. שמות כא, כב ה. איוב טז, טו ו. מל"ב, כז ז. ישע' יד, יב ח. זכר' ט, טו ט. משלי כה, יב י. ישע' יד, יט יא. שם י, טז 1. כלומר: היא קיימת בעברית ובערבית. 2. משהו ע"ע בעברית לע"ו בערבית, וראה בהקדמתנו, בסופה, וכן במבוא, ב 2. "פוז" = הישג, ניצחון, הצלחה (ולא: שמחה וששון). מלה זו מצויה בקוראן (סורה 4, פסוק 75): "... פאפוז פוזא עטימא". ריבלין מתרגם: "... ואשרתי אשר רב", תרגום הקרוב לפירושו של מחברנו, וראה ההערה הבאה. 3. רס"ג מתרגם: "... ופאזא דראעאה" (= זרועותיו הצליחו, ניצחו, השיגו). נראה בעליל, כי רס"ג בחר לתרגם במלה דומה לעברית, כלומר: מעין השואה לערבית. רוב המחברים קושרים בין "ויפזו" ל"מפזו", ומבארים: פעילות, חזקן: אלפאסי (ב345). ריב"ג, פרחון, ראב"ע ורד"ק. ואילו רש"י מפרש בעקבות אונקלוס: "... זו היא נתינת טבעת על ידו לשון זהב מופז ...". פרחון ורד"ק קושרים את "ויפזו" ל"פז". רד"ק: "... פז ... הוא הזהב הטוב המזוקק כי הוא חזק המזוקק ...". מנחם הוא היחיד המפריד בין "ויפזו" (אינו

רבות בעברית, והן ערביזות, כגון⁴: אדמה¹ — 18 עבראני והי ערבי מתל אדמה אדמה:

"אדמה"⁵,

וכגון: בעל האשה⁶ — "בעל אלמראה"⁶; עלי גלדי⁷ — 19
 "עלי גלדי"⁷; רבלת תאנים⁸ — "דבלה"⁸; (הי)לל בן 20
 שחר⁹ — "הלאלת אלסחר"⁹; וכגון: (כ)זויות מזבח¹⁰ 21
 "וזאיא אלמדבח"¹⁰, וכגון: וחלי כתם¹¹ — "חלי"¹¹, 22

[74א]

וכגון: מטעני חרב¹² — "מטעוני אלסיף"¹²; 1
 יקד יקוד¹³ — "וקד וקודא"¹³. 2
 [20] עד תאות¹⁴, שהיא 3
 גבול התכלית, נגזרת מן תתאו לבוא חמת¹⁵, 4
 ומן והתאוייתם לכם לגבול קדמה¹⁶. 5
 ואין היא מסוג התאוות, כי יעקב אבינו, 6
 עליו השלום, איתנותו פאיתנות ההרים והסלעים 7
 שאין לעקרם¹⁷. 8
 [21] נזיר אחיו¹⁸, שהיא שפע, 9
 נגזרת מן ענבי נזיר¹⁹, ומן גזי נזר²⁰. 10
 ומתל מטעני חרב: מטעוני אלסיף²¹ °
 יקד יקוד וקוד וקודא: °
 וישתק עד תאות:
 אנהא חרוד אלמנתהא מן תתאו לבוא חמת
 ומן והתאוייתם לכם לגבול קדמה:
 וליס הו מן גנס אלשהואת לאן יעקב אבינו
 עליה אלסל תבאתה כתבאת אלגבאל ואלכרא
 אלראסיאת:
 וישתק נזיר אחיו
 אנה גמה מן ענבי נזיר ומן גזי נזר:

מבאר) לבין "מפוז" — "ענין רקידה". 4. ההשוואות הן בסדר אלף-ביתי עד י"ד, בלי
 וי"ו. על השואה נוספת לערבית, ראה בערך "ירט" (3), וראה במבוא, VI2b. 5. "קרום
 פני האדמה". כך משוים גם בן קריש (איגרת, קא) ובן ברוך (28). 6. כך גם בן קריש
 (איגרת, קח) ובן ברוך (166). 7. "עוריי". כך גם בן קריש (איגרת, קיב), אלפאסי (327א),
 ריב"ג ורד"ק. 8. כך גם בן ברוך (168). 9. כך גם בן קריש (איגרת, קיח) ובן ברוך
 (29). 10. כך גם בן קריש (איגרת, קכ) (נשמט בהעזקה ברגיס-גלדברג). 11. כך
 תרגם רס"ג, וכך גם מפרש אלפאסי (549א). בן קריש (איגרת, סה-סו) מתנגד להשוואה זאת
 באמרו, כי "חלי" (= תכשיטים) בערבית הוא שם הפולל סוגים רבים, דכרי הפתוח "כמו
 חלאים" (שיה"ש ז, ב) מורים על דבר, שהוא סוג לעצמו (כלומר: אין משוים עצם מסוים
 לעצם כללי. וראה בהקדמתנו, ההוכחות, שהחיבור הזה אינו חלק מן
 ה"רסאלה". 12. כך גם בן קריש (איגרת, קכה), אלפאסי (18ב), דוגש בהשגותיו על מנחם
 (67; 268ב), בן ברוך (58) ורד"ק (בשם אביו). 13. כך גם בן קריש (איגרת, יח) ובן ברוך
 (62). מחברנו, וכן בן ברוך אינם מעירים דבר על חילופי יו"ד-וא"ו. בן קריש, לעומתם,
 מציין (איגרת, קנח), כי יש מלים עבריות ביו"ד תחילית, שבערבית הן בוא"ו.

[20] א. ברא' מט, כו ב. במד' לד, ח ג. שם שם, י 1. רס"ג מתרגם את
 "תאות": "אשתהי" (= התאוה, השתוקק), אך בשני המקומות האחרים בשורש "חדד" —
 מעניין גבול. שאר המחברים מפרשים כמו מחברנו את כל השלוש מעניין גבול: אלפאסי
 (718-719) (אינו מביא את "תאות"), מנחם (183א) (מביא את שלושות יחד ללא פירוש),
 ריב"ג (וראה גם ריב"ג / רקמה, 121), בן פלעם (23), פרחון ורד"ק.

[21] א. ברא' מט, כו ב. ויק' כה, ה ג. ירמ' ז, כט ד. במד' ו, ה. שם שם, ו ו.
 שם שם, ג ז. ברא' מט, כו; דבר' לג, טז 1. את "נזיר אחיו" מתרגם רס"ג: "נאסך"
 (= נזיר, פרוש), ובדומה לכך אלפאסי (504א): "מתגנב אלכטא" (= מתרחק, סר מן החטא),

ומן דלך סמי אלנוזיר בשערה אלמגמם	11	ומזה פונה הנזיר בשל שערו השופע
בקולה כל ימי אשר יזיר ליי קדוש יהיה	12	דבריו: כל ימי . . . אשר יזיר לה' קדוש יהיה
גדל פרע שער ראשו וליס אסם אלנוזיר	13	גדל פרע שער ראשו. ואין שם הנזיר
מן כל ימי הזירו לאן הזירו אגתנאבה	14	מן כל ימי הזירו, כי הזירו — התרחקותו
מן יין ושכר וגזיר דלך ואנמא קאל יעקב	15	מיין ושכר וזולתם. ולא אמרו יעקב
ומשה רבינו ליוסף עליהם אגמעין אלסלם	16	ומשה רבנו ליוסף, עליהם פולם השלום,
נזיר אחיו לאנא שריפתם כמא שרפת	17	נזיר אחיו, אלא מפני שהוא הנכבד שבהם, כפי
אלגמה עלי אלנבאת: °	18	שנכבדה השפעה על הצמחים ¹ .
וישתק אין כל	19	[22] אין פל, שהיא לא דבר.
אנה לא שי מן קולה ולרש אין כל: ותאמר	20	נגזרת מדבריו: ולרש אין פל; ותאמר
אין לשפחתך כל בבית: יש מתעשר ואין כל	21	אין לשפחתך כל בבית; יש מתעשר ואין פל —
מטרמד מתחלי באלגנא וליס ענדה שי	22	מתרברב ומתקשט בעושר, ואין בידו דבר,

[ב74]

מתרושש והון רב. ותם מתמסכן מתבאים	1	מתרושש והון רב ² — ויש המתראה מספן ועני,
וענדה מאל כתיר: ומנה ברך את אברהם	2	ויש לו הון רב. וממנה: ברך את אברהם
בכל. פי כל שי: ומנה כי חנני אלהים וכי	3	בכל — בכל דבר. וממנה: פי חנני אלהים וכי
יש-לי כל: ° אן קד רוקני אללה וענדי	4	יש לי כל ³ — הנה אלוהים פבר פרנס אותי, ויש לי
כל שי נעמה ואסעה ומנה קולה והמכו	5	פל דבר, רכוש נרחב, וממנה דבריו: והמכו
ככל יקפצון: ויצעפון מתל אדנא שי	6	ככל יקפצון ⁴ — ויחלשו דבר השפל ביותר,
יצמחלון: °	7	יימגל ⁵ .

וכן רש"י: "פרישה . . . שנבדל מאחיו", ורד"ק (כאפשרות): " . . . לפי שהוא מופרש מהם". פמו מחברנו מבאר ריב"ג: "מתוגהם וראיסהם", ובתרגום בן תנן: "מעוטר שבהם וראש לכלם". ריב"ג מבאר, פי המשמעות היסודית היא שער ארוך הדומה לעטרה. בן בלעם (62) במקור הערבי בדומה לריב"ג: "מתוגהם ושריפהם" (= מעוטר שבהם והנכבד שבהם). אך בתרגום העברי: "הגדול והגשני המעולה שבאחיו". פרחון בלשון "יש אומרים": "נזיר אחיו כתר אחיו . . .". באשר לשאר המובאות, אין המחברים מבחינים פמו מחברנו הבחנה חדה בין שפע שער לבין פרישות, היבדלות. יש הקושרים את פולן זו לזו, ויש המבחינים הבחנות שונות. אצל רד"ק יש מעין סיפום הקושר את כל המלים הללו אלה לאלה: " . . . גזי נורך . . . גידול השער יקרא נור . . . ופירוש ואת ענבי נזירך הענבים שפירשת מהם ולא התעסקת בהם בעבודה. ולפי שהנזיר לא יגלח שער ראשו אמרו לשער הארוך גזי נורך . . . והתאר ולקדקד נזיר אחיו כלומר ראש אחיו ומעוטר . . . ואפשר שיהיה נזיר אחיו מהענין הראשון לפי שהיה מופרש מהם".

[22] א. במד' יא, ו ב. שמו"ב יב, ג ג. מל"ב ד, ב ד. משלי יג, ז ה. שם ו. ברא' כד, א ז. שם לג, יא ח. איוב כד, כד 1. פמה מן המחברים מתרגמים או מבארים בחלק מן המובאות פמו מחברנו: "כל" = דבר. רס"ג (במד' יא, ו; משלי יג, ז; ברא' כד, א): "שי" (= דבר). אלפאסי (104) קובע למשמעות זו "מחלקה" נפרדת: " . . . ולנא כל אסם אלשי" (= . . . ויש "פל" — שם הדבר), ומביא את איוב כד, כד. ריב"ג מבאר את שמו"ב יב, ג ומל"ב ד, ב: "לא שי" (= אין דבר). רד"ק מסביר את התופעה רק בצירופים עם השלילה "אין פל": " . . . פרוש מאומה . . . ורוצה לומר במקומות אלה אפילו אחד מהכל".

23] תִּסְגָּר, שהיא: תיאסר, נגזרת	8	ישתק תִּסְגָּר אנהא תנסגן
מן ואִסְפוּ אספה אסירר על בור וסגרו	9	מן ואִסְפוּ אספה אסיר על בור וסגרו
על מסגרב — וייאסרו בבית הסוהר. וממנה:	10	על מסגר ויסגנו פי אלסגן: ומנה
ממסגרותיהם ¹ — מבתי הסוהר שלהם, מאורותיהם,	11	ממסגרותיהם מן מסאגנהם אגחארהם
מקומותיהם הנעולים ² .	12	מגאליקהם ³
[24] תנואתי ⁴ נגזרת	12	ישתק תנואתי
מן ולמה תניאון אל לב בני ישראל ⁵ — תסירו	13	מן ולמה תניאון את לב בני ישראל תוילון
את פונת ⁶ בני ישראל. וממנה: ואם הניא אביא	14	ניה בני אסראיל: ומנה ואם הניא אביה
אתה ⁷ : הניא מחשבות עמים ⁸ ; שמן ראש	15	אתה: הניא מחשבות עמים: שמן ראש
אל יני ראשי ⁹ — שמן הראש הנהדר לא	16	אל יני ראשי אלהן אלהאס אלפאכר לא
יוסר מראשי, פונתו זוה: תוכחות הישרים	17	יואיל ראסי יעני בדלך מואעט אלצאלחין
ומוסר הצדיקים, כאילו הם פושם השמנים	18	ואדב אלצדיקין כאנה טיב אלאדהאן
על ראש מקבל התוכחה והמוסר,	19	עלי ראס אלמועוט באלעטא ואלמודב באלאדב
לפי דבריו: יהלמני צדיק חסד ויוכיחני שמן	20	לקולה יהלמני צדיק חסד ויוכיחני שמן רא'
רא(ש) אל יני ראשי ^{3,2} , והיגזרות תנואה מן	21	אל יני ראשי: ואשתקאק תנואה מן יניא
יניא כמו תבואה ¹ מן יביא ² , תמורה ³ מן ימיר ⁴ ,	22	מתל תבואה מן יביא תמורה מן ימיר

[23] א. במד' יב, יד ב. ישע' כד, כב ג. תהל' יח, מו 1. אם פונת מחברנו להבחין בין מלים אלה לבין "סגר" במשמעות הרגילה, הרי הוא היחיד המבחין כך. כל השאר קושרים את פולן יחד, וחלקם מציין, שמעניין זה יש גם בית סוהר, כבלים, ראה: אלפאסי (ב 307-308), מנחם (215), ריב"ג, פרחון ("... כולן קרובים זה לזה") ורד"ק. על "ממסגרותיהם" חלוקות הדעות: בתי סוהר (כמו מחברנו) — רד"ק. כבלים — אלפאסי (ב 307-308), דונש בהשגות על מנחם (62), ריב"ג ופרחון.

[24] א. במד' יד, לד ב. שם לב, ז ג. שם לו, ד. תהל' לג, י ה. שם קמא, ה ו. שם ז. שם קז, לו ח. ויק' ד, לב ט. רות ד, ז (התמורה) י. ויק' כז, י יא. שמות לד, כב (תקופת) יב. איכה ג, ה (ויקף) יג. שמות כט, כד יד. ויק' ח, כז (וינף) 1. אפושטיין (502) קובע, פי יש כאן השואה לערבית: "תנואתי" — "ניה". אין לזה כל סימוכין. "ניה" מקבילה ל"לב" ולא ל"תניאון" (!). הוסף לזה, פי כאשר מחברנו משוה לערבית, הוא מציין זאת במפורש, ראה לעיל בערכים "ירט" (3) ו"ויפוז" (19). 2. מוכיח, פי "שמן" = "חסד" לפי התקבולת. 3. המחברים האחרים נחלקים בביאור מלים אלה. רק רש"י מבאר כמו מחברנו: "את תנואתי... לשון הסרה...". רס"ג מתרגם את "תנואתי": "אענאתי" (= הכפדתי, הבאתי במצוקה) ואת "תניאון": "תגבון" (= תרפכו, תיראו). אלפאסי (ב 245): "אלמנע ואלנהי" (= המניעה והאיסור). מנחם (לפי דונש, ראה להלן): שבירה. דונש בהשגותיו על מנחם (21) טוען נגדו: "אין פתרונו בלשון שבירה כי אם בלשון מניעה". ריב"ג מבאר בשלוש מלים: "אלכלאף ואלעציאן ואלמנע" (= הפרה, מרי, מניעה). בן ברון (169) בשם רב' האי: "יפגז קלב צאחבה ויגבנה" (= יחלק את לב חברו וייראהו). פרחון: להפר עצה. רד"ק קושר בין "שבר" ו"ביטול": "... ענינם ענין שבר הדברים והמשכות וביטולם". 4. הדוגמות הללו מעידות, פמוכן, על חשיבה דקדוקית. חלק מן המלים אינו מוצי במקרא פלשונו, ראה במראי המקום. זהו המקרה היחיד, שבו המחבר קושר בין מלות הערך בשיטה דקדוקית — היקש.

[75א]

תקופה ^א מן יקיף ^ב , תנופה ^ג מן יניף ^ד .	1	תקופה מן יקיף: תנופה מן יניף: °
[25] ויקח קרח ^א	2	ויקח קרח
ויקח התפלג, וקרח התבדל. ויקח כאן,	3	ותחנב קרח. ואעתול קרח ישתק ויקח
שהיא התבדלות והתפלגות, נגזרת מן קח	4	הנא אנה אעתואל ותחזיב מן קח
בידך מזה שלשים ¹ אנשים ² — יחד לך!	5	בידך מזה שלשה אנשים אעזל מעך:
וכמוה: ולקחת עמך עשרת ² אלפים ³ — ותייחד	6	ומתלה ולקחת עמך שלשת אלפים ותעזל
לך יי ³ אלפים, ויש זולתן הרבה. ואם	7	מעך ג' אלאף וגירהא כחיר: פאן
רוצה אתה, אמור על ויקח קרח — וקרח התפלג,	8	שית קלת פי ויקח קרח ותחזוב קרח
ואם רוצה אתה — וקרח התבדל ^{4,5} .	9	ואן שית ואעתול קרח: °
[26] פחים ^{1א} היא לוחות פח,	10	פחים הי אלצפאחי
ורקועי ² היא המרוקעים, המופים, נגזרת	11	ורקועי הי אלמטרקה אלמצרובה ישתק
מן וירקעו את פחי הזהב ¹ . ושורש ² של זה	12	מן וירקעו את פחי הזהב ואצל דלך
מן הכה בכפך ורקע ברגלך ¹ , ומן יען	13	מן הכה בכפך ורקע ברגלך. ומן יען
מחאך יד ורקעך ברגל ^{2,3,4} .	14	מחאך יד ורקעך ברגל: °
[27] פל פטרא ^א — כל מה שנבקע,	15	כל פטר כל מא אנפטר

[25] א. במד' טז, א. ב. ירמ' לח, י. ג. שופ' ד, ו. 1. בכתב-היד בטעות: "שלשה". 2. בכתב-היד: "שלשת" — גרירה מן הטעות (!) הקודמת. 3. בכתב היד: "ג", ראה ההערה הקודמת. 4. המחבר חוזר ומדגיש, כי "לקח" במובאות שהציג כאן משמעה "אעתול" = התבדל, הוציא עצמו מן הכלל, או: "תחזיב" = התפלג, הוציא עצמו מן הכלל והקים "מפלגה" משלו. 5. כמו מחברנו מבאר רש"י: "לקח את עצמו עם חבריו והתיעצו בזה הדבר . . .". השאר מפרשים באופנים שונים: רס"ג מתרגם: "ותקדם" (=ניגש, התקרב). אלפאסי (547ב) מתרגם: "אכד פי אלקחה" (= החל לנהוג בחוצפה, בייזות מצח). "אכד" פירושה: לקח, ועם מלת-היחס "ב" או "פי" = החל, וראה להלן ריב"ג. ריב"ג משה: השואה מעניינת לערבית (אולי בעקבות ביאורו של אלפאסי לעיל?): כפי ש"אכד" פירושה "לקח" — כפועל שלם, ו"החל" — כפועל עזר, כך גם "לקח" העברית היא בעלת שתי המשמעויות הללו. "ויקח" כאן היא במשמעות "החל", והפועל המשלים שלה הוא "ויקמו" בתחילת הפסוק הבא. כלומר: קרח . . . ודתן . . . ואבירים . . . החלו לקום לפני משה . . .". פרוחן משה ללשון חז"ל: "ויקח קרח כל' נשא עצה כמו נשא ונתן בדברים ובתלמוד אמרי שקלו וטרו פ' לקחו והניחו . . .".

[26] א. במד' יז, ג. ב. שם ג. שמות לט, ג. ד. יחז' ו, יא. ה. שם כה, ו. 1. אין זו מלת הערך. הוא מבאר אותה כדי לסייע להבנת מלת הערך "רקועי", הצמודה אליה. 2. בכתב-היד: "ואצל" (= ושורש, ויסוד, ועיקר). לפי שאינו מופיר כלל "שורש" במובן הדקדוקי בכל החיבור, וכן לפי המשך כאן, אין ספק, כי אין הפונה ל"שורש" המלה, אלא במשמעות: שורש העניין, יסודה של המשמעות הוא ב . . . 3. רוצה לומר: "רקע" = "הכה", "מחה" לפי התקבולות. 4. כל המחברים מבארים כך, ורובם מוסיפים למלים אלה גם את "רקיע". על מבנה הצירוף "רקועי פחים" מעיר בן בלעם (76): ". . . והוא הפוך, והיה ראוי להיות פחים רקועים . . .".

[27] א. במד' יח, טו. ב. תהי' כב, ח. ג. משלי יז, יד. ד. דה"ב כג, ח. ה. דה"א ט,

ואם רוצה אתה: כל מה שנסדק, כי ההיבקעות	16	ואן שית כל מא אנשק ואלאנפטאר
וההיסדקות — דבר אחד. וזה נגור מן יפטירו	17	וואלאנשקאק ואחד וישתק דלך מן יפטירו
בשפה ² — יפתח, יפסקו את פיותיהם בלעג	18	בשפה יפתחון יסקון אפואההם צחכא
ובשמחה לאיד. וממנה: פוטר מים ראשית מדוך ³ —	19	ושמאתה ומנה פוטר מים ראשית מדוך
נזי שפוחת ומשלח ⁴ מים על האנשים, הרי כבר	20	מן פתח ואטלאק אלמא עלי אלנאס פקד
החל במריבות. וממנה: כי לא פטר יהוידע ⁵ —	21	אבתדא באלכצום ומנה כי לא פטר יהוידע
לא שחרר. וממנה: פטורים ⁶ — משוחררים.	22	לם יטלק: ומנה פטורים מטלקין:

[75]

וממנה: מקלעת פקעים ופטורי צצים ¹ —	1	ומנה מקלעת פקעים ופטורי צצים:
בליטות מעגלות ופיתוחי בקיעה של	2	נאתיאת מדורה ופתוחאת תשקיק
לבלוכי ניצנים ² . [28] ועל היקב ³ נאמר	3	תורידאת מנזר ⁴ וקיל פי אליקב
השיקו היקבים ⁵ —	4	השיקו היקבים
הברכות, הבורות ישמעו קול פצפון, כי	5	נשח אלמואגל אלגבאב נשישא לאן
היין משמיע קול פצפון בעת חסיתו. וכמוהו	6	אלכמר ינש פי חין גליאנה ונטירה פי
לעניין קול הפצפון כמשק גבים שוקק בל, כקול	7	אלנשיש כמשק גבים שוקק בו: כנשיש
פצפון הארבה בכלי. וכמו גבים זאת,	8	אלגראד פי אלוזא ונטיר הדא אלגבים
שהיא ארבה, והנה יוצר גובי ⁷ , ודבריו	9	אנה גראד מן והנה יוצר גובי: וקולה
מנזריך כארבה וטפסריך כגובי ⁸ . ¹	10	מנזריך כארבה וטפסריך כגוב גובי
המלה יקב היא מאגר מים, ברכה,	11	ולפטא יקב הי חוץ והי מאגל
בור, וכל אלה אוצרים בתוכם את היין.	12	והי גב וכלהא יועא פיהא אלשראב
וממנה דבריו: ומגדל חננאל עד יקבי המלך ⁹ —	13	ומנה קולה ומגדל חננאל עד יקבי המלך

לג ו. מל"א ו, יח 1. בכתב-היד: "ואטלאק". מעל לטי"ת יש קו קטן, ובשוליים הימניים התיקין: "ואטלק", ההולם את הנוסח. 2. גם שאר המחברים מבארים: פתיחה, היבקעות, שחרור, שילוח... בן קריש (איגרת, פ-פא) מאריך בביאור שורש זה: הוא משוה את משמעות "פטר" ו"פתח" — לשתיהן משמעויות מקבילות: א. פתיחה, היבקעות; ב. שחרור, התרה.

[28] א. במד' יח, כז (היקב) ב. יואל ד, יג ג. ישע' לג, ד ד. עמוס ז, א ה. נחום ג, יז ו. זכר' יד, י ז. יואל ב, כד ח. משלי ג, י ט. ירמ' מח, לג י. ישע' טז, י יא. עמוס ט, יג יב. ישע' סג, ב 1. מאשש את הקביעה, ש"גבים", "גובי" משמען "ארבה", לפי התקבולת: "... פארבה... גובי". 2. כל דבריו עד לכאן הובאו כדי להוכיח, ש"יקב" הוא ברכה, מקום החסנת היין (שם הוא תוסס) והשמן, בניגוד ל"גת", שהיא מקום דריכת הענבים, וראה בהמשך. זהו הערך היחיד בחיבור, שאין פונת המחבר לבאר לפי "נגזרות" שול, אלא לציין את משמעו המדויק — הבחתו מ"גת", וראה להלן, הערה 4. 3. הקושי הוא: אם "יקב" הוא מקום החסנת היין, יטען הטוען: מדוע פתוב ש"דורכים" בו? כלומר: לפי זה "יקב" = "גת" (= שבה "דורכים"). תשובת מחברנו: "ביקבים" בפסוק זה אינה בתפקיד של תיאור מקום אלא היא לואי ל"יין", כלומר: הדורך לא ידרוך (ענבים על מנת ליצור) יין, אשר ביקבים. רד"ק בביאורו לפסוק זה פותר את הקושי באותו אופן, בהביאו כתובים נוספים,

ברכות היין וברכות השמן, לפי דבריו:	14	מואָל אלשראב ומואָל אלזית לקולה
והשיקו היקבים תירוש ויצהר ¹ , ונאמר:	15	והשיקו היקבים תירוש ויצהר וקיל
וימלאו אסמך שבע ותירוש יקבין	16	וימלאו אסמך שבע ותירוש יקבין
יפרוצו ² , ואמר: ויין מיקבים השבחתי.	17	יפרוצו: וקאל ויין מיקבים השבחתי:
ובאשר לדבריו: יין ביקבים לא ידרך הדרך,	18	ואמא קולה יין ביקבים לא ידרך הדרך
הרי כונתו בזה: יין אשר ביקבים,	19	פאנה יעני בה יין אשר ביקבים
פי היין אין אומרים עליו דריכה אלא	20	לאן אליין לא יסמא באלדריכה ואנמא
אומרים דריכה על הענבים, לפי דבריו:	21	יסמא באלדריכה אלענב לקולה
ודרך ענבים ³ ; ובגדיך כדרך בגת ⁴ .	22	ודרך ענבים. ובגדיך כדרך בגת

[א76]

נתפרר, אם כן, פי מקום הסחיטה איננו יקב, והיקב	1	פקד תבין אן אלמעצרה ליסת יקב ואליקב
איננו גת ולא פורה ^{4,3} .	2	ליס הו גת ולא פורה: °

מפתח א"ב של המלים המבוארות:

- תאות / תחאו; והתאיתם (20)
- לבער (קין) / (והיה) לבער (8)
- יגרם / תגרמי; (חמור) גרם; גרמו; גרם (המעלות) (6)
- (קרית) חצות / וחוצות (4)
- וחי / חי; וחי; יחינו (1)
- חכלילי (17)
- חמס / נחמסו; ויחמס (11)
- ידוך / תודך; אודך (14)
- (ה)יקב; היקבים; יקבי; היקבים; יקבין; מיקבים; ביקבים (28)
- יקהת / תקהינה (16)
- ירט / ירטיני (3)

המציגים תופעה תחבירית-סמנטית זו במקרא: פלומר, הפתוח מציינ לעתים כמושא ישרי לפועל יוצא את המוצר הסופי, ולא את מוצר-הביניים הנוצר ישירות מפעולת-הפועל, ובלשונו של רד"ק: "על שם סופו": "אמר על היין לא ידרך על שם סופו. כמו וטחני קמח (ישע' מז, ב). אפית על גחליו (שם מד. יט)". פלומר: וטחני (חיטה שממנה ייוצר) קמח וכו'. 4. המחברים, שאינם מבחינים בין "יקב" ל"גת" הם: אלפאסי (355; 65) המתרגם את שתייהן: "מעצרה" (= מקום סחיטת הפרי), מנחם (260): "גת . . . בגת . . . ענין יקבים הם" ופרחון: "ויקב . . . מיקבים . . . פ' מקום שדורכים שם ענבים והוא גת". כמו מחברנו מבחינים: רס"ג, המתרגם "יקב" (במד' יח, כז; ישע' טז, י): "תג'אר" (= פלי או חפירה, שאליהם זורם המיץ הסחוט) (וראה בהערות לכתב-יד רואן של ריב"ג), ואילו את "גת" הוא מתרגם: "מעצרה" (מקום סחיטת הפרי), ורש"י לבמד' יח, כז: "יקב. הוא הבור שלפני הגת שהיין יורד לתוכו".

- (אין) כל / (ולרש אין) כל; (לשפחתך) כל; (ואין) כל; בכל; (יש לי) כל; בכל (22)
- ויקח / קח; ולקחת (25)
- מכרותיהם / מכריכם; ממכריו; מכרו; מכיר; להכירני (12)
- תנואתי / תניאון; הניא (אביה); הניא (מחשבת); יני (24)
- נזיר (אחיו) / נזיריך; נזרך (21)
- שאת / (וישא) משאת; משאת (בנימן) ממשאת; (ויתן) משאת; נשאת (10)
- תסגר / יסגרו (על) מסגר; ממסגרותיהם (23)
- (בני) עליית / (ולא) יעלה; (והנה) עלה; עלה (כלו); ועלה (שמיר) (15)
- ענו (לה) / ענו (לה'); ותען; קול ענות; וענתה (2)
- ויפזו / מפזו (19)
- פחו / ובפחזותם; ופוחזים (13)
- (פל) פטר / יפטירו; פוטר; פטר (יהודיע); פטורים; ופטורי (27)
- הקבה; קבתה / והקבה (9)
- וקרקר / נקר (מעלי); החקלקלו (7)
- ורבו / רבה (קשת); אל בכל רבים; רביו (18)
- רקועי / וירקעו; ורקע; ורקעך (26)
- שתם (העין) / שתם (תפלתי); סתום (5)

על מלים עבריות בתוך היצירה הספרותית בניבים האיטלקיים

במאות י"ז-י"ח *

מעולם לא זכתה בעית היסודות העבריים בלשון האיטלקית לדיון ממצה, והוא הדין לכל היסודות המזרחיים בכללם¹. המילונים ההיסטוריים הטובים ביותר מביאים ערכים כמו תורה, תלמוד, פיפור, טלית, אך העדויות הן מזמנים קרובים מאוד לנו, ובדרך כלל הערכים הם פלליים מאוד, וההגדרות אינן מדויקות. בנדאי לא חדרו מעולם אותן מלים לשימוש הרגיל, אך הן מצויות בתדירות גבוהה בספרים הרבים, הדנים באורחות חייהם ובמנהגיהם של היהודים, והמיועדים לציבור לא-יהודי². מאידך גיסא ברור, כי לפחות מאז ימי פינזון הגטאות והתהוות הניבים היהודיים האיטלקיים ביישובים השונים, ובהבדלים הידועים באזורי הארץ השונים, חדרו יסודות עבריים רבים, ולו אגב סטייה ממשמעותם המקורית, אל הלשון הכללית; דבר כזה קרה בעיקר במקומות שהיו בהם ממדי האוכלוסייה היהודית גדולים יותר, והקשרים שבין פנים הגטו לעולם שמחוץ לחומותיו היו ערים ותדירים יותר³.

* המערכת מודה להרב ד"ר מנחם ע' הרטום על טרחתו בתרגום המאמר מאיטלקית.

1. יוצא מן הכלל בתחום זה חקר ההשפעה של הערבית ושל מלים טורקיות אחדות שחדרו לאיטלקית בשנות קיומה הראשונות; על נושא זה מצויה עתה עבודתו של G. B. Pellegrini, *Gli arabismi nelle lingue neolatine, con speciale riguardo all'Italia*, Brescia, Paideia, 1972. וכן אפשר להסתמך על המאמרים הקודמים G. R. Cardona, *Voci orientali in avvisi a stampa romani del '500*, "Lingua nostra", XXX (1969), p. 5-9; *L'elemento orientale nel Morgante e nel Ciriffo*, "Lingua nostra", XXX (1969), p. 95-101.
2. אם המסה הידועה, Leon Da Modena, *Historia de' riti "hebraici"*, Venezia, Calleoni, 1638. P. Medici, *Riti e costumi degli ebrei, confutati*, Venezia, Bortoli, 1742.
3. מובן, שיש מקום לדיון נפרד על היחסים שבין העברית ללשון המקומית, שנקראה "יהודית-איטלקית", המצויה בכתב-יד ובדפוסים מימי הביניים ומימי הרנסאנס, שדמותה הולכת ומתבהרת בזכות מחקרים מהשנים האחרונות. על הבעיה ועל הביפילוגרפיה ראה G. B. Sermoneta, *Considerazioni frammentarie sul giudeo-italiano*, "Italia", I (1976), p. 1-29; A. Freedman, *Italian texts in Hebrew Characters: problems of interpretation*, Wiesbaden, Steiner Verlag, 1972. ב' של U. Fortis - P. Zolli, *La parlata giudeo-veneziana* (ההולך ונדפס בהוצאת Carucci, Assisi - Roma).

במצב מעורפל זה נראה אפוא, שפדאי לקבל את תכנית העבודה, שהציע לאחרונה פאולו צולי במסגרת תמציתית על היסודות ששאלה האיטלקית מלשונות אחרות⁴. המחבר מחלק בצדק לשלוש קבוצות את המספר הקטן של מלים, שמקורן בעברית ושנתקבלו באיטלקית. עם הקבוצה הראשונה נמנות המלים שנכנסו לתרגומים הרומיים של המקרא, וש אחרי כן חדרו לשפת התפילה: ברור, שאלו הן המלים העתיקות יותר, וביניהן דיינו שנופיר *Messia, Osanna, Alleluia, Amen*. בקבוצה שנייה אפשר לכנס את המלים ואת הפיטויים שאפשר להגדירם כ"טכניים", והנוגעים במישרין או בעקיפין לפולחן, לאורח החיים או למנהגים של היהודים. העדויות על מונחים אלו הן מתקופה מאוחרת הרבה, ולעולם לא היו נחלת הפלל, אלא הם מופיעים וחוזרים ומופיעים בכתבים מיוחדים של מחברים יהודים, ולעתים קרובות יותר של לא־יהודים. הפותבים במגמת פולמוס⁵. לבסוף, אפשר לכנס בקבוצה שלישית את כל המלים והפיטויים שנכנסו ללשון הספרות או לניבים מסוימים דרך הניבים שהונהגו בגטאות, לפחות מאז המאה ה־ט"ז.

מגור זה נחקר עד פה אך במעט, אבל הוא ראוי לבדיקה מיוחדת, בהתחשב בטיבה המיוחדת של התופעה. שהרי ידוע, כי הניבים היהודיים-איטלקיים היו מכלולים לשוניים הטרנזיטניים מאוד: מקצתם קמו בשל הצורך להגדיר מנהגים, פרטי פולחן או חגים, שלא היה להם מונח מתאים באיטלקית; מקצתם בכונה של לשון סתרים ואמצעי הגנה, שלא תבין אותם החברה שחיו היהודים בתוכה, ושהייתה לעתים קרובות עוינת; ועוד מקצתן כפיטוי לגיבושו הפנימי של מיעוט וכתוצאה של תפנית לקראת לשון הקודש, שבאה עם הקונטר-רפורמאציה, אבל תרומות שונות הגיעו לאותם ניבים, בשל נוכחותם של גרעינים ממקורות שונים בכל קהילה וקהילה⁶. ליד

4. P. Zolli, *Le parole straniere*, Bologna, Zanichelli, 1976, p. 101–102.
5. מלבד המלים שהזכרנו לעיל, אפשר עוד לכלול בקבוצה זו, לדעת צולי, גם מונח כמו *cábala*, הגזור מן "קבלה", שאיבד את משמעותו הראשונית וקיבל משמעות של "מעשה נוכח", ואחרי כן, בעיקר בלשון העממית, את משמעות "שיטה לנחש את תוצאות משחקי הלוטו" (המאה ה־י"ח); או, בתקופה מאוחרת יותר, מלה כמו *Kibbutz*.
6. לניבים השונים, נסחפק כאן בהזכרת המחקרים החדשים, המוקדשים כל אחד לקהילה או לקבוצת קהילות מסוימת:

טורינו: R. Bachi, *Saggio sul gergo di origine ebraica in uso presso gli ebrei torinesi verso la fine del secolo XIX*, "La rassegna Mensile di Israel" IV (1929), p. 12–35; א"ש הרטום, לחקר דיבורם של יהודי פיימונטי, "ארץ ישראל", ג' (תשי"ד), ע' 261–265;

מנטובה: V. Colorni, *La parlata degli ebrei mantovani*, "La Rassegna Mensile di Israel", "Volume speciale in memoria di Attilio Milano", XXXVI (1970), p. 109–164;

ונציה: U. Fortis – P. Zolli, *La parlata giudeo-veneziana*, המוזכר;
מודנה: M. L. Modena Mayer – G. Merzagora Massariello;

יסודות גרמניים, שבלי ספק החדירום קבוצות אשפוזיות, ויסודות היספאניים, שהביא אתו הגרעין הספרדי, אין ספק שהמקור העיקרי היא העברית. וקל למדיי היה, שמאותו מצבור של מלים עבריות יצאו מלים וביטויים, שיתקבלו גם בחוגים הזרים לגטו. כמובן, אלו הם מונחים, המצביעים על גורמים טיפוסיים ומאפיינים, שהרשימו יותר את הגויים, ושום אחד מהם אינו מונח "טכני"; אותן מלים גורמות לחוש בקיום יום-יומי של יחסים ושל עסקי מסחר, ועל כן משמעותן חשובה מאוד. על כל פנים, על הרוב השתקפה באותן מלים רוח העוינות המיוחדת, שלפעמים פעמה בלב האוכלוסייה הלא-יהודית כלפי תושבי הגטו: שהרי לא זו בלבד שנשתנו צורותיהן של אותן המלים במבטא, בשל תהליך טבעי של סיגול למאפיינים הפונטיים של הניבים השונים, אלא שנשתנו בכונה תחילה, כדי להעמיס עליהן נימות לעגניות וסאטיריות וכדי לשים לקלסה טיפוסים או מנהגים יהודיים.

על כן, התחומים שקל יותר למצוא בהם ביטויים מהיסוד הנדון, הם הפרוזה התיעודית, השירה הסאטירית והיצירה הקומית, ובעיקר ה-"giudiate", ששעשעו מאוד את דלת העם והיו מקור למחאות שוא של הקהילות⁷. ודוקא אנג בדיקת סוג ספרותי ועיר זה הצליחה באחרונה דה-בֶּנֶדֶטִי למצוא מלים, שבנדאי מקורן עברי,

Il giudeo-modenese nei testi raccolti da R. Giacomelli, "Rendiconti dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere", 107 (1973), p. 863-938

B. Terracini, *Residui di parlate giudeo-* (פִּיטִילִיאוֹ וְרוֹמָא): *italiane raccolti a Pitigliano, Roma e Ferrara*, "La Rassegna Mensile di Israel", XVII (1951), p. 3-11, 63-72, 113-121; Id., *Le parlate giudaico-italiane negli appunti di Raffaele Giacomelli*, "La Rassegna Mensile di Israel", "Volume speciale in memoria di Federico Luzzatto", XXVIII (1962), p. 260-295

Benè Kedem, *La Gnora Luna*, "La Rassegna Mensile di Israel" VI (1932), p. 546-579

G. Bedarida, *Ebrei di Livorno, Tradizioni e gergo*, Firenze, Le Monnier, 1956

L. Scazzocchio - Sestieri, *La parlata giudeo-romanesca*, רומא: "Scritti in memoria di Enzo Sereni", Milano-Gerusalemme, Fond. S. Mayer, 1970, p. 101-132; A. Milano, *Glossario dei vocaboli e delle espressioni di origine ebraica in uso nel dialetto giudaico-romanesco*, app. a C. Del Monte, *Sonetti postumi giudaico-romaneschi e romaneschi*, Roma, Israel, 1955, p. 217-260

G. Massariello - Merzagora, *Giudeo-italiano*. סינתזה מועילה מציגה עתה. *Dialecti italiani parlati dagli Ebrei d'Italia*, Pisa, Pacini, 1977

7. הדוגמה של *Gnora Luna* המפורסמת היא בודאי הידועה והמשמעותית ביותר. על

בעית *Gnora Luna* ומדורותיה ראה לפחות: E. Levi, *La Signora Luna*, "Giornale storico della letteratura italiana", LXVII (1916), p. 98-114; G. Giannini, *La poesia popolare a stampa nel sec. XIX*, Udine, Istituto Edizioni Accademiche, 1938, I, p. 61-65

בְּקוֹמְדִיָּה מֵאֵת ג'אן לֹרֶנְצוֹ בְּרִנִּינִי, כְּגוֹן: tavarre (> דָּבָר) בְּמוֹבֵן שֶׁל "דָּבָר שֶׁל מֵה בְּכַךְ", rasciam (> רָשָׁע) בְּמוֹבֵן שֶׁל "רָשָׁע" ו־de monà (> אֲמוֹנָה) בְּמוֹבֵן שֶׁל "אֲמוֹן"⁸. אֵךְ אֵין הַתּוֹפְעָה נִדְרָה אֶף בְּאֻזֹּרִים לְשׁוֹנִיִּים אַחֲרִים שְׁבֵּאִיטְלִיָּה, כְּמוֹ אֻזֹּרִי לִיּוֹרְנוֹ, מוֹדְנָה וְנִנְצִיָּה. בְּמֵאֵמֶר זֶה אֲנוּ מִתְּכוֹנִים דּוֹקָא לַהֲפִנוֹת, לַעֲתָ עֵתָה, אֵת תְּשׁוּמַת הַלֵּב אֶל מְלִים וְאֶל בִּיטוּיִים, שֶׁבְּרוּר כִּי מְקוֹרָם עֵבְרִי, וְהַמוֹפִיעִים בְּתִדְרִירוֹת בְּטָקְסִטִּים, בְּעִיקָר דְּרֵאמַתִּיִּים, מִן הַמֵּאוֹת י"ז ו־י"ח.

אֶחָת הַמְּלִים הַנְּפוּצוֹת בְּיוֹתֵר הִיא בְּנֵדֵאִי giacodin אוֹ giaccodin: בְּדֶרֶךְ כָּלִל מִשְׁתַּמְשִׁים בָּהּ, כְּדִי לַהֲצַבִּיעַ בְּאוֹפֵן כָּלְלִי עַל יְהוּדִי, בְּאֻזֹּרִים דִּיאֶלְקְטִיִּים רַבִּים, אֵךְ בְּעִיקָר בְּאֻזֹּר הֶנְנִטִי וּבְאֻזֹּרִי מֵרְכּוֹ אִיטְלִיָּה. עַל יֶסֶד הַתְּעוּדוֹת הַרְבּוֹת הָעוֹמְדוֹת לְרִשּׁוֹתֵנוּ אֲפֶשֶׁר לְהַסִּיק, כִּי אֶף בְּצוּרוֹת הַשּׁוֹנוֹת, שֶׁהִיא מוֹפִיעָה בָּהֵן בְּשֶׁל הַשְּׁפַעַת הַמֵּאֲפִינִים הַדִּיאֶלְקְטִיִּים הַמִּיּוֹחָדִים, מִשְׁתַּמְשִׁים בָּהּ בְּצוּרַת הַרְבִּים תְּמִיד כְּבִשְׁמֵ-עֲצָם כָּלְלִי, וְאֵילּוּ בִּיחִיד מִשְׁמַעוֹתָהּ נֶעָה בֵּין מִשְׁמַעוֹת שֵׁם-עֲצָם כָּלְלִי לְבֵין מִשְׁמַעוֹת שֵׁם-עֲצָם פֶּרְטִי. עַל כָּל פְּנִים תְּמִיד הַגּוֹן הַהִיתוּלִי בּוֹלֵט, וְלַעֲתִים גּוֹן שֶׁל בּוֹ, הַמַּחְלוֹה לְשֵׁם: כֶּךָ מְבַהִיר גַּם בּוֹאֲרִי⁹, שְׁאֵמֵנִס מִסְתַּפֵּק בְּהַבָּאת הַבִּיטוּיִים Sior giacodin, un Ebreo (מֵר ג'אֶקוֹדִין, יְהוּדִי אֶחָד) ו־L'è un giacodin, egli è un Ebreo (= הוּא ג'אֶקוֹדִין, הוּא יְהוּדִי); אֵךְ הָעֵרְתוֹ "מִשְׁתַּמְשִׁים בְּמֵלָה לַהֲבַעַת בּוֹ אוֹ לַעֲג" הִיא רַבַּת מִשְׁמַעוֹת בְּכִיוּן זֶה.

אִם נִבְחַר "דּוֹגְמַאוֹת" אֶחָדוֹת מִכָּל מֵאָה, נִרְאָה, שֶׁהַמְּלָה מוֹפִיעָה, כְּשֵׁם-עֲצָם כָּלְלִי בְּרַבִּים בִּשְׁנַת 1627 ב־"giudiata" מֵאֵת ג'וֹבֵאֲנִי בְּרִיצ'וֹ "Li Strapazzati":

אֲנִי מִפְסִיד כּוֹחַ וְרוּחַ	Perdo lo macho e lo fiato
בְּהַתְּלַכִּי לֵלֵא כִּיוּן בְּרוּר	a chamminar scioccaimmi
בֵּין שְׂאֵר הַיְּהוּדִים	tra li altri Jochodimmi
אֲנִי עוֹשֶׂה דָּבָר	ne fo tavarre
אֲנִי מְכַלָּה אֶת הַבֶּשֶׂר	Consumo lo bassarre
בֵּין הַגֶּטוֹ לְשׁוּק ¹⁰ .	tra lo ghetto e lo mercato.

בְּאוֹתָהּ תְּקוּפָה עֲצֻמָּה, אֵךְ בְּצוּרָה שׁוֹנָה בְּמִקְצַת, ב־"Meo Patacca" הַמְּפּוֹרֶסֶם

מֵאֵת בְּרִנִּינִי:

8. הַקּוֹמְדִיָּה הַנִּדּוּנָה הִיא: *La Fontuna di Trevi* מִשְׁנַת 1644. הַשּׁוּה *De benedetti, Parole in giudaico-romanesco in una commedia del Bernini*, "Lingua nostra", XXXI (1970), p. 87-89.

9. *G. Boerio, Dizionario del dialetto veneziano, Venezia, Cecchini, 1856*.

עַרְךְ "giacodin".

10. *Li Strapazzati di Giovanni Briccio, opera non meno ridicolosa che honesta, dove si dimostra quanto si avvilita l'huomo, che si dà in preda al vano amore*, in Roma appresso G. Facciotti, 1627.

presto ce n'annaremo (o Jacodimmi
dateci qualche aiuto) . . . במהרה נסתלק (היהודים,
הושיטו לנו איזו עזרה)¹¹.

בשני המקומות משתמשים במלה Jacodimmi, Jochodimmi במובן הפשוט של "יהודים", מבלי שאליבא דאמת יהיה אפשר למצוא בה גון לעגני; אך גון זה מתבלט מן ההקשר הכללי. לעומת זאת, בתעודות אחדות מהמאה ה"ח, השייכות לא רק לאזור רומא, כמו הקודמות, אלא גם לונטו, באה המלה כשם-עצם פרטי; למשל, אצל קארלו גולדוני ב־Pelarina משנת 1730 היא מופיעה בתוך שורה ארוכה של שמות מאותו סוג, הטיפוסיים לגטו:

Sabadin e Semisson,	סאבאדין (שבתאי) וסמיסון (שמשון).
Siora Luna e siora Stella,	גברת לונה וגברת סטלה,
Giacudin e sier Aron,	ג'אקודין וסר אהרן,
Siora Lea, siora Gradella,	גב' לאה, גב' גראדלה,
In t'un tratto	בן רגע
De sto fatto,	למעשה זה
Testimoni gh'averò.	יהיו לי עדים ¹² .

אבל הוא נכלל כשם-עצם כללי ב־"Raccolta di voci romane e marchiane" משנת 1768, בצורה Jaccodimme¹³, ובעיקר בעדויות רבות הערך של אציל בן ונציה, ב־"Raccolta", שנערכה, לפי כל המסתבר, בין 1768 ל־1771¹⁴, ושם הצורה היא, הפעם, giaccodin:

11. Meo Patacca, XII, st. 19. צורה נפוצה באותה מידה עצמה באזור רומא היא jecudimmi, ועל זה ראה L. Scazzocchio — Sestieri, המיוזכר, ע' 129.
12. G. Goldoni, *La pelarina*, III, 3, ב־G. Ortolani (a cura di), Verona, Mondadori, 1954–1956.
13. *Raccolta di voci romane e marchiane secondo la stampa di Osimo 1768*.
14. "I dialetti di Roma e del Lazio", VI, ב־C. Merlo (pref. di), Soc. Fil. Romana, Roma, 1932, p. 40.
14. *Raccolta de' proverbii, detti, sentenze, parole e frasi, le più usitate, / arricchita tratto tratto d'alcuni esempi / ed istorielle adatte al gusto moderno / e secolo corrente per maggior intelligenza / ed illustrazion della medesima. / Composta nell'ozio dell'isola de Santo Spirito, / per suo ed altrui trattenimento da me / Francesco Zorzi Muazzo di Giovanni Antonio, / patrizio veneziano, / e consecrata al merito singolare* P. הארכיון הממלכתי של ונציה (Misc. Codici I — Storia Veneta 161) ועליו ראה Zolli, *La "raccolta de' proverbii, detti, sentenze, parole e frasi veneziane"* di F. Muazzo, "Studi veneziani", XI (1969), p. 537–582. הנקודות הנוגעות ביהודים פרסמן מחבר מאמר זה, U. Fortis, *Riferimenti agli ebrei in un inedito del Settecento veneziano*, "La Rassegna Mensile" di Israel, XXXVIII (1972), p. 268–281, ובחלקן הגדול הערות מאמר זה מתייחסות לאותו מאמר.

GARBO: ghe zè quel strazziarol, in fassa el sottoportego della giesa de san Paternian, el qual i ghe dise: Garbato, e ve lo dago per ciaccola e per cogionar el prossimo pezo che un *giaccodin* e un *Menacai* de Ghetto.

Le più belle galanterie, fornimenti e arzentarie che l'à vudo in conto de dota e inventarià con publico strumento del nodaro Potta, sto mio fradello, da sto personaggio cusi alto e sublime, me ricordo che zé stà un relogio, non credessi miga d'oro, d'arzent o de princisbeck, che lo stimo megio che l'oro e l'arzent, ma credo che el fusse o de tombacco o pur de rame indorà un poco, che dalla antichità l'avea perso el lustro, che mi son de là persuaso che qualche *giaccodin* o *smerdacai*, come che el stava vicino al Ghetto, gabbi fatto un regalo".

"גארבו: יש אותו סמרטוט מול המבוי המקומר של כנסיית פאטרניאן, אשר אמר לו: גרבאטו, אתן אותו לך כדי לשחוק וכדי להתל הפעם הבאה ביהודי וב"מנאקאי" של הגטו. הסדקית, הציוד וכלי הפספ שקיבל על חשבון הנדוניה ושנרשמו במסמך ציבורי אצל הנוטריון פוטא (צ"ל פורטא) אחי זה, מידי אישיות כה רמה ונשגבה, אני זוכר כי כוללים שערן — אל תחשוב, לא מזהב או מפסף, או מסגסוגת נחושת ואבץ, שאני חושב אותה לטובה מזהב וכסף — אלא אני חושב שהיה מסגסוגת אחרת או מנחושת מוזהבת במקצת, ומרוב ימים אבד לו זוהרו; אני משוכנע, שאיזה יהודי או "סמרדאקאי" נתן אותו לו למתנה, כיון שהיה דר בסמוך לגטו"¹⁵.

אין בשום אחת מן הדוגמאות הללו, וכן ברבות אחרות שהיה אפשר להביאן, יסודות, שיהיה בהם כדי לכוון אותנו באופן משכנע אל פירוש אטימולוגי ודאי של המלה. על כל פנים נראה, שמקור המלה בסביבה יהודית, אם כי כמעט ודאי הוא, שנוצרה בסביבה עממית; אולי היא צורה מנוונת של מונח שכיח למדי, שיכלו אזוניים לא־יהודיות לקלוט מדיבור יום־יום של הגטו. מן האטימולוגיות שהוצעו נראה קשה לקבל את ההשערה הראשונה, שהועלתה ב־*Raccolta di voci romane e marchiane*¹⁶, הקושרת את *Jacodimme* לשורש יחד, כאילו בא להבליט את המושג של קבוצה ייחודית, נפרדת משאר חלקי האוכלוסייה, אך מאוחדת בתוכה, דבר המאפיין את חיי היהודים בגטו האיטלקי. לשם קבלת ההשערה זו עלינו להניח, בין השאר, שהמלה נטבעה בחוג מלומדים, או על כל פנים שמי שהנהיגה היו בעלי ידיעות רחבות למדיי בעברית. מתקבלת יותר על הדעת ההשערה השנייה, שהועלתה ב־*Raccolta* האמורה, כלומר הקשר בין *jaccodimme-jecudimmi* ובין העברית יהודים (שהועתק שם *jechudim*)¹⁷, שהיא אחת המלים השכיחות ביותר בניבים

15. לפי הסדר, כתב־היד המוזכר, עמ' 50 של אות G וע' 22–23 של אות E.

16. השוה הערה (13), המקום המוזכר.

17. השוה הערה (13), המקום המוזכר. אין הרבה חשיבות לעניין, שפנראה מחליפה

Raccolta את הה"א של יהודי בחי"ת.

היהודיים-איטלקיים. שהרי קל למדיי לשער, במסירה בעל פה מן העברית לניב, מעבר מן ה אל ch¹⁸; את שאר השינויים הפונטיים קל להסביר כתוצאה של סיגולים, בזמנים שונים, למאפיינים הפונטיים של אזורי הניבים השונים (כמו הכפלת העיצור והוספת תנועה אחריו במלים מלרעיות המסתיימות בעיצור, באזור רומא). ולעומת זאת מעוררת הסנות מה השערה שלישית, שלפיה יש לקשור את המלה לשם יעקב, השכיח בין היהודים¹⁹: לשם כך יש צורך להניח תהליך הרחבה משם-עצם פרטי לשם אחר המצביע על הרוב על היהודים בכללם, אך לא קל להתגבר על הקשיים שמעוררים ההבדלים בעיצורים הקיימים מכל מקום. אנו נוטים בשל כך לקבל את ההשערה השנייה: השם השכיח ביותר, שבו היו היהודים מכנים את עצמם, בניגוד לגויים, נתקבל — אגב השינויים הבלתי-נמנעים והסיגולים ההכרחיים — פדי לציין באופן כללי את האדם, שהיה מוחזק נפרד ונבדל מן השאר בגטו. הגון הלעגני, שאינו מצוי במלה giaccodin כשלעצמה, משתקף לעומת זה באופן ברור בכינוי אחר, הבא לידה בשני המקומות שהזכרנו לעיל מאת מואצו, ושגם בו צוין היהודי — Menacai. במונח זה, למרות המגן הרב של צורותיו, אין ציון סתמי, אלא מעין הערכה, הצבעה על אופי מסוים ומוגדר, כמעט תיאור עמדה מיוחדת, "טיפוס". Menacai הוא היהודי הנתפס בממדו העסקי, מלוה זעיר בריבית קצוצה, המסוגר בשולחן העבוטים שלו; דמות שנואה על העם, אך נחוצה לו בהזדמנויות רבות, הנהפכת, בסופו של דבר, דוקא במאדריגאלות הדרמטיות וביצירה הקומית, ל"מסכה", עם כל קויה הקבועים, כמעט שבלוניים, ושנשפכים עליה כל הלעג והסאטירה, אגב שיבוש שם-עצם פרטי עברי. שהרי אנו מוצאים צורה אופיינית ראשונה כבר בסוף המאה הט"ז בקומדיה מאת אוראציו וק²⁰:

היהודים: הוי ברוכיי,	HEBREI: "Ahi Baruchai,
באדאנאי מרדכי	Badanai Merdochai
אן בילוכן	An Biluchan
גט מלוטראן ²⁰	Ghet milotran
לה ברוך-הבא	La Baruchabà":

בהקשר המתכון לחקות, בכונות התוליות ברורות, את דיבור היום-יום של יהודי הגטו, אגב שיבוש ביטויים שגרתיים; המלה "מְרֻדֵּכִי" (מן מְרֻדֵּכִי) מתבלטת במיוחד בשל קרבה פארא-אטימולוגית למלה האיטלקית merda ("צואה").

18. כך נראה לאחרונה גם לסקאצוקי-סיסטיירי, המאמר המוזכר, עמ' 128, הערה 51.

19. יושה, לרעיון דומה, ג' מאסאריילו-מרצאגורה, הספר המוזכר, ע' 33: "אולי אין

להוציא מפלל אפשרות של קשר עם שם-העצם הפרטי יעקב".

20. *Amfiparnaso, comedia harmonica d'Horatio Vecchi da Modona*,

nuovamente posto in luce, in Venetia, appresso Angelo Gargano, MDLXXXVII, p. 32.

20. מלים ללא משמעות, בעלות צליל דומה לעברית.

בכל זאת, מאה שנה אחרי כן מופיעה המלה בצורה שנהפכה לייזיכה ביותר ביצירה דראמטית אחרת מאת ג'ואנלי²¹:

BEDANNA EBREO: "O ben vegnù, sior Pantalon:

*Menacai, Menacai, vien da basso che è vegnuo
sior Pantalon per far moscon*".

בדאנה היהודי: ברוך הבא, מר פאנטאלון:

מנאקאי, מנאקאי, רד כי בא

מר פאנטאלון לעשות משמן.

יש להסכים, שכאן כבר הושלם תהליך הזיהוי והקביעה, ועל כן מנאקאי הוא כבר שם "טיפוסי", כבר מסכה, ליד פאנטאלון; ויש לחשוב על שם העצם הפרטי העברי, שאולי שונתה צורתו בכונה מרושעת, כדי ליחס לו את כל המגנן של משמעויות גסות הקשורות עם הפועל הונציאני *menare* (הקרוב ל"לדפוק" בעברית ההמונית). איך שלא יהיה, המלה מופיעה שוב בזמן מאוחר יותר דוקא כציון של "טיפוס", של מסכה. ב-Pelarina הנוכרת של קארלו גולדוני, למשל, משתמשים בה פעמים אחדות²²:

PEL.: "Siora maschera, פל': גברת מסכה,

תעשי לי משפט: רוצחת זו

La me fizza giustizia: sta sassina

באה לגטו כבר לפני חודשיים,

In ghetto za do mesi xè vegnuda

וכה הרבתה לדבר ולעשות,

E tanto la gh'à ditto, e tanto fatto,

שבגדים אלו עצמם

Che sti abiti medemi

בשכירות ללא עבוס נתן לה

A nolo senza pegno ghe l'à dai

אחי מנאקאי.

Mio zerman *Menacai*".

ועוד:

"אך מה אתה רוצה?"

"Ma che volete?"

ולפ': שעתה תחזיר לי

VOLP.: "Che ti me rendi adesso

בגדים גנובים אלו

Sti abiti truffai

ממנאקאי המסכן".

Al gramo *Menacai*".

ואולם ניתנה חירות לשורה שלמה של ואריאציות ב-*Raccolta* מאת מואצ'ו, שאמנם ברמזיו הרבים על היהודים אינו נראה כעוין להם²³. לשני הקטעים דלעיל, שבאה בהם המלה ליד *giacodin*, אפשר להוסיף שליש²⁴:

21. B. Gioanelli, *Pantalone Bullo*, Venezia, L. Pittoni, 1688, II, XV.

22. ק' גולדוני, הספר המוזר, ג', 3. ונוכל להוסיף את הדוגמאות השאובות מן המלודרמות של וָקִי, של בארביירי ושל אחרים.

23. השוה א' פורטיס, המאמר המוזר, עמ' 272.

24. פתח-היד המוזר, עמ' 13, אות N.

Novo fiammante, novo de trinca; cosa me deu, amico, de sto abito
novo fiammante, novo de trinca, come che vedé gnancora, se pol dir,
portà? Ve lo dago, prima perché no'l me zé al verso, po' perché gò bisogno
de bezzi, per la metà de quel che el me costa. Bezzi subito e poche parole,
se no me pente e corro in Ghetto da *Menacai*.

”חדש לגמרי, חדש מבית חרושת; מה תיתן לי, ידידי, בעד מלבוש חדש לגמרי זה, חדש
מבית חרושת, שכפי שאתה רואה, אפשר לומר שעוד לא לבשו אותו? אני נותן אותו לך —
ראשית כול, כי אינו לפי מידתי, ואחר כך, כי אני זקוק לכסף — במחצית מה שעלה לי. כסף
מיד ומעט דיבורים, שאם לא כן אני מתחרט ואני רץ לגטו אל מנאקאי”.

כך נראה כמושלם מגן הנריאציות: מ-Merdochai של נקי, עוברים אל
Menacai של ג'ואנלי ושל גולדוני, כדי להגיע, בין השאר, אל Smerdacai של
מואצו. ואי אפשר שלא לציין את הגמישות בשימוש המלה, כשם-עצם פרטי כמו
אצל מואצו (ע' 13, אות N) או אצל גולדוני, כשם-עצם כללי, כמו אצל מואצו (ע'
50, אות G). נראה לנו, שעל כל פנים תמיד גלויה הפונה האירונית, ולפעמים של בוז:
אין העניין בניוון אינסטינקטיבי שמקורו עממי, אלא בשינוי חריף, מרשיע, בין
ששמים לב לגסות של menare בצורה Menacai, ובין שרומזים אל יסודות, המורים
על צואה, כמו בצורה Smerdacai. מצד שני, רק בצורה קרובה לזו האחרונה מופיעה
המלה במילון של בואריו, וליד הערך Merdacai הוא מעיר, שמשתמשים במלה
”בלשון המשפחתית ובצחוק” כדי לרמוז על Tafanario (= ”ישבן”)²⁵. נראה אפוא,
ששני כינויים אלו מאשרים, גם במישור הלשוני, את העמדה השלטת ביחס ליהודי
בספרות (ולא כך היה תמיד בארצות אחרות!), כלומר עמדה שבין לעג להיתול, אך
לעולם לא עוינת בצורה חריפה. על כל פנים מתאשר רושם זה גם מן המלה השלישית
שמקורה עברי, moscon. היא מזפירה לנו שוב את סביבת שולחנות העבט והמלוה
היהודי, כאילו באה להוכיח, שהיחסים בין תושבי הגטו לבין האוכלוסייה המקפת
אותו התפתחו בעיקר בסביבה חברתית-כלכלית זו. Moscon הוא באופן ברור שינוי
של המלה העברית מִשְׁכּוֹן: ואולם הפעם פעל הדמיון העממי אך ורק בכיוון היתולי,
שהרי רצה למצוא היקש בין מלה זו למלה האיטלקית mosconi (זובים גדולים),
וללא פונות מרשיעות. וכבר פולט משחק המלים בתעודה הראשונה שבידנו.
ב”קומדיה” המעניינת והמוזרה, הידועה בשם “Amfiparnaso”, ושהיא ראויה
לניתוח מדויק הרבה יותר ממה שאפשר לעשות במאמר זה, נאמר:

25. ג' בואריו, הספר המוזכר, ערך merdacai. מצד שני יש לזכור כי תהליך
דומה, של ייחוס נעימה אירונית, החל כבר בניב היהודי-ונציאני: במסורת העממית השם
מרדכי נהפך כמעט לביטוי פתגמי, כדי לציין אדם פשוט-וצנוע, והשתמשו בו בביטויים כמו
”restar come un mordehai giasà” (נשאר כמרדכי קפוא) במשמעות של ”הופתע ונבהל”.

יהודים: הוי שמואל, שמואל,	HEBREI: O Samuel Samuel
בוא למטה, בוא למטה.	venit a bess, venit a bess,
אדנאי שנמצא כאן, הגוי	Adanai che l'è lo goi
שבא עם המשפון,	ch'è venut con lo <i>moscogn</i>
שרוצה את החפץ הממושפן(?).	che vuol lo parachem
שבת עכשיו, ואין אנו יכולים ²⁶ ...	L'è sabbà che no podem. . .

ומשם עבר, בצורה שנתגבשה בינתיים, ליצירות המאוחרות יותר. כך, למשל, ג'ואנלי, שכבר הכרנוהו, ב־Pantalone Bullo²⁷, משתמש במשחק המלים כבר בצורה גלויה: שהרי על המשפט שהבאנו לעיל עונה פנטאלון:
 "Coss'è sto far moscon, mi no voglio né mosconi né callarini".
 מה היא עשיית משפון זו? איני רוצה לא זכובים גדולים ולא קאנאריות.

ובתקופה מאוחרת יותר, קארלו גולדוני, שוב ב־Pelarina²⁸:
 VOLPICIONA: Tasi sfazzada.
 וולפיצ'ונה: שחקי, חציפה.
 אני יהודי, אני אדם מספן:
 Son giudio, son poveromo.
 במשפון אני מושלם
 De *mosconi* son perfetto:
 אך אדם ישר ומכובד.
 Ma onorato e galantomio,
 שאלי את כל הגטו,
 La dimanda a tutto el ghetto,
 את אמנות הרמייה אני יודע.
 De gabbar l'arte no so.
 ועוד, באינטרמצו למוסיקה, שחובר חמש שנים אחרי כן, La Conciateste,
 שפנראה יש ליחסו למחבר הקומדיות הגדול מִנְצִיָה²⁹:

עכשיו, כשהפול בסדר עם החבילה,	Or che tutto va ben con il fagoto
אני רוצה ללכת לי לגטו,	Voglio andarmene al Ghetto
שהרי אני מושלם בעשיית משפון.	che per fare de <i>mosconi</i> sono perfetto.

ואולם, להבדיל משתי המלים הקודמות, ובמיוחד מ־giaccodin, נראה *moscon* כקשור בקשר הדוק יותר לניבים של הגטאות האיטלקיים; שהרי, מה שהעלו חוקרים אחרים (מילאנו, ב־דארידה, פורטיס)³⁰ הוא, שהשתמשו בה לעתים קרובות למדיי בביטוי *far moscon* במשמעות של "למשפן חפץ"; ומכאן ראייה, שתהליך שינוי המלה כבר הושלם בתוך הגרעין היהודי, בטרם יתפתח עוד מחוץ לגטו.

²⁶ השוה הערה 20. הקטע, כמו המובא בהערה 20, לא רק מעיד בעקיפין, שכבר במאה ה־17 היה קיים ניב יהודי, שבו הרגישו אוזניים לא־יהודיות, אלא הוא גם מביא מספר מלים ממקור עברי, שהיו חיות בלשון הלא־יהודים.

²⁷ השוה הערה 21.

²⁸ השוה הערה 12.

²⁹ *La Conciateste. Intermezzo in musica da rappresentarsi nel teatro*

.*Grimani di S. Samuel, l'autunno dell'anno 1735, Venezia, 1735, p. 13*

³⁰ השוה הערה 6.

מה שהעלינו עד כאן אינו אלא דוגמאות בודדות וחלקיות מאוד. ועם זאת נראה לנו, שאפשר להסיק על פיהן לפחות שתי מסקנות: הראשונה היא, שניתוח ברמה בלשנית בכיוון שהצבענו עליו ובמגזרים רחבים יותר של הספרות עשוי לסייע להעלות, באופן שלם ועקיב יותר, דמות היהודי, שהציג המשפיל האיטלקי לפני הציבור במשך מאות השנים. השנייה, שהיא ושובה הרבה יותר, שהניבים היהודיים-איטלקיים, ששימשו לנו נקודת מוצא, מתגלים יותר ויותר כתופעה בעלת ממדים גדולים בהרבה יותר ממה שנחשב עד היום. הם מהווים ללא ספק מגזר של חקר הניבים האיטלקיים (שעד כאן מיעוט לעסוק בו), העשיר מטבעו ביסודות מדרבנים, העשויים להבהיר מבנים רבים וצדדים רבים, פונד-מורפולוגיים, של הניבים המקומיים השונים, שבחיקם התפתחו הניבים היהודיים; נוסף על כך הם מופיעים ככוללים חומר מגוון והֶטֶרוֹגֶנִי, שהמכלול המילוני האיטלקי הרחב חייב לו ביטויים אחדים. ביטויים אלו נדאי היו בשימוש בתקופה קצרה יחסית ובחוג מוגבל למדי, אך הם בכל זאת סימן חשוב מאוד לנוכחות יהודית ולתרומה הראויה לחקר מעמיק יותר. סדרת מאמצים המכוונים לדלות ביטויים (אם אמנם עדיין ייתכן הדבר), שעוד נותרו בחיים פני זקני היהודים, ובדיקות מחייבות יותר גם במגזרים אחרים של היצירה הספרותית האיטלקית תוכלנה ללא ספק להרחיב את ידיעותינו על ממדי התרומה העברית, בתוך הגבולות שציינו, וכך תוכלנה להביא להשקפות חדשות על ערפם ועל טיבם של היחסים שבין יהודים לאיטלקים במאות השנים שחלפו³¹.

31. על כל פנים אפשר להזכיר, שבניב הֶנְצִיאֲנִי של ימינו עדיין חיים ביטויים אחדים, כגון: "zucca santa", "suca baruca" ("דלעת ברוכה, דלעת קדושה"), לציין סוג מסוים של דלעת. בביטוי הראשון ברור הקשר עם המלה ברוך.

מִן הָעֲבוּדָה בַּמִּילּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

כט.

אלישע קימרון

לנוסחה של מגילת המקדש

א. מגילת המקדש שנתפרסמה לאחרונה¹ נשתמרה במצב גרוע למדי²; חלקה העליון נפגם כולו, ומתחילתה ועד כדי למעלה מחצייה פגעו בה גם פגעים אחרים, והבולטים שבהם הם: (א) התמוססות, שכתוצאה ממנה נהפכו חלקים רבים למין עיסה כעין הדבש, והאותיות נחצותו עד לאין הכר. (ב) הידבקות אותיות לגב המגילה. לעתים אף נדבקו עמודים או קרעים לעמוד סמוך (בשל ההתמוססות), ואין כל אפשרות להפריד ביניהם. מצב זה הביא לכך, שבעמודים מסוימים נראות אותיות של שניים ואף של שלושה עמודים שונים. על מהדיר המגילה היה להתגבר לא רק על בעיות שיבוץ קרעים שנתלשו מן המגילה ועל הבעיות שיוצרים הפגמים והטשטושים, אלא אף על בעיות זיהוי מלים הכתובות זו על גבי זו ושיוכן לעמודים המתאימים. אף על פי כן הצליח לישוב את רוב רובם של הקשיים ולשחזר את הטקסט בצורה מפליאה. רק מי שמנסה לקרוא את הטקסט בתצלומים של החלקים הפגומים יכול להעריך את גודלה וחיבתה של העבודה.

תולדות פרסום מגילת מדבר יהודה מלמדות, שבמהדורות הראשונות נפלו שיבושים רבים יחסית, ולא רק במגילות שנשתמרו במצב גרוע, אלא אף באלה שנשתמרו במצב טוב. על אחת כמה וכמה שאין לצפות שהפרסום הראשון של מגילה כמגילת המקדש יהיה מושלם. הרבה יצטרכו החוקרים להתייגע, עד שנוכל להתקרב למיצוי מלא ומדויק של הטקסט ששרד במגילה.

בעבודתי במילון ההיסטורי היה עליי לעבד את החומר המילוני של המגילה. בעבודתנו אנו מתקינים את המקור לעיבוד במחשב לא על פי מהדורות, אלא על פי תצלומיהם של פתביידי. בדרך זו אנו מבטיחים, שהשגיאות במילון יהיו פולן שגיאות שלנו, ולא של אחרים. בבדיקת התצלומים העליתי מספר קריאות שונות מקריאותיו של המהדיר, והתעוררו מספר ספקות, שראיתי לנכון לבררם במקור עצמו. נזכחתי, כי במקור אפשר לקרוא מלים, שאינם נראות בבירור בתצלומים שבמהדורה (הדברים אמורים בעיקר בחלקים הממוסמסים). במיוחד מועיל המקור בשיוך המלים מעמודים שונים שנדבקו זה לזה. פרופ' בן-חיים ביקש ממני לפרסם את הקריאות, שנכללו בחומר המילון, והן חסרות או שונות מן הקריאות שבמהדורה,

1. י' ידין, מגילת המקדש, א-ג, ירושלים תשל"ז.

2. ראה ביתר פירוט, ידין, א, עמ' 4-7.

כדי להעמיד את חילוקי הקריאה לעיון ולדיון בעולם המחקר, דיון שבנדאי יקדם את חקר נוסח המגילה ולשונה.

בהודמנות זו ברצוני להודות לעובדי "היכל הספר", לאוצר ההיכל ד"ר מגן ברושי, לגב' רות יקותיאל ולגב' עליזה בנגל, שאפשרו לי לעיין במקור ואף זיכוני בעידוד וביחס חם.

ב. הרשימה הבאה מבוססת כולה על בדיקת המקור עצמו, אם כי כמה מן הקריאות נראות גם בתצלומים. רשימה אחרת של הצעות קריאה, שהעליתי אגב השנאת המהדורה לתצלומים, תתפרסם בכתב-העת IEJ. היא הוכנה לפני הרשימה הבאה כאן. מטעמים טכניים שונים לא איחדתי את הרשימות, ועם הקוראים הסליחה. להלן הקריאות לפי סדר עמודי המגילה:

ע מ' ה. העמוד צולם גם לפני הפרדתו (לוח 2,4). בתצלום נראות כמה אותיות שניזוקו לאחר ההפרדה. בעיקר נשתמרו כמעט בשלמותן האותיות [תון שבשורה 11.

ע מ' ט, ש ו' 4-6. ניתן להשלים את המלים שבראש העמוד בכמה אותיות שנדבקו לגב עמוד י, הנראות בבירור במקור. לפיכך נראה לי לקרוא:

[4 מזה שלושה

5 [ופרחיה

[6] ה שתי

תצלום באינפרא-אדום של
כתב-המראה שבצדו האחורי של
ראש עמ' י

ע מ' י. גם מעמוד זה נראות במקור בעיקר בחלק העליון מלים, שאינן נראות בתצלומים. על פי המקור והתצלומים נראה לי לקרוא:

[וב]	1
ת[	3
[ות עמוד	4
[לזכרון	5
[שער יהיו	8
[תמה מעל השער	9
[מרים דף הולך תולע	10
[ומל[מ]עלה מזה עמודים	11
[ים ארגמן אדום וראשי	12
ה[ש[י]ש ל[	13
א[רגמן ותולע] על	14
17באמה]	

יצוין, ששייך התיבות שבראש העמודים ח-י אינו ודאי (ראה הערותיו של דין לנוסח העמודים).

ע מ ' י א . בחלק הממוסמס שמצד שמאל למטה נראות במקור מלים ואותיות. המלים השלמות שנקל לקרוא: [אבן בתוך. ע מ ' י ב . במקור נראית בבירור בסוף שורה 7 המלה ארבע.

ע מ ' י ב , ש ו ' 13 - 16 . במקור אפשר לקרוא בחומר הממוסמס עוד כמה מלים:

13וקרנותיו ופנת'תיו	תע[שה לו
14מה ל[א]	
15 עמוד[י]ם ארבע]	תה ע[
16 [שים באמה ומ]	

ע מ ' י ד , ש ו ' 16 - 18 . במקור נראות בחלק הממוסמס שבעמ' טו עוד כמה מלים. קרא:

16של[ישית ה]הין לאיל ה[א]חד ולכבש]	וע[שרין
17 [מנחה [ב]לולה [רב]ע [ההין לכ]	
18 [אחז [ ]ככשים ולשע]	

ע מ ' ט ו , ש ו ' 12 - 13 . המלים שבסופי השורות האלה נראות במקור על קטע ממוסמס שנדבק לעמוד יז. קרא:

12הא'לים ואת סלי הלהם תנ[ופה	זה עולה היא
13אשה ריח ניחוח לפני יהוה]	על

ע'מ' טו, שו' 16-17. מספר מלים בשורות האלה נפגמו, כנראה, בטיפול, והן נראות בתצלומים שנעשו לפני הטיפול: לל[כו]ש — ש ברורה בתצלום שפלוח 3, 3. ואחד — בתצלומים שפלוחות 7, 3; 8, 1. הבהונים — בתצלומים שפלוחות *9; 8, 1 — לפני המלה יש רוח.

ע'מ' טז, שו' 7. חלק מן הכתב נדבק לגב עמוד יז. הכתב שנותר על העמוד והכתב שנעתק משלימים זה את זה. ויש לקרוא: [ו]את החלב אשר על הקרב וא[ת]

תצלום באינפרא-אדום של כתב-המראה שבצדו האחורי של ראש עמ' יז

ע'מ' טז, שו' 15. במקור נראות גם האותיות שו של המלה האחרונה בשורה: הראישון[ן].

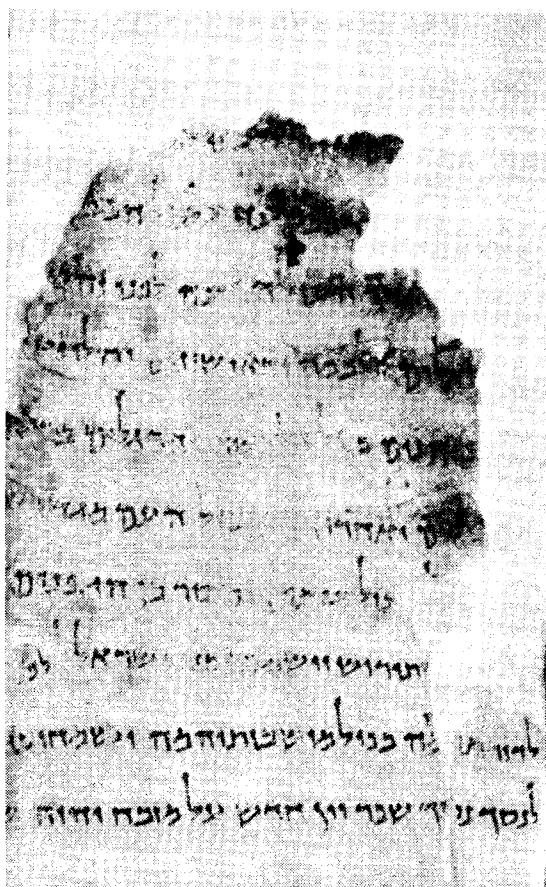
ע'מ' יז, שו' 6. במקור נראית ע לפני ה של [בארב]עה עשר.

ע'מ' כ, שו' 3-4 בתצלום באינפרא-אדום של ראש עמ' כא נראות מלים מעמ' כ. קרא:

3 [אחר העולה יעשום]

4 [חלבמה יקטירו על המן]

השוה פירושו של ידין בעמ' 64 (לשו' 06), ובעמ' 75 (לעמ' כג שו' 8).

תצלום באינפרא-אדום של ראש עמ' כא

ע'מ' כ, שו' 12 [מ] [ת. במקור נראית י ברורה בין האות מ לאות ת, קרא: [הפני]מית.

ע'מ' כא, שו' 2. על פי המקור יש לקרוא בבידור: [אחד לכול המט] [המלה אחד נראית גם בתצלום (לוח * 11, 2). השחזור של ידין טעון אפוא שינוי.

ע'מ' כב, שו' 10. בסוף השורה קרא וללויים. המלה נדבקה לגב עמוד כד
(ראה לוח *12). ידין פיון לאמת בהשלמתו.

ע'מ' כג, שו' 9. המלה עולת, המוצעת פהשלמה, נראית בבירור במקור.
(רק האות ת לקריה במקצת).

ע'מ' כג, שו' 10. במלה האחרונה נראית גם א: וכא[שר].

ע'מ' כג, שו' 12. ונתן מ[דמו]. האותיות שהושלמו אינן חסרות, אלא
נדבקו לגב עמוד כד. קרא: ונתן מדמו (ראה לוח *12, טור II).

ע'מ' כג, שו' 13. גם ד של המלה יסוד נדבקה לגב עמוד כד.

ע'מ' כד. במקור מצורף לעמוד קטע (פנראה, שלא במקומו), ובו פתוב:

ומ[נה]ת[מה] ונסכ[מה]

[חוקות]

[דק]

ובגב החלק העליון של עמוד כה נראות כמה מלים, השייכות לסופי השורות של

ע'מ' כד:

[תודת]

[ושתי]

[ום במים ו]נ[תנו]

ע'מ' כד, שו' 8. בסוף השורה רואים במקור גם לם של המלה [עו]לם.

ע'מ' כד, שו' 11. המלה כן אינה לקויה; היא נראית בגב עמוד כה.

ע'מ' כה, שו' 4. על פי המקור יש לקרוא: הוא [ל]פני יהוה וה[ ].

ע'מ' כה, שו' 7. בגב עמוד כו אפשר לראות את המלה [ו]עולת (שאחרי

המלה התמיד). והמלה אחר תמימה לחלוטין במקור.

ע'מ' כח, שו' 7. [יבעה. במקור נראית גם א: ארבעה.

ע'מ' כט. עמוד כט דבוק לעמוד ל. בראשו נראות כמה מלים, שלא הביאן

המהדיר. המלים נראות פתצולם שבלוח 44, 4, וביתר בירור במקור עצמו:

[טָה] [שרפו]

[מורק את]

[ונסכ[ה] על]

ע'מ' כט, שו' 4. עולות. על פי המקור נראה לי לקרוא עולת. ואם

האותיות הנמוכות יותר שייכות להמשך השורה, אפשר לקרוא עולת [י]ום ביומו. ואולי בזיקה אל ויקרא כג, לו.

ע'מ' כט, ש'ו' 6. נסכיהמה. קרא נדריהמה. רד ברורות במקור ונבדלות בגון הדיו מן האותיות שתחתיהן. המלה נדריהמה מתאימה להקשרה ולמקרא, שהכתוב שלנו נשען עליו: "ומלבד מתנותיכם ומלבד כל נדריכם ומלבד כל נדבתיכם" (ויקרא כג, לח).

ע'מ' כט, ש'ו' 9. הברכה. האות שבין האות ר לאות ה אינה דומה לאות כ לא בגגה ולא בתחתיתה, וגם הרוח שבין האותיות האלה צר מלהכיל כ. נראה יותר, שהיא י, שראשה ה'וית' נקטם (ראה לוח 44, 3), והמלה בריה היא בריאה, בשינוי ההגייה, וידועה במיוחד פלשון חז"ל³.

ע'מ' ל, 5-1. נראה לי לקרוא:

[א]הי ואקדש]	1
[מל]	2
[עשות ועשין]	3
[אשר תבנה	4
[אשר בבית אשר תבנה]ם ש]	5
למעלות מס]	

ע'מ' ל, ש'ו' 8. אחרי המלה אמות נראית בתצלומים (לוח *14) המלה עולה ועוד כמה אותיות: אולי יש'ר מ[ן]. (במקור נראית רק המלה עולה, וגם היא מעוותת.)

ע'מ' ל, ש'ו' 9. שחים עשרה באמה. המלה עשרה נראית בשלמות בתצלומים שבלוח *14. ובגב עמוד לא נראות במקור האותיות מה של המלה [בא]מה. ע'מ' ל, ש'ו' 10. [אשר מסביב]. [אשר אינן שייכות לעמוד הזה, אלא לעמוד כט. כפי שקרא ידן פברית אשר. המלים האלו אינן בשורה אחת עם המלה *מסביב. עיון בכל התצלומים ובמקור שערכתי בעזרת מר א' גליק מגלה, כי יש לקרוא את השורה כך: אמות [לכול] רוחותיו ורוחב המסכה עולה מעלות ארבע] (ראה במיוחד לוח *14, 1).

ע'מ' ל, ש'ו' 10. אמות. מלה זו פתובה בשוליים. מבחינת ההקשר היא שייכת לעניין אך מיקומה מוזר; אולי נדבקה מסוף עמוד לא? אך אם כן, אין מקום לפני המלה רוחותיו לשתי מלים.

ע'מ' לא, ש'ו' 2. בתחילת השורה נראית המלה את.

ע'מ' לא, ש'ו' 3. בסוף השורה אולי ניתן לקרוא: [ה מקורה] (או [המקורה]).

3. י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ו עמ' צט-קא, רעז. והשוה גם "ואם פריאה יכרא ה'" במדבר טז, ל, בנוסח שומרון: בריה.

ע מ' ל א, ש ו' 12. אחרי המלה [ע]שׂוים נראית במקור על קרע קלף שנדבק לגב עמוד לב המלה אמה. האותיות מה, שהביא דיין כאן שייכות לעמוד ל, שר 9 (ראה לעיל).

ע מ' ל א, ש ו' 13. וריחב. על פי המקור מסתבר, שיש לקרוא ריחב. מה שנראה כמו ו אינו אלא הקו המאונך של ר, שנקטע מחמת קרע במגילה.

ע מ' ל ב, ש ו' 10-1. במקור נראות אותיות נוספות, ועל פיו יש לקרוא:

1	[שלוש אמות]
3	[שלוש]
4	[יהמה]
5	[מה למזבח עש]
6	[אשמים לכפר על העם ובעלות]
7	[למנחם]תם להקטיר על המזבח
8העולה	[רות] [תב] ה בקיר הבית
9הזה בת	אמה לאמה ומצ [א] [מן] [ואמה וגובהמה
10	מן הארץ ארבע אמה [ו]ת [מ]צופות זהב [א]שר יהיו מניחים [ ] עליהמה

ע מ' ל ב, ש ו' 11. המלה באים אינה צריכה להירשם כהשלמה; היא נראית בבירור בתצלום העמוד, ועוד יותר בבירור במקור. קטעים ממנה נראים בגב עמוד לד.

ע מ' ל ב, ש ו' 13. למחלה. קרא: ומחלה. וגם מ פגומה נראות בעמוד עצמו.

ע מ' ל ג. בחלק הממוסמס המצורף לשמאלו של העמוד ניתן לקרוא בהמה ועוד אותיות.

ע מ' ל ג, ש ו' 5. במקור ניתן לקרוא עוד כמה אותיות: [סור בשל]. אך לא ברור לי, היכן לשבצן.

ע מ' ל ג, ש ו' 6. במקום אליהמה והיוצאים נראה לי לקרוא: אל הכיור ויוצאים.

ע מ' ל ג, ש ו' 8. במקור ניתן לקרוא בסוף השורה: כמדת [בית] חפיוור — כשחזורו של ידיו.

ע מ' ל ג, ש ו' 14. ולמנחית. לדעתי קריאה זאת אינה אפשרית, אך אין בידי להציע קריאה אחרת.

ע מ' ל ד. בכתב המראה שבגב עמוד לה (לוח *21) נראה הכתוב פעמיים (כפי שהעיר המהדיר, ב, עמ' 102). מתחת לכתוב הברור (כתב המראה העליון) נראה כתוב שהוא בדרך כלל ברור פחות, הנמשך קצת שמאלה (כתב המראה התחתון).

ש ו' 4. בכתב המראה התחתון נראות האותיות פר, ולפניהן שריד של ה (?). האות ר נראית גם בכתב המראה העליון. קרא: הפרים.

ש'ו' 7. ההשלמה [הדם] אינה מתאימה לגודל הרוח, שהוא של כדי 6 אותיות. אולי צריכה לבוא פאן המלה דם בנטייה.

ש'ו' 13. ושמנו. האותיות הראשונות אינן נראות בעמוד עצמו. הן נדבקו לגב עמוד לה, ושם נראה (הן בכתב המראה העליון והן בכתב המראה התחתון), שהאות השנייה היא מ, כלומר: וממנו. המגילה קובעת, שיש לתת מן היין על הפר. האם יש להסיק מכאן, שרק חלק מן היין הוקטר על המזבח? (על הקטרת הנסך על המזבח ראה במבוא, עמ' 118–119).

ע'מ' לה, ש'ו' 4. מ...ה. על פי המקור: [מ]מ[נה].

ע'מ' לה, ש'ו' 6, תחילת השורה. קרא: אותה.

ע'מ' לה, ש'ו' 8. [ב. המלה סביב נראית בשלמות ובכירור במקור.

ע'מ' לו, ש'ו' 5. לכול רוח ורוח. על פי המקור יש לקרוא: לכול רוחותיו.

ע'מ' לו, ש'ו' 9. במקור, בעמוד לח, נראית המלה החצור. קרא אפוא: אצל קיר החצור החיצון.

ע'מ' לו, ש'ו' 11. ניתן לראות במקור, בעמודים לו ולח, את המלה: [י]חערבון.

ע'מ' לו, קטע רוקפלר (ידין, ב, עמ' 111). המזרחי צפוני. על פי תצלום אינפרא-אדום משופח יש לקרוא המזרחי צפונה ואכל. ועדיין לא מצאנו במגילות צירופים מעין מזרחי(ת) צפוני(ת), הידועים מספרות חז"ל.

ע'מ' לח, ש'ו' 9–12. במקור נראות בשורות אלו עוד מלים. כמה מלים מצויות על קטע שנדבק לגב עמוד מ (ראה לוח *27). הקריאה המוצעת:

9 ולימ[ין] הער הזה כול מנחה] חטאת אשר]

10] שמה יהיו אוכלים] העוף ולתורים ולבני היונה]

12 ועשיתה [ח]צר שנית סובבת את החצר הפנימית רחוב מאה באמה

ע'מ' לח, קטע ממערה 4 (ידין, ב, עמ' 113). הקורבנות היאה. על פי תצלום טוב יש לקרוא: הקורבנות הבאה. ת של הקורבנות תוקנה במקום. התבואות (שם) קרא: תבואות.

ע'מ' לט, ש'ו' 8. לפני המלה נפשו נראית במקור. פנראה, יש להשלים [פדיון]. המלה האחרונה בשורה היא, לדעתי, השקל, והמלים שלאחריה נשתרבו בטעות.

ע'מ' לט, ש'ו' 9. הקריאה במושבותיהמה לא תיתכן מחמת דוחק המקום. ע'מ' לט, ש'ו' 10. אחרי המלה וכאשר אפשר לקרוא במקור (ראה גם לוח *27): ישאו ממנו את מחצית השקל.

ע'מ' לט, ש'ו' 11. בראש השורה אחרי המלה עשרים ניתן לקרוא במקור: [שנ]ה ולמעלה.

ע'מ' לט, ש'ו' 11. במקום [יו שמ] ערים קרא: ושם השערים.

ובסוף השורה אחרי המלה על אין, לדעתי, כלל אותיות, ואפשר שזוהי המלה האחרונה בשורה.

ע' מ' מ, ש' ו' 2. [ה להיות משרת]. נראה לי לקרוא על פי שרידי האותיות בעמוד עצמו ובגב עמוד מא: [ה להיות] שא תח[.

ע' מ' מ, ש' ו' 4. על פי האותיות ששרדו בעמוד ובגב עמוד מא אפשר לקרוא בנדאות: הזאת (בלי וי'').

ע' מ' מ, ש' ו' 7. בסוף השורה ניתן לקרוא במקור ש[ש] מא[ות] אמה. ע' מ' מ, ש' ו' 10. במקום וְתַאִים [ע]שׂוּם בִּין לשערי קרא: וְתַאִים עשׂוּם בִּין וְלִשְׁעָרָיו. האות ו צמודה לאות ל. הִירוֹת הקטן המדומה נגרם מחמת קרע, שהוצמד שלא פהלכה. הדבר מוכח מן המלה הזאת שבגב העמוד.

ע' מ' מ, ש' ו' 11. על פי המקור נראה, כי לפני המלה המזרח נמחקה המלה שער, והאות ה של המזרח תוקנה במקום ר של שער. גם בסוף המלה המזרח רואים מחיקה (של ה ?).

ע' מ' מ, ש' ו' 3. ולחדריה. בגב עמוד מג רואים גם מ (פגומה) שאחרי ה.

ע' מ' מ, ש' ו' 4. במקור נראית המלה ינח[ו].

ע' מ' מ, ש' ו' 5. בתחילת השורה ניתן לקרוא במקור (בתצלום חסר הקרע), בעמוד עצמו ובגב עמוד מד את המלים ממנו שנה.

ע' מ' מ, ש' ו' 3: יה[ ]ה. במקור המלה תמימה, יהיה; היו"ד נמצאת מתחת לקלף שנדבק אל העמוד, אך היא נראית בבידור הן מצד הפנים והן מצד הגב של המגילה.

ע' מ' נ, ש' ו' 4. וט[ ]. אותיות נוספות מן המלה מצויות על קטע שנדבק לעמוד מט. הקטע אינו מופיע בתצלום. כנראה, שובץ לאחר הצילום. לפיכך קרא: וטהר[ו].

ע' מ' מ, ש' ו' 3. לעו[ ]. במקור נראה חלקה התחתון של ל. קרא: לעול[ם].

ע' מ' ס, ש' ו' 2. בלוד[ ] תמה. ידין משלים: בלוד[ ]בבהמ[תמה]. אולם האות שלפני מ היא ה ברורה (במקור), והרוח אינו מספיק כדי השלמתו של ידין. על פי רגלי האותיות יש להשלים כמעט בנדאות: בכ[ורות]המה (שרדו רגלי האותיות רות)

ע' מ' ס, ש' ו' 1. על פי המקור נראה לי לקרוא: [בה[ו]אש[ר] הור[ידו] ההי]א את. האותיות הור של המלה נראות על קטע קטן שהודבק בטעות בשוליים בין עמוד סב לבין עמוד סג.

ע' מ' ס, ש' ו' 2. רשמים של תחילת השורה נראים במקור בצד השני של העמוד בסוף השורה. על פי המקור יש לקרוא: "כי יהיה לאיש [בן סור]ר ומורר [א]ננו [שומע] בקול אביה[ו]"

ע' מ' ס, ל מ ע ל ה, רואים כמה אותיות נוספות כגון: וה.

אוסף מאמריו של מזרחן חשוב

M.M. Bravmann, *Studies in Semitic Philology, Studies in Semitic Languages and Linguistics*, vi, Leiden, E.J. Brill, 1977, pp. xi, 597.

ד"ר מ"מ בראפמאן ז"ל אינו בחינת פנים חדשות לקוראי "לשוננו". הוא פרסם מאמרים אחדים ב"לשוננו", וכותב שורות אלו פרסם בו ביקורת על ספר אחר של בראפמאן (לשוננו כב, 67–77). הספר שלפנינו הוא אוסף של מאמרים, אשר פרסם בראפמאן במשך שנים, ובכלל זה מאמריו ב"לשוננו", ורק מיעוטם ראה אור בקובץ זה לראשונה. חלק גדול של המאמרים פורסם כמות שהוא, אחרים שופצו. אלו שראו אור בעברית או בגרמנית תורגמו לאנגלית. הערבית תופסת מקום של פבוד ברוב המאמרים, אך, בהתאם לידיעותיו הרבות של ב' בלשונות רבות, שמיות ואחרות, רבה חשיבותו של הקובץ גם לאלו, אשר עיקר התעניינותם אינו בערבית דוקא. רב במיוחד החומר הנוגע לעברית, ולפי כיוונו של "לשוננו" נדגישנו להלן, אף כי אנו מודעים, שבזה אנו מסטים את נקודת הפובד של הקובץ מן הערבית אל העברית. נציג לפני הקורא בקיצור נמרץ את 52 המאמרים, שהאוסף מורכב מהם, בלרית הערות ביקורת קצרות. רק בדרך אגב אעיר, ששם הקובץ "מחקרים בפילולוגיה שמית" אינו מוצלח ביותר. אמנם מרובים פאן המחקרים הפילולוגיים, אך לא נופלים מהם מחקרים בלשניים טהורים, אשר לא הכנת הטקסט מטרסם, אלא ניתוח לשון. הייתי אפוא מעדיף שם פמו "מחקרים בבלשנות ובפילולוגיה שמית".

הקובץ מתחלק לשני חלקים עיקריים. עמ' 1–205, מאמרים 1–15, מכונים "מחקרים פולולוגיים ומורפולוגיים"; עמ' 207–597, מאמרים 16–52 "מחקרים תחביריים וסמנטיים". לעתים הגבולות מטושטשים, והקורא תמה במקצת, מדוע נכלל למשל מאמר 43, הגזור את רך העברית מן ריק בגלל האספקט הסמנטי שבו, בחלק השני, אף כי למעתק ההגאים a < ay חשיבות ראשונת בדיון.

מחקר 1, עמ' 3–93, תרגום (מתוקן במקצת) של מאמר גרמני, שחיברו ב' עוד לפני מלחמת העולם השנייה, דן בחירק כתנועת עזר. לא מעט לעגו חוקרים לפלל "בבוא שני שואים רצופים, הראשון שבהם נעשה חירק", אולם ב' מוכיח, שאין לשלול אותו מכול וכול (השוה גם ק' ברוקלמאן, ZDMG צד,

364, הע' 2). ב' מראה, שלפי כלל זה התהווה פְּתָבִי מן פְּתָבִי, ואכן נראה לקבל את הסברו. אולם לא נראית לי סברתו, שהצורה פְּתָבִי בוטאה ראשונה בהטעמה "מרחפת" (עי' עמ' 7; 12). מסתבר (עי', למשל, בספרי תורת ההגה והצורות, עמ' 81 ואילך), שתחילה שלטה בעברית הטעמת-מלעיל כללית, ועל כן *פְּתָבִי הוטעם בהברה המכילה את החולם. בתקופה מאוחרת יותר נשתמרה הטעמה זו בהפסק (פנראה, מפני שבעטיו של ההפסק הוארכה ההברה המוטעמת), אך בתוך הקשר לא נתקיימו עוד הברות פתוחות קצרות, והטעם נהיה מלרע, ואז נתהווה תנועת העזר חירק, פדעת ב'. — בעמ' 25, הע' 26 ב' שולל קשר בין מִי העברית ובין מִין שבלהגים ערביים מודרניים, כי לדעתו אין סביר להניח, שצורה שאינה מתועדת בערבית עתיקה, תתגלה בערבית חדישה. אולם אין לגזור בפשטות כל צורה שבערבית חדישה מצורות מתועדות שבערבית עתיקה, ויזכירו צורות מודרניות מעין 'kide' "כך", אִינָא "כֵּן", בְּטִיכ' "אבטיח" לעומת כְּדָא, אִי ואללאה, בְּטִיכ' שבערבית עתיקה. מלבד זה נראה, כי תפוצתו של מִין בלהגים ערביים לעומת צורות בתנועה קצרה אכן מרמזת, שצורת מִין היא העתיקה, שלא פדעת ב' (עי' H.-R. Singer, *Neuarabische Fragewörter*, Erlangen, 1958, עמ' 124), כי התקצרותה של $\bar{a}$ מתועדת רק בדיבור מהיר במיוחד ולפני צרור עיצורים. — בניגוד לב', עמ' 63 ואילך, נראה לי להניח מוצא כפול, הן בחירק, הן בפתח, בהברה הראשונה של עבר פֶּעַל והפעיל, עי' *HUCA* מב, 152 ואילך. — את היעדר המעתק $\bar{a} < \bar{o}$ בשמות על משקל גֻנָּב אולי אפשר להסביר בהשפעת צורות הנטייה, שתנועת $\bar{a}$ לא הייתה מוטעמת בהן, שלא כב', עמ' 65, הע' 68. קשה לי לקבל את דעתו של ב' בעקבות לאנדסֶבֶרגר (המובאת עמ' 66, הע'), כי היעדר המעתק $\bar{a} < \bar{o}$ בצורה קם מקורו בטעם החלש יותר בפועל, שהרי מעתק זה נעדר אף בבינוני קם, כלומר בצורה שְּמִנִית. — אף כי קשה לי לקבל את דעתו של ב', עמ' 69, הע' 71, שהצורה בְּתִים משקפת ת בדגש קל, כי, לדעת ב', לפנינו צירוף רפה באמצע המלה (שהרי אף בגבול בין מלים רפויות בגדכפ"ת בצירוף רפה), יש מקצת ראייה לדעתו של ב' בשימוש תרי טעמי במלה זו; עי' ע' שְׁלִיזִינגר, לשוננו יח, 17 ואילך.

מחקר 2, עמ' 94–97, עוסק במעתק הגאים בערבית היהודית של בגדאד; מחקר 3, עמ' 98–123, בדו־תנועות שמיות. ייתכן, שלפחות בחלק של שמות מעין חי, שוא אי־כיווץ הדיפתונג נובע מהכפלת חלקו "העיצורי" (שלא פדעת ב', עמ' 101/2). — רפיונה של ת' בצורה מעין בְּתָה (עמ' 103) מקורו מסתמא באופיה של היו"ד (ושל הוי"ו), שאינה אלא "חצִי־עיצור". על רקע זה יובן, שבמקצת להגים ארמיים ת דגושה במצב זה, באחרים רפויה. — לאור טעם המלרע שבמלה העברית מְתִי מסתבר, שנשלה תנועה קצרה סופית. על כן אני נוטה (שלא כב', עמ' 104) לגזור את *matā*, מקבילתה

הערבית של מתי, מ-*mataya**, וכן את ערבית *alā*, וכו' "על" מן *alaya**, בסיומת פתח האדוןביאלית, כנראה גם למלתיחס. לגבי עלי ב' מביא את דעתו של ברוקלמאן בהע' 17, שאכן הוא גזור מצורה המסתיימת בפתח, אך דוחה אותה בגלל צורות בכינויים מעין עליך. אולם מסתבר, כי הצורה הנצמדת לכינוי מדבר *alayaya** נהפך ע"י האפולוגיה ל-*alayya*, ואחריה נגררו יתר הצורות הצמודות לכינויים (והשוה את דברי ב' עצמו עמ' 119, הגזור קננא מ-**qanayā*!).

ב מחקר 4, עמ' 124–130, גזור ב' שמות מעין אַח ל"ו ואַחזות וכו' מ-**axwat**. מחקר 5, עמ' 131–153, מסביר בצורה משכנעת את חילופי חירק מלא — חירק חסר בצורות גבירה, גברתי בסיומת הנקבה *-t*, שבעטייה נסגרה ההברה המכילה חירק מלא ונעשתה חירק חסר. ב' מפרש חילופין דומים, בייחוד בערבית, אף לפני סיומת הנקבה *-at*, בדחיית הסיומת *-t* ע"י *-at*. אולם נדמה לי, שלגבי העברית הפריז ב' בהיקף דחייה זו. ב', עמ' 137, הע' 12, רואה, לדעתי, בצדק בריבוי השבור קו מאפיין את הערבית הדרומית; מאידך נדמה, שהפריז עמ' 135, הע' 7 בהדגשת קרבתה של הערבית לשבאית, שהרי מסתבר, שבתוך השמית הדרומית השבאית קרובה לחבשית יותר מאשר לערבית.

מחקר 6, עמ' 154–157, דן בשני מעתקי עיצורים בלהגים ערביים מודרניים. אחד מהם, ג'ת < שַׁת כבר מתועד בטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, עי' בדקדוק הערבית היהודית שלי, 198ג. מחקר 7, עמ' 158/9, דן בשוא הנח שבראש התיבה שְׁתִּים. אגב כך יוער, שהשוא הנח מרומז גם במתג הקודם לש' ובהיעדר הדגש החזק מאות ש של מְשִׁתִּים-עֲשֶׂרָה (יונה ד, יא). מחקר 8, עמ' 160–164, עוסק בין היתר בסיבות הדיסמילציה של קמץ/פתח לסגול בצורות מעין הָהָרִים. אגב כך יוער, שייתכן שדיסמילציה זו מרמזת, שהיא קודמת למבטא הקמץ הגדול פתנועה אחורית מעוגלת.

ב מחקר 9, עמ' 165/7, ב' מסביר את ע' הפועל השואית בצורות מעין שְׁמְרָה כהשפעת בניין פִּיעַל. אולם נראה, כי יש להבין את שְׁמְרָה וכו' כנובע מהעתקת הטעם ממלעיל למלרע, בעיקר מהברות פתוחות קצרות (*שְׁמְרָה), שהזכרנוה לעיל בקשר למחקר 1. גם מחקר 10, עמ' 168–170, על היסטורית עבר נסתרת בשורשי לו"י בערבית אינו משכנע. מחקר 11, עמ' 171–180, דן במשקלים מעין לָקוּחַ וּגְלוּת. הוא מניח, שהבינוני הארמי *גְּלוּתָא נפתח ל-*גְּלוּ וּמְכָאן מוצאו של משקל פִּעוּל לציון עושה פעולה. ואילו גְּלוּתָא התפתח מן *גְּלוּתָא, וזה מקור הסיומת –ות. לכאורה ההסבר השני מתקבל על הדעת יותר מן הראשון. ואגב כך יוער, כי הסורית חִיּוּתָא > *חִיּוּתָא ליד חִיּוּתָא מתועדת, עי' במילונו של ברוקלמן, ויש לנסח בהתאם לכך בעמ' 178. מחקר 12, עמ' 181, דן בריבוי –ות בשמות תואר אפדיים, מחקר 13,

עמ' 182–194 — בכינויים ערביים. לא קל לקבל את הצעתו של ב', ש-*iyyā* מקורו ב-*iya*-, שהרי גם אם לא קשה להסביר את הכפלת ה"ו"ד פתניינית, הרי הארכת *a* אינה פשוטה, כפי שמתארה ב', עמ' 184. וכן קשה לי לקבל את דעת ב' בנחקר 14, עמ' 194–199, כי הציווי והעתיד המקוצר בפועלי עו"י ולו"י מכילים תנועה קצרה בגלל ההדגשה שבצו — שהרי העתיד המקוצר משמש גם לציון עבר (וַיִּלְכֹּשׁ). לדעתי בקצת צורות (בפועלי עו"י) לפנינו מעתק, ובקצתן שרידי שרשים דו-עיצוריים. מחקר 15, עמ' 200–205, נקודת מוצאו מציאות הפעל/אפעל וּשְׁפַעַל/אִסְתַּפַּעַל בשבאית (במובן הצר) ובערבית. מכאן מסיק ב', כי ש היא המקורית, ושנעתקה בין תנועות לה"א, אך נשתמרה לפני ת.

מחקר 16, עמ' 209–231, דן ביחסת הקניין. ב' מדגיש (עמ' 210), שלמלה דיו הערבית אין כוח מיידע. ואמנם דאת יום למשל משמעו "יום אחד". — ב' (עמ' 215) גוזר צורות מעין "הָרִי בגלצ"ע" מן "ההרים בגלצ"ע", בהשפעת "הָרִי גלצ"ע". הוא סבור (עמ' 218 ואילך), שמשפטי זיקה מן הסוג "קִרְיַת תְּנָה דָּוִד" הכילו במקורם כינוי מוסב, וזו סברה מפתיעה במקצת לאור תפוצתם הרבה למדי של משפטים כאלה ללא כינוי. לכאורה מסתבר הרבה יותר, שמשפטים מעין אלה בכינוי התהוו בהשפעת משפטי הזיקה הרגילים. עמ' 226 ואילך ב' גוזר ביטוי מעין "בימי שפוט השופטים" מן "בימי ישפוט השופטים", ומחזק את גיורונו בצורות מלשון חז"ל (שהוא עדיין מכנה בשם "עברית חדשה") מעין לילך, לידע. אולם לכאורה נראה, שלפחות לילך וכו' אינן ראשוניות, אלא התהוו בהשפעתו התניינית של העתיד. מחקר 17, עמ' 232–260, מנתח שמות ובינוני בתחילית מ-. פסוק מעין מל"א י, כח "ומוצא הסוסים אשר לשלמה ממצרים" — ב' מנתח עמ' 235 ("ואשר למדינה) שהסוסים אשר לשלמה יצאו ממנה (הם יצאו) ממצרים". הסבר פשוט יותר (לפחות מבחינה סינכרונית) ימצא הקורא אצל א' רובינשטיין, המשפט השמני, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 87 ואילך: "ומוצא הסוסים אשר לשלמה (הוא מוצא) ממצרים". מחקר 18, עמ' 261/6, עוסק במקור כנשוא פסיכולוגי בסורית; והשוה לכך את מאמרו של ג' גולדנברג, *IOS*, א, 36 ואילך. מחקר 19, עמ' 267–294 דן בביטויי "פתאומיות" בערבית; אשר למלה אלי בתפקיד זה (עמ' 291 ואילך) השווה דוגמאות נוספות *IOS*, ו, 159 ואילך.

מחקר 20, עמ' 295–322, דן במבנה, שאפשר לכנותו "צירוף יחס עם פועל", בערבית. ניתוחו של ב' עשוי להאיר פתובים לא מעטים בעברית, מעין קהלת ז, ה: טוב לשמוע גערת חכם מאיש שומע שיר פסילים = "משישמע איש שיר פסילים"; מחקר 21, עמ' 322–337, עניינו דלמא ודומיה, והוא

מציג, ליד ניתוחים מעמיקים, גם דברים רחוקים, כגון את גיזרונה של לעל "אולי" הערבית; השוה אנג גם ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, 113 ואילך (אשר מקורו ב"לשוננו" כד, 24 ואילך). מחקר 22, עמ' 338-342, מציע גירון רחוק במקצת של ערבית לאכן "אבל"; מחקר 23, עמ' 343-346, גוזר את פֶּעַד (וכן את מקבילו הערבי) מן בעוד; דרך אנג, לי נראית דעתו של גלדקה, המובאת עמ' 345, כי עוד העברית אין מוצאה פועלי, שהרי החולם אינו מצוי בפועלי עו"י בקל אלא בטיפוס בוש, אור. מחקר 24, עמ' 347-356, מראה באופן משכנע ביותר, שהבינוני בערבית עשוי לציין "הכרח פנימי". מחקר 25, עמ' 357-373, דן בציון "קניין". לגבי ביטוי מעין בראשית ב, כד "וַיִּבְקַע בְּאֶשְׁתּוֹ" (עי' גם מחקר 52, עמ' 593-595) הפניני בא לפחות גם מפני שלפנינו שייכות (inalienable possession); השוה גם מקרים מעין בראשית כו, כה "ויט אוהלו".

מחקר 26, עמ' 374-389, דן במוצא תבע "היה בן לוי" הערבית. במחקר 27, עמ' 390-433, ב' גוזר ביטויים שונים מן יום; הגירונות חריפים תמיד, אולם, לטעמי, פעמים הם חריפים יתר על המידה, כגון ההצעה שאם אף היא נגזרת מן יום (עמ' 393). עמ' 394, ב' רואה בסיומת הריבוי במי"ם את הצורה המקורית, ובסיומת בנו"ן את המאוחרת; אולם כבר הביא ר' דים, ZDMG ככה, 239 ואילך, נימוקים משכנעים למקוריותה של נ. בצורה עֶמְדִי ב' רואה (עמ' 409) צורה, המכילה במקורה יד; אולם עי' ס' זיפרון לח' ילון, רמת-גן תשל"ד, 17. קשה לי לקבל את דעת ב', עמ' 421, שתיאורים מעין קֶבֶל הערבית התהוו מהתקצרות כינוי נסתר — שהרי מסתבר, כי פתאום העברית מקבילה להם. מחקר 28, עמ' 434-454, דן במושג הערבי אֶסְלָאם; מחקר 29, עמ' 455/9, בחסינותו של מוחמד מפני חטא; מחקר 30, עמ' 460-464, בהשלמתו של מעשה טוב בערבית עתיקה. מחקר 31, עמ' 465-482, נושא ביטויי טאבו; בין היתר (עמ' 475) בביטויים מעין "מוֹרָה לא עלה על ראשי" (שופטים טז, יז), "תער לא יעבור על ראשו", (במדבר ו, ה), הנמנעים מלהזכיר את המתגלח כמבצע הפעולה, כי מעשה הגילוח אינו מכובד. ב' מציע במחקר 32, עמ' 483-490, מקור מחקה צליל לביטויי "פתאומיות", ובכלל זה פתע, פתאום העבריים; כמו תמיד הצעותיו של ב' חריפות, אך לא תמיד משכנעות. מחקר 33, עמ' 491-499, עוסק במעתק כפי הערבית לשורש כפף; תופעה דומה, אך בעלת רקע שונה, נמצאת בלשון חכמים, עי' ג' הנמן, "י" קוטשר, דברים לזכרו", רמת-גן 1972, עמ' 20 ואילך. מחקר 34, עמ' 500-507, ומחקר 35, עמ' 508-512, עוסקים בגירונות ערביים ואפדיים. את מסר העברית (והארמית) ב' גוזר, במחקר 36, עמ' 513-516, משורש אסר, פשהוא מסתמך על מוסרות וכו', אשר אף אותו הוא גוזר מן אסר. אולם החולם בהברה בלתי-מוטעמת (שלא כמו במלה

ראש) מפליא. לדעתי מסתבר, שלפנינו לפחות עירוב עם השורש יסר. מחקר 37, עמ' 517-524, דן במקבילה ערבית ל-benedicere.

על סמך מקבילות ערביות, ב' גזור באופן משכנע (מחקר 38, עמ' 525-532) את חיים מן "אנשים) חיים". את "צרור החיים" (שמואל א', כה, כט) ב' מקביל (מחקר 39, 533/9) ל"אוצר החיים". במחקר 40, עמ' 540-543, ב' מציע לראות בצורה שוה שפעל של הוה "היה" (והשוה גם את הצעתו הנועזת של ב', מחקר 47, עמ' 556-558, לגזור את דמה מפועל זה כמלה שאולה מן האכדית). מחקרים 41, 42, עמ' 544-546, עוסקים בגיזרונות ערביים. במחקר 43, עמ' 547-549, ב' גזור רק מן ריק (ובמאמר המקורי, שראה אור בלשוננו יא 96 ואילך, גזר את בת [ציון] מן בית). מחקרים 44-46, עמ' 550-555, נושאם אטימולוגיות ערביות, וכן מחקר 48, עמ' 559-562. מחקר 49, עמ' 563-571, דן בעבר במשפטי תנאי ערביים בהוראה על-זמנית; לדיון זה נגיעה גם במשפטי תנאי עבריים, אף כי שימוש זה נדיר בהם בהרבה (מעין: "קָצָא אִשָּׁה קָצָא טוֹב", משלי יח, כב). מחקרים 50 ו-51, עמ' 572-592 עוסקים בערבית. יש להצטער, שספר עשיר זה אינו מכיל מפתחות, כדי שיוכל הקורא למצוא על נקלה את המעניין אותו.

אף סקירה חטופה זו, שכוונה במיוחד אל הקורא העברי, מבליטה את היקפו וחשיבותו של קובץ מאמרים זה. אף כי לא תמיד דברי ב' משכנעים, הרי חריפותו והיקף ידיעתו מרשימים את הקורא, אשר יפיק תועלת גדולה מן הספר בכל ענפי הלשונות השמיות.

זמן קצר אחרי פרסום הספר הלך מ"מ בראפמן לעולמו, כשהוא משאיר ספר חשוב זה כמצבה לו. תנצב"ה.

נַבְלָת (NABLATH) — שם "עברי" לספר תהלים (?)

תמוהים ומוזרים הם לפעמים גלגולי משמעותן של מלים עבריות בעברן מגבול אל גבול, מתחום הלשון העברית אל תחומה של לשון אחרת. עתים מתהווה גלגול כזה, אם לא נעשתה שאילתה של המלה העברית מן המקור עצמו, אלא באמצעות פלי שני (פגון מתרגום השבעים או מתרגום הוילגאטה), או מחמת בחירת אחת המשמעויות של המלה השאולה, כשהיא משמשת מלה נרדפת בצמד סמאנטי.

דוגמה מעניינת לתופעה הנ"ל יכול לשמש שם עברי, כביכול, של ספר תהלים, המובא בכותרת סקירה זו והמופיע באחת ההקדמות לספרי התנ"ך בתרגום צ'כי מראשית המאה הט"ז.

כידוע, תרגומי התנ"ך ללשונות שונות מכילים הקדמה כללית למקרא פולו — הקדמה כללית כזאת מופיעה בתרגומיו של הירונימוס לפני ספר שמואל א'¹, ובעקבות הירונימוס גם אצל מתרגמים אחרים² — וכן הקדמה לכל ספר וספר, שנבדלת בתרגומים שונים בטיבה, בגודלה וכו'. באותן ההקדמות מצוי לעתים קרובות שם הספר³ בעברית (בתעתיק, כמובן), ביוונית, בלאטינית ובעצם לשונו של התרגום.

והנה בהקדמה קצרה לספר תהלים בתרגום הצ'כי המכונה "ביבליית ונציה" — על שם המקום, שנדפס בו הספר בשנת 1506 — אנו קוראים: "הספר נקרא בעברית Nablath, ביוונית ψαλτήριον, בלאטינית Psalterium, ובצ'כית: Žaltář.

השם ה"עברי" הזה היה לי בתחילה פחידה. שם כזה אינו ידוע משום תרגום יוני או לאטיני⁴ ומשום תרגום סלאבי, עתיק או חדש. השמות הסלאביים המזרחיים

1. עיין: Praefatio Hieronymi in libros Samuel et Malachim. S. Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri: *Opera Omnia*, Tomus IX, in: J. P. Migne, *Patrologiae Cursus Completus*, Series Prima, t. XXVIII, 1846, pp. 547 sq.

2. כך, למשל, בתרגומי התנ"ך לבילורוסית של פֶּרְנָצֶיסק סְקֹרְיִינָה, ישיצאו בפראג Ф. Скарына. Прадмовы і пасляслоўі. Мінск. 1969. ועיי': 1519-1517, Предисловие Доктора Франтыиска Скорины с Полоцька в Книги Первыи Царств. 37-43.

3. לנושא "שמות ספרי התנ"ך" ביוונית ובלאטינית עיין בפרק מיוחד בספר: H. B. Swete, *An Introduction in the Old Testament in Greek*. Cambridge, 1914, Part II, chapter I: Titles, Grouping, Number, and Order of the Books, 197-230.

4. השמות היווניים (לפי Swete): (ש' של דוד) Ψαλμοί, Ψαλτήριον, Ψαλμοί Δαδ (ש' של דוד) Βιβλος Ψαλμων, Ψαλτήριον τοι Δαuid, Ψαλτήριον Δαβυκόν, Δαuid Liber Psalmorum, Psalmi David, השמות בלאטינית: προφήτων και βασιλέως μέλος.

והדרומיים הם לפי הנוסח היווני של התנ"ך, והם Псалтырь או Псалтирь ברוסית; בפולגארית, מקדונית וסרבית, וזאת על הרוב, בתוספת Давидов ("של דוד הנביא והמלך", כבאחת הגרסאות היוניות שהובאו כאן בהערה 4. לעומת זאת השמות אצל הסלאבים המערביים (וכן אצל הסלובנים והקרואטים הקאתוליים) הם לפי השם הלאטיני, לפעמים באמצעות הלשונות הרומיות (צרפתית או איטלקית) או הגרמנית העילית העתיקה, כמו השם הַצִּ'כִּי המובא לעיל žaltář⁵, או השם הפולני העתיק: żaltarz או łożtarz⁶, אשר לאחר מכן הוחלף בשם המבוסס על התרגום הלאטיני באופן ישיר: psalterz.

עיון בשדה הסמאנטי של השורש היווני "פָּסַל" ψαλ — הביאני לפתרון החידה של השם נָבֶלֶת. הפועל היווני ψάλλω פירושו, בין השאר, "אני פורט (על נָבֶל או על כלי-מיתרים אחר)", בעוד המלה הגזורה מאותו שורש ψαλμός פירושה: "שיר הלל לאלהים, בליווי הנבל". לשון רבים של מלה זו ψάλμοι ציינה "אוסף שירי הלל" והפכה לשם של ספר תהלים בשבעים ובתרגומים אחרים. שם נדרף ל-ψάλμοι הוא ψαλτήριον, "כלי מוסיקאלי מהסוג של נָבֶל", הפך גם הוא לשם של "ספר תהלים" בתרגומי התנ"ך. ובדומה לכך גם השאילה מיונית בלאטינית psalmi, psalterium, ובעקבות שתי לשונות אלה גם בתרגומים לכל לשונות אירופה, בשינויים פונטיים ומורפולוגיים קלים, לפי מערכת ההגאים וכללי התצורה שבכל לשון ולשון. הקשר בין "שיר הלל" ובין "הפלי המלוה את שיר ההלל" — והוא הנָבֶל — הביא לגלגול הסמאנטי, שאנו דנים בו.

החיבה התנ"כית נָבֶל, במשמעות פלי נגינה, פשהיא באה בלשון יחיד, תורגמה בשבעים על הרוב ψαλτήριον (7 פעמים); פעם אחת (בשמואל א' י, ג) תורגמה על ידי שאילה מעברית: νάβλα; ובמקומות אחרים על ידי צירוף כגון ἐνσκαύει ψάλλου, וכו'.

לעומת זאת, כאשר נָבֶל בא בלשון רבים, תורגם בדרך כלל על-ידי השאילה

Psalterium, Psalmi Davitici (!), David Liber Psalmorum, Psalterium Davidicum
אין אפוא בין שמות אלה כל זכר ל"נָבֶלֶת".

5. V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Československá Akademie Ved, Praha 1957: žaltář ze sthn. saltari, 590 col. 2 (ואלטא' מגרמנית-עילית-עתיקה Saltari).

6. A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wiedza Powszechna, 1957: żaltarz, łożtarz; jest to niem. Salter; s- w nagłosie S odpowiada stale czeskie i polskie z — להגה S בתחלת המלה (בגרמנית) מקביל ההגה — z — בַּצִּ'כִּית ובפולנית).

7. ע' הערה 3.

*váβλα*⁸; ברבים: *en váβλαις* (=בנקלים) או *váβλας* (את הנבלים) 17 פעמים, ורק בנחמיה יב, כז ובעמוס תורגמו נְבָלִים *ψάλλον ὄργανον*, או *ψαλτήρια*.

יחס דומה בשימוש המלה *psalterium* ו־*nablum* מצוי גם בווילגאטה¹⁰.

בדרך זו נוצר ביונית ובלאטינית צמד של מלים נרדפות, המציירות את שם ספר תהלים במקרא, אשר המרכיב הראשון הוא מלה יונית או לאטינית, והמרכיב השני בו היא מלה שאולה מעברית. כך נוצרה גם מעין משנאה סמנטית:
אב: ב:ג,

אשר בה א הוא ספר תהלים, וגם ג הוא ספר תהלים, מאחר שהוא שווה לשם היוני המציין את ספר תהלים.

המתרגם הִצִּיחַ בחר במרכיב השני של הצמד הסמנטי *nabla* ומכאן נקרא אצלו ספר תהלים *Nablath*.

אגב, השיבוש *Nablath* במקום *Nabla* הצפוי מצוי גם בשם תורה בהקדמה של הירונימוס (ע' הערה 1); שם אנו קוראים בעמ' 552: "*Hi sunt, quinque libri Mosi, qui proprie Thorath, id est legem appellant.*" "ac Tora juxte Hebraeos non Thorath legendum"

אותו שיבוש בעקבות הירונימוס גם בתרגום הקדמתו לציכית בכתב־יד מן המאה הי"ג (ר' להלן הערה מס' 11): "*Pateri kniehi su nazvani od židow Thorath*" וכן בתרגום ההקדמה ב"ביבליה" של סקורינה (ר' הערה מס' 2):

8. H. G. Liddel & R. Scott, *Greek-English Lexicon*, New York 1897*, ר' בערכים: *ἡ váβλα; váβλας*; p. 1159: 'a musical instrument' (Semitic word, cf. Hebr. *nēbel*).

9. עיי': A. Souter, *A Glossary of later Latin to 600 A. B.*, Oxford, 1949: *nabla* — *nabulum*, 262: *nabla* (Hebr. *váβλα*); *psalterium*; *nabulum* (cf. *váβλα*) *psalterium*.
10. רצוי לציין, כי באמצעות היונית והלאטינית שאלה גם הרוסית העתיקה את המלה העברית נְבָל בשתי צורות: 1) *наблѡмъ*. ר' במילון של הרוסית העתיקה של סקוניבסקי: И.И. Срезневский. Материалы для Словаря древнерусского языка. Санктпетербургъ. 1895.

наблѡмъ-nabulum — музыкальный, כז: מובאת מתרגום נחמיה יב, כז: *наблѡмъ* — Вѣ кимвали, наблѡмъ и гоусли... (Heem. XII. 27. Библия. 1499г.) (שם, כ"ב, ע' 266—265)

ביבליה זו של 1499 נערכה והושלמה לפי יומתו של גינאדיי, הארכיבישוף של נובגורוד, לשם מלחמה במינים, בעיקר ב"מתייהדים", אשר בידיהם היה תרגום התנ"ך פולו, בעוד שבידי הפנסייה האורתודוקסית לא נמצא תרגום סלאבי פנסייטי שלם; החלקים החסרים תורגמו גם ממקורות מערביים, ומכאן הצורה הלאטינית של השאילה: נְבָלוֹם. במקום אחר הובאה צורה שנייה של השאילה *навля* באות ב, לפי המבטא של β היונית המאוחרת מתוך יצירה מן המאה הט"ו:

"навля — музыкальный инструмент — Вѣѣвинипахъ и навлахъ поюще (— кифарами и гусльми) (שם, עמ' 268).

"И сии пятери книги зовутся Тпорах, то ест Закон".

— היינו עם שיבוש נוסף (שם, עמ' 38).

קשה לקבוע, אם נִבְלָת היא המצאה של המתרגם הַצִּ'כי של "ביבליית ונציה", או שמא מצא את השם במשמעותו הַנִּ"ל במקור אחר. יש לציין, כי מהדיר התרגום הַצִּ'כי של ההקדמה הפללית של הירונימוס בכתב־יד מן המאה הי"ג¹¹ (שהוזכרה לעיל) פותב על עבודת המתרגם של ההקדמה זו: Die Übersetzungen der Namen: 12. biblischer Bücher sind z.T. Neulingsarbeit und mehrfach verfehlt¹². התופעה הסמנטית, שהולידה את השם המוזר של ספר תהלים בתרגום הַצִּ'כי, ידועה יפה מהרבה תרגומי התנ"ך ללועזית ואף בתחומים של העברית עצמה, כפי שאנו למדים מהערותיו של ש' אברמסון ל"כתאב אל תג'ניס" (ספר הצימוד)¹³ לערך עכס (שם, עמ' 135–136) על הצמד "אפעה—עכס" או להפך "עכס—אפעה", שבו גם ל"אפעה" מן המשמעות של "תכשיט". וכן ממחקריו של ש' טלמון על נושא שמות נרדפים במקרא¹⁴.

11. J. Schröpfer, 'Ein Stuttgarter alttschechischer Bibelpilog und die Orthographia Bohemica', *Sodalitium Slavizantum Hamburgense in honorem Dietrich Gerhardt*. A. M. Hakkert, Amsterdam 1971, 349–370.

12. שם, עמ' 353.

13. רב יהודה בן בלעם, כתאב אל תג'ניס (ספר הצימוד), קטעי המקור הערבי והתרגום העברי בצירוף מבוא והערות מאת שרגא אברמסון, תדפיס מחוך ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג.

14. Shemaryahu Talmon, 'Synonymous Readings in the textual traditions of the Old Testament'. *Studies in the Bible, Scripta Hierosolymitana*, Vol. VIII, Jerusalem, 1961, 335–383.

“מחת פורענותן של רשעים” ו”משא ומתן” בלשון חכמים

מאמרו של י' בן-דוד, “מחת פורענותן של רשעים”, לשוננו מא (תשל”ז), עמ’ 294–297, מוקדש לליבוש שורשה של התיבה מחת- שבביטוי הנ”ל, המופיע במכילתא דרשב”י (מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ’ 155) ובמקורות אחרים ומוגד ל”מתן שוכן של צדיקים”. בן-דוד פתח בשתי ההשערות שהעלה ע”צ מלמד: משורש נחת (“כמו מתן מן נתן”) או משורש מחי, “המצוי בתרגום אונקלוס כתרגום למפה”. מזה עבר לדברי י' אבינרי ב”גנוזים מגולים”, אשר בחר בשורש מחי, ומתח עליו ביקורת על שלא הביא מקורות חדשים או ראיה לדבריו — “סהם ולא פירש”¹. בניגוד לכך הביא בן-דוד מקורות רבים ומעניינים, ישנים גם חדשים, שבהם מופיע הביטוי מחת פורענות. וכן הוסיף ראיות משלו להסביר את הגזרה משורש נחת. אך סיים ב”תיקון” בין שני השרשים וקבע, כי “אנו צריכים מקורות חדשים, שיתגלו ויכריעו בשורש השם, במשקלו ובניקודו”. סתם ולא פירש.

כפי שנראה להלן, אף על פי שישנם מקורות חדשים נוספים, אין אנו זקוקים להם; ופתרון מחת — נמצא במקורות שהביאם בן-דוד. אך תחילה נעייץ בדברי ההסבר שלו. וזה לשונו של בן-דוד: “הבחינה הספרותית, היינו התקבולת למתן שוכר, מטה לשורש נחת, הוי' הורדת פורענות” או “ירידת פורענות”... ואמנם מצינו שורש נתן במשמע הורדה בלשון משא ומתן, נושא ונותן, ואין כאן לשון נתן אלא היפוכו של נושא, היינו הורדה. ובבנייננו, ה' מוריד פורענות ומוריד (= נותן) שוכר”. דברים אלה יכולים להדגים את הספנה הטמונה במדרשי התקבולות, פשאין מתחשבים אלא במה שמדמים להיות מובנה ה”מקורי” של תיבה, ולא ב”שדה הסמנטי” שלה. אין ספק, שבצמד משא ומתן אין לשון נתן אלא היפוכו של נושא. אך “היפוכו” של בן-דוד הפוך הוא, וכאן ב”דאי נושא פירושו “לקח”, בניגוד לנתן. על השדה הסמנטי של “נושא = נטל” כתב י' קוטשר ז”ל, דברים מאלפים. קוטשר הראה, ש”בספרי המקרא המאוחרים אפשר להרגיש בנטייה להמיר לקח כפשוטה בשורש נושא... בלשון חז”ל לא נתקיים שורש נושא בהוראת ‘לקח’ (וולתי + ‘אשה’) אלא זעיר שם זעיר שם... אך בהוראה המקורית של ‘לקח’ נמצאה לה תמורה בשורש נטל”. וסיבה לכך, כי “מצינו בלשון חז”ל, דרך משל, ‘מי שיש לו חמשים זה והוא נושא ונותן בהם’ (פאה ח, ט). הא למדת, כי נושא עלתה אף היא בדרך שורש לקח (בלשון חז”ל — מע”פ) וזכתה בהוראת ‘קנה’. ייתכן אפוא, כי משום כך הומרה בנטל”². הא למדת, כי נושא זה פירושו “לקח”, ובביטוי נושא ונותן בהם פירושו “קנה”.

1. ערך מִחַת מובא אף ב”המילון העברי המרוכז” של א' אבן-שושן, ירושלים תשל”ב, עמ’ 365.
2. י' קוטשר, “בשולי המילון המקראי”, לשוננו ל (תשכ”ו), עמ’ 21–23 (=) קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל”ז, עמ’ שנא-שנג). על המרת נושא בנטל, יש להעיר, כי במקורות ארץ-ישראליים שאחר התלמוד מצוי “נטל אשה” = “נושא אשה”. ראה שתי דוגמאות במילונו של בן-יהודה ז”ל, עמ’ 363, אחת משמות רבה, ואחת במבדבר רבה. עליהן אפשר להוסיף, למשל, שמ”ר מו, א: “משל למלך שנטל אשה וכתב לה כתובה”. ב”מ לוי, “מעשים לבני ארץ ישראל”, תרביץ, שנה א, ספר א (תר”ץ), עמ’ 92: “מהו איש שיטול דודת אביו”; הנ”ל, תרביץ, ב (תרצ”א), עמ’ 409: “מעשה אדם נטל גרושת אחיו”; צ”מ רבינובין, “ספר המעשים לבני ארץ-ישראל”, תרביץ, מא (תשל”ב), עמ’

אשר לשדה הסמנטי של מתן כתב קוטשר בספרו "מלים ותולדותיהן", עמ' 56, כי "באכדית (בדומה ל- leqû, לקח = קנה — מע"פ) אף השורש המקביל לשורש נתן העברי, הוא nadānu ... משמש גם בהוראה מסחרית = 'מכר'. אך משום מה לא הושפע השורש העברי מן ההוראה הזאת". ברם נדמה לי, כי רושמי ההוראה זו של נתן ניפרים אף בעברית. כפי שנשא בביטוי נושא ונותן פירושו "קנה", כמו כן נותן זה פירושו "מכר". וכן במקום אחר ציין קוטשר, שבפאפירוסים מהרמפוליס נתן ב- או יהב ב- משמעו "מכר", במקביל לאכדית nadānu ana kaspi, ושכן יש גם במסמך מִב, קאולי מספר 13, שורה 3 ("יהב ... בדמוה")³.

מכל זה למדת, שאין מקום לדייק מ"מתן שכון של צדיקים", כי "מחת פורענות של רשעים" בונתה "הורדת פורענות". (הצירוף של הפועל נחת עם פורענות מן התרגום המיוחס ליונתן לדב' כח, כד, "מן השמים ירד עליך עד השמדך" — "מן שמיא ייחות פורענו עליכון", שהביא בן-דוד, נראה לי כדבר פשוט, כי כל כוחו של תרגום זה הוא מתיבת ירד שבתורה, ואינו נוגע לפירוש של מחת.)

נעבור למקורות. בן-דוד הביא קטע מן הגניזה, Bodl. MS. Heb. d. 47 לסדר עולם רבה, ושם, במקום "מחת פורעניות", כתוב "מחות פורענות". בן-דוד הספיר גרסה משונה זו: "אפשר סירוס של 'מחות פורענות' (או של 'מחאת פורענות')?". אך, "מחות" בן-דוד טעות קלה היא במקום מחוות. (ויש לבדוק, אם לא כתוב באמת מחוות; בהרבה כתב-יד כתובה וי"ו כמעט כמו זי"ן.) ובקטע גניזה לויקרא רבה, כז א, TS C I, fol. 19, במקום "למחת (פורענות)" נמצא "למחות (פורענות)".

מה פשר הצורות הללו, מחוות פורענות ומחות פורענות? חוץ מאותו הסבר לטעות "מחות" לא העיר עליהן בן-דוד כל הערה. מחוות ומחות חייבות להיות צורות סמיכות מימחה (או *מחווה, ראה להלן) = מחא הארמי = "מפה". מחוות (או בוי"ו עיצורית אחת מחות) יכולה להיות צורה ארמית לסמיכות ברבות (מחא מידעת — מחתא, בסמיכות — מחת: ר' מחוון, מידעת — מחוותא, בסמיכות — מחוות). (ומחות פורענות" יכולה להיות רבות בעברית, מחות). וכן בתרגום ניאופיטי לדב' כח, נט, "מפות זרעך" מתורגם "מחות בניוכך" (בתרגום השומרוני: "מחות זרעך")⁴. אם כן, לרשעים "מפות פורענות" רבות. אך נראה יותר, שלפנינו סמיכות של היחידה. וכבר הראה קוטשר ז"ל, כיצד בארמית, מתוך צורת הרבים המידעת מחותא ("המפות"), נוצרה צורת יחידה חדשה *מחותא מידעת), וממנה "יחידה בלתי מידעת חדשה בוי"ו עצורית: מחוא"⁵. אותו תהליך משתקף בביטוי

289 (מ' מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' מו): "נטלו זה את זה" ו"א נישאו"; מרגליות (שם), עמ' צג, "ואם אמרה הנערה, איני רוצה ליטול אותו" (כלומר "איני רוצה להינשא לו"); וב"ספר מעשה הגאונים", מהדורת א' עפשטיין וי' פריימאן, ברלין תר"ע, עמ' 69, סימן עט: "ולא אמר לה שאני נוטל אותך לאשה ... אם נטלה האשה הוּו לאיש אחר"; ובתשובות הגאונים, וינה תרל"א, סימן טז: "כך הוא המעשה ... וכשרין ליטול נשים" (שתי התשובות האחרונות הן תשובות ארץ-ישראליות).

E. Y. Kutscher, "The Hermopolis Papyri", *Israel Oriental Studies*, I (1971), p. 3.

119 (= קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, עמ' 69).

4. צורות מצורות שונות שנוצרו לתיבה זו מופיעות בתרגום המיוחס ליונתן לפסוק זה: "ייתן

מחתין עליכון ומחתין על בניכון מחן רברבן ומיהמנן".

5. "קוטשר, "פחוא ואחיותיה", תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 116–117 (= מחקרים בעברית ובארמית, עמ' שסג–שסד). ראה שם הסברו למחא *מחאה, שבו דחה את הסברו הקודם של דאלמאן. (דבריו של דאלמאן מצוטטים בדברי בן-דוד, אבל לא בדברי קוטשר.)

המושאל בעברית "מחת פורענות" על הגרסאות השונות שבו, ומכאן לצורת הנפרד *מחווה. הרי ש"מחווה/מחת פורענות" = "מחת פורענות" = "מפת פורענות". והנה לך סימן: שם' ט, טו, "כי עתה שלחתי את ידי ואך אותך" תורגם בתרגום אונקלוס "דשלחית פון ית מחת גבורתי ומחית יתך", וכיו"ב במיוחדס ליונתן. אך בתרגום ניאופיטי: "שלחת ית מחות פורענותי(ה)".

[תוספת דברים: לאחר ששלחתי הערה זו למערכת, נתפרסמה הערתו של מ' סוקולוף (פרך זה, חוב' א', עמ' 77), ודבריי מוצאים אישור וחיוזק מדבריו, שהראה אף הוא, כי מחת גזורה משורש מחי. — אשר למקור האכדי של משא ומתן שציין שם, ראה עתה את מחקר המקיף של ח"י גרינפלד: J.C. Greenfield, "našû-nadānu and Its Congeners", *Ancient Near Eastern Studies in Memory of J.J. Finkelstein* (1977), pp. 87–91, ציין, בשם מ' סוקולוף, כי זכר לקדמות הביטוי משא ומתן, החסר במקרא, אפשר לראות בצורות המקראיות של המקור לשאת ולתת במקום לישא וליתן, הראויות לבוא בלשון חז"ל. העיון ב"אוצר לשון התלמוד" של קוסובסקי, כו, עמ' 1856, מראה, כי לפחות בדפוסים של הבבלי שכח לישא וליתן יותר מלשאת ולתת. ייתכן שהצורות לשאת ולתת משקפות את הנטייה לחרוז את מלות הצמד, ולא דוקא את קדמות הביטוי. — מע"פ.]

מאיר רוטנברג

תגובה על המאמר "ועוד על 'הסומך הבודד' במקרא"

("לשוננו" פרך זה, עמ' 75–76)

א. הסומך הבודד

במאמרי ב"לשוננו" מא, עמ' 3–308, הבאתי חמישה מקראות פדונגמאות מלמעלה מ־700 מקראות, הרשומים ברשימות מחקרי, שתרגומים ופירושים סבירים של קדמונים ואחרונים עולים בקנה אחד עם הכלל התחבירי, שאני קורא לו ה"סומך הבודד" או "השמטת הנסמך", וצינתי, שעל ד"ר אור להציע לחמישה מקראות אלה לפחות פירושים שונים מן המקובל, שעם זאת יהא בהם פדי להניח את הדעת. ד"ר אור הביא רק את השלישי מאותם המקראות, "ערת אביך וערת אמך לא תגלה" (ויק' יח, ז) וציין, ש"גם אם מקבלים אנחנו את הפירוש של רש"י והמפרשים האחרים בו, אין פירוש הדבר, ש'סומך בודד' לפנינו"; על ארבעת המקראות הנותרים עבר בשתיקה.

ב. ריבוי הסומך הבודד

ד"ר א' הודה, ש"פְּשָׁנִים" בישע' א, יח ניתן לפרש "כחוטי שני", אלא שחזר על טענתו, כי "אין הפירוש הזה אלא מבטא את המשמעות ה'טורית פראגמאטית' הקרויה מטונימיה", והתעלם לחלוטין מטענתי במאמרי הנ"ל, ש"עובדה היא, שהמקרא משתמש בצורת ניסוח זו לא פחות מ־121 מקומות, וכשאנו נתקלים בכחוב סתום, המתפרש לנו יפה, אם אנו מניחים,

המושאל בעברית "מחת פורענות" על הגרסאות השונות שבו, ומכאן לצורת הנפרד *מחווה. הרי ש"מחווה/מחת פורענות" = "מחת פורענות" = "מפת פורענות". והנה לך סימן: שם' ט, טו, "כי עתה שלחתי את ידי ואך אותך" תורגם בתרגום אונקלוס "דשלחית פון ית מחת גבורתי ומחית יתך", וכיו"ב במיוחדס ליונתן. אך בתרגום ניאופיטי: "שלחת ית מחות פורענותי(ה)".

[תוספת דברים: לאחר ששלחתי הערה זו למערכת, נתפרסמה הערתו של מ' סוקולוף (פרך זה, חוב' א', עמ' 77), ודבריי מוצאים אישור וחיוזק מדבריו, שהראה אף הוא, כי מחת גזורה משורש מחי. — אשר למקור האכדי של משא ומתן שציין שם, ראה עתה את מחקר המקיף של ח"י גרינפלד: J.C. Greenfield, "našû-nadānu and Its Congeners", *Ancient Near Eastern Studies in Memory of J.J. Finkelstein* (1977), pp. 87–91, ציין, בשם מ' סוקולוף, כי זכר לקדמות הביטוי משא ומתן, החסר במקרא, אפשר לראות בצורות המקראיות של המקור לשאת ולתת במקום לישא וליתן, הראויות לבוא בלשון חז"ל. העיון ב"אוצר לשון התלמוד" של קוסובסקי, כו, עמ' 1856, מראה, כי לפחות בדפוסים של הבבלי שכח לישא וליתן יותר מלשאת ולתת. ייתכן שהצורות לשאת ולתת משקפות את הנטייה לחרוז את מלות הצמד, ולא דוקא את קדמות הביטוי. — מע"פ.]

מאיר רוטנברג

תגובה על המאמר "ועוד על 'הסומך הבודד' במקרא"

("לשוננו" פרך זה, עמ' 75–76)

א. הסומך הבודד

במאמרי ב"לשוננו" מא, עמ' 3–308, הבאתי חמישה מקראות פדונגמאות מלמעלה מ-700 מקראות, הרשומים ברשימות מחקרי, שתרגומים ופירושים סבירים של קדמונים ואחרונים עולים בקנה אחד עם הכלל התחבירי, שאני קורא לו ה"סומך הבודד" או "השמטת הנסמך", וצינתי, שעל ד"ר אור להציע לחמישה מקראות אלה לפחות פירושים שונים מן המקובל, שעם זאת יהא בהם פדי להניח את הדעת. ד"ר אור הביא רק את השלישי מאותם המקראות, "ערת אביך וערנת אמך לא תגלה" (ויק' יח, ז) וציין, ש"גם אם מקבלים אנחנו את הפירוש של רש"י והמפרשים האחרים בו, אין פירוש הדבר, ש'סומך בודד' לפנינו"; על ארבעת המקראות הנותרים עבר בשתיקה.

ב. ריבוי הסומך הבודד

ד"ר א' הודה, ש"פְּשָׁנִים" בישע' א, יח ניתן לפרש "כחוטי שני", אלא שחזר על טענתו, כי "אין הפירוש הזה אלא מבטא את המשמעות ה'טורית פראגמאטית' הקרויה מטונימיה", והתעלם לחלוטין מטענתי במאמרי הנ"ל, ש"עובדה היא, שהמקרא משתמש בצורת ניסוח זו לא פחות מ-121 מקומות, וכשאנו נתקלים בכחוב סתום, המתפרש לנו יפה, אם אנו מניחים,

שגם הוא נוסח על ידי מחברו בצורה זו — אין כל ספק, שאם נפרש אותו לפי אותה הנחה, נהיה קרובים ביותר אל האמת".

ג. פירוני הסומך הבודד

על טענתי, שלא הציע פירוש משלו אף לאחד מ־32 המקראות, שתרגומים ופירושים סבירים להם של קדמונים ואחרונים עולים בקנה אחד עם הפלל האמור, ושהבאתים במאמרי הראשון ("לשוננו" ל"ב ול"ג) פדוגמאות מ־191 מקראות כאלה, הרשומים ברשימות מחקרי, השיב ד"ר א', שאם אני סבור, שנסתתמו טענותיו, טעות בידי; וכדי להוכיח טעותי הביא את הראשון מאותם המקראות, "והאיש משתאה לה", ברא' כד, כא, ואת פירושו של רשב"ם לפתוב, והסביר את דברי רשב"ם, שהוא "בא להוציא מלבנו 'לה' — למראָה, לאישיותה וכד'". ואני תמה, כלום סבור ד"ר א' באמת, שע"י שהוא מייחס לרשב"ם בונה להוציא מלבנו דעה מסוימת, חדל הפתוב בברא' כד, כא, לפי פירושו עליו, להיות מנוסח בצורת הניסוח המיוחדת, שאני קורא לה "פירוני סומך בודד"?

[בתגובה זו אנו מסיימים את הדין הממושך בנושא האמור
— המערכת.]

שרגא אברמסון

אגב קריאה

"לשוננו", כרך מא, עמ' 73, 159:

מלך מלכים נמצא אף בפיוטי חדותא, קאהלה, "בעלי מסורת שבמערב" (בגרמנית), בחלק העברי, עמ' יד, VII, שורה 4: "ונרוממך [מלך] מלכים, המרומם על כל ברכה ותהלה". וישנו עוד בפיוט "אחנן לשוכן שחקים, אשר במאמרו הפל הקים" למוסף יום שני של ראש השנה (אוצר השירה והפיוט, ח"א, סי' 2539, מחזור גולדשמידט, עמ' 190, ויש להוסיף שם: אוצר השירה והפיוט, ח"ד, עמ' 236 לסימן הנ"ל): "יהמו רחמין מלך המלכים, מעוז ומחסה היה לעם לך מחפים". ובקטע מסידור תפילה, אסף, ספר היובל לדינבורג, עמ' 122: "במקהלות ישראל עמך יתפאר שמך וזכרך מלך מלכים לנצח נצחים" וכו'. ובלשון חכם ארץ־ישראלי, ר' משה הסופר ביר' יצחק החבר בסגן[הדר] גזן[לה]: "יברכהו מלך מלכים" (LXII, REJ, עמ' 45, ספר היובל לשווארץ, עמ' 476). ובקטע מפיוט ארמי, גסטר, ספר הזיכרון לקופמן, עמ' 237: "אכדין נפתח ונבכי, קדם מלך מלכי, דמעין איך נשגר ונרכי".

לעמ' 191:

לנוסח "קציעי צואריא" במדרש שמות רבה, פרשה מא אות ז, מקביל בתנחומא מהדורת בופר, תשא, אות יג, לשון שמצאנוהו במקומות אחרים (עיי' "לשוננו", שם): קשה עורף. וזה לשון המדרש: "אמר להם חור, קשה עורף", אין אתם זוכרים מה עשה לכם (משה). עמדו

1. כך אף בכ"י אוקספורד, סי' 155. בכ"י אוקספורד, 154: "קשי עורף"; וכן בכ"י פרמא ובכ"י רומי [ובגיליון שם כתוב: כרתי צואר (כך כרתי, ולא קדושי, שהעתיק בופר

שגם הוא נוסח על ידי מחברו בצורה זו — אין כל ספק, שאם נפרש אותו לפי אותה הנחה, נהיה קרובים ביותר אל האמת".

ג. פירוני הסומך הבודד

על טענתי, שלא הציע פירוש משלו אף לאחד מ־32 המקראות, שתרגומים ופירושים סבירים להם של קדמונים ואחרונים עולים בקנה אחד עם הפלל האמור, ושהבאתים במאמרי הראשון ("לשוננו" ל"ב ול"ג) פדוגמאות מ־191 מקראות כאלה, הרשומים ברשימות מחקרי, השיב ד"ר א', שאם אני סבור, שנסתתמו טענותיו, טעות בידי; וכדי להוכיח טעותי הביא את הראשון מאותם המקראות, "והאיש משתאה לה", ברא' כד, כא, ואת פירושו של רשב"ם לפתוב, והסביר את דברי רשב"ם, שהוא "בא להוציא מלבנו 'לה' — למראָה, לאישיותה וכד'". ואני תמה, כלום סבור ד"ר א' באמת, שע"י שהוא מייחס לרשב"ם בונה להוציא מלבנו דעה מסוימת, חדל הפתוב בברא' כד, כא, לפי פירושו עליו, להיות מנוסח בצורת הניסוח המיוחדת, שאני קורא לה "פירוני סומך בודד"?

[בתגובה זו אנו מסיימים את הדין הממושך בנושא האמור
— המערכת.]

שרגא אברמסון

אגב קריאה

"לשוננו", כרך מא, עמ' 73, 159:

מלך מלכים נמצא אף בפיוטי חדותא, קאהלה, "בעלי מסורת שבמערב" (בגרמנית), בחלק העברי, עמ' יד, VII, שורה 4: "ונרוממך [מלך] מלכים, המרומם על כל ברכה ותהלה". וישנו עוד בפיוט "אחנן לשוכן שחקים, אשר במאמרו הפל הקים" למוסף יום שני של ראש השנה (אוצר השירה והפיוט, ח"א, סי' 2539, מחזור גולדשמידט, עמ' 190, ויש להוסיף שם: אוצר השירה והפיוט, ח"ד, עמ' 236 לסימן הנ"ל): "יהמו רחמין מלך המלכים, מעוז ומחסה היה לעם לך מחפים". ובקטע מסידור תפילה, אסף, ספר היובל לדינבורג, עמ' 122: "במקהלות ישראל עמך יתפאר שמך וזכרך מלך מלכים לנצח נצחים" וכו'. ובלשון חכם ארץ־ישראלי, ר' משה הסופר ביר' יצחק החבר בסנ[הדר] גזן[לה]: "יברכהו מלך מלכים" (LXII, REJ, עמ' 45, ספר היובל לשווארץ, עמ' 476). ובקטע מפיוט ארמי, גסטר, ספר הזיכרון לקופמן, עמ' 237: "אכדין נפתח ונבכי, קדם מלך מלכי, דמעין איך נשגר ונרכי".

לעמ' 191:

לנוסח "קציעי צואריא" במדרש שמות רבה, פרשה מא אות ז, מקביל בתנחומא מהדורת בופר, תשא, אות יג, לשון שמצאנוהו במקומות אחרים (עיי' "לשוננו", שם): קשה עורף. וזה לשון המדרש: "אמר להם חור, קשה עורף", אין אתם זוכרים מה עשה לכם (משה). עמדו

1. כך אף בכ"י אוקספורד, סי' 155. בכ"י אוקספורד, 154: "קשי עורף"; וכן בכ"י פרמא ובכ"י רומי [ובגיליון שם כתוב: כרתי צואר (כך כרתי, ולא קדושי, שהעתיק בופר

והרגוהו". כל הסיפור בתנחומא שוה לשמות רבה, אלא שפאן בא ביטוי עברי, ובשמות רבה ארמי. וקרוב לודאי שהעברי הוא תרגום מהארמי. וכמות "תביר קדל" — "קשה עורף", שהבאתי במאמרי. ראה לדבר, שהנוסח בתנחומא אינו מוסכם בכל כתבי-היד. והביא בופר בהערותיו לשם ש"בכ"י שני של אוקספארד הגירא כרות צואר"; וזה מוכיח, שתרגום לפנינו, שאין עולה על הדעת, שיתקשו בלשון קשה עורף וינסחוהו ניסוחים אחרים.

לכרך מב, עמ' 16, אות א.

צריך הייתי להעיר, שתרגום עברי של כל דברי רס"ג בעניין הפסוקים הדבקים נמצא ב"צפנת פענח" לר' יוסף טוב עלם הספרדי לבראשית כג ז, וזה לשונו: "והששי בספר תרי עשר, בהושע, ודברתי על הנביאים ואנכי חזון הרביתי וביד הנביאים אדמה. וכתוב אחריו אם גלעד און אך שוא היו וגו'. כלומר דומים אנשי גלעד לאחד משני דברים און או שוא". ואנו רואים, שלא תרגם מלה במלה, אלא את התוכן.

ומן לשון דמיון פירש אף רבינו חננאל (רב הא"י?) לברכות ו ע"א: מלמד שנראה לכל נביא דמיון שיכול לראות (פירוש ס' יצירה לברצלוני, עמ' 32, אוצר הגאונים, פיר"ח לברכות, עמ' 3).

שם, עמ' 33, ד"ה מעשה:

יש להזכיר את לשון המשנה ברכות א "בערב כל אדם יטה (נטו)", ועדותו של רב יהודה בן בלעם בפירושו לעמ' ב, ח על הקריאה יטו, ולא יטו. עי' ספר חנוך ילון, עמ' 52.

לעמ' 40, ה"א היידוע:

יש לציין "השכוני באהלים", שופטים ח, יא.

לעמ' 44, הערה 12

על לשונו של אלפאסי "קנץ" וכל לשון "משנה" אצלודיברתי בספר סדן (שנמסר לדפוס בשנת תשל"ה, עי' "סיני", שצוין בהערה).

לעמ' 76, יסיכה:

עוד יש לציין, כי הפתיח יסיכה נמצא אף בפיוט, פגון בסוף העבודה למוסף יוה"כ, בחלק המתחיל "אבל עונות אבותינו החריבו נוה": "על כן ברחמך הרבים נתת לנו את יום הכפורים הזה וכו' יום אסור ברחיצה יום אסור בסיכה וכו'". ביסיכה — כך בכ"י T-S H 18/30 (ומנוקד כאן: בִּיסיכה).

לעמ' 156, לעניין "לקח — נטל":

כבר העירותי בתרגום מסכת בבא בתרא, ירושלים-ת"א, תשי"ח-תשי"ט, לבבא בתרא פז ע"ב "דאמר שמואל, הנוטל כלי מן האומן על מנת לבקרו וכו'", ובמקבילה בנדרים לא ע"א: "הלוך כלי מן האומן וכו'". ומסכת נדרים מצוינת בלשונה, פידוע.

בהערותיו]], בלשון רבים והוא הנכון. ו"קשה עורף" נכתב על פי האשגרה מלשון המקרא ולשון חז"ל שהבאתי במאמרי.

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה
כרך ארבעים ושניים, חוברת ג-ד — ניסן-תמוז תשל"ח

התוכן:

	משה בר-אשר	על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו
163		
190	מנחם צבי קדרי	נתפצל כבינוני בלשון הרבנית (השו"ת) מה טיבו?
203	שרגא אפרמסון	מן "פתאב אלנתף" לרב יהודה חיוג' לשמואל ב'
	ראובן מירקין	מסגנון אל סגנון
		הדרך העולה מפתיכתו של ש"י אברמוביץ
237		אל ה"נוסח" של מגדלי מוכר ספרים
	נמרוד ברי	שם-חואר מועצם ושם-עצם מותאר בעברית
252		חדשה דיבורית
		מן העבודה במילון ההיסטורי
273	ישראל בן-דוד	שוב "על שחזורן של צורות נפרד"
274	ישראל בן-דוד	הרויחא
276	מרדכי מישור	יוציא = יוצא
		ביקורת
278	זאב בן-חיים	ישנים גם חדשים מן צפוני מדבר יהודה
294	יהושע בלאו	ספר על המיליות באוגריתית
301	יהושע בלאו	מהדורה חדשה ותרגום חדש של "מורה נבוכים"
		הערות
	שמואל ייבין	הערות בלשניות ט"ז: האם יש להודיע לחיבות אז, מאז משמעות מהותית מונחית מיוחדת
307		במקרים מסוימים
308	יהושע בלאו	לנוסח מזמור צא מקומראן
	מנחם ע' הרטום	הערות על חקר התעתיק של מלים איטלקיות
310		באותיות עבריות
	שרגא אפרמסון	אגב קריאה: א. זכע — שורש לא היה;
314		ב. הרחבת נקבי המשפיות

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

ד"ר משה בר־אשר, רח' שערי תורה 7, ירושלים
פרופ' מנחם צבי קדרי, רח' סנהדרין 16, רמת־גן
פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים
ראובן מירקין, רח' טשרניחובסקי 35, ירושלים
ד"ר נמרוד ברי, מנחת 96, ירושלים
ישראל בן־דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים
מרדכי מישור, רח' התומר 6, ירושלים
ד"ר אלישע קימרון, רח' המעפילים 7, ירושלים
פרופ' זאב בן־חיים, שדרות הרצל 117, ירושלים
פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים
פרופ' שמואל ייבין, רח' אבן עזרא 24, ירושלים
ד"ר מנחם ע' הרטום, רח' דגניה 3, ירושלים

על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו *

לרבי ניסן ברגרין
חוקר העברית והעברית שבאדיש
פה מפיק פנינים ומרגליות.
— בהגיעו לפה שנים.

מצב המחקר ותפקידיו

1. המחקר הפלשני הוא, למיטב ידיעתי, אחד התחומים המוזנחים ביותר בחקר תרבותם ומורשתם של יהודי צפון-אפריקה בכלל, ושל יהודי מרוקו בפרט. דבר זה מתברר שבעתיים לאחר מלאכת הפינוס המצוינת של הביבליוגרפיה, העוסקת במחקר יהדות צפון אפריקה, מעשה ידיו האמונות של מר אברהם הטל¹. נושאים רבים חקרו ודרשו בהם ושבו ודרשו בהם, ואף אם לא הגיעו לכלל מיצוי, קויהם העיקריים מסורטטים ותמונתם ברורה, מה שאין פן בענייני הלשון; והדברים אמורים הן באשר לחקר מסורות הקריאה של המקרא ושל ספרות חז"ל, הן באשר לחקר הלהגים היהודיים, והן באשר ליסודות העבריים והארמיים, שנשתקעו בלהגים הללו.

2. מעט העבודות שנעשו עד כה בתחומים הנזכרים עוסקות ברובן בקהילות שמחוץ למרוקו. עד כה נחקרה מסורת הקריאה של קהילה אחת בלבד, במחקר מקיף וחשוב מפרי עטה של ד"ר קציעה פץ². בחקר הלהגים היהודיים זכינו לעבודות אחדות בעלות ערך, כגון זו של מרסל כהן על הניב של יהודי אלג'יר³, חיבורו החשוב של ד'

---

* חלקים אחדים מתוך מאמר זה נכללו בהרצאה בקונגרס הבינלאומי הראשון לחקר יהדות צפון-אפריקה, שנתקיים בירושלים בחול המועד פסח תשל"ז. (תיאור מצב המחקר ותפקידיו הנדרשים בכל מחקר חדש נתבקשו עוד יותר בפנינוס זה בשל ראשוניותו ובשל המגמות של מארגניו להגדיר את יעדי המחקר ופיוניו בתחומים השונים. ולואי שיתנו המארגנים דעתם גם על האחריות המוטלת עליהם להעמיד את המשאבים והפלים הדרושים לחוקרים.)

1. א' הטל, יהדות צפון אפריקה — ביבליוגרפיה, הוצאת מכון בן-צבי, ירושלים תשל"ג (להלן: הטל).

2. ק' פץ, מסורת הקריאה של קהילת ג'רבה במקרא ובמשנה. תורת ההגה והפועל ירושלים תשל"ח.

3. M. Cohen, *Le parler arabe des Juifs d'Alger*, Paris, 1912.

כהן על הלהג של יהודי תוניס' ועבודותיה של ל' סעדה על הניב של סוס שבטוניסיה'.
באשר למרוקו, העבודות החשובות שנעשו עד כה ספורות הן וחלקיות: עבודתם
המשותפת של ל' ברונו וא' מלפה על הלהג של יהודי פאס⁶ וסקירותיו של ח' זעפרני
על לשונות היהודים ודרכי לימוד העברית במרוקו⁷. אך אפילו מחקרים אלו,
שהוקדשו ברובם לקהילות שמחוץ למרוקו, אינם נוגעים אלא לחלקים קטנים של
הלהגים, ההולכים ומשתכחים ואין פוצה פה ומצפצף.

ואם זהו המצב בחקר מסורות הקריאה ובחקר הלהגים היהודיים, לא נוכל לצפות
לתוצאות מרובות בחקר היחסים שבין הלהגים המדוברים לבין העברית, שהייתה
ונשארה לשון התרבות של היהודים ברוב קהילות ה"מזרח", ובכלל זה צפון-אפריקה,
עד לדורות האחרונים ממש. יש בידינו רק מחקר אחד, העוסק עיסוק ישיר במשקעים
העבריים בערבית של יהודי צפון-אפריקה. הפונה למאמרו של וולף לסלאו, שנכתב
לפני יותר משלושים שנה⁸. מחקר זה מבוסס על חומר ממקור אחד בלבד, על
הטקסטים והגלוסר של ברונו—מלפה⁹. ערכו הרב של המאמר של לסלאו עומד בעינו
גם כיום, הן באשר לתיאור הדקדוקי והן באשר למיון החומר מבחינה מילונית. אבל
מחקר חלוץ זה של לסלאו מבוסס על אוסף מלים חלקי ומקרי — פחות מ-200 מלים
עבריות, שנודמו בטקסטים של ברונו—מלפה. אף הוא לא יכול היה להינצל מפמה
ממשוגותיהם של המלקטים. כך, למשל, הוא מביא (עמ' 72) את הקביעה התמוהה,
שרק ציבור הלומדים מכיר את שמותיהם של כל החדשים העבריים ומשתמש בהם,
אבל ההמון מכיר רק חמישה חדשים: אדר, ניסן, סיון, תמוז ואב. מי שמצוי בדיאלקט
של יהודי פאס, יודע, שהדבר קלוט מן האויר, הכול הפירו את שמות כל החדשים.
ועוד, מקריות האוסף של ברונו—מלפה הטעתה את לסלאו לחשוב, שהשימוש ביסודות
עבריים שפפתגמים, או פפתגמים עבריים ממש, מצומצם הוא ביותר (עמ' 77); אבל
אין הדבר כן. נוכחותן של העברית והארמית בפפתגמים היא מן המפורסמות בערבית

-
4. D. Cohen, *Le parler arabe des Juifs de Tunis*, Textes et documents . linguistiques et ethnographiques, Paris-La Haye, 1964. ור' גם מספרים 1896, 1898 אצל ה ט ל.
  5. L. Saada, Introduction à l'étude du parler arabe des Juifs de Sousse, *Cahiers de Tunisie*, 16 (1956), pp. 518–532. ור' גם מספרים 2272–2273 אצל ה ט ל.
  6. L. Brunot-E. Malka, *Textes judéo-arabes de Fès; textes, transcription, traduction annotée*, Rabat, 1939. וכן ה"ל *Glossaire judéo-arabe de Fès*, Rabat, 1940. ור' מספרים 4348–4349 אצל ה ט ל.
  7. H. Zafrani, Les langues juives du Maroc, *Revue de l'occident et de la Méditerranée*, 4(1967), pp. 175–188. ור' מס' 5378–5359 אצל ה ט ל.
  8. W. Leslau, Hebrew Elements in the Judeo-Arabic Dialect of Fez, *JQR* 36(1945), 61–78. סקירות אחרות מצומצמות הן ביותר ואין בהן אלא פירוירי מידע (ר' למשל ה ט ל מס' 2910).
  9. ר' הערה 6 לעיל.

של יהודי צפון-אפריקה¹⁰. ברם למרות פגימות אלו ואחרות שלא מנינו פאן^{10א}, מאמרו של לסלאו הוא ציון דרך חשוב, שאין לפסוח עליו, ובמיוחד הדברים אמורים באשר לסקירה הפונטית. אבל בהשגחה למה שנעשה בחקר זיקתן של לשונות אחרות של היהודים לעברית, ברור גם ברור, שרוב המלאכה עדיין לפנינו. צא וראה, מה נעשה בחקר העברית שפידישי. שם יש מסורת מחקר של כמה דורות, ובדורנו-אנו הגיעו לשיאים גבוהים. עבודותיהם המונומנטליות של ד' סדן, של מאקס ואוראל וויינרייך ושל אחרים העמידו את המקצוע על רגליו. בנושא שלפנינו אנו רחוקים אפילו ממה שהושג בחקר הלאדינו בשני הדורות האחרונים.

4. כללו של דבר, מלאכה מרובה מצפה לחוקרי החומר העברי שבערבית היהודית של צפון-אפריקה. יש לאסוף ולרפז את כל היסודות העבריים בכל אזור ואזור או אולי בכל קהילה ממש¹¹; ואין לפסוח, כמובן, על קהילות מרוחקות ונידחות, שכן דוקא אלו יש להן נטייה מיוחדת לשמרנות. את החומר הנאסף יש לבדוק ולמייין לפי שייכותו לשכבה החברתית של הדוברים¹². כמובן, אין לפסוח גם על חומר שבכתב, הפלול בתרגומים של ספרי הקודש, בספרי עלילות ובקטעי עיתונים וכיוצא בהם. וברור מאליו, שיש לערוך גם מחקר מקיף בתחום הדקדוק, ובמיוחד יש להתחקות אחרי השינויים הדקדוקיים, שחלו במלים השאולות שהותכו בערבית. הוצאתם לפועל של שלבי המחקר הללו ואחרים תכשיר את הדרך להכנת גלוסר מקיף, ואולי אף אטלס לשוני, ממוינים לחטיבות חברתיות ולאזורים גאוגרפיים. וכך תיפתח הדרך לניתוח ממצא של החומר מבחינות שונות^{12א}.

5. רוב המשימות הללו דחופות הנה, שכן רוב האינפורמנטים הטובים הגיעו לזקנה ולשיבה, הרבה מבני ארבעים ומעלה, שנוקתי להם בבירורים שונים, השיבו קצרות "איני יודע", או "איני זוכר". בידוע, שכל חומר לשוני שניתק ממקור יניקתו, היעלמותו מהירה, ואפשרויות הדיק והשלמות בהבאת נתוניו ובהבנתן מצטמצמות. ובפרט, שלא הפול ערים לחשיבות הנושא, ויש אף שמתייחסים אליו בזלזול מרובה. ויעידו על זה דבריו של אחד מחכמי מפנאס, שאמר לי: "גורה על המת הזה שישתכח מן הלב". בתנאים אלה צריך המחקר להיעשות. ברור, שאין זו מלאכה ליחיד, אלא לכמה וכמה חוקרים, ויש לקוות, שיימצא הגוף הציבורי שיעמיד את הפלים הנדרשים לרשות החוקרים.

10. ר' להלן, סעיפים 29 ו-33.

10א. ור' לקמן, הערות 64 ו-66.

11. ידוע לי כיום על אוסף חשוב של חומר מקהילת צפרו, הנמצא תחת ידיו של רבי שאול זיו. חלק ממנו משוקע בספריו של רבי דוד עובדיה, קהילת צפרו, פרכים א-ב: מקורות ותעודות, ירושלים תשל"ה; כרך ג: תולדות ימי היהודים בעיר צפרו שבמרוקו, מצבם ומעמדם הכלכלי, החברתי, המדיני והרוחני; קורותיהם ומאורעותיהם, פעולותיהם ושרידי זיכרונותיהם, מנהגיהם, חגיהם ומעריהם ואורחות ימי חייהם, ירושלים תשל"ו.

12. ר' להלן סעיפים 7-11.

12א. דבריי אלה מתפרשים בהדגמה המפורטת להלן, סעיפים 16-36.

ה מ ח ק ר ה ז ה

ה י ק פ 1

6. מבקש אני להביא כאן מעט מתוצאות מחקריי בלשונם של יהודי מרוקו, בירורים, שנתגבשו לאור המשימות שהגדרתי זה עתה. ואף שאין כאן אלא מחקר חלקי, דומה אני, שיש בו כדי להראות מה חשובה המלאכה שלפנינו ומהן התוצאות הצפויות ממנה.

מחקרי מיוסד בעיקרו על מעקב של שנים אחרי לשונם של מקומות יישוב שונים במחוז מולדתי, ת א פ י ל א ל ת שבדרום-מזרח מרוקו, קהילות שהתקיימו בצריפות יותר מאלף שנה¹²; וכן על בדיקה מקפת פחות של אזורים אחרים במרוקו, שנעשתה בעזרת כמה מחבריי ותלמידיי בבית-המדרש למורים ע"ש רא"מ ליפשיץ (בשנים תשכ"ו-תש"ל) ובחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בירושלים. אף נעזרתי בשיחות רבות, שהיו לי עם כמה אינפורמנטים יוצאי מרוקו. הבדיקה כללה את האזורים: דְּבִדּוֹ-אֵוִידָה שבצפון-מזרח מרוקו (בעזרת מר חיים כהן, יוצא דְּבִדּוֹ, פִּיּוּם איש ירושלים), ערי המערב הפנימי מְּכֵנָאס — פֵּאס — צָפֵרו (בעזרת פרסומיהם של ברונו-מלכה¹³, ואוסף שהעמיד לרשותי ידידי מר משה כהן יוצא פֵּאס, ובעזרת ספריו של רבי דוד עובדיה¹⁴, וכן שיחות רבות עם מר יהודה לבטון ורבי אברהם עמאר יוצאי מְּכֵנָאס), אזור מְּרֵאָש (בעזרת מר יצחק אלמליח היושב היום בקרית גת) ואזור החוף מְּסֻטָא עד קאזאבלאנקה (בעזרת מר עמרם סבג יוצא סְטָאט¹⁴, פִּיּוּם איש נתניה). לכולם נתונה בזה תודתי העמוקה.

על יסוד בדיקות אלו ריכזתי תחת ידי גלוֹסָר של כ־2000 מלים וביטויים מחמשת האזורים הללו. לאחר עיבוד החומר הזה נראה לי שנוכל כבר עתה לסרטט כמה קוים חשובים. נעמוד תחילה על שאלות כלליות וענייני רקע ואח"כ נדון בכמה מן הפחינות הבלשניות.

ש א ל ו ת ר ק ע

א. ה ר ב ד י מ ה ח ב ר ת י י מ

7. בדיקה כוללת ומקפת של שימוש המלים השאלות מן העברית, מגלה, כצפוי, הבחנה ברורה בין השכבות השונות של החברה. לדידי, יש צורך להבחין בין ארבע קבוצות של דוברים. שלוש בתוך חברת הגברים: א. חכמים ותלמידיהם; ב. ידעי

12. מקום חשוב תופסת קהילת קסר-סוק שהייתה עיר המחוז ואליה נתקבצו יהודים מכל קהילותיו משנת 1927 ואילך.

13. ר' לעיל הערה 6.

14. ר' הערה 11 לעיל.

14. מר סבג פינס רשימה של 255 מלים וביטויים מלוויים תעתיקים פונטיים מדויקים, במסגרת עבודה סמינריונית שכתב בחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בשנת תשל"ו.

קרא וכתוב; ג. גברים שאינם יודעי קרא וכתוב; ד. אחרי שלוש קבוצות אלו עומדות הנשים בקבוצה רביעית. אמנם לא תמיד הבחנות אלה חדות וחלקות הן, והקוים לא תמיד ברורים. ואולי יש מי שירצה חלוקה גדולה יותר. בכל זאת יש סימנים ברורים ומרובים, הקובעים את החלוקה שהצעתי בכל הנוגע לסוגיית היסודות העבריים (ולא רק בסוגיה זו).

8. אנשי הקבוצה הראשונה רוב עתותיהם נתונות לתורה ולמקורות. הם משמשים שואבים עיקריים של היסודות העבריים מן המקורות אל לשון הדיבור. רבים מהם ניהלו ביניהם שיחות בעברית, ואף רבים ממכתביהם נכתבו עברית. בסוגיה שלנו מציינים אותם סימנים, שחזתם אחד — הקשר החי עם המקורות. מרובים ביותר המלים והביטויים העבריים המשמשים ציבור זה, שהם מיוחדים רק לו, ואפילו בשיחותיו בערבית עם פשוטי העם. רובם ככולם מטבעות לשון למדניות מלשון בית-המדרש, כגון: קושיה, תירוץ, אפילו הכי, זאת ועוד, אין הכי נמי ועוד.

רוב החומר הארמי — והוא אינו מרובה¹⁵ — המשמש בלשון הדיבור, משמש בפיה של קבוצה זו בלבד. קו נוסף המייחד קבוצה זו הוא הנהוג להשתמש בביטויים רבים שימוש של שעה בלבד, היינו שימוש במלים ובביטויים, שלא נתאזרחו מעולם בלשון הדיבור. נזכר אני בשיחה שהייתה לי עם הדיין רבי מימון מיארה (יוצא פאס), תהא מנוחתו כבוד, שהתנהלה פולה בערבית. בתארו את המצב בראשית שנות השישים במרוקו, אמר לי בערך כך: לח אלה וא ערה, ע טאנא לאה לב רגז, מא כאן לא הנה ולא ראה מא תערף אס קא יסנאך ג ד א^{15א} "המצב קשה, נתן לנו ה' לב רגז, אין לא שלוח ולא מנוחה, אינך יודע מה מחפה לך מחר". השימוש בצירוף לב רגז מפרשת התוכחה (דבר' כח,סה) היה שימוש לשעתי של איש-ספר, שהעברית מזומנת לו בכל עת, אבל בלשון הדיבור לא נשתגר הביטוי.

9. הקבוצה השנייה, קהל היודעים קרא וכתוב. ציבור זה לא ידע הרבה מעבר לקריאה והוטה של העברית הבסיסית, היינו קטעים מנוקדים מן הסידור והחומש וכיו"ב. תורתם של אלו מועטה היא, ובדרך כלל אין להם קשר אורגני חי עם המקורות. ובאשר להיקף היסודות מן העברית שבפיהם, רק הבדל קטן קיים בינם לבין שתי החטיבות הפאות אחריהם¹⁶. אבל יש סימן מובהק, המבדיל אותם בבירור מן החטיבות הללו. רוב המלים העבריות אינן מעוותות בפיהם, ועל פי הרוב ניתן לזהות אותן. השינויים הקלים שחלו בצורתן של המלים העבריות הן תולדת ההתפתחות שחלה בערבית המדוברת שבפיהם, שאחד מקויה העיקריים הוא חיתוף ועמעום של

15. ר' להלן סעיף 30.

15א. המלים הערביות המובאות במאמר נכתבות לפי כללי הפתיחה המקובלת בין

יהודי תאפילת.

16. ר' סעיף 11 להלן.

התנועות בהברות סגורות בלתי מוטעמות (נ פ ט ר הגוייה nftar או nəftar; מ ב ו ל הגוייה mbbul או mabbul ועוד כהנה)¹⁷.

10. שתי הקבוצות האחרונות, ציבור הגברים שאינם יודעי קרוא וכתוב וציבור הנשים, שאף הן לא זכו בדרך כלל להשכלה, הן — במידה רבה — הקבוצות המעניינות ביותר. חדירתן של מלים עבריות לשכבות הללו היא עדות להשתרשותן בלשון הקולטת. ואין פלא, שפעמים הרבה אין הציבור הזה יודע, שלפניו מלים שאולות מן העברית. וכה סח לי אחד מפשרי העם במפנאס, פשדיברתי עמו על המלה בודאי/ודאי (הגוייה vadday, badday וכיו"ב): "בְּעִרְבִית אֲנִי אֹמְרִים וְדַאי, אֲבֵל בְּעִרְבִית נֹדְמָה לִי שְׁאוּמְרִים פְּשִׁיטָא" (הגוייה: pesiṭa). המרחק שבין שתי הקבוצות הללו אינו גדול, אבל בכל זאת ביקורם המתמיד של הגברים בבתי־הפנסיות ופגישותיהם התכופות יותר עם ציבור הלמדנים בשמחות של מצוה ובהזדמנויות אחרות נותנים אותותיהם בריבוי היסודות העבריים בלשונם. מבחינה זו דומות להם ממש רק נשותיהם של תלמידי־חכמים, שלעניין זה חייהן המשותפים עם בני תורה הם יותר מאשר בית־הפנסות לגבי הדיטות. סימן חיצוני מובהק לשתי הקבוצות הללו הוא סירוסן ועיוותן של רבות מן המלים השאולות, כדרכם של כל המשתמשים בלשון זרה, שציליליה אינם ברורים להם דיים, וחוקיה אינם נהירים להם. עיצורים רבים מתחלפים בעיצורים דומים. עיצורים בהברות בלתי־מוטעמות בסוף המלה מתקטפים, ועוד תופעות כיו"ב. וכל זאת לא כתוצאה של תהליכים לשוניים חיים (פגון אסימילציה ודיסמיילציה, סימוכים לפנים ולאחור וכדומה), אלא בגלל קליטה לקויה של לשון בלתי־ידועה. מבול הגוייה mbbul (בנו"ן במקום מ"ם)¹⁸, נָטִי לָהּ (בד"כ הפונה לנטילת ידיים של השפמת הבוקר) — הפכה mtiḥa (במ"ם תחת הנו"ן)¹⁹ ברוב אזורי מרוקו, אָסְרוּ חַג הגוייה sruḥa²⁰ ועוד כהנה וכהנה²¹. מכל מקום תצוין העובדה, שאף בקרב שתי החטיבות הללו מרובים ביותר היסודות מן העברית.

11. בבדיקה קפדנית של מדגם שהקיף חמש מאות (500) מלים וביטויים באזור תאפילת^{21א} נתגלה הממצא הבא: קבוצה א' הפירה את כל 500 הערכים והשתמשה ברובם המכריע. קבוצה ב' הפירה רק כ־223 ערכים, קבוצה ג' כ־228²², וקבוצה ד' הפירה רק כ־226²². ברור, שאין זו תמונה מלאה, ואפשר שהבדיקה הפוללת תשנה

17. ויעוין במש"כ להלן בסעיף 18.

18. פפי השכבות הגבוהות התיבה הגוייה mbbul או mabbul (ור' סעיף 18 לקמן).

19. פפי השכבות הגבוהות: mtiḥa.

20. הגייה זו ידועה גם מקהילות שונות בתוניסיה.

21. גם המלים הצרפתיות, שנכנסו לערבית היהודית, חלו בהן שינויים דומים ושינויים

מפליגים יותר. ואין פאן המקום להאריך בזה.

21א. ור' מש"כ להלן (סעיף 15) על השיעור הפולל של היסודות העבריים במחוז זה.

22. אני נוקט פאן מספרים בלתי־מוחלטים, שכן הבדיקה נתבססה על מספר דוברים

בכל קבוצה, ובשיעור הפולל של המלים בכל קבוצה נתגלה הברל של 2–5 מלים. בין דובר למשנהו.

את פני הדברים. היא עשויה לקרב את קבוצות ג' וד' קורבת יתר. מכל מקום אף מדגם זה (שהוא מקיף למדיי), יש בו כדי לתת תמונה על תפוצת היסודות העבריים בתוך השכבות השונות של החברה.

12. (כאן המקום להעיר, שלעתים הגיעו יסודות מן העברית אף ללשונם של ערביי המקום. לדבריהם של רפי שאול זיו וכמה מאנשי צפרו המלה ודאי שימשה גם בפיוטיהם של ערביים תושבי המקום. אף הביטוי "הנח הדברים", ובגלגולו השני "הנח דבארא"²² הגיע לשימוש בפי ערבים רבים במקומות שונים במרוקו. מפי מר א' אוזן יוצא תונית נודע לי, שערכיות רבות השתמשו דרך קבע במלים "שבח לאל". ואפשר להוסיף עוד כמה וכמה דוגמאות, אבל התופעה בכללותה לא נבדקה בדיקה מקפת²²).

ב. המקורות בספרות היהודית

13. בחינתן של המלים העבריות שנשאלו אל הערבית מלמדת על זיקה עצומה לרוב הספרות היהודית הסיסית. בראש הרשימה עומדים, כמצופה, הספרים התופסים מקום חשוב בעבודת הקודש. התורה, חמש המגילות ותהילים נמצאים במקום הראשון בין ספרי המקרא, אך למעשה אין לך ספר מספרי המקרא, שלא נשאבו ממנו מלים וביטויים. גם מן הספרות התלמודית, בעיקר מן המשנה והתלמוד הבבלי ומדרשי האגדה, נלקחו יסודות רבים. וכמובן, הוא הדין באשר לסידור, למחזורים ולהגדה של פסח. בדרות האחרונים נתפשטו גם הזוהר וספרי קבלה אחרים, ורישומיהם ניכרים בלשון. הדברים אמורים במיוחד באשר לאזורים הפריים. גם חיבורים אחרים, הנפוצים פחות, שימשו מקור לא אכזב בשאיבת היסודות השאולים מן הספרות היהודית. למשל, תרגום אונקלוס; באזור תאפיללת רוחת הקללה "בָּאֵשׁ יִשְׂרָף וּבְנוֹרָא יִתְלַקֵּד"; משולבים פאן בדרך החיבור אחד מקרא ואחד תרגום, המקור העברי והתרגום הארמי לויקרא ז, יז²³. גם ספרות ההלכה המאוחרת משמשת מקור חשוב. ממנה חדר המונח היידי יארציט — יום האזכרה השנתי — ללשון הדיבור של יהודי מרוקו (ולמקומות אחרים במערב ובמזרח). אלא שבהיעדר מסורת חיה נשתבשה קריאתו, ונשמעת בו קריאה עיוורת של הפתיב (spelling pronunciation): יַאַרְצִיט (yæršyāt בשני עיצורים נחציים!) ובתוספת היידוע (הערבי) (א) לַיַאַרְצִיט²⁴ (ומצויה גם ההגייה: לַיַאַרְצִיט — larsyat)²⁴.

22. ר' להלן ראשית סעיף 24.

22. בדבר הזה אין חידוש ואין ייחוד. רבות מלשונות היהודים שימשו מקור לשאילת לשונות בסביבה הנכרית. הדבר ידוע יפה לחוקרי יידיש, אבל היקף התופעה וכיוניה בערבית-יהודית טרם נתברר.

23. הנטייה להשתמש בביטויים כפולי לשון באה לידי ביטוי גם בדוגמות אחרות. ר'

להלן סוף סעיף 20 והערה 39.

24. ור' מש"כ על הוספת היידוע הערבי, להלן סעיפים 19 א ו-26.

24. קריאות שונות של התיבה יארציט בפי יהודי איטליה, שאלוניקי, צפרו (מרוקו).

14. תצוין העובדה, שהשאיבה מן המקורות הייתה על פי הרוב בעקיפין, היינו דרך ספרי ליקוטים מפל הסוגים ומכל התקופות. אין ספק, שהרבה מן המלים המקראיות חדרו באמצעות ההגדה של פסח והסידור. גם מלים וצירופים נדירים חדרו מן הסתם בדרך זו. למשל, ביטוי הגנאי הנפוץ בתאפיללת (ובמקומות אחרים), גוף נגוף (guf nayuf), שנקלח משירו של רבי שלמה בן גבירול "פתר מלכות", הגיע כפי הנראה דרך המחזור ליום הפיפורים. אנתולוגיות, כמו "חוק לישראל" או "ארבעה גביעים" (הפוללת קטעי קריאה מפרקי אבות, ממשלי, מאיוב ומספרים אחרים לשבתות שבין פסח לחשעה באב) שימשו צינורות ביניים להתחדת מלים וביטויים עבריים; וכן קובצי פיוטים וקינוח, שנחתברו בדורות האחרונים ונמצאו לכל דורש, תרמו את חלקם. ולא מנינו כאן אלא מדגם קטן ביותר.

ג. היקף היסודות השאולים

15. עדיין אנו רחוקים מסיכומים על אודות שיעור היסודות השאולים מן העברית ומן הארמית. שכן האוסף שבידינו אינו מלא. האיסוף נעשה בחלקו אגב תיאורים לא-שלמים של אוצר המלים בכמה דיאלקטים²⁵, וחלקו במסגרת המחקר הנוכחי. מכל מקום על יסוד בדיקה ומעקב של שנים אחרי לשון של השכבות החברתיות השונות במחוז תאפיללת נראה, שיש לדבר על כאלפיים ערכים מילוניים, לפחות, במחוז זה בלבד. ועל יסוד הבדיקות המשלימות, שנעשו לגבי אזורים אחרים, שהזכרתי לעיל (בסעיף 6), יש מקום לקבוע, שמדובר בכמה אלפים במרוקו בלבד. פיוס נוכל לדבר על הרבה יותר מאלף ערכים מ ש ו ת פ י ס לרוב אזורי מרוקו. ואף שאין לנו תמונה מלאה על אוצר המלים הפולל אף לא באחד מן הדיאלקטים של יהודי מרוקו, ברור, שזוהי מכסה בלתי-מבוטלת באוצר המלים הפסיסי של כל דובר²⁶. אין ספק, שלפנינו אחד הגורמים הפולטים, שהבדילו הבדלה של ממש בין הדיאלקטים היהודיים לדיאלקטים המוסלמיים בכל מקום ומקום.

תונים, בכל וקהילות אחרות של ספרדים ויהודי המזרח, מביא הרב י' אבידע במאמריו על האופרת (יארצייט), ב"סיני" כח, עמ' נה-סח, ועמ' של-שמח. המעיין יוכל לראות, שפולן הן תוצאה של היעדר מסורת חיה של המלה; מתגלה בהן חלוקה לא-נכונה של הצירוף או קריאות משופשות עוד יותר. (מודה אני לפרופ' ש' אברמסון, שהפנה אותי למאמרים אלה, והעירני הערות חשובות נוספות.)

25. כגון הספרים המרומזים לעיל בהערות 6 ו-11.

26. כמה יהודים יוצאי מרוקו דיברו בביטחון על ההנחה שהיקף המלים והביטויים העבריים בערבית היהודית היה לו משקל נכבד בהסתגלותם המהירה של רבים מיוצאי גלות זו לדיבור העברי בא". "לשוננו הייתה חצייה עברית וחצייה ערבית, וכל שהיה לנו ללמוד הוא המחצית השנייה" בערך במלים אלו התבטא לפני אחד מחכמי מפנאס. אף שיש בקביעה זו הרבה מן הפשטנות ומן ההפרזה, לפחות במה שנוגע להמוני העם, אין ספק שיש כאן הד חזק למקום שהעברית תפסה בתודעתם של רבים מיהודי מרוקו ובייחוד בין המשכילים שבהם.

בחינה בלשנית של הממצאים

16. אבוא עתה לבחון בחינה בלשנית את החומר הנבדק. האוסף העומד לרשותנו מאפשר לנו לברר כמה וכמה נושאים יותר מפירור ראשון. מבקש אני לייחד דברי לנושאים הבאים: (א) שינויים בדקדוק, (ב) תחומי השימוש של היסודות השאולים מן העברית, (ג) החלוקה הדקדוקית של היסודות השאולים, (ד) לשונות המוצא, (ה) שינויים וחידושים מילוניים וסמנטיים, (ו) הערות אחדות בענייני תולדות הלשון.

א. שינויים בדקדוק

17. תיאורים פונטיים של העיצורים והתנועות בעברית של יהודי מרוקו נמצאים בכמה וכמה חיבורים²⁷, אך אין לנו תיאור מלא של הממצאים בכל אזורי מרוקו. מי שמצוי בנושא ידוע, שקיימים הבדלים לא-מעטים בין האזורים השונים, הפירוורים אף מלמדים, שבכל האזורים יש הבדלים ניכרים בין הגיית התנועות בקריאת המקרא והמשנה לבין הגייתן במלים השאולות בערבית. מה שאין פן לגבי העיצורים, שם מתגלה זהות מוחלטת כמעט בין שני התחומים. כללו של דבר, מתבקשת סקירה מלאה ותיאור מדויק בכל אחד מן האזורים ובחינה כוללת של המשותף. אך דבר זה חורג מגבולות מאמר זה. גם בתחומי דקדוק אחרים עבודה מרובה מצפה. לפי שעה אסתפק בכמה מן הקוים הבולטים והחשובים ביותר. הדעת ניתנת, בעיקר, לדרכי השתלבותם של היסודות השאולים בתוך הערבית המדוברת.

שינויים פונטיים²⁸

18. הדבר הבולט בתחום תורת ההגה הוא חיסופן או עמעומן של רוב התנועות הקצרות — בהברות סגורות בלתי מוטעמות — והיעלמותם של השואים הנעים והחטפים: נִפְטָר הגויה *nftar* או *naftar*²⁹; גִּלְמוֹד הגויה *glmud* או *galmud*²⁹; מִצָּה — *māṣṣa* או *māṣṣa*²⁹; דְּבוֹר — *dəbbor* או *dəbbor*³⁰; צִיִּיקָה הגויה

27. ר' למשל הספרות הנזכרת בהערות 6-7-8 לעיל.

28. התעתיק הפונטי המשמש במאמר זה מיוסד על המבטא של יהודי תאפיללת (שממנו נלקחו רבות מהדוגמות שבמאמר), ב ש נ י שינויים בתחום העיצורים. העיצור ק מועתק q (ולא k, כמקובל באזור זה) והעיצור ת מועתק t (ולא c, כנהוג באזור זה), שכן גם המבטא המקורי q ר מ קוים בפי מעטים מבני תאפיללת, והוא המבטא הנהוג באזורים רבים (וזולתי ערי המערב הפנימי ומקומות בודדים נוספים, שם הפך העיצור ק לאל"ף).
29. וברור, שההבדל בין תנועה זו (ə) להיעדרה (ø) אין לו כל משמעות פונמית. יש דוברים ויש אזורים, המקיימים את התנועה ə בתדירות גדולה יותר ויש כאלה שאינם מקיימים כל תנועה עמומה במקרה דידן. מצב בלתי-מוחלט זה בא לידי ביטוי גם בתעתיקים במאמר זה, פדי לשקף נאמנה את המבטא הנמסר.

30. התנועה שורק-קבוץ (u) והתנועה חולם-קמץ קטן (o) מתחלפות זו בזו לעתים קרובות ולעתים הן מתכלדות לֹ- ברבים מאזורי מרוקו.

shlqa; וכן פֶּרֶשָה — ³⁰prasa; עֲנִיּוּת — niyyut; ורבים פיר"ב. (בשכבות הגבוהות, ובמיוחד בפי תלמידי חכמים, אתה מוצא לעתים גם הגייה מוקפדת, כגון niftar, ובפי הפול קיים המבטא המוקפד בכמה וכמה מלים, כגון מִעְרָה — mi'ara או ³¹me'ara; בְּכוֹר — bixor או ³¹bexor; ובמיוחד בצירופים שאולים מן המקרא, כגון הֵם הַמְדַבְּרִים³² — him hamdabbirim).

השינוי הפולט ביותר בפרשת העיצורים העבריים מתבטא בהתאמתם של עיצורים עבריים למקביליהם בערבית. כך למשל באזורים, שהעיצור ק (q) הפך א (ʾ) במלים ערביות, הוא הפך א גם במלים העבריות. כן הוא הדבר במערב הפנימי (במפנסא, בפאס ובצפרו): קדוש הגוייה ados או ados, סֶפֶק הריהי safe. מבטא זה חדר גם לתוך בית-הפנסת, ובכלל זה הקריאה בתורה. והם-הם הדברים במקומות שהעיצור ק הפך פ (k), או ת (t) הפך c או ħ.

ענייני תצורה

19. כמה וכמה סימנים בתצורה מלמדים על התאזרחותם של שמות-העצם

העבריים בערבית המדוברת:

- א. סימן היידוע הערבי אל (ʾl) או ל בלבד הוא היידוע היחיד, המשמש בשמות-העצם והתארים העבריים: לִבְרִיָּל³³ lbarzil; וכן לְמַתוֹק — lmatoq, שְׂבָת — ssabbat³³, רִחְמָנוֹת — rrəḥmanot ועוד כהנה. רק בצירופי סמיכות שסומכם מידוע נשארה ה' הידיעה העברית, שכן אלה נתפסו כמלה אחת: חול המועד, אבי הבן, סם המות. ואף אלה באים לעתים, כמצופה, ביידוע ערבי: לאבי הבן — labihabbīn.
- ב. בשמות רבים נוצרה צורה מוקטנת על דרך הערבית: סִדּוּר — saddor (במקומות רבים משמשת החיבה גם בהוראת "ספר") ובהקטנה — sidr "סידור או ספר קטן"; סִפֵּר ("ספר-תורה"), swifr; סֶקָה — sukka או səkka, ובהקטנה skika, טיטוס — ³³tiṭos³³ — "רשע גדול" ובהקטנה ³³tiṭos³³.
- ג. שמות רבים משמשת בהם צורת הריבוי השכור: לִזְלָב — lulab, וברבים

30א. כך הגוייה המלה ברוב אזורי מרוקו, אבל בתאפיללת המלה הגוייה parasa

(פֶּרֶשָה).

31. במבטא המוקפד באזור תאפיללת (ובמקומות אחרים) התנועות צירי, סגול ושווא

נע הגויית i ועתים e.

32. לשימוש הייחודי של ביטוי זה ר' להלן, סעיפים 33 ו-36.

33. שמות-עצם עבריים רבים משמשים בצורה מידועת בתוך הערבית המדוברת (ר'

להלן סעיף 26). לפיכך אף אנו נהגה כך ונביא אותם בתוספת סימן היידוע: למתוק, לברזל

וכיו"ב. במלים הפותחות בעיצורים המדמים אליהם את ה"ל" של תוית היידוע ("אותיות

השמש"), הדבר יבוא לידי ביטוי רק בתעתיק: שְׂבָת — ssabbat, רִחְמָנוֹת — rrəḥmanot

וכיו"ב.

33א. שתי הצורות — ³³tiṭos, ³³tiṭos — היו רווחות ביותר בפאס ובצפרו.

lwaləb, אך גם לולֵבִים (lulabim); סְדוּר — səddor, הריבוי הוא sdadər; סֶקֶר, וברבים syafr וגם סְפָרִים — sfarim.

ענייני תחביר

20. יצירתם של צירופים מעורבים — עברית וערבית — אף היא עדות ברורה להשתלבות המלים העבריות בלשון הקולטת. להלן מספר דוגמות: מִם מְגֻלֶּקָה³⁴ mim məyloqa — "מ"ם סתומה"³⁵. צירוף זה שימש באזור תאפיללת בהוראת — "אویل מחריש". לילת לְהַגְדָה lilt lhəggada — "ליל קריאת ההגדה, ליל הסדר"; וזה אֵיכָה — wəzəh ixa — "פרצוף של (מגילת) איכה" — "אדם דוֹחָה". וראויה לתשומת לב יצירתם של צירופים מחוזרים משני שמות-עצם או משני שמות-תואר, שאינם אלא צורה עברית ותרגומה הערבי, שנועדו בדרך כלל להביע הדגשה מיוחדת, כגון בְּשִׁמְחָה וּלְפִרְחָה — bssəmhā wlfərḥa — "בשמחה מרובה"; לְגִדּוּלִים לְכַבָּאֵר — lkdolim³⁶ lkbar — "הגדולים מאוד, הנכבדים ביותר". אנפכה וְלִנְאָנָה — nnəfxa wlga'awa³⁷ — "ההתנפחות והגאווה = גאווה מרובה". עתים אתה מוצא צירופים ארוכים, שצלעם האחת עברית, והשנייה ערבית, כגון הצירוף המחזורי: וַיִּלְבַּשׁ קִלְלָה קִמְדָה³⁸ — ילבסהא ותזי קדו — wayilbas qelala kimaddo — yilbsha wtzi qəddo — הביטוי שימש קללה חריפה לנכרי או לאדם לא-אהוב שלבש בגד חדש³⁹.

קוים אלה ואחרים עדות ברורה המה להשתלבותם הגמורה של היסודות השאולים בלשון הדיבור.

ב. תחומי השימוש של היסודות השאולים

21. התחום הבולט, אבל לא העיקרי, הוא התחום הדתי. אורח החיים היהודי,

34. גֶּלֶק הוא הפועל הערבי הרווח בתאפיללת לציין "סגר"; לצידו שימשו פעלים

נוספים.

35. רק למדנים השתמשו, לעתים, בצירוף "מ"ם סתומה".

35א. בתאפיללת המלה הגויה ltbar בפי רוב הדוברים, שכן חל שם המעתק t-k.

36. בקרב הנשים ובקרב הדיוטות בתאפיללת הגויה המלה: lkdolim (בגימ"ל רפה) וכן

נוהגים הם בכמה מלים הפותחות בגימ"ל: גִּנֵּב gnuv וגם nnuv, גאווה ga'awa או ga'awa.

37. ר' ההערה הקודמת. במקומות מסוימים בתאפיללת אתה מוצא lga'awa או

lga'awa בעי"ן במקום אל"ף, חילוף זה הפך מעתק בפי רבים מאנשי השכונות הנהולות.

במערב הפנימי ובמקומות אחרים אתה מוצא lga'ava הוי"ו הגויה דרך קבע v.

38. תהלים קט"ח.

39. לא רק עברית וערבית משמשות בביטויים כפולי לשון. בתאפיללת שימש הצירוף

בלערבייה ותערבת (bl'ərbiyya uta'rabt) — "בערבית ובערבית" שעניינו "בפירושו";

הצורה הראשונה ערבית והשניה ערבית. ור' לעיל (בסעיף 13) צירוף עברי וארמי: "באש

ישרף ובנוורא יתוקד".

שהיה טבוע בחותם של תורה ומצוות עד דורנו אנו, מוצא את ביטויו בלשון. מדובר במאות מונחים ומושגים עבריים מכל זוויות החיים היהודיים.

בית הפנסת ובית המדרש: תיבה — tibia (היא הפימה שעליה ישבו נכבדי הקהל ובחלקה הקדמי ניצבו החזן והקוראים בתורה), שלח צבור — saliyah šəbbor³⁹ או בקיצור שלח; טלית — illit או ציצית — šisit (בתאפיללת שימשה מלה זו גם בהוראת "חגיגת בר-מצוה")⁴⁰; שמע — 'ssima⁴¹ — "קריאת שמע"⁴²; תפוחים — tpuhim "עטרות (של כסף) לספרי תורה"; דוכן — duxan; לעקר — f'isr "עשרת הדיברות"; דרוש — daros "דרשה"; קשיה — qsyā; חבור — ḥabbor עפ"ר המלה מציינת ספר הלכה.

לוח השנה היהודי: השבתות, החגים, שמות החדשים וכל המצוות והמנהגות שהזמן גרמם, כגון סבת⁴³ שירה — sabbt ssira⁴⁴; סבת⁴³ לעקר — sabbt f'isr — "שבת יתרו", שבה נקראים עשרת הדיברות (צירוף זה רווח בתאפיללת בפי כל השכבות); פסח — pisah⁴⁴, תשעה באב — ts'ab'ab או ts' bab⁴⁵. שבעה עשר בתמוז או 'תשעה באב אסיר', ts' bab əssir, פלומר "תשעה באב הקטן"; השם השני רווח ומקובל באזור תאפיללת. תענית — f'nit, אבל גם המונח הערבי אציאם — ssyam רווח בפי הכול; לגפן — lgifn — "יין של קידוש בשבתות ובמועדים".

ענייני הלכה ומנהג אחרים: קדוש — qəddus — "ברכות הקידושין בליל החופה", או "החופה עצמה"; חופה — huppa⁴⁶; אבל גם המונח הערבי לערס משמש לצידם של אלה; גט — git; יבום — ibbum⁴⁷; תליצה — או

39. יושם נא לב שהקמץ מתקיים בנסמך שליח-צבור. זוהי תופעה רווחת במסורת לשון חכמים של יהודי צפון-אפריקה ובמסורות אחרות (ר') מש"כ במבוא לכ"י פאריס של המשנה, ירושלים תשל"ג עמ' 64-65.

40. חגיגת בר-מצוה נערכה בתאפיללת כבר בגילים 7-9, ואז עמדה ההתעטפות בטלית (בציצית) במרכז החגיגה. הנחת התפילין נדחתה לגיל 13 או סמוך לגיל זה (11-12).

41. מלה זו נמנית עם המלים, שנתקיים בהן מבטא מוקפד בקיום השוא הנע (ר') לעיל סעיף 18).

42. בפי נשים בתאפיללת סתם שָמַע היא קריאת שמע, שנאמרה בידיו לפני שכיב מרע בשעת פטירתו מן העולם.

43. בצירופים אלה אתה מוצא עפ"ר את הצורה סבת sabbt (בערבית), אבל עתים אתה מוצא גם את הצורה העברית שָבַת — sabbat.

44. שירה הגויה ssira (צורה מיודעת).

44. בפי נשים רבות (אבל לא כל הנשים) בתאפיללת הגויות התיבות פָּסַח, פוּרִים (בכ"ז במקום פ"א) — burim, bisah.

45. הצורה השנייה ts' bab היא הרווחת בפי רוב הדוברים.

46. גם במלה זו נוהג המבטא המוקפד בקיום התנועה הראשונה (ר') לעיל סעיף 18.

47. זאת לדעת, מלה זו הייתה ידועה לרבים, שכן מצנת הייבום נהגה במרוקן, לפחות באזור תאפיללת, עד הדור האחרון ממש. בשנות תש"ג ותש"ט עוד היו מעמדי ייבום.

חֶלְצָה — ḥlaṣa⁴⁸; כתובה — ktubba אִי ktubba; הַשְׁכָּחָה — ḥaskaba, רְחֻמָּנָא — rəḥmana — גם מלה זו משמשת בהוראת "השכבה למת"⁴⁹; פְּקִידָה — fqida⁴⁹, "אזכרה למת לביל פטירתו". בפי גברים מהשכבות הגבוהות משמש גם המונח יארציט⁵⁰.

מושגים יהודיים טיפוסיים: שָׁכָר — ssaxar — "השָׁכָר הצפוי על קיום המצוות"; שְׁלוֹם — ssalum; צִדְקָה — ssdaq; לְבִיטְחוֹן — lbəttəḥon — בהוראה המקובלת, "ביטחון בה' ובחסדו"; גִּזְרָה — gizerā אִי gizera גם בהוראה המקובלת וגם "אסון" במשמע. סוֹד — ssod "ספרות הקבלה"⁵¹; מַגִּיד — mæggid — באזור תאפיללת מלה זו משמשת בהוראת "גורל, מזל רע שפקד את פלוני"; שָׁטָן — saṭan, יִצְרָה רַע — yisr hara' "סמ"ך מ"ם — smmæx mim "מלאך רע". תארייו של הקב"ה והתבטאויות אחרות כלפי שמיא: ḥəssim — həssim, או ה' יתברך — ssimitbarax; כְּבִיכּוֹל — kabyaxol⁵² ועפ"ר בצירוף המעורב "כְּבִיכּוֹל לַעֲזִיז" — kabyaxol l'əziz "האל היקר"⁵³, הקדוש ברוך הוא, מלכו של עולם; הצירוף יודע תעלומות — ולצדו גם הצירוף הערבי "אלעאלם אלאה" (נאמר, כאשר מובע ספק-מה לגבי סיפור או עניין פלשהו ורק "ה' יודע את האמת לאמתה"); יתעלה שמו לעד, שבח לאל, בעזרת האל — b'zrat(h)ayil⁵⁴, בעזר ה' ועוד כאלה.

22. תחום אחר הבולט אף הוא, הוא מערכת היחסים בין היהודי לנכרי. רבים מן המלים והצירופים הופעתם כרוכה בצורך להסתיר כוונות ומעשים של יהודים ועניינים שבין היהודים מעיני הגויים או התבטאויות ישירה כלפיהם בלשון הערמה והסתרה, ובכלל זה התבטאויות חריפות ביותר. אוצר מלים זה הוא ללא ספק ביטוי ליחסים, ששררו בין שני העמים, ושנתאפיינו תכופות בחוסר אימון ובאיבה גלויה או מסותרת. המלים סָרִיס — ssaris כינוי ל"פחה מושל האזור", לְפָסוּל — lpasul — כינוי ל"נביא האסלאם" — נועדו להביע זלזול מוצנע בעטיפה עברית. גם השימוש במלים לְמַתוֹק — "סופר", לְמַאֲכָל — lmaxal — בהוראת "לחם" (בעיקר באזורי הדרום), לְבִרְזָל — "ספין", זוּזִים — zzuzim "מטבעות או שטרות כסף"⁵⁵, לְמִד

48. הצורה חֶלְצָה שימשה באזור מראש.

49. תפילת ההשכבה לאישה פתחה במלים "רחמנא דרחמנותא דילה"; ומכאן

השימוש: "עמל רחמנא לבוה או לאומו" — "עשה השכבה לאביו או לאמו".

49. יושם לב שבמלה זו הפ"א היא רפה.

50. ר' מש"כ לעיל בסעיף 13.

51. כאשר התכוונו ל"סוד" סתם, השתמשו בצירוף סוֹד ה' — sud həssim.

52. כך קראו: כְּבִיכּוֹל!

53. על שימוש דומה של כְּבִיכּוֹל ביידיש ר' מש"כ רבי ניסן ברגרין, לשוננו לעם

תשכ"ט, עמ' 156-163 (ור' במיוחד הע' 7 בעמ' 158 ועמ' 163).

54. עפ"ר נשמטת הה"א, והאל"ף הגוייה יו"ד, אבל מצאנו גם את המבטא b'zrat

ha'il.

55. בתוניס שימשה בהוראה זו המלה פָּחִים.

קָמַץ — lammd qameš, דהיינו lā ("לא") הערבית, ועוד רבים כמותם נהגו עפ"ר בנכחות הגויים, כדי להסתיר משהו או להביע כוונה מסותרת. במיוחד נפוצים בתחום זה אמרות ארוכות וקטעי פסוקים, כגון "וילבש קללה כמדו וכו'" שהובאה לעיל (בסעיף 20). או דוגמה אחרת, כאשר עבר יהודי ליד בית קברות של גויים היה מביע משאלה בפסוק מתהלים (עב, טז): "ויציצו מעיר כעשב הארץ"^{56, 57}, או בפסוק "גפרית ומלח שרפה כל ארצה"⁵⁸ (דבר' כט, כב)⁵⁹.

23. מקום חשוב בסוגיה זו חופסת הלשון המלאכותית, המשמשת בעיקר בפי הדיוטות. כוונתי למה שנקרא בכמה אזורים⁶⁰ (א) סלגות (sslayot או sslayut)⁶¹ ובמקומות אחרים לשון⁶² (Ilason) או לשוניה (Ilasuniyya)⁶³. אחד מקויה העיקריים הוא שימוש במלים ערביות או בצירופים מעורבים עברית וערבית, שהוכנסו בהם שינויים קלים, כדי לעשותם סתומים ולא-מובנים לנכרי. למשל כלב, xalab, במקום קֶלֶב — הוא פניו חריף לגוי (שאינו הגון)⁶⁴; ורווח ביותר הביטוי "נתפא פלֶקֶלֶב חלאל" "יותר להונות את הקֶלֶב וליהנות ממנו". או "כוון ראה להגור פלֶקֶשִׁים" — "שתוק"⁶⁵ יש אבנים בחיטים". התיבה הערבית חג'ר — "אבנים" שונתה שינוי קל והפכה חגור, כדי לשוות לה, כפיכול, חותם עברי. הצירוף פולו "להגור פלֶקֶשִׁים" — "אבנים בחטים" שימש כפשוטו בפי סוחרי תבואה לא-מנופה. אבל במשך הזמן נתלנתה לו גם הוראה מושאלת: "שים לב, יש זר בתוכנו, אל תגלה סודות". לשון מלאכותית זו, שפללה — לפחות באזור תאפיללת — כמה מאות מלים, ראויה לבידור לעצמה.

24. אבל לא רק בתחומים השייכים לעולמו הפנימי של היהודי וליחסיו עם הגוי משמשים יסודות עבריים. גם בעניינים כלליים של חיי יום-יום אתה מוצא מלים

56. ביטוי זה רווח בתאפיללת.

57. ונראה לי, שיש פאן חד למלה מדינה (مدينة, ההגוייה mdina) המשמשת בתאפיללת בשתי הוראות גם "עיר" וגם "בית קברות". מדינה ציינה "בית קברות של גוים" ומֶצֶרָה — "בית קברות של יהודים" (ר' להלן סעיפים 31 ו-36). [השימוש של מדינה בהוראה הנ"ל בתאפיללת נהג גם בפי הערבים תושבי המקום].

58. ביטוי זה שמעתי מפי רבים מאנשי הדרום.

59. יהודי טריפולי שבלוב הגדילו עשות בהשתמשם בהקשר זה במשפט — "שלחו מפם אחד ויקח את אחיכם" בשינוי קל של בר' מב, טז (דבר זה למדתי מפי מר דניאל אלעל).

60. בתאפיללת ובערי המערב הפנימי.

61. גיזרונה של מלה זו טרם נתברר.

62. מפי פרופ' ח' ועפרני למדתי, שמונח זה שימש בפי יהודי אסווריה (מוגדור)

ובכמה מערי החוף.

63. מונח זה שימש בפי ערבים במכנאס.

64. לסלאו (ר' לעיל הע' 8) עמ' 76, שלא ידע על קיום הסלגות נטה לראות במלה זו מלה עברית חריגה, שחל בה השינוי הפונטי כ-5, אבל אליבא דאמת אין פאן אלא דוגמה אחת מני רבות של מלים ערביות בלבוש עברי מדומה.

65. לשימוש זה של פֶּוֹן (kuwwn) במשמעות "שתק" ר' להלן סעיף 36.

וביטויים למאות⁶⁶: לגזל — ⁶⁶lgizl, דבור — ddabbar, "הבטחה" — דְּבָרִים — ddabarim או בצורה משוערבת — ד ב א ר ה ddabara — "פטפוטים" (ומצוי גם הצירוף "הנח דברים" או "הנח דבארה", שעניינו "חדל מלדבר בעניין"); עֲדִית — ddit; בָּכּוּר — bixor, אבל גם המלה בָּכָר הערבית משמשת לידה; ממוֹן — mamon — "כסף רב", ולעתים בא הצירוף ממוֹן עצום — mamon 'asom; מִשֶּׁךְ — misix "זמן" או "הרגל". וכן שורה ארוכה של צירופים וקטעי פסוקים: אשת חיל — isit hayl, לדורי הדורות — ldori hæddorot (בדָּדוּר משמש הצירוף לדורי דורותיים), אבל וחפוי ראש, הבלי הבלים, שקרי שקרים, הבל וריק ועוד. ומצויים ביותר שמות מופשטים, שאף הם משמשים בלשון יום-יום: בִּיזוּן, גֹּאוּה, דִּמְיוֹן — במשמעות "פחד מרובה" או "דיכאון קשה ומחלה נפשית" — עֲנִיּוֹת, עֲשִׁירוֹת, צוֹרוֹת⁶⁷ — "שנאת ישראל"; וכן הרבה שמות-תואר ושמות-עצם, המשמשים שמות-תואר: טִפֵּשׁ — tæppis, חֲצוּף — hæsof, מְכּוּבָד — mixubbad, מְנוּדָה — minuddi, מְשׁוּגָע — misugga — בתאפילת עניינה של מלה זו הוא "משומד". חֲמָסִי — hamasi — "צעקן", אָבָל — כפשוטו וכן לציין "דבר דוחה" (במיוחד בצירוף אס האד לאבל — "איוה דבר דוחה הוא זה"); קֶטֶן וגם קִטְיִין — qtiyyin⁶⁸; בַּהֲמָה או בַּהֲמָה בַּצּוֹרֵת אָדָם, פִּגּוּל — pggul; וכן שמות פרטיים המשמשים תארים: הַמֶּן, אַחִיתוּפֶל, טִיטוּס וגם טוֹיטוּס — twiṭṭ⁶⁸, עֲמֶלֶק — כגון בצירוף לְקֶאֱמָא דְעֶמְלֶק — "בעל קומה של עמלק=אדם גדול ממדים ומפחיד" (משמש במכנאס⁶⁹). וכן פעלים לא מעטים כגון בָּכָה — bxi — "בָּכָה", חֲבַק — hboq "נשק", כָּנָן — kuwnn — "שָׁתַק" ועוד⁷⁰. ואף תוארי-פועל לא-מעטים משמשים בחיי יום-יום (ר' להלן סעיף 28).

לתחום הכללי של חיי יום-יום שייך גם שפע המלים והצירופים, המביעים ברכות ואיחולים או קללות ושבועות כגון — תַּחֲיָה וְתַאֲרִיךְ יָמִים, יִיכָר בְּטוֹב, בֶּן פֹּרֶת יוֹסֵף להבטת התפעלות מילד או מנער יפה או מוכשר. עליהם השלום והחיים, לא תָּקוּם פְּעָמִים צָרָה⁷¹. או להפך מְמוּר, בֶּר נִידָה; מוֹחָרָם או אֶסוּרִי⁷² — "מי שנולדו באיסור"; מֵלֶאךְ הַמוֹת — כינוי ל"אדם שנוא"; חֲמוּר גֶּרֶם, חֲמוּרִים בְּנֵי בֶקֶר — כינוי

66. מי שזדקק לברונג-מלכה (לעיל הערה 6) ולמצאים שהעלה לסלאו (לעיל הערה 8) מהם עשוי לטעות לחשוב, שעיקר המלים העבריות שייך לתחום הדתי.
66א. הקריאה gizl עשויה לצורה סגולית בלבד גִּזַּל (בדומה לִגְפִן gifn, עֶשֶׂר-יֶסֶר ' ועוד), ולא לִגְזַל.

67. לפירוט העניין ר' להלן, סעיף 26.

68. ר' לעיל, סעיף 19.

69. צירוף זה ידוע לי, לפי שעה, ממכנאס בלבד, והגייתו למעשה היא l'ama

di 'amale' (הקוף הגויה אל"ף כפי שצוין לעיל בסוף סעיף 18).

70. ור' פרטי הדברים להלן בסעיף 27.

71. ר' להלן, סעיף 33.

72. זהו שם-תואר בחתמה הערבית, שנגזר מצורת הבינוני אָסוּר.

גנאי ל"הדיוטות נבערים וחסרי בינה"; צחיקה אחרונה — קללה חריפה כלפי יריב צוחק, "שיהא זה צחוקו האחרון"; סטרא אחרא, קצרות שנים ורפים כיו"ב.²⁵ כללו של דבר, שני התחומים הראשונים — אורח החיים היהודי והיחס בין יהודי לנכרי — רקעם התברתי ברור. מושגים ומונחים אופייניים לעולמו של היהודי מלוים אותו בנודדיו בכל מקום, והם מועברים ללשונו החדשה. על פן אין תמה, שרוב המונחים והמושגים הללו משותפים הם לכל לשונות היהודים⁷². גם ההזדקקות לעברית ביחסים שבין היהודי לנכרי בחברה רווית מתחים בין העמים מובנת היא ביותר. אבל השימוש במלים עבריות בתחומים הפליליים, הקשורים בענייני יום-יום מובהקים, עדות חותכת היא למקום שהמקורות היהודיים תפסו בחיי היהודים בצפון-אפריקה. אלה שימשו משאב קבוע ומתמיד, שהזין את לשון הדיבור והעשיר אותה באוצר מלים עברי. העובד אחרי ריפוים של יוצאי מרוקו בצרפת או בקאנאדה יוכל לראות, שתמונה זו נשתנתה בתכלית השינוי. החינוך הצרפתי "הטוב" הביא עמו ניתוק מן המקורות והתרחקות מאורח החיים היהודי, רוב היסודות העבריים, שהיו בפי אבותיהם, נשתפחו מפיהם וזרים המה לבניהם.

ג. החלוקה הדקדוקית

26. חלק גדול של היסודות השאולים מהיום שמות-העצם וצירופי הסמיכות⁷³, הנתפסים ברובם כמושג מילוני אחד. למעלה מחמישים אחוזים של החומר שטיפלתי בו כלול בקאטגוריות אלו. כל מי שחקר תופעות מקבילות בלשונות אחרות יודע, שרוב השאליות הן שמות-עצם. ובאמת הדבר אינו מפתיע כלל, שהרי חלק מכריע של השמות הללו פוללים עצמים ומושגים השייכים לעולמו הפנימי של היהודי וקשורים באורח חייו המיוחד וביחסיו עם הנכרים (ר' לעיל, סעיפים 21–23). מה שאין פן הצורות הדקדוקיות האחרות — הפועל והמיליות — פאן לשון הדיבור היא המכרעת. העובדה, שחלק גדול של השמות הללו הם מושגים ומונחים קבועים וידועים, מוצאת את ביטוייה בלשון. רבים מהם מופיעים דרך קבע בצורה מיוחדת: למצה, למרור, לחרוסת, לגפן, לקידוש ועוד כאלה. אבל יש להדגיש, שלגבי חלק מהם אין ספק, שהופעת היידוע בהם פרוכה בהשפעת הערבית המקומית, שבה מקבילותיהן הערביות של השמות העבריים משמשות בצורה מיוחדת, כגון למאכל — "הלחם"

72. ואמנם מי שמצוי בספרות המחקר העוסקת ביסודות העבריים ביידיש, בערבית של יהודי תימן ובלאדינו יגלה, שהרבה מן היסודות המצויים בהן משותפים הם להן ומצויים הם גם בערבית של יהודי צפון אפריקה. (ור' הרמיזות בהערות 53, 83, 83, 102, 104). ומה שלא יש בדבר? — המקורות ועולם המושגים הבסיסיים משותפים המה לכל תפוצות ישראל. ויש לקוות, שבאחד הימים תמצא הדרך לערוך מילון סינופטי של היסודות העבריים השאולים בכל לשונות היהודים, כפי שהציע לפני שנים פרופ' שלמה מורג. כך גם יתבררו קוי הייחוד של כל תפוצה.

73. כגון אָבִי הֶבֶן abihəbbin, חֵל הַמִּזְעֵד hol hammu'id, סְרְסוֹר עֲבֵרָה sarsor — bira 'קצרות שנים qəṣrot sanim וכיו"ב.

בדומה לערבית "לכבו" (הגוייה lxbez או lxbez), למתוק — הסופר בדומה לערבית "א)סכר" (ssəkkar או ssqqr וכיו"ב) ורבים פיו"ב.
 וראויה להבלטה מיוחדת העובדה שבין השמות השאולים אתה מוצא רשימה ארוכה של שמות מופשטים, כגון לבזזאון — lbəzzayun, לבטחון — lbəttəhon, לבזזאון⁷³, דמיון⁷⁴ — ddəmyun, דקדוק — ddəqdoq⁷⁴ — "דקדוק והקפדה בקיום המצוות". וכן שורה ארוכה של שמות עצם חתומי-ות: לאויכות — luybut — "איבה", לחניפות — lhnifut, לחסידות — lhsidut — משמשת במקומות רבים בעיקר בלשון סגיונהור לציין "התחסדות יתרה". לחציפות — lhsifot, טפשות — təppəšot⁷⁴, ספרות — ssəfrot — "מלאכת ספרה" — לעניות — l'niyyut, עשרות — fəsrot או עשרות — l'sirut, צביעות — ssəb'ot, צדקות — ssədqot, צוררות — ssəzrot⁷⁵ — "שונאת היהודים"⁷⁵. קצרות — המלה משמשת בעיקר בצירוף קצרות שנים — qəzrot sanim, רחמנות — rrəḥmanot, רשעות — rrəs'ot. וכן מרובים המה שמות התואר: צנו, מכובד, מנודה, משפיע ומעריב, מתקם, רשע, והנקבה רשעה — ras'a⁷⁶, שוטה, שונא, תצוף ועוד (ור' לעיל סעיף 24).

פה ופה אתה מוצא כמה צורות פועל נטיות שנלקחו פהויתן מן המקורות והפכו להיות שמות עצם, כגון חזתי (שמות לג, יט) — wiḥənnuti, המשמשת באזור תאפיללת בהוראת "רחמים": "האד בנאדם מא ענדוס וחנותי פקלבו" — "אדם זה אין לו רחמנות (וחנותי) בלבד". תפול (שמות טו, טז) — ttəppol "יאוש, עצב, דממה", כגון "טאח עליכום תפול" — "נפל (ירד) עליכם יאוש" או "השתתקתם". או תמקה (דבר' כה, יט) — מפינויי הגנאי החריפים לנכרי.

27. הרשימה שתחת ידי פוללת כמה עשרות פעלים עבריים, שנכנסו לערבית ומשמשים לצד הפעלים הערביים. כגון גנוב gnub או גנב gənnəb⁷⁶ או gənnəb⁷⁷, גנל — gəddəl (או yəddəl⁷⁷) — משמש בעיקר בצירוף "גדל ביה" — "נהג בו כאיש גדול, בפדהו". שתק — stoq, אגד — הנוטה על דרך הערבית פפועל מפועלי פ"י

73. ר' לעיל, סעי' 20 והערות 36-37.

74. ר' לעיל, סעיף 24.

74. ור' מש"כ לעיל בסוף הערה 33.

74. במלה זו השיי הגוייה צד"י (s) (בתאפיללת).

75. אין כל חציצה בין שתי הרי"שין, כלומר עיצור מוכפל לפנינו.

75. עפ"י "צ'ר היהודים" (אסתר ג').

76. לו צורת הנקבה הייתה רשעה היא הייתה הגוייה ras'a בדומה לצורות במשל קטלה

ההגויות qṭala.

76. חלק גדול מצורות הפועל הותאמו לחלוטין לכללי הפועל בערבית המדוברת, כל

התנועות הקצרות נחמממו: גנב gənnəb, גנל gəddəl וכיו"ב.

77. ר' מש"כ לעיל בהערה 36.

ibbəd — "אָבד", או "לְמַד לקח". בָּרַח — brah, בָּזָן — kuwn — "שָׁתַק"⁷⁸, צורת פֻּעַל של לָךְ: לִיךְ — liyyx "הוֹלֵךְ", ובצירוף "לִיךְ לוֹ דַּעַת" — "גָּנוּב דַּעַתוֹ"⁷⁸, דָּרַשׁ — dars "נִשָּׂא דְרִשָּׁה", סָדַר — səddər — "אָמַר קְטַעִים מִסִּדּוּר הַתְּפִילָה בְּקוֹל רֹם". סָעַד — sa'əd⁷⁹ — "סָעַד סַעוּדָה שְׁלִישִׁית שֶׁל שַׁבָּת"; הִשְׁתַּנֵּעַ — ssəgə' — "הִשְׁתַּמַּד". פִּיט — piyyt — "שָׂר פִּיט"; הִקְשָׁה — בבניין קל — qsa "הִקְשָׁה קוֹשִׁיָּה", תָּרַץ — tərreš. ותינתן הדעת לדוגמאות שהובאו לעיל, המייצגות נאמנה את רוב הממצא בתחום הפועל. הפעלים הבאים ראשונה (גִּנַּב — לָךְ/לִיךְ) ואחרים כמותם, באים על פי הרוב בצורת הציווי, המשמשת לאזהרה ולא־תארה. הללו משמשים ברובם כלפי הנכרי ובהתראה מפניו. הפעלים הבאים אחרונה (דָּרַשׁ — תָּרַץ) שייכים לאורח החיים היהודי: עולם הלימוד, בית־הפנסת וענייני דת ואמונה.

28. מן הראוי להעיר, שממצאינו כוללים גם תוארי־פועל לא־מעטים, המשמשים בלשון יום־יום, רובם נוהגים בפי כל הדוברים: ודאי/בּוֹדְאִי⁷⁹, בָּלָא סַפֵּק — blo safiq⁸⁰, עֲצוּנוֹת, עוֹלָם ה' — צירוף זה עניינו "הרבה, בכמות עצומה"; לפחות — lappaḥöt, באמת — bəpimit (או בצירוף היידוע הערבי), בפירוש — beferos, מעלה מטה — ma'lamatta בקיצור — biqššor — או בקיצור הדברים, בנחת — binaḥat "לאט", מלה במלה — mella bimella — "לאט ובאופן ברור" ועוד כהנה.

29. מקום ניכר (יותר מעשרים אחוזים מן החומר שאספתי) תופסים צירופים בני שתי מלים ויותר. רובם המכריע הם מובאות מקוטעות או פסוקים שלמים מן המקרא, מספרות חז"ל וממקורות מאוחרים יותר, המשתבצים כפתגמים וכלשון ציורית: הִבֵּל וְרִיק, וְהַבּוֹר רִיק (אין בו מים) — "אִישׁ זֶה בּוֹר וְעַם הָאָרֶץ הוּא"⁸¹, עֵמָּא דִּארְעָא או עַם הָאָרֶץ, פֶּל עוֹרֵב לְמִינוֹ (ר' להלן סעיף 33), לֹא תְקוּם פְּעֻמִּים צֶרֶה (ר' סעיף 33), פֶּל עַנְבָּא לְטַבָּא (במקומות רבים הגוי המשפט kal'akkaba leṭaba), אֲזֻנִּים לָקִיר או אֲזֻנִּים לְהָקִיר (ר' להלן סעיף 34).

78. ר' להלן סעיף 36.

78א. אף הֶלֶךְ בבנין קל משמש בלשון הדיבור, במיוחד במשפט "פרוט(ה) ולא יֵלֶךְ" — "כְּדָאי לְהַרְוִיחַ אֶפִּילוּ רֹחַ מוֹעֵט, וְלֹא לַתֵּת לְלָקוֹחַ לֵלְכַת".

79. בכמה מקהילות תוניסיה רווחת הצורה tsa'əd.

79א. ר' לעיל סעיפים 10 ו־12.

80. ברבים מאזורי מרוקו משמשים הצירופים: בָּלָא סַפֵּק, בָּלָא גִּדֵּר (blo nidr), בָּלָא קֶבְלָה (blo qabbala), דהיינו "בלי קבלת הדברים ובלא התחייבות לקיימם" (אף הוא לקוח מהלכות נדרים). בכולם משמשת מלת השלילה בָּלָא ולא בְּלִי.

81. אפשר שישודו של שימוש זה הוא בזהות המבטא בין בּוֹר לבין בּוֹר (שניהם הגויים bur). מפי אבי מורי למדתי, שבתאפיללת נהגו ללמד זכות על יפתח הגלעדי ("יפתח בדורו פשמואל בדורו") בפסוק "וכי יפתח איש בור" (שמות כא, לג) — "וכי יפתח הוא חלילה איש בור?".

ד. לשונות המוצא

30. רובו המכריע של החומר — למעלה מתשעים וחמישה אחוזים של הערכים שנאספו — מהווים היסודות העבריים. רק כארבעה אחוזים הם מלים וצירופים ארמיים כגון בר מנן — *bar minnan* או *bar mēnnan* — "לא עלינו"⁸², רחמנא ליצלן (בפי הדיוטות בתאפיללת הגוי הצירוף — *raḥmana lihššilan* בתוספת ה"א אחרי "ל השימוש"), חרובי קרתא — *ḥrobiqrta*⁸² — "מחרבי העיר, רָשָׁעִים", קלפא בישא, תא חזי, תא שמע, סטרא אחרא, הא בהא תליא, אין הכי נמי, עינא בישא, על מאן דעביד רחמנא לטב⁸². שֶׁבֶק לָהּ תִּי לְמָר. רובו ככולו של החומר הארמי לא הגיע לשכבות הנמוכות של הדוברים; ורק לעתים רחוקות אתה מוצא, שמלה ארמית משמשת דרך קבע בפי הדיוטות. דוגמה מעין זאת היא "אדרבא" (הגוייה *adrabba* או *adrabba* 'בעי"ן!') הנהוגה בפי כול במערב הפנימי (מפנאס, פאס וצפרו). מידיש ידוע לי כאמור, רק המונח יארציט שהוזכר לעיל⁸³, ואף הוא משמש רק בפי שתי שכבות הדוברים הראשונות.

ה. שינויים וחדושים סמנטיים

31. אין ספק, שאחד הצדדים המעניינים ביותר בסוגיה שלנו מתגלה במעקב אחרי גלגוליהם של היסודות השאולים בתוך הלשון הקולטת. אמנם חלק גדול ביותר של המלים והביטויים משמשים במשמעם המקורי, אבל לידם אתה מוצא שפעי דוגמות שחלו בהם שינוי הוראה. רבים יש להם שימושים כפולים, הן השימוש המקורי והן שימוש חדש, ואחרים משמשים בהוראה חדשה בלבד. נביא כאן הדגמה מפורטת: למאכל — "לחם"; למקום — משמש בכמה מקומות באזור מראפש בהוראת "פה"; למזון — משמש בפי נשים בקסר סוק שבמחוז תאפיללת ובמקומות אחרים בהוראת "שולחן שבת וחג". על ידו מצינו גם שולחן (*ssulḥan*) בהוראה זו ברבים מכפריתאפיללת. לגפן הוא "יין של קידוש", ובפי הנשים "ברכת הקידוש עצמה"⁸³. תִּקְנָה משמשת באזור דְּבָדוּ במשמעות "רחמים", לְקִדּוּשׁ הוראתה בתאפיללת ובמקומות אחרים "ברכות הקידושין" או "הקידושין והחופה"⁸³ גופם. לברכה עניינה במקומות רבים "יין של ארבע כוסות בפסח" (לבד

82. במרוקו ובארצות המזרח זהו השימוש היחיד של בר־מינן (כפשוטו). ההוראה הנוספת שנתפתחה באשכנז — "נִפְטָר", לא ידועה להם.

82א. גם שמות אחרים ממשקל קטול (בקמץ־מתקיים מקורי) נהגים בפי יהודי מרוקו בקוף שואית בנטיית הרבים. התופעה ידועה גם בקריאת המשנה.

82ב. כך "כל מאן דעביד רחמנא לטב" (ולא "כל מאן דעביד רחמנא לטב עבד").

83. ר' סעף 13.

83א. גפן — בהוראת יין משמשת גם בפי יוצאי תימן (ר' ש"ד גויטיין, לשוננו ג,

תרצ"א, עמ' 361).

83ב. הדבר ידוע גם במסורת יהודי תימן. ר' גויטיין (במקום הנרמז בהערה הקודמת)

עמ' 369.

מהוראות אחרות שיש לה). לעומר (l'omr) — משמשת בכמה מערי החוף לא רק כפשוטה, אלא גם במשמע "שינה עמוקה וממושכה". נשפחה (nnəskaha) או nniskaha) הוא פניו ל"נפקנית". מְעָרָה — mi'ara — עניינה בכל רחבי מרוקו "בית קבורות"⁸⁴. לברול — משמשת במקומות רבים בהוראת "ספין". שתייה (sstiyya) — "משקה חריף" בעיקר עראק. סָרִיס — הרי הוא "פחה" ו"מושל האזור"; למגיד (Imaggid) — באזור תאפיללת הוראתה — "גורל, מזל רע"; למִשֶּׁשׁ (Imisix) — "זמן, הרגל" בתאפיללת ובאזורים אחרים; פרוטה או בצורה מקוצרת פְּרוּט (prot) — עניינה "רוח מועט". שם שדי (simsədday) — "מזווה". פְּעוּלָה — p'ella — משמשת בערי החוף בהוראת "ממש", "טעם" ("האד לחאזה מא פיהא חתא פעולה" — "דבר זה אין בו כל ממש"). בואי כלה — ברוב האזורים עניינה "סעודה קלה של יום שישי אחר הצהריים". דמיזן — "פחד ודיכאון עמוק". לֶרְרוּב (l'ərrob) — משמשת באזור מרפאש לציין מים חמים שעמדו במכל נוסף ע"ג המיחם העיקרי של המים החמים בשבת, ובשעת הצורך עירבנו אותם אלה באלה. לִבְטֵן — lbəten — בפאס מציינת מלה זו — "כרס גדולה". לִקְבוּרָה (lqebora) משמשת כפשוטה וגם בהוראת "לויה". מִשָּׁה (mətṭa) — מציינת במקומות רבים לא רק את "מיטת המת", אלא גם "לויה". לְמִתּוֹק מציינת במקומות רבים "סופר" או "תה מתוק". מאורע (mi'ora'⁸⁴) — הרי הוא באזור תאפיללת "אסון נורא". "חוקמה" מציינת בפאס את הרובע היהודי (אך נפוצה יותר המלה הערבית מלאח mallah). שְׁחוּרָה — sshora בתאפיללת מציינת "קפה"⁸⁵. תִּמְחָה — הוא "נכרי (רע)" בפאס ובמקומות אחרים. חברה — həbra — משמשת במקומות רבים לא רק בהוראה הפלילית של "אגודה", אלא במשמע ספציפי "האגודה העוסקת בקבורת המתים" (— "חברה קדישא"), ומכאן חֲבְרִי (həbri) "חבר האגודה". סָפֵר — הוא "ספר תורה". סְדוּר — משמש במקומות רבים (גם בתוניס ובאלג'יר) בהוראת "ספר". חֲלוּקָה — (həlloq) — "כספי צדקה לחלוקה לעניים". חֲדוּשׁ (həddus) — "דבר תורה". טְבִילָה — משמשת בהוראת "מקוה" באזור תאפיללת (אך גם מקוה maqwi משמשת לידה). בְּדִיקַת חֻמֵּץ (bdīqṭhamiṣ) משמשת בתאפיללת בהוראת "כיליון גמור ומוחלט". מְפִיק בֶּה"א (mappiqbhi) עניינו "הגה קל שבקלים, דיבור מועט"⁸⁶. מוֹרָה (mori) — "האצבע המשמשת להנחיית הקורא בתורה". הדגמה זו יש בה לפי עניות דעתי כדי ללמד, מה רבו השינויים והחידושים, שעלו במשמען של מלים עבריות רבות בתוך הלשון השואלת.

84. ר' מש"כ לעיל בהערה 56.

84א. ובפי הדוֹטוֹת גם mi'ora' בעי"ן (ר' לעיל הערה 37).

85. כמה מבני תאפיללת שדיברתי איתם אודות מלה זו נסתפקו, אם לפנינו שְׁחוּרָה או

סְחוּרָה ההגיונית פאחת. ולי נראה שהצורה הראשונה עיקר.

86. "מא תכרוס מן פמפ אפילו מפיק בה"א" — "אל תוציא מפין אפילו הגה קל

שבקלים".

32. כל מלה מאלו שהזכרתי ראויה לדיון מפורט, ויש בה הרבה מן המאלף. אסתפק כאן בכמה הערות כלליות. בשנויים הללו מתגלים המקורות העבריים פיסוד חי בתודעתם של השואלים (ומהם הם עוברים אל הציבור הרחב והופכים חלק בלתי נפרד מאוצר המלים הבסיסי שלו). אוצר המלים העברי מנוצל לבידולי משמעות בין צמדי מלים זהות. פעמים הרבה משמשת המלה הערבית שימוש כללי, ואילו המלה העברית מתייחדת להבדלה בין קודש לחול. אין קוראים לשולחן שבת ומועד פדרך שקוראים לכל שולחן בערבית: מידה (mida או miyyda וכיו"ב) או טבלה (tabla), אלא בשם נפרד ומכאן השימוש במלים מזון או שולחן להוראה מיוחדת זו. יין של קידוש נתפנה לגפן, ואילו כל יין הריהו "שראב" (ssrab)⁸⁷. מתגלים כאן גם דרכי השאלה והעברה מתחום לתחום, כפי שקורה בכל לשון חיה. ימי העומר הארוכים, הגורמים להרדמה של כל שמחה בגלל מנהגי האבלות הקפדניים, הם סמל לתרדמה ארוכה וממושכת זו נקראת לעומר. ביעורו המוחלט של החמץ לפני הפסח מוזמן את הצירוף בדיקת חמץ, שעניינו "כל פילוי והשמדה". גם הצורך הנוצר (לעיל סעיפים 22–23) להסתיר מידע מפני הנכרי מזמן שימושים חדשים למלים ידועות. בהקשרים אלה שימשו מלים כגון לפרול⁸⁸, תמחה⁸⁹ ואחרות, שנזכרו במקומות שונים בסקירתנו. ועדיין הדברים מצפים להרחבה.

33. גם ביטויים ופסוקים לא-מעטים שינו את הוראתם המקורית. למשל "כל עורב למינו" הלקוח מפרשות העוף הטמא (ויקרא יא, טו; דבר' יד, יד) משמש בפי בני מרוקו בהוראת "מצא מין את מינו". "רני עקרה לא ילדה" (ישע' כד, א) שימש בעידנא דריתחא בפי רבים מחכמי תאפיללת, שהתאכזבו מבניהם או מבניהם של אחרים במשמע "שמחי העקרה שלא ילדה" = אשרי מי שלא נולדו לו בנים. "ובחרת בחיים" (דברים ל, יט) — מפי כמה יהודים יוצאי דָּבְדוּ למדחי, שעניינו אצלם הוא "בחר לגור במקום או לעסוק בדבר שפרנסתך וחיך מובטחים בו"⁹⁰. "מה נאמר לאדוני" (בר' מד, טז), בפי יהודי אזור מרפאש עניינו "אין להרהר אחרי גזרותיו של הקב"ה". "והבור ריק אין בו מים" (בר' לז, כד) — "איש זה הוא פור ועם הארץ גמור"⁹¹. "לא תקום פעמיים צרה" (נחום א, ט) — נאמר בנשימה אחת עם כל הזכרה

87. עם זאת, כפי שכבר הראה לסלאו (ר' לעיל הערה 8) בכמה מקומות, אתה מוצא מלים עבריות רבות המשמשות לצידן של מקבילותיהן הערביות ללא כל הבדל משמעותי: חָתָן (ḥatan) וגם עָרִיס; בָּלָה (kalla) וגם עָרוּסָה; שָׁחָה או שָׁכַר וגם מא-חיה — "משקה חריף, עראק"; בָּכֹר וגם בָּכָר; תַּעֲנִית וגם אַצִּיאם; בֵּית כְּנֶסֶת ואף אַצִּלָּה; מְתָרֵם וגם תְּרַאמִי — "מי שנולד באיסור"; לַאֲבָלוּת וגם לַחֲזָן; לַאֲהָבָה וגם לְמַחְבָּה ועוד כהנה.

88. ר' לעיל סעיפים 22 ו-31.

89. ר' לעיל סעיף 26.

90. האם "פירוש חדש" הוא זה או מסורת עתיקה? והשוה מה שמצינו בירושלמי (קידושין פ"א ה"ו): "ובחרת בחיים זו אומונות". (אני מודה לרבי אברהם עמר, ראש ישיבת שער התורה בירושלים, שהעמידיני על המקום הזה.)

91. ר' לעיל הערה 81.

של אסון או מחלה שפקדו את הדובר או את קרובו, כמאחל לעצמו "מי יתן שלא תקום צרה זו פעם נוספת". ואעמוד כאן על ביטוי נוסף, בעל ייחוד משלו. פונתי לצירוף **הם המדברים**, הלקוח מספר שמות (פרק ו, כו-כז): "הוא אהרן ומשה אשר אמר ה' להם הוציאו את בני ישראל מארץ מצרים על צבאותם, הם המדברים אל פרעה מלך מצרים וכו'". המלים **הם המדברים**, המכוונות למשה ואהרן, שינו הוראתן והפכו להיות פתגם בעל שימוש חדש: "הפסך (המטבעות והשטרות) יענה (יענו) את הפול". ביטוי זה משמש ברוב אזור מרוקן בצורה מורחבת: **הם המדברים**, **הם המקברים**, **הם המקברים** — him hamdabbirim, him hamḥabbirim, him hamqabbirim באמרה שנונה ומחרוזת זו נמנו כל התכונות, שגילה האדם בפסך (ר') להלן סעיף 36)⁹².

34. עתים אתה מוצא אף שינויים מעטים לא רק בהוראתם של ביטויים, אלא גם שינויים קלים בצורה או חידושי לשון ממש, למשל הצירוף "אוזניים לקיר" (או "להקיר"), הרווח באזור מראכש במקום "אוזניים לפותל" המקורי (ויק' רבה פרשה לב)⁹². נראה שקיר, הידועה יותר בלשון המקרא הועדפה מן פותל שעיקר שימושה הוא בלשון חז"ל (אך ייתכן גם הסבר אחר לדבר). אף הצורה **צחיקה** בצירוף **צחיקה אחרונה** (לעיל, סעיף 24) במקום **צחוק** אינה ידועה ממקורות קדומים⁹³. וגם הצורות **צוררות** — שנאת היהודים, **עשרות** — ליד **עשירות** (ר' לעיל, סעיף 26) — אינן ידועות מן המקורות. ואין ספק, שהצירוף המשעשע **חמורים בני כקר ḥmorim bni baqar** — "בורים ועמי ארצות" הוא חידוש עממי מובהק. פעמים ניתן לראות, שהצורות החדשות הן תרגומי שאילה מן הערבית, כגון השימוש הרווח בצירוף **עשה הצעת** ('si ḥadda'at) — "התנהג בתבונה ובהגיון", שהוא תרגום שאילה של הצירוף הערבי "אעמל לעקל"; גם הפינאי, המשמש בפי יהודי סטאט ובכמה מערי החוף, **חצר ה' קנה** (ḥaṣir hallibana), אינו אלא תרגום של "דאר אלביצה" (dar lbiḍa) — Casablanca.

ו. לתולדותם של מלים אחדות ושימושים אחדים
35. ברור ביותר, שחלק גדול של היסודות העבריים חדרו ללשון הדיבור כבר בתקופה קדומה ביותר. זהו המצב לגבי רוב המלים והפיטויים השייכים לאורח החיים

92. בטוחני, שפינוסם של מטבעות לשון אלו והוצאתם לרשות הרבים, יעשו להן אוזניים ויפתחו בפניהם את הדרך לעברית של ימינו, כשם שנכנסו רבים מחידושי העברית שבידיש.

92א. ר' מהדורת ר"מ מרגליות, כרך ד' ירושלים תשי"ח, עמ' תשל"ז והערותיו שם.

93. המלה **צחיקה** ידועה לראשונה משפתי חכמים (לרבי שבת בס) לבראשית יח, יד: "על צחיקת שרה" (ר' א' אבן שושן, המילון החדש, בערפו). משמע מקורה מראשית המאה ה-18 (הפירוש נדפס לראשונה בשנת 1712). המלה נתפשטה בספרות החדשה (ר' אבן שושן שם). אין בידינו לקבוע אימתי עלתה צורה זו בעברית של יהודי מרוקן.

ולעולם המושגים היהודיים⁹⁴. גם צורתן של כמה תיבות עשויה ללמד על מסורת לשונית עברית קדומה. טול, דרך משל, את התיבה לַעֲשֶׂה^{94א} "עשרת הדיברות". אין לבטל את האפשרות, שנשמרה כאן עדות קדומה למסורת עתיקה שנהגה לומר "עֲשֶׂה הַדְּבָרוֹת", ולא "עֲשֶׂה הַדְּבָרוֹת". מסורת שמצאתי לה עד נאמן בכתב-יד רומי 32 לספרי במדבר, הנחשב לטוב שבכתבי-היד של הספרי ("אשר צוה ה' את משה, מן אתה או' שכל המודה בעבודה זרה כופר בעשר דיברות... מגיד הכת' שכל המודה בעבודה זרה כופר בעשר דיברות" — ספרי כ"י רומי 32, מהדורה מצולמת הוצאת מקור, תשל"ב, עמ' 117, ור' מהדורת רח"ש הורוויץ, עמ' 116). גם הצורה פָּרָשָׁה⁹⁵, המשותפת להרבה מיוצאי המזרח⁹⁶ וליהודי איטליה⁹⁷ משקפת כנראה מסורת עתיקה, שממנה ניזונו כל "המסורות הספרדיות" המקיימות אותה. ונראה שאף הצורה חֲלָצָה⁹⁸ על משקל קִטְלָה, לצד חֲלִיצָה על משקל קִטְיָלָה, עולה ומגיעת עד ימים קדמונים, בדומה לחילופי קִטְלָה וקִטְיָלָה אחרים, כגון חֲנֻרָה/חֲנִירָה, יִצְאָה/יִצְיָאָה וכיו"ב⁹⁹.

36. אבל ברור, שחלק היסודות השאולים חדרו ללשון רק בתקופה מאוחרת. במיוחד הדברים אמורים באשר לחומר, שמקורו בספרות הזוהר והקבלה. ובפרט הצירופים הארמיים: סטרא אחרא, קלפא בישא, וכיוצא בהם. גם השימוש המיוחד בפועל כִּנֵּן (kuwn) בהוראת "שתק" מקורו בפונות המיוחדות, שנחלו לשמות הו"ה ואדנות בקטעי התפילה ע"י המקובלים. המעבר מן "כִּנֵּן" — "אמר פונות בלחש ובשקט גמור" — אל כִּנֵּן במשמעות "שתק" הוא שקיף ואינו טעון הסבר. ואולם גם בתחום זה, כלומר חידושי הוראה וייחודי משמע, יש בנדאי פרטים לא-מעטים, השייכים לתקופה קדומה ביותר. למשל, השימוש המיוחד שהוזכר לעיל (בסוף סעיף 33) בצירוף הַם המדברים, רווח הוא לא רק בפהם של יהודי מרוקו, אלא גם בפי יהודי תוניס ובפי יהודי ארם צובא, הלא היא חאלב שבסוריה¹⁰⁰. יותר משיש כאן אפשרות, ששימוש ייחודי כזה ייולד במקומות מרוחקים זה מזה, נראה, שהוא שייך למורשה המשותפת של יהודי המזרח, ששרשיה מגיעים עד למוצאי תקופת הגאונים, כפי שיש להניח לגבי הצורה פָּרָשָׁה שהוזכרה לעיל. ברם ברור, שלא כל שימוש משותף מעיד בהכרח על מוצא משותף. טול דרך

94. ר' לעיל, סעיפים 21–23.

94א. ר' לעיל, סעיף 21.

95. ר' לעיל, סעיף 18, ור' גם הערה 30א.

96. ר' מש"כ ב"לשוננו לעם" תשל"ו, עמ' 273.

97. ר' גב"ע צרפתי, "לשוננו לעם" תשל"ז עמ' 63.

98. ר' לעיל, סעיף 21.

99. ר' קוטשר, קובץ מאמרים בלשון חז"ל חלק א' (למשה בר-אשר) עמ' 111–114.

100. בתוניס ובארם צובא לא נהגה הצורה המורחבת של הביטוי (שהוזכרה לעיל בסוף

סעיף 33).

משל את המלה **מתוך** בהוראת "סופר" המשותפת ליהודי מרוקן¹⁰¹ ולדוברי יידיש¹⁰²; דבר מעין זה יש ליחסו למציאות משותפת. מציאות קרובה או זהה מצמיחה שימושי לשון משותפים. בימי שמשון אמרו "מה מתוך מדבש" (שופט' יד, יח), אבל בדורות האחרונים במקומות רבים אין לך דבר מתוך מן הסופר, ועל פן אין תמה, שהוא נקרא בשם זה. ואולי גם השימוש במלה מערה בהוראת "בית קברות" במרוקן¹⁰³ ובתימן¹⁰⁴, יש לתלותו במנהגי קבורה דומים¹⁰⁵. השוה, דרך משל "מתן אור ירוק", ביטוי זה עניינו כיום בכמה לשונות "מתן אות והספמה לפתוח בעניין פלשהו". בכל מקום שיש רמזורים ויש נהגים עשוי לצמוח שימוש כזה. כללו של דבר, יש לבחון כל מלה לעצמה וכל ביטוי לעצמו, ואין לי ספק, שעם הפירור הנמשך, צפויים לנו הרבה דברים מאלפים.

אחרית דבר

37. דומה אני, שהסוגיה שלפנינו ראויה היא למחקר יסודי. מתגלה לפנינו פרק חשוב בתולדות התרבות היהודית באחת מארצות הגולה בדורות האחרונים, שאף תולדות הלשון העברית נמצאות נשפרות ממנו. הקשר המתמיד והחי של יהודי המערב אל המקורות העבריים, שלא נפסק ברצף הדורות, מצא את ביטוייו גם בלשון הדיבור בשכבות העממיות ביותר. ראוי הוא הנושא שיימצאו לו גואלים, בטרם לא יהיה מה לגאול וממי לגאול. אין חלקי עם הסבורים, ש"גזרה על המת הזה שישתכח מן הלב". ויש לקוות, שכמה חוקרים צעירים ימצאו עניין בנושא, ואולי יתאפשר הדבר בעזרתם של מוסדות מחקר בארץ, שענייהם פקוחות ואזניהם קשובות לחקר מסורות ישראל ההולכות ומשתכחות.

101. ר' לעיל, סעיפים 22 ו-31.

102. ר' א' וויינרייך, לשוננו כה (תשכ"א), עמ' 66.

103. ר' לעיל, הערה 56 וכן סעיף 31.

104. ר' ש"ד גויטיין, לשוננו ג (תרצ"א), עמ' 367. ואמנם בכמה מבתי הקברות

העתיקים בתאפיללת הקברות נמצאים בתוך מערות ממש.

105. ר' מש"כ גויטיין שם (ר' ההערה הקודמת), אך דבר זה דורש פירור לעצמו.

מ פ ת ח מ ל י מ

המפתח כולל את כל המלים והביטויים שנכנסו מן המקורות היהודיים (ולשונם עברית, ארמית ויידיש), שנדונו במאמר. המספרים מפנים אל סעיפי המאמר. מספר סעיף בצירוף כוכבית * מפנה אל הערה שבאותו סעיף.

אב 3	פלא קבלה *28	דָּרַשׁ 27
אבי הבן 19, *26	בן פורת יוסף 24	
אבד 27	בְּנֵחַת 28	ה' יתברך 21
אָבֵל 24	בעזנות 28	הא בהא תליא 30
אבל וחפוי ראש 24	בעזר ה' 21	הבל וריק 14, 29
אבילות *32	בעזרת האל 21	הבלי הבלים 24
אדר 3	בְּפִרוּשׁ 28	הגדה 20
אדרבא 30	בְּקִיצוֹר (הדברים) 28	הלך: לך *27
אהבה *32	בר מינן 30	("ליין" — 27)
אויכות 26	בר נידה 24	הם המדברים
אזוניים לקיר 29, 34	ברזל 19, 22, 31, 32	(הם המחברים,
אחיתופל 24	ברח 27	הם המקברים) 18, 33, 36
איכה 20	ברכה 31	המן 24
אין הכי נמי 8, 30	בשמחה 20	הקדוש ברוך הוא 21
אמת ר' באמת		השכבה 21
אָסוּר, "אָסוּרִי" 24	גאווה 20, 24, 26	השם 21
אסרו חג 10	גָּדַל 27	
אפילו *31	גָּדוֹל 20	ובחרת בחיים 33
אפילו הכי 8	גוף נגוף 14	ודאי, בודאי 10, 12, 28
אשת חיל 24	גדל 24	והבור ריק אין בו
	גורה 21	מים 29, 33
	גט 21	וְחִנְיָ 26
באמת 28	גלמוד 18	וילבש קללה כמדו 20,
באש ישרף ובנורא	גָּנַב *20, 27	22
יתוקד *20, 13	גפן 21, *24, 26, 31, 32	ויציצו מעיר פעשב
בדיקת חמץ 31, 32	גפרית ומלח שרפה כל	22 הארץ
בְּהֵמָה (בצורת אדם) 24	ארצה 22	וכי יפתח איש בור *29
בואי כלה 31		
בור 29		
בור 29	דברים (דבארה),	זאת ועוד 8
בטן 31	הנח הדברים 12, 24	זוים 22
ביזיון 24, 26	דוכן 21	
ביטחון 21, 26	דור ר' לדורי הדורות	חבור 21
בית-כנסת *32	דיבור 18, 24	חֶבֶק 24
בָּקָה 24	דמיון 24, 26, 31	חברה, "חברי" 31
בָּכוֹר 18, 24, *32	דעת 27, 34	"חגור" 23
פלא נדר *28	דקדוק 26	חידוש 31
פלא ספק 28	דרוש 21	חומה 31

נפטר 9, 18	לב רגז 8	חיטים 23
נפל ר' תפול	לדורי הדורות, לדורי	הל המועד 19, 26*
נשפחה 31	דורותיים 24	חלוק 31
סדור 19, 31	לולב 19	חליצה, חלצה 21, 35
סדר 27	למ"ד קמץ 22	חמור גרם 24
סוד 21	לשון, "לשוניה" 23	חמורים בני בקר 24, 34
סוד ה' 21*		חמסי 24
סחורה 31*	מאכל 22, 26, 31	חניפות 26
סטרא אחרא 24, 30, 36	מאןע 31	חנן ר' וחנתי
סיון 3	מבול 9, 10, 18	חסידות 26
ספה 19	מגיד 21, 31	חפה 21
סם המות 19	מה נאמר לאדני 33	חצוף 24, 26
סמ"ך מ"ם 21	מורה 31	חציפות 26
סעד 27	מוזן 31, 32	חצר הלכנה 34
ספק 18 ור' בלא ספק	מחה ר' תמחה	חרובי קרתא 30
ספר 19, 31	מחרם 24, 26, 32*	חרסת 26
ספרות 26	משה 31	חתן 32
סריס 22, 31	מקבד 24, 26	טבילה 31
סרסור עבירה 26*	מלאך המות 24	טיטוס 19, 24
	מלה במלה 28	טיפש 24
עדיה 24	מלכו של עולם 21	טיפשות 26
עולם ה' 28	מ"ם (סתומה) 20	טלית 21
עון ר' בעוונות	ממון (עצום) 24	
עזר ר' בעזר ה'	ממזר 24	יארציט 13, 21, 30
עזרה ר' בעזרה ה'	מנודה 24, 26	יודע תעלומות 21
עינא בישא 30	מעלה-משה 28	יזכר בטוב 24
עליהם השלום והחיים 24	מערה 18, 22*, 31, 36	יבום 21
עם הארץ 29	מפיק בה"א 31	יצר הרע 21
עמא דארעא 29	מפה 8, 19, 26	יתעלה שמו לעד 21
עמלק 24	מקוה 31	
עמר 31, 32	מקום 31	כביכול 21
ענו 26	מרור 26	כון 23, 24, 27, 36
עניות 18, 24, 26	משנע 24	כל מא דעבד רחמנא
ערוכ 31	משך 24, 31	לטב 30
עשה הדעת 34	משפטים ומעריב 26	כל עזרב למינו 29, 33
עשירות 24, 26	מתוק 19, 22, 26, 31, 36	כל עפכא לטבא 29
עשר 21, 24*, 35		קלה 32*
עשרות 26, 34	נדר ר' בלא נדר	"קלב" 23
	נח: הנח הדברים 12, 24	קתרה 21
פגול 24	נחת ר' בנחת	
פורים 21*	נטילה 10	לא תקום פעמיים
פחות, לפחות 28	ניסן 3	צרה 24, 29, 33

פחים *22	קיר 34	שקר *32
פיט 27	קלפא בישא 36, 30	שלום 21
פסול 22	קצרות (שנים) 26, 24	שלחו מכם אחד ויקח את
פסח 21	קשה: הקשה 27	אחיכם *22
פעלה 31	קשיה 21, 8	שלחן 32, 31
פקידה 21		שליח, שליח ציבור 21
פרוטה, פרוט *27, 31	רחמנא 21	שם שדי 31
פרוש ר' בפרוש	רחמנא ליצלן 30	שמחה ר' בשמחה
פרשה, פרשה 36, 35, 18	רחמנות 26, 19	שמע 21
פשיטא 10	רני עקרה לא ילדה 33	שקרי שקרים 24
	רשע 26	שתייה *32, 31
	רשעה 26	שתק 27
צביעות 26	רשעות 26	
צדקה 21		תא חזי 30
צדקות 26		תא שמע 30
צוררות 34, 26	שבח לאל 21, 12	תחיה ותאריך ימים 24
צחיקה אחרונה 18, 24,	שבעה-עשר בחמוז 21	תיבה 21
34	שבק לה חיי למר 30	תיפול 26
ציצית 21	שבת *21, 19	תמוז 3
	שגע: השתגע 27	תמחה 32, 31, 26
	שוטה 26	תענית *32, 21
קבורה 31	שונא 26	תפוחים 21
קבלה ר' בלא קבלה	שחורה 31	תקוה 31
קדוש 18	שטן 21	תירוצ 8
קדוש 31, 26, 21	שירה 21	תרץ 27
קטן 24	שכר 21	תשעה באב 21
קיצור ר' בקיצור		

המערכת מודה בשם המחבר ובשמה למר אהרן מ מן על טרחתו בקריאת הגהה אחת של מאמר זה, בשעה ששהה מחברו בחוץ לארץ.

נתפעל כבינוני בלשון הרבנית (השו"ת) — מה טיבו?

0. גם לאחר שנקבע **נתפעל** כבינוני לעצמו בלשון חכמים, לא נחשבה צורה זו אלא כחלק ממערכת הנטייה של העבר, פשצורות העתיד והבינוני מזדהות עם צורות בניין **התפעל**. אמנם נרשמו מספר עדויות במקורות של לשון חכמים לצורות **נתפעל** גם כבינוני, אלא שלא היה בהן כדי להביא לידי הכרה בצורה זו כבינוני של בניין **נתפעל** בכל מקרה. מאידך, בדיקת כתבי-יד של הספרות התלמודית הוסיפה דוגמאות לצורות **נתפעל** כבינוני, עד שעלתה לאחרונה הצעה לראותה כחלק קבוע של מערכת הנטייה של הבינוני בבניין **נתפעל** בלשון חכמים¹.

שתי שאלות עולות לאור התרבות הדוגמאות ל**נתפעל** כבינוני בלשון חכמים: א. מה מקומה של צורה זו במערכת הצורות של הפועל בלשון הטקסט (על פי כתבי-יד שלו) שהיא נמצאה בו, כלומר מה הן הצורות האחרות ש**נתפעל**-בינוני זו עומדת בעימות להן, ומהי משמעותה הדקדוקית, בניגוד למשמעותן של צורות פועל אחרות? ב. מה עלתה ל**נתפעל** זו כבינוני בלשון העברית שלאחר לשון חכמים? אף על פי שהשאלה הראשונה שאלת מפתח היא, לא זכתה עד היום לבדיקה מקיפה. תוצאות התיאור הראשון בלשון המשנה על פי כתבי-יד פארמה דה-רוסי 138 (בידי נ"ג הנמן ז"ל²) אין בהן הכרע, ואין אישור מהן להנחה, שבינוני של בניין **נתפעל** היה **נתפעל** אף הוא. בדיקת שאר כתבי-יד שהעלו צורות **נתפעל**-בינוני (לכאורה) עדיין מצפה לגואל. בעל פורחנו כל זמן שאנו חסרים תיאור מבני של מערכת הפועל בטקסטים של לשון חכמים, אין בידינו לומר בדאיות, שצורות **נתפעל** כבינוני צורות סדירות של בניין **נתפעל** הן, גם לא בלשון חכמים.

ומה בלשון העברית שלאחר לשון חכמים? העלה את השאלה א' קימרון, אף ביקש להשיב עליה בהבאת דוגמאות, שאסף³ אבינרי מטקסטים (מאוחרים) של ימי הביניים ושל העת החדשה, מתוך מגמה להראות, שאכן הייתה צורת **נתפעל** כבינוני

1. הדיון בנושא זה נתפרסם בשתי עבודות שונות ב"לשוננו" מא (תשל"ז): משה בר-אשר, צורות נדירות בלשון התנאים (נתקטל — בינוני של בניין **נתפעל**), עמ' 88–95; אלישע קימרון, **נתפעל** בינוני, עמ' 144–157. וראה גם אילן אלדר (הערות קטנות: **נתפעל**, **צאלה**), לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 79.

2. נ"ג הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה עפ"י מסורת כ"י פרמה (דה-רוסי 138), חלק א' הפועל (עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית), ירושלים תשל"ב, עמ' 224.

קיימת בלשון הרבנית (ובלשון החסידות)^{3*}. לא נעמיד כאן למבחן את עדויותיו ולא נבקש לתאר את מערכת הפועל ואת מקומו של נתפעל-בינוני באותה מערכת (לאחר שיהיו בידינו תיאורים מפורטים של מערכת הפועל בטקסטים של הלשון העברית הקדומה, יגיע גם זמנו של תיאור המקורות המאוחרים), אלא נבדוק כאן את צורת נתפעל כבינוני (לכאורה) באחת הלשונות העבריות שלאחר לשון חכמים, בלשון השאלות והתשובות.

בחרנו לבדיקה ראשונה זו (שאינ עמה תיאור מלא של כל צורות הפועל) בלשון השאלות והתשובות מסיבה מעשית בעיקר: זוהי לשון הומוגנית, שהרי היא לשונו של סוג ספרותי אחד, ויש אפשרות טכנית לקבל נתונים שלה מן המוכן, מאחר שכמאה אוספים של שור"ת (שהם כעשרים מיליון מלים) כבר אצורים במחשב^{4*}. בניסיונו לברר אם אמנם צורת נתפעל משמשת כבינוני בלשון השור"ת לא נשאל המחשב על כל צורות נתפעל אלא על אותן צורות שיכלו להיחשב לכאורה כבינוני. נתבקשה אפוא קונקורדנציה של נתפעל בהתניות המורפולוגיות והתחביריות הבאות: 1. נתפעל בתוספת הסופיות -ת, -ים (-ין), -ות, דהיינו המערכת האפשרית של נטיית הבינוני במין ובמספר (וצורת היחיד של הזכר לא הוזמנה כלל מחמת זהותה המורפולוגית עם צורת העבר, נסתר); 2. נתפעל בקרבתה המיידית של מלת השלילה אין (וגם במרחק של תיבה אחת ממנה), כלומר בסביבה התחבירית שבה צורת בינוני צפויה להופיע כנשוא שבשלילה; 3. נתפעל בקרבתו המיידית של פועל העזר היה (וכן במרחק של תיבה אחת, או של 2-3 תיבות ממנו), כלומר בכל אותם המקומות שבהם צורת בינוני צפויה בגרעינו של הנשוא המכיל צורה מצורת הפועל היה. אין צריך לומר שלא כל החומר הרב שנתקבל בחיפושים אלו מהמחשב (הנתונים הראשונים הגיעו פדי אלפי מובאות) יש בו עניין לבינוני: יש מקרים שצורת נתפעלת עבר נוכח היא (ולא בינוני, יחידה), ובמקומות רבים נתפעל שליד היה אינו בינוני אלא עבר נסתר; שכיח מאוד במבנים השונים שהוזמנו מהמחשב שהצורה נתפעל אינה משמשת עוד כצורת פועל כלל אלא כשם (כלומר בפנינו מעין תעצים)^{5*}. לאחר הניפוי הממושך נותרו אותם מקרים של נתפעל שהם צורות בינוני לכאורה, והם בלבד ישמשו לנו כחומר לעיון כאן.

1. במקומות הבאים נתפעל מתנהג כשם: הוא מיודע בה"א, או שהוא נשלל על ידי "אין" כשהוא במצב נשואי (הרשימה ערוכה בסדר כרונולוגי):

3*. א' קימרן (לעיל הערה 1*), עמ' 145-146, 156. ריבוי התופעה בלשון החסידות עשוי להתבאר בהשפעת הארמית של הזוהר, ואכמ"ל.

4*. תודתנו נתונה להנהלת פרויקט השור"ת שבאוניברסיטת ברא"ל, שסיפקה לנו את הנתונים כבקשתנו, אף העמידה לרשותנו את ספריית המקור ואת סדרת דפוסי הטקסטים פני שנתקבלו במחשב.

5*. החומר הרב, שנפסל מלשמש עדות לבינוני מטעמים שבהקשר, ראוי לתיאור נפרד.

1. . . . שמעולם לא נתאנה [= 'לא הונו אותו'] כי ידע שאין השכירות עולה כ"כ [= כל כך] . . . מש"כ אם ידוע שהאונאה יותר משתות רק מצד שק"ל [= שקיימא לן] שאין הנתאנה [= 'מי שהונו אותו', 'המרומה'] הלוקח חוזר רק עד כדי שיראה לתגר (שו"ת חוות יאיר [רבי יאיר חיים בכרך, במאה הי"ז בגרמניה], למפרג תרנ"ד, סימן קפז).
2. דחייב הלוח באונסים דאין המעשה נשתנה [= 'בחזקת מה שנשתנה'] בחליפות דברים ובתורת מלוה קאי ולא משתנה [= 'אין הוא עובר שינוי פעת'] לעסקא (שו"ת הב"ח הישנות [רבי יואל סירקיש, במאה הי"ז בפולין], אוסטרחה תקצ"ד [דפוס צילום ניו-יורק תשכ"ו], סימן כא).
3. ועוד נראה ברור דאפילו נתרככה החטה אם חזינן דאין החטה נתלכלכה [= 'מה שנחלכלכה', 'מלוכלכת']¹ מן המלח כגון שהוא [צ"ל שהיא?] נגובה אינה אוסרת דאינה פולטת כל עיקר (שו"ת הב"ח הישנות, סימן נד).
4. דליכא למימר ביה לא טעם דתקלה ולא טעמא דקלון שהרי אין העניין נתברר בבירור על ידי עדים (שו"ת הב"ח הישנות, סימן קיא).
5. דודאי אפילו איכא ב' עדים ליכא תקלה ולא קלון דאין הדבר נתברר אלא ע"י שהעידו בב"ד [= בבית דין] והאינדא דליכא ב"ד מומחין והוה ליה כמעיד חוץ לבי"ד (שו"ת הב"ח הישנות, סימן קיא).
6. והסבה המעוררת את התאווה אינה מעלת הדבר הנתאווה [= 'שחשקו בו', 'הנחשק'] אלא חסרון של המתאווה [= 'החושק'] גורם התאווה (שו"ת מלמד להועיל [רבי דוד צבי הופמן, במאה הי"ט בגרמניה], פרנקפורט תרפ"ו-תרצ"ב [דפוס צילום ניו-יורק תשי"ד], חלק ג סימן ק).
7. אפשר רב אשי לשיטתו דס"ל [= דסבירא ליה] תרומה הוי דשיל"מ [= דבר שיש לו מתירין] אע"פ דאינו איסור וודאי דממ"נ [= דממה נפשך] לזה הוי איסור גמור ולזה היתר גמור והוי במדרגת איסור שאינו נתחוק וצ"ע [= וצריך עיון] (שו"ת רבי עזריאל [רבי עזריאל הילדסהיימר, במאה הי"ט בגרמניה ובצ'כיה], פרק א, תל-אביב תשכ"ט, חלק ב סימן קסד).
8. וצ"ל [= וצריך לזמר] הטעם לדעת הרב ז"ל שאין הסדר נשתנה מחמת קביעות וסתות שבינתיים . . . (שו"ת שאילת דוד [רבי דוד פרידמן, במאה הי"ט בליטא], פטרקוב תרע"ג [דפוס צילום, ניו-יורק תשכ"ו], חלק ב סימן ד)².

1. וייתכן שעדיף לראות במקרה זה תעצים של צורת העבר, שכן בבינוני היינו מצפים לסופית -ת.

2. לכאורה היה אפשר לצרף לרשימה זו גם מספר מקומות נוספים שבהם נתפעל עוקב את אין, אלא שעיון מדויק יותר מעלה שלא מלת השלילה העברית "אין" בפנינו, אלא המלה הארמית אין (= 'אם', כמלת תנאי; או 'הן', כמלת החיוב); וייתכן שהטקסט משובש, כגון שהמלה אין (אחר נמו) היא חלק של שם-העצם "מאני"; או אפשר שאין מופרדת מנתפעל במלה אחרת, והן שייכות למשפטים שונים. ואלו הם המקומות:

מן הדין לשים לב לעימותים שנתפעל השמני מצוי בהם במקצת מובאות דלעיל³:
 (ה)נתפעל/נתפעל (עבר) — 1. (הנתאנה — נתאנה), 3. (נתלכלכה — נתרככה)
 (ה)נתפעל/מתפעל (הווה) — 2. (נשתנה — משתנה), 6. (הנתאנה — המתאנה).
 נמצא אפוא כאן מערכת משולשת של הצורות שאינן עתיד בבניין שיש בו ת (פלומר
 בבניין נתפעל, כשאנו מוציאים מבדיקתנו זו את הצורות האפשריות של התפעל
 [עבר]): מתפעל (הווה, בינוני פועל) / נתפעל א' (עבר) / נתפעל ב' (צורה שמנית).
 מהי צורת נתפעל ב' זו? מקומה במערכת דומה למקומה של צורת הבינוני
 הפועל של בניין קל (א' פיעל והפעיל), כשבפנינו המערכת של הווה (בינוני פועל) —
 עבר — בינוני פועל. היא משמשת אפוא כבינוני הפועל של בניין נתפעל. אלא שהיכן
 מצינו את זיהוי הצורות של העבר ושל הבינוני הפועל בכל בניין שהוא בעברית?
 והיכן מצינו בינוני פועל בבניין שיש בו ת?

אכן לא מצינו צורה זו ומערכת דומה בלשונות העבריות שקדמו ללשון השו"ת
 (א' ללשון הקרובה לה שלא נכללה בבדיקה זו⁴). לשם גילוי מקורה של התופעה פדאי

(1) ... לאחר שנתפשט הטעם בקליפה היא נעשית נבלה שאין האיסור נתפשט
 בשוה עמה בשאר הבשר שוב אינו אוסר ... [= 'שאם האיסור נתפשט', פלומר נתפשט
 = עבר] [שו"ת מהר"ם מרזטנבורג [רבי מאיר מרזטנבורג, במאה הי"ג בגרמניה],
 בודפשט תרנ"ה [דפוס-צילום תל-אביב תשכ"ט], חלק ד [דפוס פראג], סימן קצו).
 (2) אפילו אמר בתחילה איני רוצה וחזר ואמר אין נתקיים התנאי [= 'וחזר ואמר
 הן, נתקיים התנאי', פלומר נתקיים = עבר] [שו"ת מהרשד"ם [רבי שמואל בן משה
 ממדינה, במאה הט"ז בשאלוניקי], פרק א, למברג תרכ"ב [דפוס צילום, ניו-יורק
 תשי"ט], חלק ב סימן קצו).

(3) אלא שאפילו אין כאן נתבאר [יכבר תיקן המהדיר: נתבע] כלל לא קטן ולא
 גדול ... [שו"ת מהר"ם אלשיך [רבי משה אלשיך, במאה הט"ז בא"י], למברג
 תרמ"ט [דפוס-צילום ניו-יורק תשכ"א], סימן קכו).

(4) וראי' מהני מאני דקוניא דמפלג' בין יין נסך דתשמישו בצונן אף שהיין
 שוהה שם ימים ושנים אין בו כח לבלוע כמו אינו נתבשל בהם חמץ [= 'פמאני נתבשל
 בהם חמץ', פלומר פאותם פלים שנתבשל בהם חמץ?] [שו"ת חכם צבי [רבי צבי אשפנזי,
 במאה הי"ז-ה"ח בגרמניה ובהולנד, דברצין תש"ב [דפוס צילום, ישראל תש"ל], חלק
 א סימן עה).

(5) דאפילו לפי דבריו ז"ל אין ללמוד נשתנה הצורה ... [פלומר 'נשתנה
 הצורה' משפט פני עצמו הוא, בלא התאם מין בין נושא לנשוא, פרגיל בצירוף זה
 בחיבור זה] [שו"ת משיב דבר [רבי נפתלי צבי יהודה פרלין, במאה הי"ט בליטא], וילנא
 תרמ"א [דפוס-צילום ירושלים תשכ"ח], חלק ד סימן פד).

3. עימותים אלו קיימים ביתר הרחבה בחיבורים המלאים. לדוגמה בשו"ת הב"ח
 הישנות: משתעבד — נסתלק (סימן כא); אלא שתיאור מלא של המערכת עובדה בפני עצמה
 היא.

4. הדמיון לבניין נפעל מטעה, משום שאין בו מערכת משולשת מקבילה; יש בו הניגוד
 של עבר-בינוני בלבד.

5. המערכת המקבילה בלשונם של פתבייד מסוימים מלשון חכמים שנמצאו בהם

להזכיר את מקומן ואת זמנן של העדויות: כולן מהמאות י"ז–י"ט מהתחום של יהודי אשכנז — מגרמניה, מפולין ומליטא. האם אין מקום לבקש אפוא את טעמן ואת מקורן בהשפעת לשון הדיבור של מחברים אלו, כלומר ביידיש (ובגרמנית)? והרי ביידיש (ובגרמנית) מצויה מערכת דומה ומצויה הזהות בין צורות העבר והבינוני הפעול (הוה) — עבר — בינוני פעול, כגון "שיקט — געשיקט — געשיקט", כלומר צורות העבר והבינוני הפעול אחת הן⁶.

2. נתפעל ב' השמני, המשמש כבינוני פעול של בניין נתפעל בלשון השו"ת של יהודי אשכנז, מצוי בספרות זו גם במערכת הנטייה של המין והמספר, המייחדת שמות-תואר (ובינוניים): נתפעל, נתפעלת, נתפעלים, נתפעלות. יש מהצורות הגזרות משרשים מסוימים (כגון יסף, מנה, שנה), המתועדות גם מטקסטים של לשון חכמים⁷, ומשום כך יכלו מחברי השו"ת להשתמש בהן בדרך של מובאה וזכר לשון; ויש מהצורות, שלא נמצאו להן עדויות ממקורות שקדמו לשו"ת. מאליו מובן, שהאפשרות של הבאה ממקור קדום אין בה כדי להסביר את עצם הופעתה של הצורה במילואה, משום שאילו היה לה טעם זה בלבד, היינו מצפים לשימוש בה בלשון השו"ת מתחום אשכנז ומתחום ספרד במידה שווה. ולא כן הדבר: אף כאן המערכת הנטייה של הבינוני מתועדת מלשון השו"ת של יהודי אשכנז בלבד (מהמאות ט"ו–כ', מאוסטריה, מגרמניה-הולנד, מצ'כיה-גאליציה, מפולין, מליטא ומארה"ב). מפל מקום נפרד כאן ברישום המקומות בין הצורות שיש להן עדויות ממקורות חז"ל ובין הצורות שאין להן עדויות כאלה (בסדר כרונולוגי של השו"ת): הצורה נרשמה מלשון חז"ל⁸:

9. שאם לא הדביק אלו יודיין באותיותיהן נשתנין צורתן (שו"ת תרומת הדשן [רבי ישראל איסרליין, במאה הט"ו באוסטריה], חלק ב ורשה תרמ"ב [דפוס צילום, ישראל תשל"ד], סימן מה) = 'הן (האותיות) משונות בצורתן' > 'בחזקת מה שנשתנו מבחינת צורתן', ובמשפט זה אין התאם-מין-מספר בין הנשוא-הבינוני הפעול "נשתנין" ובין "צורתן"⁹.

צורות נתפעל בבינוני טעונות בדיקה לעצמה: האם הן חלק ממערכת של עבר—בינוני, או של הוה—עבר—בינוני פעול; ואם המערכת משולשת היא, מה היה מקור השראתה?⁶ ראה, דרך משל, אוריאל ויינרייך, יידיש לאונברסיטה, ירושלים תשל"ז [= College Yiddish⁵ (1974) בעיבודו של משה גולדווסר]. העדות הנוספת שהביא א' אלדר ב"לשוננו" מב (תשל"ח), עמ' 79 (ואלה בבחינת חניות נחלמים) אף היא מתחום אשכנז היא, אף שהיא קדומה יותר (ר' שמעון ב"ר יצחק, במאה הי"ג).⁷ ראה משה בראשר, לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 88–95; ואלישע קימרן, לשוננו מא, עמ' 144–157 (לעיל, הערה 1).⁸

8. מספרי המובאות ממשיכים את המספרים שבפרק הקודם.
9. לצורת "נשתנין" עצמה השוה: דאסור שהן נשתנין (בכורות כח ע"א כ"י פירנצה); פניו נשתנות (ספרא כ"י וטיקן 66), וראה קימרן, לשוננו מא, עמ' 148.

10. ... דדייני גזירות לא היו נתמנים לראשים על הקהל אלא לגזור גזירות בלבד (שו"ת ה"ח הישנות, סימן נב)¹⁰.
11. יש להורות ע"פ [= על פי] פשר לומר שלש קדישים הנתוספי' ולא קדיש עלינו (שו"ת שבות יעקב [רבי יעקב רישר, במאה הי"ז-ה"ח בצ"ח ובגליציה], לכוב תרכ"א [דפוס צילום, ירושלים תשל"ב], חלק ב [ב] סימן צג)¹¹.
12. ר"ל [= רוצה לומר] דהרוב נשתנים ואין מכירים אותם כלל אבל יש מהם שלא נשתנו ... (שו"ת שאלת דוד [רבי דוד פרידמן, במאה הי"ט בליטא], פיטרקוב תרס"ג [דפוס צילום, ניו-יורק תשכ"ו], חלק ג סימן יא)¹².
13. נסרח ופניו נשתנות וכו' ... (שו"ת מהרש"ם [רבי שלום מרדכי שוואדרון, במאה הי"ט בגליציה], פרך ב פיטרקוב תרס"ה [דפוס צילום, ניו-יורק תשכ"ב] סימן רכא)¹³.
14. הוצרכו להוסיף החיזוק אשר הוא בדברי סופרים שיהא זכר לנס הנתוסף זה פשוט (שו"ת ישועות מלכו [רבי ישראל יהושע טרונק, במאה הי"ט בפולין], פיטרקוב תרפ"ז [דפוס צילום, ניו-יורק תשכ"ו], חלק ג, סימן יא)¹⁴.
15. וגם הלא אין זה תקון על פרות הניתוספות ועסקים הנוספים (שו"ת אגרות משה [רבי משה פיינשטיין, במאה הכ' בליטא ובאה"ב], פרך ג, ניו-יורק תשכ"א, חלק א סימן קמה).
16. ... והיה מוכרח לקבל עוד שוחט, ובעת שקבל את האחרון הניתוסף לא התנה עמו שהוא ישחוט רק מה שנוסף אלא לקחו סתם ... (אגרות משה, פרך ד, ניו-יורק תשכ"ד, חלק א סימן עט).
17. וכן הוא בלילה ארוכה שהשעות האחרונות הניתוספות ללשון הזוהר שהן דימא אינם בדיני היום ... (אגרות משה ד, חלק ב סימן כ).

הצורה לא נרשמה מלשון חז"ל:

18. שלא להוליך הקמח על הסוס בלא אוכף או בלא בגדים כי הבהמה מחמה [= 'מחממת'] הקמח וגם מזיע ונתלחלח (שו"ת לקט יושר [רבי יוסף בן משה, במאה ה"ט באוסטריה], חלק א ברלין תרס"ג [דפוס צילום, ירושלים תשכ"ד], סימן תשכ"ד) — הפונה פנראה שהקמח נתלחלח.
19. וכאותה ששינוי במציאות האשה [פתופות סו ע"ב] החתן מקבל עליו עשרה דינרין לקופה לכל מנה ומנה ובגמ' מאי קופה א"ר אשי קופה של בשמים, בעי ר' אשי

10. מעין מובאה מירושלמי שקלים ה, א (אתם שאתם נתמנין על ...).

11. השוה: ... חכמה נתוספת בהם ... טפשות נתוספת בהן ... (שבת קנב ע"א). צורות נתוסף נמנות לכאן אף על פי שבלשון חכמים בניין ניתפעל בניין לעצמו הוא: בלשון השו"ת שאין בה מסורת ניקוד מפל וכול בניין ניתפעל אינו נבדל מבניין נתפעל כלל.

12. ראה לעיל הערה 9 למס' 9.

13. ראה לעיל הערה 11 למס' 11.

במנה הנישום או במנה הנתקבל¹⁴ וכו' (שו"ת חכם צבי [רבי צבי אשכנזי, במאה הי"ז-הי"ח בגרמניה ובהולנד], דברצין תש"ב [דפוס צילום, ישראל תש"ל], חלק ב סימן ח).

20. וכמבואר בא"ה [= באבן העזר] סי' ל"ב וכתב בשטר הרי את נתקדשת¹⁵ לי ונתן לה בעדים (שו"ת שבות יעקב [רבי יעקב רישר, במאה הי"ז-הי"ח בצ"ח ובגליציה], לבוב תרכ"א [דפוס צילום ירושלים תשל"ב], חלק ב[ג] סימן קיט).

21. וע"כ [ועל פורחך] אף דרוב נשים לא נתעברות בלא ביאה גמורה... (שו"ת עין יצחק [רבי יצחק אלחנן ספקטור, במאה הי"ט בליטא], פרך א וילנא תרמ"ט [דפוס צילום, ניו-יורק תשכ"ה], חלק ג סימן יד).

22. ואם תמצא תיכף לאחר תשמיש במי רגלים של הבעל או בטיפין הנשתיירים בפי האמה לאחר תשמיש דם שלשה פעמים... (שו"ת שאילת דוד [רבי דוד פרידמן, במאה הי"ט בליטא], פטרקוב תרע"ג [דפוס צילום, ניו-יורק תשכ"ו], חלק ב סימן א).

23. שהם לא היו בתחילה בעולם ותיכף כשמתילדים נתבטלים להאילו (שו"ת שאילת דוד, חלק ב סימן יא)¹⁶.

פפי שראינו במקצת מהמקומות המרופזים כאן כדוגמות למערכת הנטייה האדייקטיבית אפשר למצוא בהם את העימותים הבאים:
נתפעלים / נתפעלו (עבר) — 12. (נשתנים — נשתנו)
(ה)נתפעלות / (ה)נפעלים (בינוני, נפעל) — 15. (הניתוספות — הנוספים).
מכאן שצורת נתפעל זו מביעה זמן שאיננו עבר (= הווה), ואספקט שאיננו סטאטי (= מתהווה, fientive).

3. שמנייתו של נתפעל ניכרת גם באותם משפטים מרופזים שבהם הוא מצטרף אל היה (בצורת פעל [היה], חוץ ממקרה אחד שבו צורתו יפעל [יהיה])¹⁷.

14. בגמרא הנוסח הוא: במנה הנישום או במנה המתקבל (וכן גם בכ"י וטיקן 130, הוצאת מקור 1972, עמ' 206), כלומר צורת הנתקבל מלשון השו"ת היא. לפירוש העניין ראה רש"י: האי לכל מנה ומנה דקאמר לפי חשבון השומא קאמר או לפי חשבון שהוא מקבלן עליו דהיינו פחות חומש.

15. בשולחן ערוך אבן העזר הלכות קידושין סימן לב הנוסח הוא: ... כותב לה... הרי את מקדשת לי... צריך שיכתוב אותו לשם האשה המתקדשת... ואם... אינה מקדשת.

16. גם צורת נתפעלת הומונימית נצטרפה לרשימה פפי שיצאה מהמחשב ורק העיון העלה שאין היא אלא צורת עבר נוכח: איך לא הודית על האמת... ואדרכה נתעצמת ונתחזקת על אפם (שו"ת הריב"ש [רבי יצחק בר ששת, במאה הי"ד בספרד], וילנא תרל"ט [דפוס צילום ניו-יורק תשי"ד] סימן צעד). ובכך נשמטת עדות-לכאורה ממקור שבספרד.

17. ראה להלן מס' 30.

המקומות הבאים בלבד נמצאו בכל השו"ת שבמחשב מהצירוף היה + נתפצל שאינם מתחומי יהדות אשכנז; שניים מהם בצורת נתוסף, שיש בה מסורת מספרות חז"ל¹⁸.

24. והלואי שהיינו נשארים עם אותן קושיות בלבד ולא היה נתוסף לנו כהנה וכהנה (שו"ת מהר"ם אלשקר [רבי משה אלשקר, במאה הט"ז במצרים], ירושלים תש"ט סימן ל).

25. . . . ואם היה [רבי] רואה את פני ר' מאיר ולומד לפניו היה נתוסף בו רוח חכמה וחדוד (שו"ת הרב"ז [רבי דוד אבן זמרא, במאה הט"ז במצרים ובא"י], ורשה תרמ"ב [דפוס צילום, ירושלים תשל"ב], חלק ו סימן פח).

מקום נוסף הוא של פועל שאינו מתועד בצורת נתפצל בספרות חז"ל: 26. ואם נפשך לפרש . . . היה ג"כ נתפרש על דרך זה . . . (שו"ת אבקת רוכל [רבי יוסף קארו, במאה הט"ז בטורקיה ובא"י], לייפציג תרי"ט [דפוס צילום, ירושלים תש"ך], סימן כד)¹⁹.

כל שאר המקומות מספרות השו"ת של יהדות אשכנז הם: 27. האב אינה ראי' [= ראייה] לפסול זרעו מאחר שהאב עצמו לא היה נפסל ולא נתחלל במה שאמרו לו שאשתו נחבשה בידי נכרי' [= נכרים] (שו"ת מהר"ם מפדואה [רבי מאיר קצנלנבוגן, במאה הט"ו-הט"ז באיטליה], קראקא תרמ"ב סימן יד). 28. ואמרתי לו כי לפי סיפור דבריו לא היה המשרת נזדקק למיחש שאר חלאי' [= חלאים] כלל . . . (שו"ת חוות יאיר [רבי יאיר חיים בכרך, במאה הי"ז בגרמניה], למברג תרנ"ד, סימן ס).

29. מהלל הזקן אין ראי' [= ראייה] דבשעה שהיה חוטב לא הי' [= היה] נתמנה לנשיא (שו"ת הב"ח הישנות²⁰, סימן נב).

30. וא"כ לפי זה אם יהיה נתברר דההוא בקרטור [= מומר] בעל חינא הנוכרת היה שמו מחדדוש בן המילדות [= המיילדת?] מלאדמר תו ליכא למיחש למדי (שו"ת הב"ח הישנות, סימן ע).

31. מכל מקום לא גרע מאלו ראינו לשם בחדר והיה נסתפק לנו אם היה אצל הכלוב ממש אם לאו (שו"ת הב"ח הישנות, סימן קמז).

32. ומה שהגוים הוכחשו בדבריהם בענין מקרה הריגתו ואין נתהווה הענין אין בזה מאומה אלו הי' [= היה] נתברר מדבריהם שמת . . . (שו"ת הב"ח החדשות, חלק ג סימן סח).

18. וראה לעיל, הערה 11.

19. על המקום בשו"ת מהר"ם מפדובה ראה להלן בסמוך (אעפ"י שמקומו איטליה, המחבר עצמו נמנה על יהדות אשכנז).

20. פרטים ביזראפיים וביפיליזגראפיים של מחברים וחיבוריהם שפבר נרשמו במובאות קודמות שוב אינם נרשמים מפאן ואילך: ראה במקומותיהם הקודמים, פגון לעיל מס'.

33. . . . אלא אף אם המוכר עצמו היה נסתפק באמת אם הוא מזויף או לא . . . (שו"ת שבות יעקב, חלק ב [ד] סימן קסו)²¹.
34. . . . אף שאם כבר היה נתברר לפנינו הספק הראשון שוב ממילא לא היינו מתירין על הספק השני לבד (שו"ת נודע ביהודה [רבי יחזקאל לאנדא, במאה הי"ח בפולין ובצ'כיה], פרך א חלק ב, ורשא תר"מ [דפוס צילום, ירושלים תשכ"ט], סימן נז).
35. ואם הי' [= היה] נתכחש [= 'ואילו הוכחש' בע"א [= בעד אחד] א"כ אין הדבר ברור בעינינו אין מלקין עליו והא עפ"י שנים עדים בעיני (שו"ת משיב דבר [רבי נפתלי צבי יהודה ברלין, במאות הי"ח-ה"ט בליטא], וילנא תרמ"א [דפוס צילום, ירושלים תשכ"ח], חלק ב סימן קט).
36. אבל הכא אילו לא היינו מתירין לו לישא אחרת והיתה נתרפאת היתה יושבת תחתיו (שו"ת עין יצחק, פרך א חלק ג סימן עח)²².
37. . . . דשמא אם היה זהיר ולולי הצינים ופחים הי' נתרפא א"כ לפ"ז [= אם פן לפי זה] עיקר חליו הוי ביד"ש [= בידי שמים] (שו"ת עין יצחק, פרך א חלק ג סימן יב).
38. אבל בלתי הגדרתן היה אפשרות שהיה נתודע לב"ד [= לבית דין] כוונת הבעל . . . (שו"ת עין יצחק, פרך א חלק ג סימן עח).
39. . . . משום דאם היה נתברר לנו דהשליח מסר הגט לעליונה (שו"ת עין יצחק, פרך ב וילנא תרנ"ה [דפוס צילום, ניו-יורק תשכ"ה] חלק א סימן טו).
40. אין לוקין עליו משום טבל רק משום איסור חמץ אלו הי' נתחמץ (שו"ת באר יצחק [רבי יצחק אלחנן ספקטור, במאה הי"ט בליטא], קניגסברג תר"ך [דפוס צילום, ניו-יורק תש"ח] חלק א סימן ט).
41. אבל כיון שבשעה שהסכימו עליהם לא הי' נתברר עדיין [= 'הוא לא היה נבחר עדיין']²³ . . . כשבררו השנים הוברר הדבר למפרע (שו"ת מהרש"ם, חלק ה, סטמר תרפ"ו [דפוס צילום, ניו-יורק תשכ"ב], סימן לז)²⁴.
42. . . . נראה שגם אם הי' נתברר שהוא אינו ראוי להוליד והוולד אינו ממנו נאמנת לומר נאנסתי (שו"ת ישועות מלפז, חלק ג סימן קה)²⁵.
43. מטעם דעכ"פ [= דעל כל פנים] יש כאן חסרון אחר דהא בלא הכלי היה ג"כ נתפור המים (שו"ת אגרות משה, פרך ב ניו-יורק תש"ך, חלק א סימן קטז)²⁶.

---

21. ראה לעיל מס' 31.

22. וראה בסמוך.

23. בשו"ת הריב"ש סימן רכח באה צורת נפעל: נבררו: פלומר השינוי הוא בלשון

האחרונים.

24. ראה לעיל מס' 13.

25. ראה לעיל מס' 14.

26. ראה לעיל מס' 15-17.

44. אלא אף מדידיה אפשר שבשביל חבת ביאה היה נתרצה אף אם היה ידע שהיה קטטות... (שו"ת אגרות משה, פרך ג חלק א סימן נג).
45. דאם היה נותן לו מתנה הרי היה נתחייב אח"כ מצד העדים גם עבור חובו... (שו"ת אגרות משה, פרך ד חלק א סימן כט).
46. דהא עדיף היה לה שלא היה נודקק לה כלל מהפרישה באמצע וצ"ע [=וצריך עיון] (שו"ת אגרות משה, פרך ה ניו"ורק תשל"ג, חלק ג סימן כח).

אפשר למצוא עימותים במקצת מהמקרים של צירופי היה + נתפעל עם הצורות הבאות (שלא בפרשים זהים, לרוב):

היה נתפעל / מתפעל (הוזה) / נתפעל (עבר) — 24. (היה נתוסף — מתחלף ומשתנים — נתבטל); 26. (היה נתפרש — מתחייב, מתקיים — נתבטל, נתקרב); 32. (היה נתברר — נתהווה); 39. (היה נתברר — נתבאר)

היה נתפעל / היה נפעל — 24. (היה נתוסף — היינו נשארין); 27. ([היה] נתחלל — היה נפסל)

היה נתפעל / פועל — 34. (היה נתברר — יבורר)

היה נתפעל / הופעל — 32. (היה נתברר — הוכחשו); 41. (היה נתברר — הוברר).

הן מתוך מעט העימותים של הצורה המורכבת היה + נתפעל עם צורות פשוטות ומורכבות אחרות (כפי שנרשמו לעיל), והן מתוך היעדר עימותים עם צורות מורכבות בנות מערכת נטייה אחת (חוץ ממקרה אחד ויחיד של "היה נתברר", מס' 30, כל הצורות מהדגם של "היה נתפעל" הן יש מקום להניח, שאין הזמניות, שהיא קאטגוריה דקדוקית שבנטייה, עיקר תוכנה של הצורה המורכבת היה נתפעל בלשון השו"ת שנבדקו. אכן ההקשר התחבירי של כל הצורות האלה מלמדנו, שמדובר כאן לא בזמן פועל מורכב, אלא בדרך הפועל של הלא-ממשות (non-actuality)²⁷: צורה מורכבת זו משמשת כנשוא של משפטים המביעים לא-ממשות: תנאי בטל, משאלה, השערה או שלילת עובדה.

ואלו הם ההקשרים של היה + נתפעל בדרך הפועל של הלא-ממשות: במשפטי התנאי הבטל (הפותחים במלים הבאות: אם, אילו; אף אם, אם... ולולי); ברישא של משפטי אם: 30. (אם יהיה נתברר), 33. (אם... היה נסתפק), 34. (אם... היה נתברר), 35. (ואם היה נתכחש...), 39. (דאם היה נתברר לנו), 42. (גם אם הי' נתברר); ברישא של משפטי אילו, כשהסיפא קודמת לרישא: 32. (... אלו היה נתברר), 40. (... אילו היה נתחמץ); ושל משפט אילו לא (הרישא לפני הסיפא): 36.

27. ראה על תוכן מודאלי זה של הצורה המורכבת של היה + בינוני, בעברית הישראלית אצל Haiim B. Rosén, *Contemporary Hebrew*, Mouton 1977, p. 185. הצורה שכיחה בעברית המודרנית בסיפא של משפטי אם/לו, אילו/לולא (פלומר של "משפטי תנאי").

(אילו לא... והיתה נתרפאת...) .בסיפא של משפטי אם: 25. (ואם היה... רואה... היה נתוסף), 26. (ואם נפשך לפרש היה ג"כ נתפרש), 45. (דאם היה נתן... הרי היה נתחייב...); אף אם, פשהסיפא קודמת לרישא: 44. (היה נתרצה אף אם היה יודע...); אילו: 31. (אלו ראינו... והיה נסתפק לנו); אם... ולולי: 37. (אם היה... ולולי הצנים... הי' נתרפא), ובסיפא של משפט המשאלה הפותח בהלואי ש': 24. (והלואי שהיינו נשארין... ולא היה נתוסף...).

גם במשפטים שאינם פותחים במלות השעבוד של התנאי או של המשאלה (הבלתי-ריאליים) עשוי היה + נתפעל להביע את המודוס של אי-הממשות: את ההשערה או את שלילתה של עובדה-שפוער, כלומר עבר שלא נתגשם, פנשוואו של משפט משועבר מסוגים שונים: 27. (מאחר שהאב עצמו לא היה נפסל ולא נתחלל), 28. (ואמרתיו כי... לא היה המשרת נודקק למיחש...), 29. (דבשעה שהיה חוטב לא הי' נתמנה...), 38. (... היה אפשרות שהיה נתודע לב"ד...), 41. (אבל כיון שבשעה ש... לא היה נתברר עדיין), 43. (דהא בלא הכלי היה ג"כ נתפור המים), 46. (דהא עדיף היה לה שלא היה נודקק...).

אף כאן, כלומר בהבעת אי-הממשות בצורה המורכבת היה + נתפעל, יש דמיון למה שמצוי בגרמנית וביידיש. בגרמנית עילית בינית צורת ה-Konjunktivus Praeteritum מציינת את הבטילות, ברישא ובסיפא של התנאי הבטל²⁸, וביידיש צורת הבינוני הפועל אחרי פועל העזר וואלט (דהיינו צורה מורכבת המקבילה ל היה + נתפעל) מביע את התנאי²⁹.

4. תכנים דקדוקיים נוספים של צורות נתפעל

האספקט

אם לא הזמניות היא עיקר תוכנה של צורת נתפעל ב' בלשון השו"ת שנבדקו פאן, יש מקום לשאול, אילו קאטגוריות דקדוקיות אחרות היא עשויה להביע. בצירוף היה + נתפעל מצאנו את דרך הלא-ממשות, האם יש מקום לידה גם לתוכן של אספקטים בצירוף זה עצמו ובצורות האחרות של נתפעל (המיוזעת, הנטויה בנטיית שם התואר, הנשללת על ידי אין) כאחד? נבדוק לשם כך את הצורות שבנתפעל: 1. אם הן מביעות רגעיות (פונקטואליות) או המשכיות (דוראטיביות), ו-2. אם יש בהן משום התחליתיות (אינכואטיביות)־התהווה (fientive) או משום מצב קבוע (stative).

1. רגעיות או המשכיות: מאחר שבדיקת הדיאטזה של צורות נתפעל עשויה להעלות תוצאות לגבי שאלה זו, נדחה את החשבה עליה לאחר העיון בדיאטזה.

2. התחליתיות־התהווה לעומת סטאטיות: אף פאן עשויה בדיקת הדיאטזה לקבוע את ההבחנה במידה מרובה, אלא שמקום הינה גם לבדיקה זו, מאחר ששני האספקטים

28. ראה דרך משל, H. Paul—E. Gierach, *Mittelhochdeutsche Grammatik*, Halle (Saale) 1929, 8279,1 (p. 176).

29. ראה א' ויינרייך (לעיל הערה 6), עמ' 199; דוגמה בעמ' 301: איך וואלט געשיקט.

המנוגדים (התחלתיות-התהוות / סטאטיות) כאחד מצויים בדיאטוזות השונות. כלומר אין ההבחנות שבאספקטים האלה מנועות ע"י ההבחנות האפשריות של הדיאטוזות. במיעוט המקרים בלבד מצוי האספקט של הסטאטיות, כלומר של המצב הקבוע³⁰: 1. (הנתאנה = 'המרומה', 'מי שרימו אותה'), 6. (הנתאווה = 'שמתאווים אליו'), 7. (נתחזק = 'מוחזק', 'שנעשה "חזקה"'). ואילו ברוב המקומות מובע האספקט של התחלתיות-התהוות (ראה בדוגמות שברשימה דלעיל).

ה ד י א ת ז ה

לכאורה צורות נתפעל סביל הן, אלא שיש מקום לבדוק, אם אין ביניהן גם מקרים של חוזר לסוגיו, שהרי יכולים גם התכנים של בניין התפעל הרפלקסיבי להשתקף בנתפעל של לשון השור"ת. נמצאו שני פעלים בלבד שהם פוליסמיים (למעשה הומונימים דקדוקיים) כאן, כלומר יש שהם בעלי דיאטוזת של הסביל ויש שהם של החוזר. ואלו הם: 31. (והיה נסתפק לנו = 'נעשה לנו ספק', כלומר סביל) — 33. (המוכר... היה נסתפק = 'הכנים עצמו בספק', כלומר חוזר, שהרי משתתף בו מושא הזהה עם הנושא); 28. (לא היה המשרת נודקק למיחש = 'לא היה זקוק ל... / כלומר סביל) — 46. (לא היה נודקק לה = 'לא היה מוזיק עצמו לה', כלומר חוזר); הדיאטוזת של החוזר היא למעשה של המצב³¹.

כל שאר הצורות סביל הן. אלא שכאן מקום לבחון, אם יש אפשרות לדייק בין סוגי הסביל השונים; האם מובע בנתפעל ב' הסביל שבתהליך (Vorgangspassiv) או הסביל שבמצב (Zustandspassiv)³². הבחנה זו עשויה לסייע בזיהוי של צורת נתפעל ב' ובהפרדתה מנתפעל א': מקובלים אנו, שצורות הבינוני הפועל מביעות את התהליך (לרבות בבנייני נפעל והתפעל), ואילו צורות הבינוני הפועל מביעות את המצב. אם נמצא אפוא בנתפעל שבפנינו סביל של מצב בלבד (כמובן באותם המקרים שאינם מהדיאטוזת של החוזר), יהיה בכך חיוזק לראיית נתפעל ב' כמקבילה של הבינוני הפועל בבניינים שיש בהם צורה כזאת.

אכן זהו המצב: כל צורות נתפעל שהן מהדיאטוזת של הסביל, סביל של מצב הן (אין לפועל מבצע פעולה, ואין אפשרות להוסיף למשפט *agens* חוץ מ"נושא" כללי-סחמי). תוכן דקדוקי זה מתאים אפוא לנתפעל שהוא כבינוני פעול, ולא כבינוני פועל (או כבינוני סחם).

30. אולם ראה על סביל-של-מצב בבדיקת הדיאטוזת להלן (בסמוך) ואין סתירה בין הממצאים.

31. "Diathese des Zustands" במינון של L. Hermodsson, *Reflexive und Intransitive Verba im älteren Westgermanischen*, Uppsala Diss. 1952; מובא בעבודת הדוקטור של נ' שטרן, הפועל בעברית הישראית, תל-אביב תשל"ז, עמ' 25.

32. ראה הבחנה זו, M. Regula, *Grundlegung und Grundprobleme der Syntax*, Heidelberg 1951, pp. 119–121. (שטרן, עמ' 11).

מכאן מתקבלת תשובה לשאלת האספקט של הרגעיות או של ההמשכיות: אין התוכן הדקדוקי של הרגעיות מתיישב עם התוכן הדקדוקי של הדיאטזה שמצאנו בצורות נתפעל. בין שהן סביל (סביל של המצב) ובין שהן חוזר (דיאטזה של המצב), הן מביעות מצב, ממילא האספקט של ההמשכיות, של ההתמדה משתמע מהן, ולא הרגעיות.

5. אם נבוא אפוא להשיב על השאלה ששאלנו בתחילת דברינו — מה טיבו של נתפעל כבינוני בלשון השו"ת? — נצטרך לומר, שאין נתפעל זה בינוני של בניין נתפעל כדרך שנתפעל הוא הבינוני של בניין ה ת פ ע ל . גם אם מצוי נתפעל ל כבינוני בלשון השו"ת, אין הוא הבינוני ה פ ו ע ל (כלומר חלק ממערכת של עבר — בינוני פועל), אלא הבינוני ה פ ו ל (חלק ממערכת של עבר — בינוני פועל — בינוני פועל) של בניין נתפעל. ספק אם יש בכך כדי ללמד על המשך קיומו של נתפעל כבינוני מלשון חכמים בלא שינוי; מכל מקום שאלה זו תתברר רק לכשיהיו בידינו תיאורים מלאים של מערכת הפועל בכתבי־היד הטובים של הטקסטים השונים של לשון חכמים.

מן "כתאב אלנתף" לרב יהודה חיוג' לשמואל ב'

א

כתב ר"א בן עזרא בהקדמה לספר "מאזנים": "ורבי יהודה בר רבי דוד מערבי ממדינת פאס הנקרא חיוג חכם חרשי הלשון, רב על כל חושבי מחשבות ומחשבתו הולידה ארבעה ספרים והם ספר הנזח וספר הכפל וספר הנקוד וספר הרקחה (= הקרחה). והילדים האלה ארבעתם נתן בהם האלהים חכמה"¹.

פדרפו בכל ההקדמה, לא פירש ראב"ע את עניינם של הספרים, אלא את שמותיהם בלבד. ובנוגע לשלושת הספרים הראשונים של חיוג' אנו יודעים את טיבם, שהרי הם לפנינו מקור ותרגום, אלא שאת טיבו של הרביעי לא ידענו. בא רב תנחום הירושלמי ופירש. בהקדמה לפירושו על התורה² כתב: "ולה רא"ע ארבע כתב, כתאב חרוף אללין וכתאב דואת אלמתלין וכתאב אלנקט וכתאב אלנתף, והו כתאב תצריף³ אלאלפאט אלדי אהמל דכרהא פי כתאב חרוף אללין וכתאב דואת אלמתלין לכנה עלי נצאם אלספאר ואלנצוץ אול באול ועלי אל חקיקה והילדים האלה ארבעתם נתן בהם האלהים מדע והשכל בכל ספר וחכמה". ובעברית: ולו [לר'] יהודה חיוג', שדיפר עליו קודם [לכן] ירצהו ה', ארבעה ספרים, ספר אותיות הנזח וספר בעלי הפפלה⁴ וספר הניקוד, וכתאב אלנתף, והוא ספר (פיאור) נטיות התיבות שהניח מלהופיך בספר אותיות הנזח וספר בעלי הפפל, אלא שהוא בסדר הספרים והמקראות בזה אחר זה ובאמת, והילדים האלה ארבעתם נתן להם האלהים מדע והשכל בכל ספר וחכמה⁵. כאן יש לנו כבר הגדרה מקוצרת על מהותו של הספר; הוא משלים במידה ידועה את החסר בשני ספריו האחרים, העיקריים, והוא מסודר לפי סדר הספרים ולא לפי

1. דניאל א, יז.

2. פרסם תחילה הרפבי בהקדמתו לספר האגרון לרס"ג עמ' לו הערה ג עד "באול".

3. ובשלמות — איוראילסאהן REJ כרך יט, 1889, עמ' 307. וממנו העתיקו אח"כ העוסקים בר' תנחום.

4. JQR מהדו"ח כרך טז עמ' 260 בטעות הדפוס: תצריף.

5. כתרגום רב יהודה אבן תבון. ר' משה בן ג'קטילה (מפאן ואילך: ב"ג, רמ"ג): פעלי

הפפל. ראב"ע: ספר הפפל.

5. כפי שפבר העיר איוראילסאהן, שם, לקח ר' תנחום את המליצה מראב"ע. אבל אין

זה יכול לשמש יסוד לומר, שר"ת לא ראה את כתאב אלנתף, אלא ביאר את תוכנו על פי ההשערה, כמות שחשב. וכבר סתר דרנבורג REJ 19, עמ' 310 את דבריו.

עניינות. ותיאור זה מתאים, בעיקרו ולא בכולו, לדברי רב יהודה חיוג' בהקדמתו לספר. עיין לקמן בסמוך.

מה שהבאנו לעיל היו הידיעות על הספר, ולא ידענו כלום דבר מגופו, עד שגילה הרפכי את קטעי פטרסבורג (לנינגרד). תחילה הודיע על כך בהודעה קצרה ב-REJ כרך 31 עמ' 288⁶, ואחר כך הדפיס את מה שמצא מהקדמת המחבר⁷. לאחר מכן פרסם קוקובצוב את כל מה שנמצא בספרייה⁸, והיו ביד החוקרים חלקים גדולים וקטנים מן הספר הזה ואפשר כבר לעמוד ולדעת על מהותו של הספר וטיבו. לפני שנים אחדות פרסם נ' אלוני את שנמצא בכ"י קמברידג', והוא כל ההקדמה, קטע לתחילת ספר יהושע ועוד דף שיש בו פירושים לספר שופטים. מעתה ראוי לנו לראות, מה אמר המחבר על בנותו בחיבור הספר, ומה עולה מתוך הקטעים על דרכו בספר הזה. אמר המחבר בהקדמה, וזה לשונו (ע"פ שני הפרסומים וכ"י קמברידג'):

"קאל יחיי בן (זכריא) דאוד שרחת פי הד'א אלכתאב נתפא מן כלאם אלעבראניין ומעאניהם וצ'רובא מן תצאריף לגתהם אכ'ד'תהא מן אלמצחף אל מסמא נביאים ואג'ריתתהא עלי נט'אם פצולה מן אולה אלי אכ'רה ולם אבאל בתבויב אלכתאב אד' נסק אלמצחף אלדי אג'ריתתה עליה מערוף משהור וג'זיתתה איצ'א עלי ת'מניה אג'זיה כעדד אג'זא אלמצחף והד'א יקום מקאם אלבתבויב פאי פצל אחתיג' אלי אלנט'ר פיה

6. עובר להדפסה הודיע הרפכי על מציאתו לפוזננסקי בגליה שכתב לו, עיין זכרון לאחרונים, קובץ על יד המחודש ספר א' ירושלים תרצו עמ' קצט. ועל המשך מציאתו — שם עמ' רא-רב. ועי' שם עמ' קצה.

וראוי להביא פאן את דברי הרפכי בגליה אחרת, שם עמ' ר, שמהם אפשר ללמוד על צער ועל מצוקת רוחו בעבודתו בספרייה, שאינה מרשה לו לפרסם את גילוייו וחייב למסרם לאחרים. וזה לשונו: "דע ידידי כי רצון הדירעקציאן של אוצה"ס דפה כי כל מה שימצא בפה (ולא אדפיסנו בעצמי) אמסור ליד ה' קוקובצוב, וכבר נמסרה לידו הפליטה מכת' אלנתף לחי' וג' ומכ' אלח' (כצ"ל) ואלתאנית ביחד עם העלים החדשים מן ברוך ובחפצו להדפיס הכל כחלק ב' מספרו. וכפה"נ (וכפי הנראה) כן יעשה במציאותי הבאות כי יבוא בכל יום ויבדוק את רשימת הכ"י שאני כותב בשביל הדירעקציאן וכל נתח טוב יבחר לעצמו. אך לו היה לי מכ"ע בעברית שהיה מדפיס תיכף כל דבר חדש, הייתי מציל לעצמי כמה דברים".

ועברו פעשרים שנה לאחר מציאתו של הרפכי, עד שקוקובצוב הדפיס את הכול, עיין הערה 8. מכאן אפשר להבין את דרך פרסומיו של הרפכי, שנכתבו במהירות.

מובאות מהספר שלא נזכר שמו אלא שם פותבו — פרסם נויבואר ב-Journal Asiatic שנת 1862 עמ' 241; קוקובצוב במבואו הרוסי, עמ' 19.

7. צייטשריפט פיר הברייאישע ביבליאגריי, כרך חמישי עמ' 95.

8. בספר נוביה מאטריאלי וכו' (רוסית) פטרסבורג 1916, בחלק שנדפס באותיות

עבריות ובחלק הרוסי ישנו מבוא מפורט על חיוג' וספריו.

9. "בית מקרא", שנת תשכ"ג עמ' 96. שם אף תצלום של עמוד אחד מפתח-היד.

המאמר נדפס אחר כך אף בראש ספר "מספרי הבלשנות העברית בימי הביניים", ירושלים תש"ל, בהוצאת "קדם", בלי התצלום.

לם יכ'ף מוצ'עה. ותכ'טית מן אלפצול מא לא יגיב מענאה ען אלעאמה כ'ף אלכ'אצה ומא לם אדרך לה מעני איצ'א ולא סנח לי פיה קול וסלכת פי סאירהא סביל אלאכ'תצאר וחד'ף אלחטויל. גיר קא . . באן אלד'י ד'כרת קד יעזב ען פהם גירי ולא יצל אליה סואי. אן בעץ' אללפט'ה אלתי בינת לם יחתמל לפט' אלפצול גירהא בל קד ימכן א . . . והא אכ'ר לם תנכשף לי ואנכשפת לגירי לכני ראי'ת אן] [אשרחהא שרחא מא] יכתפי בה אלנאט'ר. ואיצ'א פקד מ . . . אנחא לגתהם פי תאליף חרוף אללין וכתאב ד'ואת אל'מת'לין] [פמא] אעתרצ'ני מן תלך אלאבואב ממא קד ד'כרתה הנאך אערצ'ת ענה האהנא או ד'כרתה באימא ואשארה ואקתצרת באלשרח' אלך. ובעברית: אמר יחי בן דאוד. פרשתי (לפי נו"א: אספתי) בספר הזה ליקוטים מדברי העברים וענייניהם ואופנים מן נטיות לשונם. לקחתי אותם מן הספר שנקרא נביאים, וסידרתי אותם לפי סדר פרקיו מן תחילתו ועד סופו. ולא טרחתי לחלק את הספר לשערים, כי סידור הספר (היינו נביאים) שעל פיו סידרתי (את ספרי) ידוע ומפורסם. וחילקתי אף אותו (את ספרי) לשמונה חלקים כמספר החלקים של הספר. וזה יהיה במקום (החלוקה) לשערים. ואיזה פרק שיצטרך לו המעיין בו לא ייעלם מקומו. ודילגתי¹⁰ על פרקים, שאין נעלם פירושם מן ההדיוט, כל שכן המומחה. ואף (על) מה שלא השגתי לו מובן, ולא עלה בו על דעתי דבר. והלכתי בשאר בדרך הקיצור ועזיבת האריכות. לא [אמרת] שמה שהזכרתי רחוק מהבנת זולתי ולא הגיע אליו חוץ ממני, אלא^{10א} את הביטויים אשר ביארתני אין לשון הפרקים סובל חוץ מהם. גדולה מזו, ייתכן [אפשרויות] אחרות לא נתגלו לי ונתגלו לאחרים, אלא שראיתי [לפרשם פירוש] (אשר) יסתפק בו המעיין. ועוד, הרי כבר (ביררתי) דקדוק לשונם בספר אותיות הנוח וספר בעלי הפל ומה שיזדמן לי מאלה העניינות ממה שכתב הזכרתי שם אמנע ממנו כאן. או שהזכרתי ברמיזה ובציין. וקיצרתי בפירוש וכו'.

מדברי ההקדמה אנו למדים, שחייג' חיבר את ספרו זה לנביאים בלבד, ולא סידרו כסדר שאר ספריו לפי עניינם, אלא לפי סדר המקראות, והמבקש יכול למצוא את מבוקשו. הוא אינו מפרש כאן דברים, שלפי דעתו יכול כל לומד לעמוד עליהם. ואין צריך לומר שיש דברים, שהמחבר עצמו לא עמד על פירושם. ומה שכתב אין פונתו, שהוא הפירוש האחד ואין לפרשו אחרת, אף לא כל מה שכתב הוא חידוש גמור, שאחר אינו יכול להגיע אליו, אלא שהעלה דברים, שמעיין יכול להסתפק בהם. אף זו,

10. המהדיר מתרגם: וניתחתי על פי נימוקים!

10א. כצ"ל לא:אן.

בתרגומו של פוזנסקי, JQR מהדו"ח כרך טז, 266 יש טעות סופרים משונה: הוא מתרגם 'ותכ'טית' אלך: *I have omitted from the sections [of the book] those passages the meaning of which is hidden on the whole even from experts etc.* והוא ההפך ממה שחייג' אומר! שהרי הוא רוצה לומר, שלא הכניס דברים שהם פשוטים לפול. אבל לא שהם נעלמים בכלל!

יש דברים שפבר דיבר עליהם בשאר ספריו, ולאלה הוא מציין, או שלא חזר עליהם כלל ולא הזכירם. הפירוש הוא קצר והוא אינו יוצא מגדר העניין.

פבר נרמזו פאן העניינות, שבהם יעסוק המחבר בספרו: פירושי מקומות קשים, או מה שנראה בעיניו קשים; אינו צריך להאריך בביסוס הדברים, משום שפבר ביסס בשני ספריו באותיות הנוח ובעלי הפפל. כל זה בנוגע לדקדוק. אמנם יש פאן בספר הזה אף ביאורי מקראות שאין ענינם דקדוק, וכמות שנראה לקמן, ביאורים אלה הם מיעוט שבמיעוט בכל הספר כולו, ורובו ככולו עוסק בקביעת צורות דקדוקיות וביאורן. ויש מן הביאורים, שענינם הוא ביאורי דרכי המליצה המקראית. ועיין לקמן¹¹.

ומה שאמר בהקדמה, שהוא מציין למה שפבר כתב בשאר ספריו, יש לעיין בו. בראש ספר יהושע, על "ויהי", הוא מציין שעיקרו הוא ויהי ה, בדרך שפירש בספר אותיות הנוח: "אעלם אן ויהי תגיר תגאיר תלאתה אולא ותאניה ותאלתא. אלאול אן אצלה ויהיה עלי מא שרחת פי כתאב חרוף אללין פחולפת אלהא פצאר ויהי, כי הוא אמר ויהי" אלף. ובעברית: דע כי "ויהי" משתנית שלושה שינויים, ראשון שני ושלישי. הראשון כי עיקרו ויהיה כמו שפירשתי בספר אותיות הנוח, ונשמה¹² הה"א ונעשה ויהי, פי הוא אמר ויהי (תהלים לג, ט) וכו'.

הפונה למה שכתב באותיות הנוח שורש היה. וכדאי לפרט בהשוואת שני המקומות האלה. באותיות הנוח אמר: "וקד קאלוא נָהִי נָהִי ואלוגה פיהא נָהִי נָהִי וְתָהִי בסגול ורבמא גא בעצהא פי אלוקף ואלפצל עלי הדא אלוהה מי זה אמר וְתָהִי וקאלוא וְתָהִי בתכפוף אליא אסתתקאלא לשדחתהא מע כְּתָרָה אלאסתעמאל וכאן אלוהה פיהא אלתשדיד מחל נָהִי וְתָהִי ורבמא רד אלי אלוהה אלמערוף פי אלוקף ואלפצל כי הוא אמר ויהי לו יְהִי (יחזקאל טז, טו) ואלאצל פיהא עלי אלכמאל ואלסלאמה מן אלאעתלאל ואהיה נָהִי וְתָהִי וְתָהִי אלף. ותרגם בן ג'קטילה¹³: "וכבר אמרו ואהי ותהי ונהי ומשפטם [בחסרון הלמד]¹⁴ ואהי ותהי ונהי בסגול (ויש כאן הוספת ביאור של ב"ג), ופעמים שיבא מקצתם על המשפט בהפסק הטעם כמו מי זה אמר ותהי (איכה ג, לו). וכן אמרו ברפיות היוד ויהי שכבד עליהם לדגשה בעבור כי היא נחה בשבא, כי הוא אמר ויהי, בהפסק הטעם ונסתרה היוד כמנהג. ועקרם על נכון ומלאת החסרון ואהיה ונהיה ותהיה ויהיה. [וכן אמרו ברפיות היוד] וכו', בדיוק: ואמרו ויהי ברפיות היוד פי קשה עליהם לדגשה עם ריבוי השימוש (פלומר שמרפים להשתמש בתיבה זאת. ועל פן ביקשו להקל על מבטאה). והיה המשפט בה לדגש, כמו ונהי ותהי. ולפעמים חזר אל המשפט הידוע בהפסק, פי הוא אמר ויהי, לו יהי (יחזקאל טז, טו) והעיקר בו בשלימות והשלמה מן החסרון ואהיה ונהיה וכו'.

11. הערכת המהדיר של הקטע החדש ליהושע שופטים אינה עומדת בפני המציאות.

12. המהדיר תרגם: ועל פן נשמה!

13. תרגום ראב"ע חסר פאן, ומתפרסם לאחר מאמר זה.

14. הוספת ב"ג.

פאן אינו מבאר את התפתחות המבטא בתיבת 'ויהי', אלא את הצורות השונות שיש לה ולחברותיה אבל בנתף הוא מפרש הפול: עיקרה הוא "ויהיה", לאחר מכן נשמטה הה"א האחרונה והייתה ל'ויהי', שוב שינו אותה ל'ויהי' שוא ודגש ביו"ד (על פי דוגמת ותהי ונהי), ואחר כך בא השינוי השלישי: ויהי בלי דגש ביו"ד. אבל ב'וניהי' ותהי אין אלא שני שינויים 'ונהי', 'ותהי', ואחר כך: ונהי ותהי. כי לא מצא המחבר אלא צורות אלו במקרא, ולא ונהי בלי דגש¹⁵.

ובחלקים האחרים, שנדפסו קודם לכן, הוא מציין לאותיות הנוח¹⁶: במל"א יח, כז (ויהתל): "וקד שרחת דלך פי צדר תאליף חרוף אללין" = וכבר פירשתי זאת בהקדמת אותיות הנוח (מקור עמ' 22; ב"ג עמ' 13, ראב"ע עמ' 15). שם שם, כח (ויתגודדו): "כנת אעתקד הוה אללפטה אנהא מן דואת אלמחלין וכדלך לא תתגודדו חתי ראית גד גדוד יגודנו והוא יגוד עקב פאן יגודנו יגוד לים המא מן בניה גדוד לאן גדוד מן דואת אלמחלין ולפט [יגו]דנו יגוד מן אלפעל אלדי עינה חרף לין ויכון ויתגודדו לא תתגודדו מן אלתקיל פי גיר הוה אלמעני והמא תתפעללו ויתפעללו. ולס נדרה פי חרוף אללין". ובעברית: דעתי הייתה שהתיבה הזאת היא מבעלי הפל, וכן לא תתגודדו (דברים יד, א), עד שראיתי גד גדוד יגודנו והוא יגוד עקב (בראשית מט, יט) והרי יגודנו, יגוד אינן מן בניין גדוד, כי גדוד מבעלי הפל ותיבת יגודנו, יגוד מן הפועל שהעיי"ן שלו אות נחה. ויהא ויתגודדו, לא תתגודדו מן הפכד בעניין אחר מזה, והן תתפעללו ויתפעללו. ולא הזכרתי ב'אותיות הנוח'¹⁷.

לישעיה יח, ב (ומורט): "אמא אן יכון לפטה מורט יריד ממורט... מן צרב איננו אוכל, לקח מאתך... יוקשים עלי מדהב פעול כמה דכרת פי כתאב חרוף אללין" אלך. ובעברית: אמנם אם תהא תיבת מורט רצה לומר ממורט... מן סוג איננו אוכל (שמות ג, כ), לקח מאתך (מל"ב ב, ו), יוקשים (קהלת ט, יב) במנהג פעול¹⁸. כמו שהזכרתי בספר אותיות הנוח. עיין שורש אכל¹⁹, ויקש. לירמיה כה, לד (ותפוצותיכם): הוה כלמה נאד[רה] והי מרכבה מן אלאסם ואפעל אעני תפוצות אלדי הו גמע תפוצה ומן והפיצותי ו[קד] כנת דכרת פי תאליף

15. דרך אגב, אף רד"ק בפירושו ליהושע עוסק בתיבה זאת, פאן, ומציין ל"מכלול" (מהדורת ריטטענבערג דף קט ע"ב). ועיין אף ראב"ע לשמות א, ה. ולא עסק בו רד"ק בפירושו לבראשית!

16. וציין להם קוקבוצוב במבוא הרוסי, עמ' 16, הע' 1-2.

17. ועל זה השיג עלי ר"י בן ג'נאח בספר ההשגה עמ' 179, ובספר השורשים שורש

גדד. ועיין לקמן עמ' [27].

18. פאן הוא אומר, שחלם ושרק הם אותו דבר, ואפשר שהחולם במורט הוא בגלל הרי"ש שאינה מקבלת דגש. והבן.

19. הוא אומר, שתחילה סביר היה שאפל הוא פועל עבר, עד שמצא לקח ונתפרר לו, שהוא פעול במשקל פועל, כי הוא שוה בעניין ובפתרון (פלשון תרגום ב"ג).

אלאפעאל דואת חרוף אללין אן פי אללגה אלעבראניה כלם מרכבה מן פעלין מן [בניה] ואחדה מתל משתחיתם אלמרכבה מן משתחוה והשתחית ומתל מקננת אלמאכד מן מקונן וקוננת. אלא אן ותפוצותיכם אנדר ואגרר לאתצאל אלצמיר אלמפעול בהא והו כם". ובעברית: זאת תיבה נדירה, והיא מורכבת מן השם והפועל, רצה לומר תפוצות שהוא רבות של תפוצה ומן הפיצות. וכבר הזכרתי בספר הפעלים בעלי אותיות הנוח, שבלשון העברית יש חיבות מורכבות מן שני פעלים מן משקל אחד²⁰ כמו משתחיתם (יחזקאל ח, טז), שמורכבת מן משתחוה והשתחית. וכמו מקננת (ירמיה כב, כג), שלקוח מן מקונן וקוננת. אלא שתפוצותיכם יותר נדיר ובלתי מצוי, פי התקשר אתן פינני הפעול והוא: כם.

לירמיה ל, טז (שאסיד): "אלאלף פי שאסיד כתבת עלי אלעאדה פי מוצע אלואו וקד אשבעת הדא אלבאב פי תאליף חרוף אללין". = האל"ף ב'שאסיד' נכתבה בדרך המנהג במקום הו"ו, וכבר ביארתי יפה עניין זה בספר אותיות הנוח²¹. ליחזקאל ח, ו (מהם עושים): "וגעל מן אלכלמתין כלמה ואחדה כמא וצפת פי כתאב חרוף אללין".²² = ועשה מן שתי התיבות (היינו מה הם) תיבה אחת, כמו שתיארתי בספר אותיות הנוח.

שם טו, ד: ואמא וחרה נחשתה ועצמי חרה פאלאצל פיה חור וקד תכלמת פי הך אלצרב פי תאליף אלאפעאל דואת חרוף אללין במה פיה כאפיה"²³. ובעברית: אבל וחרה נחשתה (יחזקאל כד, יא), ועצמי חרה (איוב ל, ל) הרי השורש בו חור, וכבר דיברתי בעניין הזה בספר הפעלים בעלי אותיות הנוח במה שהוא די 10.

שם כט, ז (עמ' 198, תרוץ): "אמא תרוץ פהו מן אלפעל אלדי עינה [חרף לין, כן צריך לומר] [וה] אנפעאל ואלאצל פי אלרא אלחשדיד עלי מא חכית פי תאליף חרוף אללין". ובעברית: אמנם תרוץ הרי הוא מן הפועל שהע"ן שלו היא אות נחה והוא נפעל, והמשפט היה שהרי"ש תהא דגושה על פי מה שביארתי בספר אותיות הנוח²⁴. שם לא, ז (וייף): "ואלאצל פיה וייפה וישף לכפתה עלי מא וצפת פי תאליף חרוף אללין. = המשפט בו וייפה, והצורה זרה כדי להקל, על פי מה שתיארתי בספר אותיות הנוח.

20. בשורש "ילד" לא הביא את "ותפוצותיכם", אבל הביא עוד רבות אחרות. ועיין לקמן ליחזקאל ח, טז.

21. שהאל"ף היא במקום ו"ו המשך.

22. הביא שם מזה בידך (שמות ד, ב), ומלכם תדפאו עמי (ישעיה ג, טו)

23. שורש מור. אבל הביאור הוא בפרקי הפתיחה לשורשי עו"י.

24. קוק' מציין לשורש רון (ועיין שורש רצץ, וריב"ג בשרשים הנ"ל), אלא ששם אינו אומר אלא ש"ותרוץ" וכן "ונרוץ" הוא כמו רצץ עזב דלים (איוב כ, יט) ולא כמו ויתרוצצו הבנים (בראשית כה, כב). ולא דיבר כלל על הדגש.

וכונתו כאן למה שכתב כמה פעמים, שהיה צריך להדגיש את האות הבאה כדי להשלים את האות החסרה, לולא הרי"ש.

שם לו, י (ונושבו): אנפּעאל יָשָׁב אלסאכּן אללין אלדי בעד אלנון הו אול
אל[א]צל [ואמא אלמס]תקבל הו בתחרין אלואו ותשדידהא יָשָׁב . . . וקד בינת הדא
ביאנא ואצחא פי תאליף אלאפּעאל דואת חרוף אללין פלדלך אכתצר פי שרחה
[ההנא ומן] אראד אלוּקוף עלי הדא אלנחו ותצריפה . . . [אל]מסתקצא אן שא
אללה". ובעברית: ונושבו נפעל (של הפועל) יָשָׁב האות הנוחה שאחרי הנו"ן היא
תחילת השורש. ואמנם העתיד הוא בהנעת הו"ו והדגשתה יָשָׁב . . . וכבר ביארתי
דבר זה ביאור ברור בספר הפעלים פעלי אותיות הנוח, ומשום כך אקצר בביאורו כאן,
ומי שמבקש לעמוד על העניין הזה ונטייתו [ימצאהו ה]חוקר א"ה²⁵.

ו ל ב ע ל י ה כ פ ל ציינ:

ישעיה כד, ט (ממר): "לפּטָה ימר מן דואת אלמחלין והו פעל מתגייר ואצלה
ימרר פלמא תגייר עוץ סאכנא לינא בעד אליא כמה וצפת דלך פי כתאב דואת
אלמחלין". = תיבת ימר מן בעלי הכפל, והוא פועל משתנה, ועיקרו ימרר. ומשום
שתשתנה תמורת אות הנוח אחר היו"ד, כמו שתיארתי דבר זה בספר בעלי הכפל²⁶.
ירמיה כה, כט (מחל): "לפּטָה מחל מן דואת אלמחלין מתל סבב, וקד תכלמת פי
הדא²⁷ אלאפּעאל וגמיע אנחאיהא פי תאליף דואת אלמחלין במא יסתגני ען אעדתה
ההנא". ובעברית: התיבה מחל היא מבעלי הכפל כמו סבב, וכבר דיברתי בפעלים אלו
וכל נטיותיהם בספר בעלי הכפל במה שיספיק מלחזור עליו כאן²⁸.

ירמיה ל, טז (שאסיך): "ואמא משסה פליס הו מן אצל שאסיך בל מן אצל שסס.
ואנמא קילא מעא לתקארב אללפּט וקד תכלמת פיה ופי גירה פי תאליף דואת
אלמחלין". ובעברית: ואולם 'משסה' הרי היא איננה משורש 'שאסיך', אלא מן שורש
שסס. ואמנם נאמרו יחד משום קירוב המבטא. וכבר דיברתי בה ובזולתה בספר בעלי
הכפל²⁹.

שם מח, יא (וריהו לא נמר): "לולא אן אלראיחה יבעד אן יקע עליה אסם
אלמרארה לאחתמל לא נמר אן יכון מן וימררו את חייהם דלך באן יכון אצלה נמרר
אלנון ללאנפּעאל ויכון נמר מן מתאל נסב נבר פלמא סקטת אלרא אלואאחדה עלי
עאדתהם פי אסקאט אלמתל אלואאחד מן דואת אלמחלין עלי מא בינת פי תאליפהא

25. חזרה מקוצרת על מה שכתב באותיות הנוח שרש יפה. ועל פיו השלמתי במקור:
[נאקץ על מזהב] וישב ישמעאל = חסר על המנהג [ב"ג: חסר על (דרך) וישב]. ושם הדוגמה
ל'וישב' היא מבראשית כא א. וכאן — מירמיה מא י, וע"ש. קוק' מציין למקור הערבי עמ'
39 (= תרגום ב"ג עמ' 21; ראב"ע עמ' 40). ויותר יש לציין לשרש "ישב", שם הרבה לתאר
את הצורות השונות של השרש הזה.

26. שרש מרר.

27. אין צריך לתקן: הדה, כי רגיל הדא במקום הדה.

28. קוק' מציין להקדמת חייג' לבעלי הכפל, המקור הערבי, עמ' 224 (תרגום ר"מ בן

ג'קטילה עמ' 102; ראב"ע עמ' 148).

29. קוק' מציין לשרש שסס, אבל כונת חייג' היא להקדמתו לבעלי הכפל, כי בשרש

שסס דיבר על השרש הזה בלבד.

עוץ סאכנא לינא בעד אלנון ולדלך אקול אן נמר אצל אכר ואלנון אול אלאצל ליסט ללאנפעאל ומן הדא אלאצל ושמע בקולו אל תמר בו עלי אן יכון תמר ואקעא עלי קולו אללהם אלא אן יכון פיה צמיר טעמו לא צמיר ריחו פיסתקים אן יכון מן מרר וימררו את חייהם". ובעברית: אלמלא לא היה רחוק שהריח יפול עליו שם המרידות, אפשר היה לפרש לא נמר שיהא כמו וימררו את חייהם (שמות יג, ל). וזה, שיהיה שורשו נמרר, הנו"ן להתפעל. ויהא נמר מן נסב נבר. ומשום שנפלה הרי"ש האחת, על פי דרכם בהפלת האות הנוחה האחת מן בעלי הכפל. על הדרך שפיארתו בספר שלהן, תמורת אות נח אחר הנו"ן. ומשום כך אומר שנמר [מן] שורש אחר, והנו"ן ראש השורש, איננה להנפעל. ומן השורש הזה ושמע בקולו אל תמר בו (שמות כג, כא), שיהא 'תמר' נופלת על קולו. אלא אם כן יהא בו (בנמר) נסתר: טעמו ולא נסתר ריחו. ואז יעמוד (יקויים) שיהא 'נמר' מן מרר, וימררו את חייהם³⁰.

יחזקאל ט, ו (תחלו): "מן דואת אלמחלין וכאן אלקיאס פיה תחולו מחל תבוזו יחוגו. פאקול אן תחלו הו מתצל יחל מחל אתצל קסב ואסחאבה³³⁰ בואו אלגמאעה או באלהא אלתי יזידון אלעבראניון עלי אלאפעאל מחל יסבו ונסבה את ארון אלהינו וממקדש' תחלו וכדאך אדא אתצל ויחל ויסב ואצחאבהמא ירדון אלמחל אלסאקט מנדגמא מע אלסאכן אלסאקט איצא פיקולון ויסבו ויחלו באנשים הזקנים וקד זכרת הדה אלאפעאל וגמיע תצאריפהא פי צדר תאליף דואת אלמחלין באבין מן הדא אלקול ואנמא רמות בה... ליכון אדא אעתאד עליך אלפעל ההנא אלתמאסה מן הנאך באשרח מן הדא אן שא אללה". ובעברית: מן בעלי הכפל. והיה ההיקש בו תחולו כמו תבוזו (יהושע ח, ב), יחוגו (תהלים קז, כו). ואומר שתחלו הוא נצמד אל יחל כמו צמידות יסב והמשכח³³⁰ בו"ו הריבוי או בה"א שיוסיפו העבריים על הפעלים, כמו יסבו (איוב טז, יג) ונסבה את ארון אלהינו (דהי"א יג, ג) וממקדש תחלו (יחזקאל ט, ו). וכזה, אם יצמד ויחל ויסב ותבריהן יחזירו האות הדומה נבלעת באות הנוחה גם כן ויאמרו ויסבו (שופטים יח, כג). ויחלו באנשים הזקנים (יחזקאל ט, ו). וכבר הזכרתי פעלים אלו וכל נטיותיהם בהקדמת ספר בעלי הכפל שני שערים מן הדיבור

30. הנני מעיר דרך אגב על בירור נוסח בדברי חיוג' בבעלי הכפל. בשרש מרר הביא אף "כי תכתבו עלי מרורות" (איוב ג, כו). כן במקור הערבי וכן בתרגום ראב"ע. בתרגום ר"מ בן ג'קטילה חסר, ובוה יש לנו עדות על נוסח המקור וראב"ע, בדברי ר' יונה בן ג'נאח בכתאב אלמסתחלק עמ' 201: "ואעלם אנה טוי פי דרג אלנוע אלזי דכר מנה וזה כי מרים הם נוע אכר מבאינא לה וזה כי תכתב עלי מרורות ותפסירה ענדי עציאן וכלאף ואלדליל עלי דלך קולה בעדה ותורישני עונות נעורי ולא אעלם אלמרארה פיה וגה וגהא בתה" אלך. ובתרגום עובדיה (פתב"ד): "ודע כי ר' יהודה הכניס באותו מין שזכר בעקר זה, והוא מרים הם, מין אחר מובדל ממנו והוא כי תכתב עלי מרורות, ופי' מרי וכעס וריאה על זה מה שאמ' אחריו ותורישני עונות נעורי, ואיני יודע למרורות כאן טעם" וכו'. ריב"ג מביא שם אף "וממר לילדותו" (משלי יז, כה) ו"מרת רוח" (בראשית כה, לה), שחיוג' הביאם בענין פי מרים הם, ואל תמר בו (שמות כג, כא).

330. פרופ' בן-חיים מציע לתקן ו א צ ח א ב ה, ותרגומו: וחבריו.

הזה, ואולם רמזותי ב... שיהא אם יסתבך לך הפועל כאן בקשהו משם בביאור יתר אי"ה³¹.

טו, ד. ותוכו נחר. "הו מתל נח[ר מפוח ו] יִחַר כמוקד נִחְרוּ אלאצל פי גמיע ה[ד]ה[נח]. ודלך אן אצל אלחא פי יִחַר נִחְרוּ אלת[שדיד] לאנדגאם אלנון פיהא אלא אן אלחא לא ת[שתד] ואן קלנא אן אלאצל פי גמיע הדה סוי נחר.. חרה קיאס ותכון אלנון פי נִחְר ללאנפעאל פהו וגה עלי מא דכרת פי תאליף דואת אלמתלין ומן דלך אלכתאב יתביין לך תצריפהא חק אלתביין וכדלך אקול איצא אן אצל אלחא פי יִחַר יִחְרוּ עלי הדיא אלוגה אלתשדיד ואמא ותִּהְרָה נחשתה אלך". ובעברית: הוא כמא נחר מפוח (ירמיה ו, כט), ויחר (יחזקאל טו, ה), כמוקד נחרו (תהלים קב, ד). השורש בכל אלו [נחר]. והוא, פי עיקר החי"ת בויחר נחר נחרו הדגש להיפלות הנו"ן בה, אלא שהחית אינה נדגשת. ואם אמרנו שהשורש בכל אלו זולת נחר [גרזני (תהלים סט, ד) כצ"ל] [ונ] חרה הוא היקש, ותהא הנו"ן בנחר לנפעל, והוא כמשפט, על הדרך שביארתי בספר בעלי הכפל. ומן הספר הזה יתבאר לך נטיותיהן אמיתות הביאור. וכך אף אומר, ששורש החי"ת בויחר נחרו בפנים האלו הדיגוש. אבל וחרה נחשבה וכו', עי' לעיל עמ' 32[6].

ולירמיה מט, לו. והחתתי את עילם: "אכתארוא אל פתח אלהא ללחא בעדהא עלי מא דכרת מרארא מן אנהם כתירא מא יכתארון אלפתח מע אלחא וקד כלמת פי הדיא אלכלמא פי תאליף אלאפעאל דואת אלמתלין במא פיה כפאיה". ובעברית: בחרו פתחות הה"א לחי"ת שאחריה על פי מה שזכרתי כמה פעמים שהם על פי רוב יבחרו הפתח עם החי"ת. וכבר דברתי בזה הדבר בחיבור הפעלים בעלי הכפל, במה שהוא די בו. ואמנם בבעלי הכפל שורש "חתת" אמר: "והחתתי את עילם אלתא אלסאכנה אלתי הי לאם אלפעל מנדגמה פי תא אלפאעל אלשדידה וכאן אלוגה פי אלהא אלכסר או חרכת אלסגול ולכנהם רבמא אכתארוא פי מא קבל אלחא אלפתח אלדי הו אכף אלחרכאת".

ותרגם ב"ג: והחתתי את עילם נדגשה התיו השנייה הכתובה מפני הבליע למד הפועל בה (ויש כאן הוספת ב"ג: וזאת הכתובה היא תיו הפועל וכו') ונפתחה ההא מפני החית וזה דרך מדרכי אחה"ע, ולולי זאת היתה בחרק [כמו והכרתי, והשלמתי, הוספת ב"ג].

קצת מדויק יותר הוא תרגום ראב"ע: התו הנח שהוא עין הפעל מבוטעה בתו הדגוש. והיה ההא ראוי להיותו בחרק או בסגול, לכן (= אבל, ורגיל הרבה בלשון ראב"ע) בחרו הפתח בעבור שהוא קל בתנועות. והתרגום המדויק הוא: הת"ו הנחה שהיא למד הפעל מבוטעת בת"ו הפעל הדגושה.

31. במקור הערבי עמ' 227, תרגום ב"ג עמ' 101, ראב"ע 147.

32. עיין אותיות הכפל שורש חרר ונחר. והשרשים לריב"ג, שורש חרר ונחר. ומפאן אתה למד, שפמה מהערותיו בספר התוספות שרמו להן ריב"ג שם — כבר נמצאות כאן בכתאב אלנתף. ועיין לקמן עמ' 27[27].

והיה הה"א ראויה לחירק או תנועת הסגול, אבל בחרו הרבה במה שלפני החי"ת הפתחות, שהוא הקל שבתנועות. וציין קוק' לבעלי הכפל. ועיין אותיות הנוח, שורש ראה.

וברמו, בלי להזכיר את שמות הספרים.

אותיות הנוח. נולד לבית דוד (מל"א יג, ב). "אתי נולד קמץ לאנה מנפעל ולו כאן פתח לצאר אנפעאל מאצי מחל מא קלת פי נאסף אל עמי נאסף אהרן פאפהם". ובעברית: בא נולד בקמץ פי הוא נפעל עומד (פינוני). ואילו היה בפתח, היה נפעל עבר, כמו שאמרתי בנאסף אל עמי (בראשית מט, כט), נאסף אהרן (במדבר כז, יט)³³, והבן.

ואת יתר האמון (ירמיה נב, טו), "יריד ההמון עלי מא חכית פי חרוף אלבדאל" = הַנוּחָ: ההמון, על פי מה שאמרתי באותיות המוחלפות³⁴.

וכנראה אף: הונה (יחזקאל יח, יב), "פעל מאץ חקיל מחל הוה הורה וקד בינת עללהא" = פועל עבר, כבד, כמו הודה, הורה. וכבר ביארתי סיפתן...³⁵

ו ל ב ע ל י ה פ ל . ציין קוק' שלושה מקומות וכולם מסופקים. (א) לירמיה לא, לב, ועל לבם אכתבנה. "פתח אלחא פי הדא אללפט וכולך ואשקלה לו אלקאף געל פיהא עלאמה אלפתח עלי אללפט לאן כל מא כאן מן אלמפעאל אלמסתקבלה אלמתצלה באלהא אלמזידה או באלצמאיר אלמפעול בהא מחל אפעלה אפעלנה ומא כאן מן הדא אלצרב כאצה אדא סלם עין אלפעל מן אן יכון אחרי חרוף אחהער פאן עין אלפעל מפתוחה הדא הו אלוגה אלמסתעמל פיהא ואמא אלאצל פבאן תאתי עלי לפט אלמפרד או אלדי לם יתצל בשי פאן כאן אלמפרד בקמצות עין אלפעל כאן אלמתצל בקמצות אלעין ואן כאן בואו אלמד כאן אלמתצל אמא בואו אלמד מחל אלמפרד או באלעלאמה אלדאלה עלי סקוט ואו אלמד אן סקט והי קמצות אלעין בקמץ חטף וקד אתי עלי הדא אלאצל כלמאת יסירה מחל אשקוטה ואביטה במכוני אשתלנו וגירה יסיר ואנמא חסקט ואו אלמד מן הדא אלאפעאל באלעלאמה אלדאלה עלי סקוטהא וקמצות אלעין איצא ללאסתכפאף וקד ביינת הדא פי גיר הדא אלמוצע". ובעברית: פתח התי"ו במבטא זה, וכן ואשקלה לו (ירמיה לב, ט) הקו"ף עשה בה סימן הפתח על פי המבטא, כי כל מה שהוא מן הפעלים העתידיים הנצמדים בה"א הנוספת או בכינוי הפעול בה"א, כמו אפעלה אפעלנה ומה שהוא מן העניין הזה מיוחד אם נקי עי"ן הפועל מהיות אחת מאותיות אחהער, הרי עי"ן הפועל פתוחה. זה הוא הפן שמשמשים בו. ואולם העיקר הוא שיבוא על לשון הנפרד או שלא תיצמד לשום דבר, ואם יהא הנפרד בקמצות עי"ן הפועל — יהא הנצמד בקמצות העי"ן, ואם יהא בו"ו המשך יהא הנצמד או בו"ו המשך כמו הנפרד, או בסימן שמוכיח על נפילת ו"ו המשך, אם נפלה, והיא קמצות העין בקמץ חטף. וכבר בא על

33. שורש אסף.

34. המקור הערבי עמ' 13. תרגום ב"ג עמ' 9, ראב"ע עמ' 9. וכך פירש כבר בתרגום

במקום, וכן כל המפרשים.

35. שורש ינה.

פי העיקר הזה תיבות אחרות, כמו אשקוטה ואפיטה במכוני (ישעיה יח, ד) אשתלנו (יחזקאל יז, כג) ואחרות הרבה. ואולם תפול ו"ו המשך מן הפעלים האלה בסימן המוכיח על נפילתה, וקמצות העי"ן גם כן כדי להקל. וכבר ביארתי דבר זה במקום אחר.

קוק' מציין למקור הערבי של ספרי חיוג', עמ' 224, ולכתאב אלנתקט מהדורת נוט, עמ' XIII. אבל בשני המקומות האלו לא נמצא את מה שרמו אליו חיוג'.

וקרוב שהפונה פאן למה שכתב בישעיה יח, ד על אשקוטה!

(ב) ליחזקאל ה, ו, ותמר את משפטי לרשעה. "מן הקרה כי המרו את רוחו ומתלה] ותמס כעש חמודו מן המסה ומן קאל אן ותמר מן בניה וממר לילולתו פקד גהל אללגה אד בניה ממר מן דואת אלמתלין כמא בינת". ובעברית: מן המרה את רוחו (תהלים קו, יג) ותמס כעש חמודו (שם לט יב) מן המסה. ומי שאמר שותמר הוא מבניין וממר לילולתו (משלי יז, כה) אינו יודע את הלשון, פי בניין ממר מבעלי הפפל, כמו שביארת.

קוק' מציין לבעלי הפפל, שורש מרר. ושם הלשון: "וימכן אן יכון מן הדא אלמעני והדא אלאצל וממר לילולתו אלרא פי מוצע ראין ואצלה ממרר כמא קלת פי מכס אן אצלה מכסס". תרגום ב"ג: "וייתכן להיות מעיקר זה ועניין זה וממר לילולתו ע מ ד ה הריש במקום שניים ועיקר ממרר, כמו שהזכרתי במכס שעיקרו מכסס" (שיצא מן תכסו, הוספת ב"ג). ראב"ע: "ויתכן להיות מזה השורש וזה הענין וממר לילולתו הריש במקום שנים, שרשו ממרר, כאשר אמרתי כי מכס שרשו מכסס". והוא בבעלי הפפל שורש כסס. אלא ששם אמר לשון א פ ש ר וכאן ו ד א י .

אבל יש לציין אף לאותיות הנוח, שורש מרה ושורש מסה. בשורש מרה הביא ותמר יחד עם הימרו את רוחו (תהלים קו, לג), אך אל תמר בו (שמות כג, כא) הוא מעיקר שורש אחר. ובשורש מסה הביא שותמס הוא משורש מסה.

(ג) ליחזקאל ח, טז, משתחיתם קדמה. "הדא עלי מא חכית אן אלעבראניין יצרפון אלפעל'ין כמא] שרחת פי תפוצותיכם מקנת . . . וכדלך פי צמיר אלמפעול מתל בני יצאוני מענאה יצאו ממני ישושום מדבר מענאה ישישו בם בשלם הבשר יעני בשל להם וען אלגאמעה בשלום עלי תאויל בשלו להם וקד בינת הדא אלמעני פי גיר הדא אלמוצע ביאנא שאפיא". ובעברית: משתחיתם קדמה. הוא על פי מה שאמרתי שהעברים ינטו שני פעלים . . . כמו שפירשתי ב'תפוצותיכם', 'מקנת' . . . וכן בכינוי הפעול כמו בני יצאוני (ירמיה י, כ) פירושן יצאו ממני, ישושום מדבר (ישעיה לה, א) פירושן ישישו בם. בשלם הבשר (מל"א יט, כא), כלומר בשל להם. וברבים: בשלום, בפירוש: בשלו להם. וכבר ביארתי את העניין הזה במקום אחר חוץ מזה ביאור מספיק.

קוק' מציין לבעלי הפפל, שורש שדד (שם הביא אף יצאוני, ישושום, בשלם). אלא שאף בירמיה כה, כד דיבר על זה, כמו שציין קוק' בהערה 3. וכאן הוא רומז לפירושו לירמיה. ושם בירמיה ציין לאותיות הנוח, שורש ילד. ועיין הרקמה, וילנסקי עמ' שלו ושםב והערות לשם, נמצא, שאף מקום זה אינו ודאי.

פיוצא בספק הוא אף בנוגע לכתאב אלטנקיט = ספר הניקוד. לישעיה ה, ט אומר חיוג': "ואמא קמצות באזני פי גיר אתנח וסוף פסוק פאנה אחסבה לגה קום ירון אלקמצות פיה פי גיר אתנח וסוף פסוק והו אצלה פי מא אטן ואנמא יפתח ללאסחכפאף פירגע אלי אצלה פי אתנח וסוף פסוק. וקד שרחת ה'א אלמעני פי גיר ה'א אלמוצע". ובעברית: ואולם קמצות באזני שלא באתנח וסוף פסוק — הרי אחשוב אותו לשון בני אדם שנראה להם הקמץ שלא באתנח וסוף פסוק, והוא העיקר לפי דעת, אלא שניקדו אותו בפתח כדי להקל. וחזר אל עיקרו באתנח וסוף פסוק. וכבר ביארתי את העניין הזה בחוץ למקום הזה.

הציון לכתאב אלטנקיט במהדורת נוט עמ' IX ותרגום של ראב"ע, שם עמ' 124 אינו מבאר דבר, פי הרעיון העיקרי חסר שם³⁶.

והנה לפנינו ראייה עמוקה של מדקדק קדום. תחילה הוא אומר, שניקוד באזני במקום הזה הוא לשון בני אדם מיוחדים. אבל אחר כך הוא מבליע דרך אגב תורה שלמה על שינוי הניקוד באתנח וסוף פסוק: לפי דעתו הניקוד של אתנח וסוף פסוק הוא הקדום, וביטלוהו כדי להקל על הדיבור, ובאתנח וס"פ החזירוהו לקדמותו. וכן פתב אף ליהושע א "ויהי", ולשמו"ב א, כ: "גברו".

לא מצאתי לפי שעה עוד קדמון שעמד על עיקר גדול זה! ועיין בסוף המאמר. ולירמיה לא, לב אכתבנה, שפבר העירותי לעיל, שהציון לכתאב אל תנקיט, עמ' XIII, וכן ליסטרוב 224, אינו ציון-מבאר את אשר כתב כאן, וכונתו למקום אחר. אם כן אין ראייה ברורה שציון לכתאב אלטנקיט!

ב

פוזנסקי במאמרו (לעיל הע' 3) העיר על מקומות נוספים. (א) במל"א יג, כח: "וחמור והאריה ימכן אן יכון לפט'ה וחמור מערפה לא מנכרה ואצלה והחמור. פאסקטת אלהא ואלקית חרכתהא עלי אלואו עלי עאדתהם פי אסקאט הא אלמערפה מן אלאסמא ואלקי חרכתהא עלי מא קבלהא פי אלבא או אלכאף או אללאם. פימכן אן יפעלו באלואו איצא מא פעלו בה'ה אלחלת'ה מן אלקי הא אלמערפה אלסאקטה עליהא ויבאקא מא בעד הא אלמערפה משדדא בעד סקוטהא כמא כאן קבל סקוטהא אלא אן כאן מא בעדהא מן חורף אלה'ע פאנהא לא תשתד ומן אגל אלחא צאר לפט' וחמור פי אלמערפה ואלנכרה ואחדא וה'א אמר מכצוץ באלכלמה אלתי אולהא הא קמוצה בשוא. וקד תכלמת פי ה'א אל באב פי גיר הדא אל מוצע וסאפרד ללמערפה ואלנכרה מקאלה תשתמל עלי גמיע [אנח]איהא אן שא אללה". ובעברית: אפשר שתהא התיבה וחמור מיודעת לא סתמית, ועיקרה: והחמור, ונשמטה הה"א והוטלה תנועתה על הו"ו, כדרכם בהשמטת ה"א הידיעה מן השמות

36. על התוספות שיש בתרגום העברי כתבתי בספר "מבואות לשלושה ספרים של רב

יהודה בן בלעם".

והטלת תנועתה על מה שלפניה בבי"ת או הכ"ף או הלמ"ד, ואפשר שיעשו אף בוי"ו מה שעשו באלו השלוש, מן הטלת ה"א הידיעה הנעלמת — עליה, ויש במה שאחר ה"א הידיעה מודגשת אחר הפלטה, כמו שהיה לפני הפלטה. אלא אם היה מה שאחריה מאותיות אחה"ע, שהן לא מקבלות דגש. ומשום החי"ת היה מבטא 'וחמור' בידיעה ובסתם אחד. והוא דבר מיוחד בתיבות שתחלתן ה"א קמוצה בשוא. וכבר דיברתי בעניין הזה במקום אחר. ואני איחד לידיעה ולסתם מאמר יכול לוכל בו כל אופני נטייתן, אי"ה.

וציין פוזננסקי לנכון לאותיות הנוח שורש "אסר", שם האריך בעניין, והביא דוגמאות (ועיין מש"כ לקמן לירמיהו מ, א), ועיין ריב"ג, הרקמה עמ' רעט-רפ"ג. לצד שני, אומר פוזננסקי, הננו מוצאים שחיוג' רמז למקומות אחרים ואינם בספריו הנודעים:

(א) בישעיה כג, יא: "לשמיד, מַחֵל לסתיר לשמיע הָאָב באב מן אלנחו חסקט אלהא ותלקא חרכתהא עלי אללאם, וקד דכרנא הָאָב אלנחו פי גיר הָאָב אלבאב". ובעברית: כמו לסתיר (ישעיה כט, טו), לשמיע (תהלים כו, ז). הוא שער מן הדרך שתפול הה"א ותוטל תנועתה על הלמ"ד. וכבר הזכרתי דרך זאת חוץ לשער הזה. ועיין שם לישעיה ז, יג: "תלאו יריד תה[לא]ו, מַחֵל . . ." = תלאו רצה לומר תהלאו כמו . . .

ושם כט, טו: "לסתיר יריד להסתיר מַחֵל לשמיד, לשמיע, כן צריך להשלים] = לסתיר רצה לומר להסתיר, [כמו לשמיד, לשמיע], פלשון שנכתב לכג"א, לקמן עמ' [15]. (ב) יחזקאל ה, יב: לכל רוח אורה, הוא אומר שהאלף מנוקדת במקומות הרבה בסגול כמו אורה לכל רוח (יחזקאל יב, יד) אורה בגוים (ויקרא כו, לג) ויש הרבה בפתח כמו אשפר אאזוך (ישעיה מה, ב) אדבר, אטהר, אצוה, אקוה איחל. "וקד שרחת הָאָב אלבניה פי גיר הָאָב אלמוצע שרחא שאפיא פהנאן תגדהא באבין מן הָאָב אן שא אללה" = וכבר פירשתי בניין זה במקום אחר, פירוש גמור, ושם תמצאם שני שערים (עניינים) מזה, אי"ה.

(ג) שם יא, טו: אשר אמרו להם. "לפטה אשר ההנא מזידה ואלמעני קאים דונהא עלי מא חכית פי גיר הָאָב אלמוצע" = התיבה אשר כאן נוספת והעניין קיים בלעדיה, על פי מה שאמרתי במקום אחר.

(ד) שם יז, ו: לפנות דליותיו אליו: "מן לאמאת אלתאכיד עלי מא שרחתהא פוק הָאָב אלכתאב = מן למדי"ם ההדגשה, כמו שפירשתי לעיל מן ספר זה. והעיר פוזננסקי, עמ' 265: בנוגע לשלוש אפשר לומר שהתפון לאחד המקומות בכתאב אלנתף, אבל בנוגע לרביעית — היינו סימן ד' — חיוג' אומר בפירוש שפירש את

37. שם עמ' רעח הביא ריב"ג לדוגמה לנחותם (שמות יג, כא) למרות (ישעיה יג, יח),

לעביר (שמו"ב יט, יט), לחליק (ירמיה לו, יב), לביא (שם לו, ז) לשמיד, ולשכית (עמוס ח, ד) לסתיר, לחטיא (קהלת ה, ה), וע"ש עוד. ועיין הערתנו בסוף המאמר, בחוברת הבאה.

העניין מחוץ לספר הזה³⁷. כלום חיבר עוד ספר שאינו ידוע לנו? יפה עשה פוז' שהדגיש את המקומות האלה. אבל שאלתו אינה שאלה, כפי שאנו יודעים עכשיו. פירוש דבריו הוא, שבנוגע לחיבה 'אשר' כבר פירש אותה מחוץ לספר יחזקאל, ונמצא לקמן בפירושים לשמואל ב (ב, ד), שפירש חיוג' תיבת 'אשר' שהיא מיותרת והעניין קיים בלעדיה. ולזה פיון חיוג' כאן! ועי' עמ' [16] לירמ' מד. ומה שאמר לעיל "חוץ מן השער הזה", אין הפונה חוץ מן ספר אלנתף אלא מן ספר יחזקאל. וכך יש להבין ביחזקאל יז, ו: יש למדי"ם שהן מיותרות ואינן מוסיפות לעניין. עיין, למשל, מה שכתב חיוג' בשמואל ב, ב, ל. ואפשר שכתב כך אף בשמו"ב יח, ד (לפוקה ולמכשול), או במל"ב יג, יז: (פעפר לדוש), שמביא אותם ריב"ג ב"הרקמה" עמ' נא.

ובנוגע ללמדי"ם אלו, הביא פידוע ראב"ע בפירושו לשמות כא, ב: "לחפשי: ורבי יהודה המדקדק אמר כי הלמ"ד נוסף כי הוא כמו וכי תשלחנו חפשי (דברים טו, יג) והיו"ד כאלו היא ליחס על דרך הקדמוני (יחזקאל י, יט) והלמ"ד כלמד והשלישי לאבשלום בן מעכה (דהי"א ג, ב)". על כל פנים אין לחפש ספרים אחרים של חיוג'. דרך אגב אני מעיר על טעות משונה שנפלה בפרסום של המלומד איזוראילסאהן. בפירוש רב יהודה בן בלעם לירמיה, לג, א, ספר זפרון לאברהם אליהו (הרכבי) החלק העברי עמ' 290, כתוב:

והוא עוֹדְנו עֶצוֹר בַּחצֵר הַמַּטְרָה. קִיל אִנָּה אֲבָד (?) מֵא חֲכָם פִּיהּ וּמִן אֶגֶל הָאֵר אֲכָרְגָה בַּלְפֹּט עוֹדְנו עֶצוֹר.

לנכון העמיד המהדיר סימן שאלה אחר 'אכד', שאינו מצטרף במשפט הזה. אלא שפל זה נגרם על ידי ניקוד שאינו נכון. המנקד (המהדיר?) סבור היה שיש כאן התיבה אכֹד (אחז, תפס), ועל פן נתקשו הדברים. באמת אין צורך לנקד, והתיבה היא 'אכד' — הדגשה. על פי זה יש לתרגם: אמרו, שהוא הדגיש מה שידע בו, משום כך הוציאו בלשון 'עוֹדְנו עֶצוֹר'.

כלומר, ריב"ב מפרש, מה טעם יש להדגיש, שירמיה היה עדיין עצור. אלא רצה לומר, שהמספר סיפר את שידוע לו, ועל פן הדגישו.

ג

ואמנם חיוג' רמז בספר זה למה שכתב בחלקים אחרים לנביאים אחרים. כגון בישעיה יח, ד: אשקוטה: "אתא באלקמץ חטף עלי לפט אשקוט אלדי הו אצלה ולדלך אן אלואו למא סקטת תרך להא אצלא יסתדל בה עלי סקוטהא והו חרכה אלקוף בקמץ חטף ואלאצל פי כל פעל מסתקבל עלי צרב יפעול אן יאתוא ענד אתצאלה באלהא או אלואו וגירהמא בואו אלמד עלי מא כאן פי מפרדה כמא דכרת קבל הדא" אלך. ובעברית: בא בקמץ חטף על לשון אשקוט שהוא עיקרו ומשום כך, הואיל שהיו"ו

37. פוז' הבין 'פוק' (בטעות הדפוס שם: כוק) = נוסף ל. וע"כ חשב שהוא בספר אחר. אבל אף לפי הבנה זאת הכונה חוץ לספר יחזקאל.

נפלה השאיר אותה עיקר שיוכיח על נפילתה, והוא תנועת הקו"ף בקמץ חטף. והמשפט בכל פועל עתיד בסוג יפעול שיבא ב"ה"א או בוי"ו וזולתן בוי"ו המשך, כפי שיהיה בנפרד כמו שהזכרתי לפני כן וכו'.

וכעין זה אמר ריב"ג, הרקמה עמ' שלט: "אשקטה . . . ואשקלה (עזרא ח, כה) וזאת היא ההקשה בכל פעל עתיד יהיה על יפעול שתפול הו"ו ממנו כאשר תוסף עליו הה"א ושתעמדם במקומה הקמצות בהתחבר הדברים".

פירמיה כז, יח: לבלתי בואו: "כמא [אנה יג] לפט אלמסתקבל ולפט אלמצדר במעני אלמאצי או במעני אלמאר כמא וצפת קבל, כדלך איצא אלך". ובעברית: לבלתי בואו, כמו שתיבת העתיד, ותיבת המקור באות בעניין העבר או בעניין הציווי, כמו שתיארתי לפני כן, כך אף וכו'.

כז, כ: בגלותו: "הו בהגלותו פי אלאצל פאסקטת אלהא ואלקי חרכתהא פי אלבא כעאדתהם פי הוא אלצרב וקד דכרת הוא אלבאב קבל". ובעברית: בגלותו הוא בהגלותו בעיקרו, ונשמטה הה"א והפילו תנועתה באות הבי"ת כמנהגם בסוג הזה. וכבר הזכרתי עניין זה לפני כן.

הפונה לישעיה כט, טו, כמו שציין לנכון קוק'.

או בסתם:

לירמיה כז, יט ואילך. פאן פירט הפול ואחר כך אמר בקצרה: "פהוא מן אלנוע אלמכרר אלדי דכרת מרארא אלמגהול אלגרץ אולא אלמערופה אכרא אלך = וזה מן הסוג הנרמז אשר הזכרתי כמה פעמים, שבלתי ידועה הפונה בתחילה וידועה אחר כך. ובלשון הזה לירמיה מד, כה: אתם ונשיכם ותדברנה בפיכם: "עלי מעני ד ב ר ת נ כמא קד קלת מרארא אן הוא אלווא רבמא יחתסב בהא פי אלמעני". ובעברית: במובן ד י ב ר ת נ, כמו שכבר אמרתי כמה פעמים, שהו"ו הזאת יש להתחשב בה בעניין.

לירמיה מח, לב: מבכי יעזר אבפה לך: "יריד אכתר מן בכי יעזר, וקד דכרת היה אלמימאת אלתי תכרג עלי הוא אלוהא מתל ויצא גבול בני דן מהם וגירהא כתיר". ובעברית: רצה לומר יותר מן בכי יעזר, וכבר הזכרתי מ"מין אלו שיוצאות באופן הזה כמו ויצא גבול בני דן מהם (יהושע יט, מז) וחזן ממנה הרבה.

יחזקאל א, כז: כמראה אש בית לה סביב: "הוא עלי מא קלת אן אלעבראניין יציפון אלי אללאם ואלבא ואלמים וקד דכרתהא פוק הוא": ובעברית: כמראה אש בית לה סביב, הוא על פי מה שאמרתי, שהעברים יסמכו אל הלמ"ד והבי"ת והמ"ם, וכבר הזכרתי נ למעלה מזה. לעיל למל"א יג, כח, עמ' [12].

רצה לומר שפותבים סמיכות לפני התיבה לה, כמות שפותבים סמיכות לפני הלמ"ד והבי"ת והמ"ם.

ובאמת מצינו לו לחיוג' שפעמים הרבה הוא חוזר על הענין הזה ב"כתאב אלנתף", עיין ב"נוספות" לעמוד הזה.

יחזקאל ו' ט:

אשר נשברתי את לבם הזונה. "הוא מן אלדי זכרת פוק הוא אלכתאב אנא רבמא וגדנא פי אללגה אנפעאלא מעדא מתל הוא ומתל ויחלקם דוד וגירה יסיר". ובעברית: אשר נשברתי את לבם הזונה. זה מן (מה) שהזכרתי למעלה מן ספר זה שאני מצאתי לפעמים בלשון נפעלים י ו צ א י ס , כמו זה, וכמו ויחלקם דוד (דהי"א כג, ו) וזולתו מעט.

ועיין הרקמה, עמ' קפו, והערה 4 שם.

ובצינן מפורש:

לירמיה מד, יט: ולהסך לה נסכים: "היה אללאם פי ולהסך גריבה ואלמעני קאים דונהא וקד ימכן אן תכון לאם אלתאכיד עלי מא זכרנא פי להכות חמש או שש (מ"ב יג, יט) וגירה כחיר". ובעברית: ולהסך לה נסכים, הלמ"ד הזאת בולהסך היא זרה, והעניין קיים בלעדיה. וייתכן שתהא למ"ד ההדגשה, על דרך שהזכרתי בלהפות חמש או שש וזולתה הרבה.

ירמיה נב, טז: "ומדלות הארץ, גמע דלה יריד ומדלי עם הארץ עלי מא חכית פי ופקדתם על נחל הערבים וגירה כחיר". ובעברית: ומדלות הארץ, רבות של 'דלה' רצה לומר ומדלי עם הארץ, על פי מה שאמרתי ב(פסוק) ופקדתם על נחל הערבים (ישעיה טו, ז) וזולתו רבים.

וליחזקאל טז, ג: מכורותיך: "וקד בינת אלאצל פי מכרתיהם ... טם ... מלכיהם] פי ויכרה להם כרה גדולה [ב]יאנא שאפיא". ובעברית: וכבר ביארתי השורש במכרתיהם (בראשית מט ה) ... [ב]מלכים בפסוק ויכרה להם כרה גדולה ביאור מספיק.

והרמז למלכים הוא למל"ב ו' כג.

ביחזקאל מ, יט: השער התחתונה. "וקד בינת הוא אלמעני באשרח מן ... מלכים פי קצה החצר החיצונה". ובעברית: וכבר ביארתי העניין הזה בפירוש ... מלכים בסיפור החצר החיצונה. והזכיר את ה"מסורה": ... בטעמא. במל"א ו, לו: החצר הפנימית, פמות שהעיר קוק'.

ואולם הפונה שבמל"א נאמר "החצר הפנימית", שם ביאר אף את "החצר החיצונה" שביחזקאל מ, יז. אם אין כאן ט"ס פשוטה, וצ"ל: מבוא החיצונה. והמסורה שרמז עליה חיוג' היא שפתובה כאן על השער התחתונה, שהטעם מלעיל על התחתונה, וזה מראה שהה"א נוספת. וכמות שביאר כאן חיוג', וזה לשונו של ריב"ג בהרקמה, עמ' צד:

"ויש שיוסיפו הה"א על שמות הזכרים לבלתי ענין הנקבה וללא טעם שתחדש בהם בכמו אמרו וימד רחב מלפני השער התחתונה, הה"א תוספת בו לבלתי ענין הנקבה ואיננו רחוק כי הטעם שם מלעיל להעיר על הענין הזה כמו שהוא אם לא תהיה בו הא: והמסורה עליו: לית דכותיה בטעם. וכמוהו ואת מבוא המלך החיצונה,

(מל"ב טז, יח), הה"א ללא ענין הנקבה כי מבוא לשון זכר והטעם בו גם כן מלעיל. והמסורת עליו לית דכותיה בטעם". וע"ש הערה 5. שאין הלשון הזה במסורה, והנה אף חייג' מעיד על הלשון הזה, ולא העיר וילנסקי על חייג'! וכן בירמיה מד, כח: ממני ומהם, "יריד או מהם על מא חכית פי כקרא יהודי שלש דלתות וארבעה יריד או ארבעה". ובעברית: ממני ומהם רצה לומר או מהם, על פי מה שאמרתי בפסוק פקרא יהודי שלוש דלתות וארבעה, רצה לומר או ארבעה. רמז לירמיה לו, כג.

וביחזקאל כא, טז: ויתן אותה למרטה, "יריד ותתן עלי מא דכרת [פוק] אנהם קד [יאת]ן בפעל לפט' לפט' אלפאעל ומ[ענאה] מא לם יסם פאעלה ומתלה הנה נתנו עליך עבותים ואסרוך, יהדפוהו מאור אל חשך ומתבל ינדוהו". ובעברית: רצה לומר ותתן, כפי שהזכרתי לעיל, שהם מביאים בפועל תיבה לשון הפועל, ופירושו מה שלא נזכר פועלו. דומה לו הנה נתנו עליך עבותים ואסרוך יהדפוהו מאור אל חשך ומתבל ינדוהו.

והפונה ליחזקאל ג, כה, שם דיבר על הפתוב הנה נתנו עליך וגו'. ויהדפוהו . . . ומתבל ינדוהו (איוב יח, יח).

למל"א כ, טז: שלשים ושנים מלך עזר אתו, "אתי עזר עלי לפט' מלך לא עלי אלמעני, כמא בינת פי וכל ישראל ויהודה אהב את דוד אלדי גא אהב עלי לפט' כ]ל לא עלי אלמעני". ובעברית: בא 'עזר' על לשון מלך, לא על העניין. כמא שביארתי בפסוק וכל ישראל ויהודה אהב את דוד, שבא 'אהב' על לשון פול, לא על העניין. הרמז הוא לשמו"א יח טז.

ובאותו פרק: למל"א כא, יב: והושיבו, כמו צווי והוא פעל עבר "עלי מא דכרת פוק" = כפי שהזכרתי לעיל, היינו באותו פרק פסוק טו. ליחזקאל ח, טז: משתחיתם. "היא עלי מא חכית אן אלעבראניין יצרפון אלפעל . . . [כ]מא שרחת פי תפוצותיכם מקננת". ובעברית: הוא על פי מה שאמרתי, שהעברים ינטו הפעל . . . , כמא שפירשתי בעניין תפוצותיכם, מקננת, עיין כתאב אלנתף לירמיה כה, לד, לעיל, עמ' [5]. ועיין עוד לעניין שמואל ב' לקמן.

ליחזקאל כט, יב (עמ' 198): מחרבות: "אלקמצות פניה עלי] אלעאדה פי היא אלצרב וקד דכרת [מתלה פי גיר] היא אלמוצע מן אלכתאב". ובעברית: הקמצות זו כמנהג בסוג הזה, וכבר הזכרתי דומה לו במקום אחר מן הספר (הזה). עיין לקמן ללג, כד באריכות.

ו ל ל א צ י ו ן :

לישעיה טז, ז: לאשישי קיר חרשת: "מן דואת אלמתלין מתל סביבי. קיל אן מנה זכרו זאת והתאוששו". ובעברית: מן פעלי הפפל, כמא סביבי (ירמיה לב, מד), אמרו שממנו זכרו זאת והתאוששו (ישעיה מו, ח).

ולישעיה מו, ח (עמ' 196), כתב אף שם כך, אבל לא ציין משם לכאן. ושם באריכות יותר: "והתאוששו מן אשש, וליס לה אשתקאק פי מענאה. וקיל אן מנה ומן מענאה לאשישי קיר חרשת אן יכון מסתעארא מתל ושרשך מארץ חיים, והו קריב". ובעברית: והתאוששו מן 'אשש', ואין לו גזרה פענינו. ואמרו, שממנו ומענינו לאשישי קיר חרשת, שהוא מושאל, כמו ושרשך מארץ חיים (תהלים נב, ז), והוא קרוב.

בבעלי הכפל, שורש אשש, בקיצור: לאשישי קיר חרשת, יש אומרים כי ממנו זכרו זאת והתאוששו. תרגום ראב"ע, רמב"ג: ונאמר מזה זכרו וכו'. המפרש הוא דונש בהשגותיו על רס"ג סימן 51, ועיין מה שכתבתי בהערות לספר "הפעלים הנגזרים מן השמות", שורש אשש, עמ' 144 בהערה 9. ומנחם במחברת, שורש אש, עמ' 35: "הששי לאשישי קיר חרשת. נפלו אשיותיה (ירמיה נ טו). עניין יסודות המה ויתכן לראות מגזרתם זכרו זאת והתאוששו". ולא השיגו דונש!

בישעיה כו, כ. חבי. מפרש חיוג' שהוא שם כמו 'בכי', 'דמי', 'שבי'. וכן באותיות הנוח שורש חבה. אלא שכאן הוסיף דוגמה: שבי. ועיין שרשים לריב"ג שורש חבה. ובהרקמה עמ' שפו אומר ריב"ג שאם נאמר שהוא שם, הרי השם בא בהוראת ציווי או מקור.

באותיות הנוח בשורש חבה הוסיף ב"ג בתרגומו, והוא על פי ריב"ג בשרשים. ולצד שני בישעיה ג, ט: מלפם, לא פירש באלנתף את צירוף שתי התיבות. ואף לא רמו למה שכבר כתב פעניין הזה באותיות הנוח (המקור עמ' 11). וכן ביחזקאל חו; מִהֶם עוֹשִׁים, אינו רמוז לא לישעיה ולא לאותיות הנוח. וכן בישעיה ג, כה מפרש: דלת עם הארץ (מל"ב כד, יד) = דלי עם הארץ, ואינו מציין למה שאמר בירמיה נב, טז, ושם יש תוספת דוגמה. ובירמיה לא ציין לכאן.

מל"א טו, יג: ויסירה מגבירה: "הדה אלמים נפי כאנה יקול מן אן תכון גבירה. ומתלה וימאסך ממלך, לא אצתי מרעה אחריך". ובעברית: מגבירה, המ"ם הזאת שלילה, כאילו אמר משתהיה גבירה. ודומה לו וימאסך ממלך (שמו"א טו, כג), לא אצתי מרעה אחריך (ירמיה יג, טז), ולא דיבר על זה בירמיה. ריב"ג, הרקמה עמ' רכו, הביא ממלך ומגבירה פעניין הזה, ולא את ירמיה, משום שהוא מפרש שהמ"ם הזאת שלא לצורך. ועיין שם עמ' עג שציין לו וילנסקי וע"ש הערה 6.

ובאלנתף עוד פיוצא בו. לישעיה כג, א: כי שדד מבית מתל (= כמו) מוסר מעיר (ישעיה יז, א) ויסירה מגבירה. ישעיה ב, יא: עיני גבהות אדם ש פ ל , משה למל"ב כג, ה: והשבית את הפמרים אשר נתנו מלכי יהודה ויקטר בערי יהודה (לשון רבים ולשון יחיד), ולא אמר, שכבר דיבר על זה.

ד

ליחס של אלנתף לשאר ספריו של חיוג' הנני מעתיק פסקה כולה, משום שנשמט ממנה (בטעות סופר אחרון?) דיבור שלם על ידי התיבות הדומות. לישעיה ה, כ "הוי שמים מר למחוק" מבאר חיוג' עניינם של פעלים ותארים, שהם באותו ניקוד (אם הם מעלולי העי"ן), וזה לשונו:

"שמים מר פאעלין אי גאעלין מן שם אלדי הו מאץ וצפה, ומתלה שבים ראגעין ווגדת פי הדא אלאפעאל אלמעטלה אלעין אלמאצי ואלצפה ואחדה פי אללפט מתל בא אחיך במרמה פעל מאץ הנה אנכי בא אליך צפה. מת הילד מאץ כי מת אתה צפה, אשר שם לו מאץ. הנה אנכי שם את ירושלם צפה, הרוב רב מאץ הוי רב את יוצרו צפה. כי קם הפלשתי מאץ קמים עלי צפה. מה טובו אהליך מאץ [דברין טובים צפה ואני זקנתי ושבתי מאץ] ואלמפרד שב, גם שב גם ישיש צפה ומתלהא כביר".

ובעברית: פועלים, כלומר עושים. מן שם, אשר הוא עבר ותואר. דומה לו: שבים (שמו"א ז, ג) חוזרים. ומצאתי באלו הפעלים עלולי העי"ן העבר והתואר אחד במבטא, כמו בא אחיך במרמה (פראשית כז, לה) פועל עבר, הנה אנכי בא אליך (שמות יט, ט) תואר. מת הילד (שמו"ב יב, יח) עבר, פי מת אתה (מל"ב כ, א) תואר. הרוב רב (שופטים יא, כה) עבר, הוי רב את יוצרו (ישעיה מה, ט) תואר. פי קם הפלשתי (שמו"א יז, מח) עבר, קמים עלי (תהלים ג, ב) תואר. מה טובו אהליך (במדבר כד, ה) עבר. [דברין³⁸ טובים (שמו"ב טו, ג)³⁹ תואר. ואני זקנתי ושבתי (שמו"ב יב, ג) עבר,] ויחיד שב, גם שב גם ישיש (איוב טו, י) תואר, דומה להם הרבה.

וכבר עסק חיוג' בביאור עניין זה בהקדמתו באותיות הנוח. המקור הערבי, עמ' 67/8 זה לשונו:

"ואעלם אן אכתר מא תאתי אלצפה מן הדא אלאפעאל פעלי לפט מאציהא קם צפה קמים עלי ומאצי והיה כי קם הפלשתי, צד, צפה הוא הצד ציד ומאצי צוד צדוני, שם אסם הנה אנכי שם את ירושלים ומאצי אשר שם ה' מבטחו שב אסם הולך ושב ומאצי, והעם לא שב עד המכה, רש אסם רש עשה כף רמיה אחד עשיר ואחד רש, ומאצי רשו ורעבו וכדלך מת צפה ובנך המת ובני החי ומאצי כי מת הילד" אלך. ותרגם אבן עזרא (עמ' 58): "דע כי רובי כל תואר יבואו כמו הפועלים העוברים הם תואר קמים ועבר והיה כי קם הפלשתי (שמו"א יז, מח). צד תואר, הוא הצד ציד (פראשית כד, לג), ועבר צוד צדוני (איכה ג, נב). שם שם (שמות טו, כה) התואר, הנה אנכי שם את ירושלים (זכריה יב, ב) ועבר אשר שם ד' (תהלים, מה). שב שם התואר הולך ושב (שמו"א יז, טו) ועבר והעם לא שב עד (ישעיה ט, יב). רש שם התואר אחד עשיר ואחד רש⁴⁰ (שמו"ב יב, א), ראש עושה פעולת שקר (משלי יא, יח). ועבר רשו

38. הוספתי על פי העניין מה שנשמט בדפוס (ואולי אף בכתב היד?).

39. ורבים פמאוו, ובחרתי בפתוב בשמואל.

40. צ"ל: ראש.

ורעבו (תהלים לד, יא). וכן מת תואר בנך המת (מלכ"א ג, כב), ועבר כי מת הילד (שמו"ב יב, יח) וכו'.

ב"ג (עמ' 33) הרחיב פדרפו את לשון חיוג', ונוספו שם אף הוספות שלא העתקתן פה:

"ודע כי רוב השמות הנגזרים מן הפעלים האלה לאנשים או לכל מאומה שהוא שוה למבנה הפועל העובר מהם בדבר. תאמר שם איש למי שהוא עומד קם, ולרבים קמים עלי וכן תאמר בפועל העובר והיה כי קם הפלשתי, וכן צד שם לאיש שהוא ציד, כמו הוא הצד ציד ויבא לי, וכמוהו בפועל העובר צוד צדוני (. . . הוספה) וכן רש, אחד עשיר ואחד ראש, ולמי שנעשה דל תאמר גם רש, כמו שאמרת לרבים רשו ורעבו. וכן מת למי שהוא כן ולמי שהיה כבר, משה עבדי מת" וכו'.
השואות שני המקורות מראה, שיש הרבה משותף לשניהם: קם, שב, מת; ויש באותיות הנוח שאין בנתף: צד, רש; ובנתף שאין באותיות הנוח: בא שם רב. נמצא, ששני הספרים משלימים זה את זה.

בנתף לירמיה נ, ב, חת מרודך: "מן דואת אלמתלין פעל מאץ נאקץ מחל רך לבכך (מל"ב כב, יט) וגירהמא. וקד תאתי אלצפה מן הדה אלכניה מחל אלפעל אלמאצי מחל צר ומצוק עוד היום רבי' (ותקן קוק: העם), רך וטוב וגירהם".
ובעברית: מבעלי הפפל פעל עבר חסר, כמו רך לבכך ואחרים. וכבר יבוא התואר מן הבניין הזה, כמו הפועל העבר, כמו צר ומצוק (תהלים קיט, קמג), עוד העם רב (שופטים ז, ד). רך וטוב (בראשית יח, ז) וזולתם.

במקום אחד הוא אומר בפירושו, שקיצר כאן חיבר באריכות במקום אחר. כאן הסתפק ברמו להעיר את תשומת לבו של הקורא פשיתקשה בדבר, וביאור יתר ימצא בספר אחר, היינו בבעלי הפפל. והוא ביחזקאל ט, "וממקדשי תחלו". עיין לעיל, עמ' [8].

אבל מצאנו הרבה מקומות שקיצר בשאר ספריו, ובכתאב אלנתף האריך יותר.

ובשורש 'אכל' אמר חיוג':

"ומן לם יסם פעלה אכלו קש יבש חרב תאכלו" = ואשר לא נקרא שם פועלו אכלו קש יבש (נחום א, י) חרב תאכלו (ישעיה א, כ), תרגום ראב"ע; רמ"ג: "הפועל אשר לא נקרא שם פועלו אכל ולרבים אכלו קש יבש חרב תאכלו".

ועל זה כתב ריב"ג באלאצול עמ' 43: "ופי הדא אלאצל פעל פאתנא [אל תשביה עליה פי אלמסתלחק] ותשכיכה איצא עלי אבו זכריא והו חרב תאכלו ודלך אן אבו זכריא קאל פי כתאב חרוף אללין ומא לם יסם פאעלה אכלו קש יבש ואלמסתקבל חרב תאכלו פגעל תאכלו מסתקבל (מן) אכלו קש יבש וליס כמא זעם אבו זכריא" אלך.

41. אשגרה מן "עוד היום גדול", בראשית כט, ז.

ובתרגום בשרשים: "ובשרש הזה כבר שכחנו להעיר עליו בתוספת ולספקו על ר' יהודה והוא חרב תאכלו, והוא שר' יהודה אמר בספר התוספת ומה שלא הוזכר פועלו אכלו כקש יבש חרב תאכלו, ושם תאכלו עתיד אכלו כקש יבש, ואין תאכלו אצלי עתיד כקש יבש כאשר חשב ר' יהודה" וכו'.

לשון ריב"ג: "ואלמסתקבל חרב תאכלו" = והעתיד חרב תאכלו — ליתא לא במקור כתאב אללין ולא בתרגומים, ואף לא בתרגום אבן תפון של השרשים. ואולי היא תוספת.

יש כאן בתרגום א"ת טעות סופרים, שכתוב פאן: "והוא שר' יהודה אמר בספר התוספת"; והוא טעות וצ"ל: אמר בספר אותות הרפיון; והנה לא נזקק חייג' באותיות הנוח לניקודה של 'תאכלו', ואף ריב"ג לא עסק בזה וכאן באלנתף עסק בניקודה בלבד!

ישעיה א, כ: חרב תאכלו. [אל שרק אלוגה] אן תכון פי אלתא מתל תשלכו תכרתו, ואלעלה פי דלך מן גהה אלאלף אללינה אלתי פי תאכלו. פלו קאל תאכלו באלשרק פי אלתא לסקטת אלאלף אלאצליה אלתי פי אכל". ובעברית: [השרק המשפט הוא (כן אני משלים לפי העניין)] שיהא בת"ו כמו תשלכו (יחזקאל טז, ה: ותשלכו) תכרתו, והסיבה בזה מפני האלף הנחה אשר בתאכלו, ואילו אמר תאכלו בשרק תחת הת"ו, הייתה האלף השורשית אשר באכל נשמטת.

ודברים שהרחיב קצת את האמור בשאר הספרים:
למל"א יז, כ: אשר אני מתגורר עמה: והוא מן גור ולא מן גיר. וכן באותיות הנוח שרש 'גור'. אלא שלא הזכיר שם שום דעה אחרת, שיש שחשבו שהוא מן 'גרר'.

וכבר ראינו, שהוא מזכיר במל"א יח, יח דבר שלא הזכירו באותיות הנוח. ועוד שם לפרק יח, לח: באותיות הנוח שורש 'מלה' הביא 'מלא ארבעה פדים'. כאן פירש אחרת קצת. ועיין עוד לפרק כ, כז: "מלאו את הארץ" (= עבר!)

ומקבילות בספרים:

מל"א יט, יג = ה'נוח' שורש 'לוט'.

מל"א כא, כה: הסתה. יש ב'נוח' שורש 'סות': 'כמו שאומרים' (ויקאל איצא). ישעיה ב, ד: תכו, לא נזכר ב'בעלי הפל'.

ג, טז: טפף, כאן הוסיף שלא מצא לו דוגמה!

ז, ד: לא הובא הפסוק הזה ב'בעלי הפל' שורש 'רכך'.

ז, ו: ונקיצנה, כאן ביאר הרבה וקיצר בנוח שורש 'קץ'.

ז, יג: הלאות, להשאות, לא ביאר ב'נוח'.

טז, ז: לאשישי, הוסיף כאן ירמיה לב, מד, שלא הזכיר ב'בעלי הפל'.

יח, ה: התז, כאן כתב שהוא ו ד א י מן "תוז" כמו הקל, ואילו ב'בעלי הפל'

אומר: י י ת כ נ . ואף בישעיה כה, יב: השח, הביא את התז לדוגמה, ע"ש. ולא הובא

פסוק זה ב'כפל' שורש 'שחח'. ור"י בן ג'נאח במסתלחק עם' 228 מונה אותו על זה ששכח את 'השחח'! ועיין לקמן, עמ' [27].

כו, י: יוחן, הוסיף על מה שכתב ב'בעלי הכפל' שורש 'חנן'.

כח, ט, הרחיב קצת על מה שכתב ב'נח' שורש 'יסד'.

לירמיה כו ט: מדוע נבית בשם יי, "כתב נבית ביא מן דואת אלהא אעני נָבָה נבית, מתל צוה צויתי או יכון אליא פי נבית פי מוצע אלאלף פי נבא כמא עאדתהם פי אנקלאב אלאלף יא [ואליא] אלף פי גיר מא מוצע". ובעברית: מדוע נבית בשם יי, כתב נבית ביו"ד מן בעלי הה"א כלומר נבה נבית, כמו צוה צויתי, או תהא היו"ד ב'נבית' במקום האל"ף ב'נבא', כמו שדרכם בהחלפת האל"ף יוד [והיו"ד] אל"ף בכמה מקומות.

על החלפת א-י, י-א דבר חיוג' בהקדמתו לאותיות הנח בפרק "מאותיות אהוי במכתב", ולא הזכיר לא פסוק זה (ולא שמו"א י, ו: "והתנבית", שהשיג עליו ריב"ג ב'מסתלחק' עמ' 155). ועיין בנתף למל"א יב, יב: וי בו ירבעם. ושם כא, כא: הנני מביעך רעה.

ריב"ג, שרשים, קבע שרש נבה על פי שמו"א, ולא הזכיר ירמיה, והנה אנו רואים כאן, שחיוג' פפק אם קיים שרש "נבה"!

יחזקאל כט, ז: בתפושם בך בפק תרוץ, האריך פארך בה, וב'נח' שורש 'רוץ' קיצר.

ובישעיה כח, כח: ב'בעלי הכפל' שורש 'המם': "והמם לגלג עגלתו, פתח מס הראשון שהוא עין הפעל". אבל בנתף באריכות: 'קאלת פיה אלמסרה לית כותיה פתח והוא פעל מאן מן דואת אלמחלין מתל וסבב בית אל, ואמא והמם מהומה גדולה פהו קמץ ואלמים אלתאניה ללגמע מתל פעלם והו מן אלפעל אלמעטל אלעין מן מהומה" ובעברית: אמרה בו המסורה לית פותיה פתח. והוא פועל עבר מבעלי הכפל כמו וסבב בית אל (שמו"א ז, טז). אבל והמם מהומה גדולה (דברים ז, נג) הרי הוא קמוץ, והמ"ם השנייה לרבים כמו פעלם (איוב לו, ט) והוא מן הפועל עלול העי"ן, מן מהומה.

כלומר ששורשו "הים", והאריך בזה ב'אותיות הנח' שורש 'הים', והביא שם הפול.

ועיין עוד ליחזקאל לב (עמ' 199): "ותגח בנהרותיך מן אלפעל [אלמעטל] אלעין הגיח כי יגיח ירדן אל פיהו". ובעברית: מן הפועל עלול העי"ן, הגיח, פי יגיח ירדן אל פיהו (איוב מ, כג).

וכן כתב אף ב'אותיות הנח', שורש "גוח": פי יגיח ירדן אל פיהו, ותגח בנהרותיך. ריב"ג בשרשים שורש גוח חולק עליו וסבור, שפירושו כמו חולי וגחי בת ציון פיולדה (מיכה ד, י), כלומר ותתחלחל ע"ש (ונמשך אחריו הפרחון במחברת שורש גוח). אבל חיוג' כנראה מפרש אף 'חולי וגוח' מעניין אחד של ותגח, פי הוא מביא ב'אותיות הנח' פי אתה גחי, תהלים כד, י!

וכן שם ביחזקאל לג, י: ובם אנחנו נמקים. "מן דואת אלמתלין והוא אנפּעאל נמק... אלמים ואלגמע נמקים". ובעברית: מן בעלי הפּעל, והוא נפּעל נמק... המים והרפים נמקים. וכן קבע ב'בעלי הפּעל' שורש 'מק'. ובנתף לישעיה יח, ה: "לפטה התז מן דואת אלמתלין מן אלבניה אלחקילה מתל הקל ולם אגד להדא אלפּעל אשתקאקא אצל". ובעברית: התיבה 'התז' מן בעלי הכפל מהפניין הפּכד. כּמו הקל (ישעיה ח, כג), ולא מצאתי לפועל הזה גזירה עיקרית (פּלומר שאפּשר להוכיח את שורשה).

וב'בעלי הפּעל' שורש 'תזו' אמר: "ימכן אן יכון מן הדא אלאצל התז, הסיר התז". ובתרגום ר"מ בן ג'קטילה: יכון להיות מזה השרש הסיר התז [על משקל הדק לעפר (מל"ב כג, טו) ואלו נסמך⁴² לו הרפים נדגשה הזי"ן נאמר התזו על משקל הסבו אלי (שמואל א ה, י)].

המוקף הוא מן הוספּותיו של ר"מ בן ג'קטילה. אבל ראה נא בפירוש רב יהודה בן בלעם לישעיה, שם אמר: "ומעני התז אלקטע והו פעל מאן חקיל מן דואת אלמתלין פי מא דכר אבו זכריא, לאנה ונה בהחל והסב. וגא [מתל]ה הדק לעפר". ובעברית: פירוש "התז" קטע, והוא פועל עבר, כּכד, מבעלי הכפל לפי מה שהזכיר אבו זכריא, כי הוא שקלו במשקל החל והסב ובא דוגמתו הדק לעפר.⁴³

במקור הערבי של חייג' אין זכר לדוגמה של "החל" ו"הסב" (ו"הוסבו" בתרגום ר"מ ב"ג היא הוספּותו!), וזהו תוספּתו של ר"י בן בלעם? ואולם בהקדמת חייג' ל"בעלי הפּעל" (בתרגום ר"מ ב"ג, עמ' 101) מסביר חייג' את ההפּעל של הכפּולים, שמוסיפים נח נסתר אחר הה"א והניע פ"ה הפּעל בצרי או בפתח. נאמר הסב או הסבו. החל הנגף (במדבר יז, יב) הקל ארצה זבולון (ישעיה ח, כג), המר שדי (איוב כז, ב) הדק לעפר.

נמצא, שר"י בן בלעם לקח הדברים מהקדמתו של חייג' ולא משורש הנו'. לישעיה ח, כג לא הגיע אלינו לפי שעה דברי חייג' בנתף. חייג' לא הביא בספרו "אֹתוֹת הַנוֹחַ" את בשאט בנפּש (יחזקאל כה, טו) ועוד, וריב"ג בכתאב אלמסתלחק (ספר התוספּת) העיר על זה. וב"שרשים" לא אמר אלא:

42. עיין לדוגמה בלשון חייג' בהקדמתו לבעלי הפּעל בתרגום ר"מ בן ג'קטילה עמ' 99 (על "חתת"): "ובהטפל לו וו הרבים נדגשה התי, נאמר חתו ובשו ומשפּטו גם הוא להיות חתתו, כּמו דללו וחברו". ושם עמ' 101: "וכשיסמכו לוו לשון רבים או להא לשון נקבה... תשוב האות הנופּלת נבלעת בהדגש... נאמר הסבו אותו (שמו"א ה, ט), החלו להכות [וצריך לומר: כהות, שמו"א ג, ב, דוגמה זאת אינה במקור הערבי!].

43. "התז" הביא חייג' בכתאב אלנתף לישעיה כה, יב: השח: מן דואת אלמתלין מן אלבניה אלחקילה מתל התז, הקל, וכמו שרמזתי כבר. ואולי לקוח הנוסף מן ר"י בן ג'נאח שורש תזו: "כבר נזכר בספר בעלי הכפל והוא על הסברא הזאת על משקל הדק לעפר", ועיין לקמן בפנים מהקדמת חייג' ל"בעלי הפּעל".

"בשאט נפש (יחזקאל לו, ח), ותשמחי בכל שאטיך (שם כח, ו), השאטים אותם (שם כח, כד). כבר זכרנו המלות האלו בתוספת ופרשנו שם".

וכתוב בתוספת עמ' 112:

"לם יזכרה בשאט בנפש וקד אלאנוא הדה אלאלף פקאלוא ותשמח בכל שאטיך השאטים אתם. ועלם אן השאטים ליס מחל במים רבים הביאוך השטים א תך לאן השאטים אתם מן כל תפשי משוט והם אלגדאפון אד משוט הו אלמגדאף והשאטים הו מגאנס לסטריאני ומענאה אלזדרא ואלאחתקאר. ותרגום ויבו עשו ושאט עשו פכאן תפסיר השאטים אתם אלזאריין עליהם".

ובעברית (בתרגום עובדיה, כ"י אוקספורד 2509):

לא זכרו בשאט בנפש וכבר הניחו זו האל"ף ואמרו ותשמח בכל שאטיך, השאטים אותך איננו כמו במים רבים הביאוך השאטים אותך. פי השאטים אותך הוא כמו כל תופשי משוט והם המנהיגים את הספינה על שם המשוט והשאטים אותך דומה ללשון סוריאני ופירושו בוז וקלון ותרגום ויבו עשו ושאט עשו ויהיה פירושו השאטים אותם הבוזים להם והמלעיגים עליהם.

ר"ש פרחון במחברת הערוך שורש "שאט" אומר: בשאט בנפש ותשמח בכל ש א ט ך השאטים אתם פ' לשון ליעוג ובוזיון ותרגום ויבו עשו ושט עשו. [מקרא] א[חר] במים רבים הביאוך השאטים אותך פ' לשון תופשי משט כדתנן (ביצה פ"ה ב) אין (נוסחאותינו: ולא) שטין על פני המים. משוט כמשקל מבוא, השאטים כמשקל הבאים. וחיוג' ש כ ח מ ל ה ז ו.

והעתיק הפול מריב"ג.

ונראה, שבכתאב אלנתף דיבר חיוג' על התיבות האלה.

יש לציין לנתף לירמיה מח, יט: שאלי נס ונמלטה, שביאורו קשה, מה ללשון נקבה כאן? חיוג' מפרש⁴⁴: שהה"א הזאת נוספת, ואינה נלקבה, כמו שחשבו (בטעות) מקצת מאנשי הלשון. ואולם נוספה כאן כמו שנוספה בציוויים שמור שמר, זכור זכרה, שאל שאלה או שאלה, ירש ירשה, לך לכה. ובפועל העתיד: ימהר יחיש (ישעיה ה, יט). ואין לה עניין בפועל חוץ מדרך הלשון. כך נוספה אף בנפעל הנופר, פלומר ונמלטה, דומה לו וארון אלהים נלקחה (שמו"א ד, יז). וכך אומר, שנכתב בה"א אם בגנבים נמצאה (ירמיה מח, כז) לסיבה הזאת. פי הפתיח הוא לשון נבטאת בה"א כמו הקריאה, ואולם נכתבה בצורה אחת ונקראת באחרת. (והוא) ביאור להם

44. בלשון המקור: אעלם אן הדה אלהא מזידה וליסת ללהאנית כמא טן בעץ אללגויין.

ואנמא זידת פי הדה אללפטה כמא תזאד פי אלאואמר שמור שמר זכור זכרה שאל שאלה ירש ירשה לך לכה, ופי אלפעל אלמסתקבל ימהר יחיש ולא מעני להא פי אלפעל גיר רסם אללגה. כדלך זידת איצא פי אלנפעל אלמדכר אעני ונמלטה. ונטירה וארון אלקים נלקחה וכדלך אקול אנה אנמא כתב אם בגנבים נמצאה בהא להדה אלעלה. לאן אלמכתוב לגה מנטוק בהא כאלמקרו ואנמא כתבת אלואחדה וקרית אלזכרי ביאנא להמא מעא.

פאחת⁴⁵. ברגיל מפרשים בשמו"א, שבא ארון בל"נ כמו "באה אליהם ארון ה'" (דהי"ב ח, יא). חיוג' מתנגד לזה ולא הזכיר את הכתוב בדברי הימים, שאפשר אף שם לפרש שהה"א נוספת. אבל עצם העניין שיש ה"א שאינה לסימן ל"נ — מצוי הרבה בדקדוק, ואף ר' יונה בן ג'נאח ברקמה עמ' צד ואילך דיבר על זה, ומפל מקום ב"ארון" לא פירש כך. אבל אף בלשון חכמים מצוי "ארון" אף בל"נ, כגון במשנת אהללות פ"ט ט (כמה פעמים!). וב"י במילון עמ' 382 לא ציין אלא "ש"ז", ולא שזו"נ. אף על פי שהוא עצמו הביא משנת אהללות (פעם אחת בלבד!), ששם ארון הוא בל"נ. בדרכו אין חיוג' מרבה להביא דברי אחרים, אף על פי שידעם ופירש כמאמץ, כגון התרגום הארמי, ויש שהוא מזכירם בסתם (קיל, ויקאל, וקאל קום) פרט למסורה. הוא מזכיר את המסורה פעמים אחדות בספרו זה כגון לישעיה כה, כח, ירמיה יט, כג, יחזקאל ח, יט, יז, ה.

וראי להעתיק את מה שכתב לישעיה מח, ט:

"אחטם לך קיל פיה אכתטם לך אי אנפס לך. ואלרבאנין יסמון אלאנף חוטם". ובעברית: אמרו בו: אעצור אפי לך כלומר אנשוף לך. והרבנים יקראו לאף — חוטם. עיין הערתי ב"פעלים הנגזרים מן השמות", לר' יהודה בן בלעם, ערך חטם, שם הבאתי חומר מרובה לעניין הזה.

ה

ואשר לפירושים שהם לא ע"פ הדקדוק:

במלא

1. ו, לה, הוא מפרש את התיבה "המחקה".
  2. שם ז, כו: ועביל טפח.
  3. טז, לד: בית האל — מבית אל ומביא מה שאמרו שהפונה שעבר על האלה.
  4. כ, מג: על ביתו — אל ביתו.
  5. כא, י: ברכת, לשון נקייה.
- בישעיה
6. ה, א: לידידי — להקב"ה. קרן — הר⁴⁶; ("ימכן אן יעני בקרן ג'בל" = יתכן שהפונה בקרן הר).
  7. ז, ט: אם לא תאמינו כי לא תאמנו — "אן לא תקבלוא, פכילא תקבלוא". החידוש הוא בפירוש "פי" שהפונה: הכי לא, ותאמינו פירוש — תקבלו על עצמכם. חיוג' מפרש מלשון אמונה? וכעין זה ראב"ע ורד"ק. עיין רש"י ותרגום. ד' ילין "לשוננו" כרך א עמ' 8 = "חקרי מקרא לישעיה" פירש פאן לשון נופל על לשון: אם לא תאמינו בה' לא תשבו בטח, על פי אמן הערבי.

45. ביאור זה לקרי ולכתיב רגיל הרבה אצל חיוג'.

46. וכן בתרגום הארמי: בטור רם. ראב"ע מביא פירוש זה בשם "יש אומרים", וכן

רד"ק.

8. ח, ו: מי השילוח, הם בני יהודה ודימה אותם בחולשה והנחשבים לחלשים למי השלוח שהוא חלש. כמו שאמר על החזקים והעצומים: מי הנהר העצומים והרפים (ישעיה ח, ז).
9. ח, ח: עמנואל, יכול להיות ספור, ויכול להיות קריאה (וכן רס"ג פירשו מלשון קריאה: יא עמנואל).
10. כא, ה: ייתכן שעניינו הוא שדרכם הייתה כאשר ניצחו במלחמה, והם אנשי מדברים ובבל ישמחו בנצחונם זה. ולפני שיאכלו וישתו היו מקדימים להם שמחה. אף ימשחו את מגיניהם בשמן, כי הוא עזר להם בנצחונם, כמו שאמר מגן שאול בלי משוח בשמן (שמו"ב א, כא).
11. כא, יב: אתה בקר וגם לילה. ייתכן שיהא הבוקר מעורב בלילה כמו שאמר לא יום ולא לילה (זכריה יד, ז). והוא על דרך הפירוש: מה שיהא בהם מן הצליל.
12. כו, ז: אורח לצדיק מישרים ישר מעגל צדיק תפלס. אם יהי "ישר" תואר למעגל ותהא "תפלס" מתואר צדיק כאילו אמר אשר תפלס, אז ירמז בו אל ה' יתברך ויתעלה, "ותפלס" נשוא למעגל.
13. כו, ט: נפשי אויתך בלילה, אפשר ש"נפשי" היא קריאה, הוי נפשי. והפונה בה' יתברך ויתעלה. כמו שקוראים לה' במקום אחר: סלעי ומצודתי (שמו"ב כב, ב) ומחסי (תהלים עא, ז) ואבי (איוב לד, לו) כך קורא לו "נפשי". או יתכן בה בנפשי אויתך בלילה. או אויתך הוא עתיד כמו אשחרך.
- הפירוש הראשון הוא מעניין וחדש. כל המפרשים מפרשים נפשי כפשוטו, או: בנפשי.
14. כו, יד: מתים כל יחיו רפאים כל יקומו, הפונה לישראל שהם כמו מתים ורפאים בין העמים, ומשום כך אמר עליהם (ישעיה כו, יט) יחיו מתוך, נבלתי יקומו.
15. כו, כ: לך עמי בא בחדריך, אפשר שהפונה בזמן מלחמת מלך אשור.
16. כו, ד: חמה אין לי, דברי פנסת ישראל הפרס.
17. כו, ו: הבאים ישרש יעקב, הבאים — הנקבצים, או הימים הבאים. ישועות בל יעשה בארץ — כאילו לא נעשו.
18. כח, ז: וגם אלה — בני יהודה.
19. כח, י: ביאור ארוך ומפורט בכל הפסוק. הם כמו קטנים גמולי מחלב עתיקי משדים שלשונם מקוטע חלק חלק, אות אות וכן הוא דבר ה' אליהם מקוטע. ועוד ע"ש.
20. כט, ט: התמהמהו, מלשון תמהון ולא מהתמהמה. ריב"ב וראב"ע מלשון תמה. והשתעשעו מלשון שעשוע, ריב"ג: התמהמהו כמו התמהמה, והשתעשעו צעקו, משורש "שוע".
21. כט, יג: ותהי יראתם אותי מצות אנשים מלמדה, פלומר שמנהג בני אדם שיראו זה לזה במה שאין בכונתם (בלבם), כך יפעלו אלה.
22. מה, טו: אל מסתתר, ה' אינו נראה, שהרי אינו גשם (המקור לקוי במקום הזה).

ב י ר מ י ה

23. מ, א: הדבר אשר היה וגו', הוא מה שהזכיר בפרק ז-ט ויהי מקץ עשרת ימים ויהי דבר י"י אל ירמיהו וגו', אלא שהבדיל ביניהם בסיפור ארוך. וכיוצא בו (ירמיה לב, א) הדבר אשר היה אל ירמיהו מאת ה' בשנה העשירית שהזכיר אותו אחרי דיבור ארוך (שם לב, ז). וכן ירמיה לד, ח — רמזו בירמיה לד, יב, יג.
24. מד, יט: המבלעדי אנשינו עשינו לה פונים, טענו, שבשעה שעבדו את האלילים היו בעליהן אתן ומשעה שפסקו, נהרגו וכו'. כמו שאמר ומן אז חדלנו לקטר וגו' (מד, יח).
25. מה, יח: וככרמל בים יבוא. הכונה "בים" המלחמה שתבוא עליהם. ויש אומרים פירוש אחר: כמו שתבור וכרמל בהרים בהכרח כך מצרים יבוא בים בהכרח.

אם כן מועטים הפירושים הענייניים בספר זה, לעומת מאות ההערות הדקדוקיות שישנם בספר, וממילא מתבאר, שבהקדמתו כשכתב על "פירושו", פתח לפול, בין פירושי עניינות, ובין פירושי דקדוק.

לאור הנמצא עד עכשיו יוצא, שהדף שמכיל פירושים לשופטים, הוא יוצא מפלל כל הקטעים שישנם בדינו. הדף הזה מכיל פירושים ענייניים בלבד, ולא דקדוקיים. קשה להחליט דבר בזה, אבל צריך לציין את המשונה. ועיין בסוף המאמר.

ו

ר' יונה בן ג' נאח וכתאב אלנתף

ריב"ג כתב את ספריו לאחר מותו של חיוג', ומרבה להביא את שני ספרי חיוג' העיקריים: את בעלי הפל ואת אותיות הנח. ואילו את כתאב אלנתף לא הפיר כנראה. דבר זה מתברר מתוך השגותיו של ריב"ג על חיוג' בשאר ספריו, ולא ראה, שלפעמים עמד חיוג' עצמו בכתאב אלנתף על התוספות שאפשר להוסיף על ספריו. פגון ל"ויתגודדו" (מל"א יח, כח), שהוא מבעלי הפל, וריב"ג השיג עליו בכתאב אלמסתלחק, עמ' 199, ששכח חיוג' בבעלי הפל, ונמצא פאן בכתאב אלנתף, כמו שהזכרתי לעיל, עמ' [5].

וכן במסתלחק עמ' 202 (ובספר השרשים בשורש מרר ובשורש נמר) חלק על חיוג' בקביעות שורש של "וריוח לא נמר" (ירמיה מח, יא) ואומר שהוא משורש "מרה" וכאן, בכתאב אלנתף, חיוק חיוג' את דעתו כי פיצד יפול לשון מרירות על יין? ולא השיב ריב"ג על טענתו זאת. לעיל, עמ' [7].

וכיוצא בו עיין בבעלי הפל שרשים חרר וחור, ובשרשים לריב"ג שורש חרר ונחר. בכתאב אלמסתלחק עמ' 186-187 (שציין לו ריב"ג בשרשים) בשורש "נחר" טוען ריב"ג שחיוג' לא הביא "תוכו נחר". והנה פירשו פאן בנתף. ראה שריב"ג לא ראה את הספר הזה. לעיל הערה 32.

ואמנם משתיקתו ששחק ריב"ג ולא הזכיר את כתאב אלנתף בפירושו, ויותר

מזה, נמצאים כמה פירושים שפירש ריב"ג בספריו, כאילו הם פירושים שלו והם נמצאים אף בספרו של חיוג' — אין להביא ראייה שלא ידעו, שכן ידענו שזו דרכם של קדמונים, להביא דברי קודמיהם ולא הזכירו את שמות אומריהם. ואף על פי שריב"ג בעצמו התאונן על דבר פיוצא בו, שהוא חידש פירוש מסוים ואמר לראובן, ולאחר מיכן פשאר חברו של ראובן לראובן פירוש חדש ששמע מפי ריב"ג, חזר הראשון ואמר: פירוש זה ידוע לי (ואין בו חידוש)! וכדאי להביא את לשונו של ריב"ג בזה.

ב"הרקמה" עמ' שיט-שכ, אמר: "ואני מספר לך במקום הזה קצת מה שארע לי מזה עם אנשים מאוהבי. והוא ששאלני שואל בקרטבה על ענין עמוק מענייני המקרא, והיה השואל אחד מאוהבי, והיה הענין אשר שאלני עליו ממה שלא פירשו אדם לפני, אשר הגיע אלינו בורו, וכאשר אמרתי לו מה שהיה אצלי בו, עמד ונשקני על ראשי, משמחתו כמה שאמרתי לו. וכאשר גזר האלהים בגלותנו מקרטבה אל סרקסטה מפני המלחמות אשר באו עליה, והיה זה השואל אותי בכלל הגולים אל סרקסטה, וארע שבא אלינו מקרטבה אחר שנים רבות אבו יוסף בן חסדאי נ"ע ושאל אותי על הענין ההוא בעצמו, ואמרתי לו בו המאמר ההוא בעצמו ונפלא עליו הרבה ושמח בו שמחה גדולה והשביעני באהבה שבינינו אם שמעתיו או ראיתיו לאחד מהקודמים. ואמרתי לו: לא, ולא אמרו זולתי כל עקר. וכאשר נפרד ממני פגע בשואל תחלה ואמר לו, מתפאר עליו, הנה הועילני היום לפני תועלת גדולה במה שאמר הכתוב כך וכך בענין נפלא, לא קדמו אליו זולתו, והוא כך וכך, וכאשר החל לספרו לו קפץ להשלימו לו ואמר לו: מאמר זה כבר שמעתיו לזולתו" וכו'. וע"ש עוד בנוגע לכתיבת שירה (ועיין מה שכתבתי בזה בתרביץ שנה יב עמ' 300, 301). וכל זה — ומפל מקום מצאנו אף לריב"ג שאמר דברים חדשים על שם עצמו, וכבר מצאנום אצל קודמים לו. והדבר דורש אריכות יתר. וכבר רמזתי על זה בכמה מקומות, ועיין הרקמה עמ' שלט, וכתאב אלנתף לישעיה יח, ד (לעיל, עמ' [14]).

ז

מכתאב אלנתף הגיעו אלינו חלקים קטנים וגדולים: לתחילת יהושע, לשופטים, למל"א, לישעיה, לירמיה וליחזקאל. ולספר שמואל ב' לא הגיעו אלינו אלא שורות מועטות (לפרק כ, ה — כו, ו). ומצאתי מקור למובאות מרובות מן ספר זה אצל אחד הפרשנים החשובים למקרא, שחי בסוף המאה הי"א ותחילת המאה הי"ב, והוא רב יצחק ב"ר שמואל הספרדי (כנז).

מרגליות מתאר במאמרו ב-JQR, פרק עשירי, עמ' 385 ואילך, את פתביהיד שבמוסיאון הבריטי סימן 167 ובקצרה בקטלוג של פתביהיד שבמוסיאון הנ"ל ח"א עמ' 128 סי' 167, והוא פירושו של ר' יצחק ב"ר שמואל לשמואל ב. ולענייננו כתב שם (JQR עמ' 398), שהמחבר מזכיר את רבי יהודה חיוג' כמעט ברציפות בשם אבו זכריא יחיי, ולפעמים בכינוי אלאסתאד (= המורה). ומביא מרגליות שלוש דוגמאות לפ"ג ב ולפ"ג ל ולפ"ד ג להזכרת חיוג' בשמו.

לאמתו של דבר, יש בפירושו של ר"י בר"ש אוצר בלום מדברי חיוג', שמרגליות יכול היה לדעתו. מדבריו של מ' אפשר היה לחשוב, שדברי חיוג', שהביא ר"י ב"ר שמואל נמצאים פולם בספרי חיוג' הידועים, ולא טרח מרגליות למצוא את מקור הפירושים בספריו. אבל כשאתה בודק את המובאות, אתה רואה שיש ביניהם דברים שאינם נמצאים כלל בספרי חיוג' ואי אפשר להם להימצא שם מחמת טיבם של הספרים הנדפסים. ולא עוד, אלא אף דברים שנמצאו פיוצא בהם ספרי חיוג' — יש להם פנים אחרים כאן במובאות. הם ארופים יותר, ומבוארים יותר, שלא פדרפו של חיוג' בספריו הנדפסים. בעל פורחנו אנו אומרים, שהפירושים לקוחים מספר אחר. והספר יכול להיות כתאב אלנתף בלבד.

והואיל והדברים חשובים לעצמם, ועוד, שיועילו לנו לזהות בודאות קטעים מגוף כתאב אלנתף, אם יימצאו בכתב-יד, הנני מביא את כל המובאות שפירוש ר"י ב"ר שמואל אחת לאחת והדברים יאירו.

והדבר הבולט לעיין הוא, כשהמפרש מביא משאר ספרי חיוג' הוא מביא אותם הרבה פעמים בפתיחה: קאל אלאסתאד = אמר המורה. ומציין כמעט בכלם את מקומם. מה שאין כן כשהוא מביא מכתאב אלנתף — כאן אינו מכנה את המחבר "אסתאד" סתם אלא מפרש בשמו.

והרי הציטאטים משאר ספרי חיוג'.

(1) לפרק כב, מג (אדיקם): "קאל אלאסתאד פי באב דקק אן הוא אלפעל אלכפיק מנהם ואלתקיל הדק לעפר אצלה הדקיק, והדיקות עמים רבים. כטיט חוצות אדיקם". בזאת אלמתלין עמ' 240, אמר חיוג': "ואלתקיל הדק לעפר (מל"ב כג, טו) אצלה הדקיק, והדיקות עמים רבים (מיכה ד, ג). כטיט חוצות אדיקם", ובתרגום ר"מ פן ג'קטילה: והפעל הכבד הדק לעפר, ע ק ר ו ⁴⁷ הדקיק, והדיקות עמים רבים, כטיט חוצות אדיקם.

תרגום ר"א בן עזרא: והכבד הדק לעפר ש ר ש ו ⁴⁷ הדקיק, והדיקות עמים רבים, כטיט חוצות אדיקם, ושחקת ממנו הדק (שמות ל, כו).

(2) "קאל אלאסתאד עוה עויתי עותה ושתי המלכה (אסתר א, טז) ולם יב עד אן יכון מנה עון ואלתקיל העוה את אשר העוה עבדך (שמו"ב יט, כ) העויני והרשענו (תהלים קו, ו). ואל אנפעאל נעויתי שחיתי עד מאוד, ונעוה לב אסתלחק דלך צאחב אלמסתלחק". ובעברית: אמר המורה עוה עויתי עותה ושתי המלכה. ואינו רחוק שממנו יהא עון. והכבד העוה, את אשר העוה עבדך, העויני והרשענו. והנפעל נעויתי שחיתי עד מאוד, ונעוה לב. הוסיף זה בעל ספר התוספת.

במקור נמצאים הדברים בשורש "עוה" עד "הרשענו" (לא: והרשענו; פנוסח הידועו) והוסיף ר"י ב"ר שמואל מכתאב אלמסתלחק לר' יונה בן ג'נאח [עמ' 161] את הנפעל נעויתי (תהלים לח, ז). על כל פנים בין במקורו בין במובאה לא החליט

חיוג' ש"עון" הוא משורש "עוה". אלא אמר: ואינו רחוק. אבל ר' משה בן ג'קטילה בתרגום ספרו של חיוג' מנסח: עוה עוינו, עותה ושתי המלכה ("כמו עשתה", הוא הוספת המתרגם) ומעניין זה עון (כמו גאון מן גאה שאון מן שאה. ואף זו הוספת ר' משה בן ג'קטילה). כאילו החליט המחבר, שעון הוא מן עוה. ראב"ע מתרגם בדיוק: ואינו רחוק שיהיה מהם עון.

(3) לש"ב כב, טו: ויהום, "וקד דכר דלך אלאסתאד נ"ע פי באב הים ופי מקאלה אלמלתין פי באב המם". ובעברית: וכבר הזכיר זאת המורה נ"ע בשער הים (מספר אותיות הנוח) ובמאמר הפפל (היינו "בעלי הפפל") בשער המ"ם.

במקור הערבי בעמ' 96 ועמ' 231.

והנה בשורש המם לא הזכיר חיוג' את: "ויהם", של כאן. ואולי אינו אלא ציון לדמיון השרשים הים והמם.

(4) בפירוש לפכ"ב נ: לאותיות הנוח:

"קאל אלאסתאד פי באב ידה ומעני תאלת הודיה הודינו לך אלהים (תהלים עה, ב) אודך בכלי נבל (שם, עא, כב). ויגב אן תתאלל מא קאל אלאסתאד פי תצריף הודה פי באבה והו באב פי מא פאה ולאמה חרף לין". נמצא בתרגום ראב"ע, עמ' 102–103 (הקדמה לחלק השלישי). המקור הערבי עמ' 176.

(5) ולכד, כב: "ותצריף וירא מן ראה אלכפיף. וקאל אלאסתאד פי באב ראה ואעלם אנהם קאלוא וירא ולם יקולו ותרא ולא וצרא וכאן אלוגה פיה וצרא מתל ותרא וצרא, ואל תקיל, אשר הראה".

ותמצא אף ציון לבעלי הפפל בכינוי זה (לש"ב כב, ד, מג).

ועוד לכה, ל (על ככה ארוץ גדוד):

"קאל אלאסתאד פי צדר כתאבה ובאלגמלה כל מא גא פי אכרה קא קמוצה או קא פאן אלאצל פיה אן יכתב בהא בעד אלכא או אלכא ורבמא כתבוא בעצה הדא אלאצל". ובעברית: אמר המורה בפתיחת ספרו ובכלל כל מה שבא בסופו קא קמוצה או קא, הרי העיקר בו שייכתב בה"א אחר הכא או הקא, ויכתבו אחריו ה"א לפי העיקר.⁴⁸ בתרגום ראב"ע עמ' 7 (ב"ג שם עמ' 22 = מהדורת נוט עמ' 7).

אמור מעתה, שמה שמצאנו בפירוש ריב"ש לש"ב כג, יא: "ואמא ות הי פקד דכרנא קול אלאסתאד פיה פי אול אלספר" = ואולם ותהי, הרי כבר הזכרנו מה שאמר המורה בו בראש הספר, — קרוב לדאי שהכונה היא לאותיות הנוח שורש "היה", אף על פי שחיוג' האריך בעניין "היה" אף בראש פירושו ליהושע (וע"ש רד"ק). ומה שאמר ריב"ש, שפבר הזכיר דבר זה בראש הספר, הכונה לשמו"ב ז, יד.

48. בתרגום ב"ג: כללו של דבר כל תיבה שבסופה כ"ף או כ"ף (!) קמוצות משפטם שתכתב בה"א אחר כ"ף הדגושה או כ"ף הרפויה. ויש אשר נכתב מהם על העיקר וכן המשפט.

ח

בדרך חייג' בכמה מקומות בכתאב אלנתף, ציין אף כאן בפירושו לשמ"ב לספריו האחרים: בראש הספר על "נפלאתה": "וקד דכרת הדא אלמעני פי כתאב חרוף אללין" = וכבר הזכרתי את העניין הזה בספר אותיות הנוח. וכן לפרק ו, ו: "עלי מא דכרת פי כתאב חרוף אללין = על פי מה שהזכרתי בספר אותיות הנוח".

ולפרק יא, כד: "עלי מא ביינת פי כתאב חרוף אללין" = על פי מה שביארתי בספר אותיות הנוח.

ולספר אחר לפרק יד, כ: על ל"בעבור סבב": "הדא מצדר גריב נאדר למ נדכרה פי דואת אלמחלין פי באב בניה סבב פאקול אנה מצדר סבב יסבב סבב" אלך. ובעברית: (סבב) הוא מקור זר נדיר, לא הזכרתי יו בספר בעלי ה פ ל, בשער בניין סבב, ואומר שהוא מקור סבב, יסבב סבב וכו'.

באותיות הפל באמת לא הזכיר שהוא מקור, אלא אמר: "ותקיל אכר סבב סבבתי, יסבב, לבעבור סבב את פני הדבר", ותרגם ר"מ בן ג'קטילה: ופועל כבד אחר סבב סבבתי לבעבור סבב. ראב"ע: וכבד אחר סבב סבבתי לבעבור סבב.

נמצא, שפאן בכתאב אלנתף תיקן מה שלא הזכיר בדיוק בבעלי הפל!⁴⁹

ולפירושו לשמואל הוא מרמז במקומות אחרים.

כגון לישעיה ב, יא: "ואמא שפל פקד ימכן אן יכון פעלא מאציא עלי מא דכרת פי מאריות גברו". ובעברית:

ואולם "שפל" ייתכן שהוא פועל עבר, על פי מה שהזכרתי ב"מאריות גברו". ואמנם בפסוק זה הוא מפרש כך.

ובקצרה לישעיה ה, ב: "חצב בו, פעל מאץ עלי מא דכרת פי גברו" = פועל עבר, על פי מה שזכרתי בגברו.

ולמקום זה רמז אף מפורשות ביחזקאל (עמ' 57): "... מתל גבר מאריות גברו, וקד שרחת הדא אלכאב פי שמואל באבין מן הדא אלכאב". — ובעברית:

כמו גבר, מאריות גברו, וכבר פירשתי העניין הזה בשמואל שני שערים מן העניין הזה.

ראש פירוש הפסוק ביחזקאל חסר לפי שעה. ובלי ספק הדברים מוסבים על יחזקאל כא, יב: "ונמס כל לב", שהפונה לצורת העבר כמו ורפו, וכהתה.

לצד שני אפשר למצוא בנתף, בספרים שנדפסו, כמה הערות ששייכות לשמו"ב ולא רמז אליהן המחבר.

49. פעין זה אף למל"א יח, כא: ויתגודדו כמשפטם, "ויכון ויתגודדו, לא יתגודדו, מן אלחקיל פי גיר הדא אלמעני, והמא תתפעללו ויתפעללו ולם נדכרה פי חרוף אללין". הוא מבדיל שם בין "יגודדו" שהוא מפועלי ע"ו, "יתגודדו" מפעלי הפעל! לעיל, עמ' [5].

פגזן א, כא: "משיח (פז?) בשמן". משה בישעיה כא, ה: משחו מגן, שלאחר הניצחון היו מושחים את המגינים.

ב, לב: "ויאזר", בירמיה כה, לב משה יעזר הפועל (נפעל והעבר נעזר) ליאזר מן נאזר.

ג, ל: הרגו לאבנר = את אבנר, ומשה בירמיה מ, ב: לירמיהו = את ירמיהו, לכאן.

ד, ד (ט, ג): נכה רגלים — ישעיה טז, ז: נכאים. ועיין שם לו, ו (טמא שפתיים).
ו, כ: פהגלות נגלות — ישעיה יט, יד פהתעות, שהוא שם הפועל מן נתעה כמו פהגלות נגלות מן נגלה.

י, ב: מת הילד — דוגמא לתואר ולפועל ישעיה ה, כ. ועיין לעיל, עמ' [19].
יז, יא: האסף יאסף — בירמיה לב, ד: הנתן ינתן.
יז, יב: ונחנו עליו — בישעיה ז, ב: נחה ארם (הטעם על הנו"ן).
כ, ט: לנשק לו — במל"א יט, כ: אשקה נא (השי"ן צריכה להיות דגושה להשלמת הנו"ן).

כ, י: ולא שנה לו — במל"א יח, לד: ויאמר שנו.
כא, יט (כג, כד): בית הלחמי (בית לחם), — במל"א טז, לד: בית האלילים.⁵⁰
כב, ב: סלעי ומצודתי — ישעיה כו, ט: נפשי אויתיך בלילה (אבל אינו מכון דוקא לשמו"ב, כמובן).

כג, לג: קאָרר — בירמיה מ, א: האזקים (פנחות האל"ף).
כד, א: ויסת — עיין בירמיה מג, ג (מסית).

בספרי חיוג' ישנן הערות לפסוקי שמו"ב, והנני רושמן כאן.
א, טו: גש, בשורש שום.
א, טז: מתתי, בשורש מות.
ב, לב: יאר, בהקדמה לאותיות הנוח (עמ' 83 במקור, תרגום בן ג'קטילה עמ' 39) ושורש "הים".

ג, כה: מובאך — שורש בוא.
ג, כט: יחולו — מקור עמ' 85 (תרגום ב"ג עמ' 40).
ג, לה: להברות — שורש ברה וכרה (להכרות).
ד, ד: נכה — שורש נכה.

---

50. הוא אומר: "וקאל קום פי בית האלי אנה מן אלה, מן מעני יהושע ארור האיש אשר יקום ובנה את העיר הזאת". ובעברית: ואמרו בני אדם ב"בית האלי" שהוא מן "אלה" מעינין יהושע ארור האיש וגו' (יהושע ו, כו). ונמצא בתרגום במקום חז"ל ביירושלמי סנהדרין פ"ה ה"ב. אבל לא אליהם התפן חיוג' אלא לר"י בן קריש באגרת שלו, בתרגום העברי עמ' נא (המהדיר ציין: סנהדרין כט, כאילו זה נמצא בבבלי סנהדרין, ובאמת ב"תולדות אהרן" שציין כך התפן לירושלמי דפוס ויניציא!). דברי חז"ל נרמזו ברש"י ורד"ק במקום.

- ד, ח: אויבך — שורש איב.
ה, יב: נשא — שורש נשא.
ו, טו: פזז — שורש פזז.
ז, כד: ותחונן — הקדמת אותיות הנוח (מקור עמ' 85 תרגום ב"ג עמ' 40).
ח, ב: וימדדם — שורש מדר.
יא, טו: ונכה — (מקור עמ' 145, תרגום ב"ג 66. ושלא בצדק הקיף המהדיר את הלשון "ונכה ומת זאת הנו"ן ללשון נפעל והנו"ן השנית שהיא פ"א הפעל נקטעה בתוך הכ"ף" — כאילו זאת הוספת ב"ג!)
- יב, ז: ברה — שורש ברה.
יב, יח: פי מת — שורש מות, והקדמה במקור עמ' 67.
יג, ב: ויצר — שורש צור.
יג, ב: להתחלות — שורש חלה.
יג, ו: ויתחל — שורש גלה.
יד, י: מהרבת — שורש חוה.
יד, טו: שורש ירא.
יד, כ: שורש סכב.
טו, יט: גולה — שורש גלה.
טז, ב: יעף — שורש עיף.
יז, י: המס ימס — שורש מסה.
יח, ג: נוס ננוס — שורש נוס.
יט, ו: הובשת — שורש בוש, יבש.
יט, י: נדון — שורש דון; הקדמת אותיות הנוח, המקור עמ' 81 (תרגום ב"ג, 39).
יט, יד: תומרו — שורש אמר.
יט, לג: בשיבתו — שורש שוב.
יט, מד: הקלתני — הקדמת אותיות הנוח עמ' 76 (תרגום ב"ג, עמ' 37); שורש קלה.
- מ, ד: ויקש; המקור עמ' 133 (תרגום ב"ג, עמ' 60); שורש קשה.
כ, ג: חיות — שורש חיה; צרר — שרש צרר.
כ, ה: שורש יעד.
כ, ט: ותחז — שורש אחז.
כ, יג: הוגה — המקור עמ' 141 (בתרגום ב"ג הובא פסוק אחר: הוגה ה' איכה א, יב); שורש יגה.
- כא, ה: דמה — שורש דמה.
כא, טו: ויעף — במקור, עמ' 71 (תרגום ב"ג, עמ' 35).
כב, טו: ויהום — שורש הים;
כב, מ: ותזני — שורש אור, זרה.
כג, לג: האררי — שורש אסר.

כד, א: ויסת — שורש סות.

בליקוטים מפירוש ר' יצחק ב"ר שמואל נמצאים דברי חיוג' ששייכים לכל הספר, אבל אין ספק שלא הפול העתיק ריב"ש, כמות שנראה בפרק כ. ודאי חסר אף במקומות אחרים אבל מה שנשאר הוא פ מ ע ט פ ל הספר פולו, וזה די לפי שעה. בהערותיי לא ציינתי להרבה מפרשים. ר"י בר"ש עצמו מציין כמעט תמיד לר' יונה בן ג'נאח, ואינו קוראו בשמו אלא: "צאחב אלמסתלחק" "צאחב אללמע" "צאחב אלאצול". וכן הוא מעתיק כמעט את כל פירושו של רב יהודה בן בלעם לספר זה וקוראו: ר' יהודה, ומסמיכם תמיד לדברי חיוג'. משום כך לא הארכתי בהבאת דבריהם אלא בקיצור, ובעיקר במקום שהיה לי להעיר. על כל פנים ראוי פירוש של ריב"ש לצאת לאור בשלמות וכל הפירושים יאירו יחד. ועד אשר יתפנו — הריני מפרסם את דברי חיוג' שפולגים בו.

(הסיום יבוא)

מסגנון אל סגנון

הדרך העולה מפתיכתו של ש"י אברמוביץ
אל ה"נוסח" של מנדלי מוכר ספרים*

יצירתו העברית של שלום יעקב אברמוביץ — הוא מנדלי מוכר ספרים (1835/6–1917) — משתרעת על פני תקופה של שישים שנה: מאמרו הראשון "מכתב על דבר החינוך" נדפס בשנת 1857/תרי"ז, ופרקי הספר השני של סיפור האוטוביוגרפי "בימים ההם" ראו אור בשנת 1917/תרע"ז.²

למן שנות השישים של המאה הי"ט היה מנדלי במרכזה של הספרות העברית שבמזרח אירופה. תחילת פרסומו כסופר בחיבוריו הפובליציסטיים ובספרו "תולדות הטבע". לחובר פותב: "מנדלי מוכר-ספרים [...] כבר נודע בספרות העברית של תקופת-ההשכלה הקודמת בשמו שלום יעקב אברמוביץ. ב'משפט שלום' שלו [...] פתח את תקופת הביקורת הקצרה בספרות ההשכלה העברית ברוסיה בשנות העשרים למספרנו, וב'האבות והבנים'⁴ שלו [...] היה בין הפותחים הראשונים של תקופת הסיפור הריאלי בספרות ההשכלה העברית, וב'תולדות הטבע'⁵ שתרגם [...] [. . .]

---

* מאמר זה הוא פרק מפרקי המבוא של חיבורי "ניתוח אוצר המלים של ש"י אברמוביץ בכתביו העבריים — הפחינה המילונית, הסגנונית והדקדוקית", שנכתב בהדרכתו של הפרופ' זאב בן-חיים, לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית. מודה אני למר מאיר מדן על עזרתו בבדיקת מקורותיהם של הקטעים מחיבורי מנדלי.

1. ב"המגיד" (השבועון העברי הראשון), שנה ראשונה, גיליון 31 מיום כ"ג בתמוז תרי"ז / 15 ביולי 1857. המאמר בא בראש הגיליון, מקום שהיה שמור עד לאותו הגיליון כמעט אך ורק לדברי עורך "המגיד" אליעזר ליפמן זילברמן.

2. בעיתון המוסקבאי "העם", תרע"ז, גל' 1–12. תודתי לפרופ' ש' ורסס, שהעמיד אותי על פרט בלתי ידוע זה.

3. "משפט שלום, והוא אסופת מאמרים שונים", וילנא, תר"ך/1860, 148 עמ'. בין המאמרים גם מאמרו הנדפס הראשון של מנדלי "מכתב על דבר החינוך", שנדפס כאן שנית בשינויים קטנים בלבד.

4. חלקו הראשון של סיפור זה נדפס בשם "למדו היטב", ורשא, תרכ"ב/1862, וב' 75 עמ'. הסיפור השלם "האבות והבנים" ראה אור פעבור שש שנים, אודיסה, תרכ"ח/1868, וב' 162 עמ'.

5. חלקו הראשון "בעלי חיים היונקים" יצא בלייפציג בשנת תרכ"ב/1862. חלקו השני "העוף" נדפס בדיטמיר בשנת תרכ"ז/1866. חלקו השלישי "הזוחלים" ראה אור בוילנא בשנת תרל"ג/1872. שלושת חלקיו של חיבור מונומנטאלי זה יש בהם 1559 עמ'.

נתן ביטוי למהלך של ההשכלה העברית אל הפוזיטיביות ואל המדעים הפוזיטיביים⁶. ומסכם ורסס: "חיי ופעולתו מקיפים תקופות שונות בחברה היהודית ברוסיה: השכלה, חבית-ציון, ציונות ומהפכת 1917. מבחינה ספרותית קשור מנדלי הן למסורת המשכילית והן לספרות התחייה הלאומית"⁷.

פני הספרות העברית נשתנו מאוד בתקופת יצירתו של מנדלי. בתולדות הספרות העברית החדשה מקובל לראות בשנים 1860–1890 את פרק הסיום של ספרות ההשכלה — דורם של גוטלובר (1811–1899), רש"י פיין (1818–1890), קלמן שולמן (1819–1899), יל"ג (1830–1892) וסמולנסקי (1840–1885); ואילו את השנים שלמן 1890 ואילך מקובל לראות כ"דור התחייה" — דורם של אחד העם (1856–1927), פרישמן (1859–1922), בריינין (1862–1940), ברדיצ'בסקי (1865–1921) וביאליק (1873–1934).

אף הלשון העברית נשתנתה שינוי גדול בחיי מנדלי. ביטוי המופר ביותר של שינוי זה הוא חידוש הדיבור העברי בארץ ישראל, שנהוג לכרוך אותו בפעולתו של אליעזר בן-יהודה וחבריו למן שנות השמונים של המאה הי"ט. במקביל לחידוש הדיבור העברי בארץ ישראל נוצר והולך בספרות העברית שבמזרח אירופה סגנון כתיבה חדש, ותולים סגנון זה בעיקר בסיפוריו של מנדלי למן סוף שנות השמונים של המאה הי"ט⁸.

פעילותו הספרותית רבת הפנים של אברמוביץ בתקופת יצירתו הראשונה (שנות השישים והשבעים של המאה הי"ט), והשתרעות פעילותו הפוללת על פני תקופה של שישים שנה, מעלות שתי שאלות הנוגעות לסגנונו של מנדלי: (א) היש הבדלי לשון בין סוגי כתיבתו השונים: סיפורים, מאמרים, דברי מדע ואגרות; (ב) היש הבדלי לשון בין חיבוריו שמן תקופת יצירתו הראשונה לבין חיבוריו שמן תקופת יצירתו המאוחרת; מה טיבם של הבדלים אלו?

שתי השאלות האלה ניתנה עליהן דעת חוקרי הספרות העברית החדשה על דרך ההתרשמות וההערכה הפוללת. הערכה ראשונה של התפתחות לשונו של מנדלי נתן

6. פ' לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, ספר שלישי, תרצ"א/1930, עמ' 125.

7. ש' ורסס, מנדלי מזכר-ספרים. ערך באנציקלופדיה העברית, פרק כ"ג, תשל"ג, עמ'

952.

8. הסיפור "בסתר רעם" נדפס תחילה ב"היום" (העיתון היומי הראשון בעברית), שנה ראשונה, גיליונות 41–42 מיום 20–21 במרס 1886 (שם נדפס חלקו הראשון בלבד). בשלמותו נדפס בכתב-העת "בן-עמי", חוב' אפריל-מאי 1887, עמ' 1–25. לאחר "בסתר רעם" הופיעו בדפוס בזה אחר זה הסיפורים "שם ויפת בעגלה" (1890), "לא נחת ביעקב" (1892), "בימי הרעש" (1894), "בישיבה של מעלה" (1894), "בישיבה של מטה" (1895), "הנשרפים" (1896), "קיצור מסעות בנימין השלישי" (1896) ו"בעמק הבכא" (1896 ואילך).

י"ח רבניצקי בשנת תרס"ז במאמרו "על הסגנון העברי של מנדלי מוכר ספרים"⁹, וזה לשונו:

ר' מנדלי קנה לו שם גדול בספרותנו לא רק בכחו ועוצם כשרונו האמנותי אלא גם בסגנונו המיוחד, סגנון מתוקן ומלוטש יפה [...] אבל בעצם הדבר עברו גם על לשונו של ר' מנדלי הרבה תקופות. בעמל רב ובהדרגה ידועה עלה זקן-ספרותנו זה במעלות ההתפתחות עד שהגיע, בתור בעל-סגנון, לאותה השלמות הנפלאה, שבה הוא מצוין ומפורסם לשבח בתקופתנו האחרונה. בתקופה הראשונה, בתחלת כניסתו של רש"י אברמוביץ לתוך "היכל הספרות", אנו רואים את הסופר הצעיר עוסק ב"תולדות הטבע" ומעתיק "שפוני טמוני חול אל הקדש... בלשון צחה וברורה למען ירוץ הקורא בו ומתאמץ בכל עז לשפוך על העתקתו רוח שפת עבר ומליצותיה להעטיפ רעיוני זרים במעטה קדש" (לשון המח' ב"פתח דבר" לחוברת הראשונה של "תולדות הטבע"). אמנם גם בספר "תולדות הטבע" אנו מוצאים נטיה עצומה ל"לשון למודים", נטיה הנכרת גם במאמרי של אברמוביץ עוד ממאמרו הראשון "מכתב ע"ד החנוך" [...]. אבל בעיקרה לשונו של המח' היא לשון המקרא הצחה למרות השפעתם של משנת-חכמים וספרי-מחקר העתיקים שלמד הרבה בילדותו, וביותר ב"ספור האהבים" הראשון, שהוציא המח' בשם "האבות והבנים" (בשנת תרכ"ח) הוא מתגלה לפנינו בתור אחד ה"פוריסטים" הכותבים "בלשון צחה וברורה", לשון המקרא בעצם טהרתה. [...] הסופר הצעיר הזה בראשית דרכו הספרותית השתדל, כמובן, ללכת בדרך "הגדולים", סופרי-המופת אשר בדורו, ושקד ללמד לשונו "לדבר צחות" במליצת התנ"ך [...] אולם חוש הטעם היפה, שבו חונן אברמוביץ הצעיר מיד הטבע במדה מרובה, שמרהו גם בדרך זה ולא נתנו לצאת בעקבות הסופרים "עמודי התווך" של ספרותנו בזמן ההוא ולאחזו באותה הלשון המשונה, שנקראה אז בשם "שפה ברורה". [...] בספורו הראשון "האבות והבנים" אמנם נזהר הוא לכתוב דוקא "בלשון צחה וברורה" (האוניברסיטה אצלו "שבת תחכמוני" והעלמה "יפה כתרצה" וכדומה), אבל הוא היה מהמין היותר משובח של בעלי לשון צחה [...] הספור בכללו כתוב בשפה יפה ומשובחה מאד על פי דרכם של טובי הכותבים על "טהרת הלשון" שבימים ההם, [...] וכשחזר אחר כמה שנים של פרידה לש"ע [=לשפת עבר] אהובת נפשו מימי נעוריו, בספורו "בסתר רעם" (נדפס ב"בן עמי" 1887), לא נחזה בו עוד אותו "בעל לשון" זה של "האבות והבנים", כי בלשון אחרת ידבר ר' מנדלי, ב"לשון חכמים", שפת המשנה והמדרש, הקרובה יותר אל החיים והעשירה יותר בסימני לשון חיה ומפותחה. [...] אמנם בספור "בסתר רעם" עדין קשה היה על ר' מנדלי להשתחרר לגמרי מהשפעת אותו הסגנון, שקנה לו זכות אורח בספרות ההשכלה מימי "המאספים", ובהרבה מקומות עוד סימני סגנון זה מבצבצים ועולים בו כעין "תשלומי מס" לסגנון הביבלי שהיה עדין שורר בספרותנו, באופן שנראה שם לפעמים כשני זרמים שונים השוטפים זה בצד זה ואינם עלולים כלל להתמוגג יחדו. [...] כח ההרגל גבר עליו להטות לפעמים מן הדרך, מבלי שהרגיש בזה בעצמו, ובאופן כזה נמצאו עוד הרבה מ"פליטת הקולמוס" בספור "בסתר רעם". אולם ב"ספורי מעשיות" של ר' מנדלי, שבאו אחרי ספור זה, סימני "סבל הירושה" ופליטת ההרגל הולכים ומתמעטים וסגנון

9. נדפס לראשונה בקובץ "העומר" שבעריכת ש' בן-ציון ודוד ילין, ספר ראשון, יפו,

תרס"ז, חלק ב' עמ' 23-31. הקטעים המובאים כאן לקוחים מעמ' 23-26.

הסופר משתלם יותר ויותר, עד שהוא מגיע למדרגה העליונה של השלמות ומקבל אותה הצורה היפה והמתוקנה של "סגנון מנדלי", שהיה לסגנון מופתי ב"ספרותנו היפה" ופתח בה תקופה חדשה.

עד כאן דברי רבניצקי במאמרו משנת תרס"ז. במאמר אחר משנת תרע"א¹⁰ הוא כותב:

החלק השני והשלישי [של ספר "תולדות הטבע"] אינם עוד תרגום של לנץ אלא מעובדים ביגיעה וכשרון מרובה על פי ספרים של טובי חוקרי הטבע [...] וגם הלשון של שני החלקים האחרונים היא יותר פשוטה וצחה והרבה יותר מדויקה מלשון החלק הראשון" (עמ' 32) [...] "בראשונה התגלה מנדלי בסגנונו העברי החדש בספור "בסתר רעם" (עמ' 37).

יוסף קלוזנר מקדיש למנדלי פרק גדול בכרך השישי — האחרון — של ספרו "היסטוריה של הספרות העברית החדשה"¹¹, ובו ימצא הקורא — במפוזר¹² — דברים רבים על לשונו של מנדלי. הריני מביא כאן לקט מדברי קלוזנר, הנוגעים ללשונו של מנדלי בחיבוריו השונים ובתקופות יצירתו השונות:

הסיגנון של הרומאן "האבות והבנים" בצורתו הראשונה¹³ הוא מליצי-תנכ"י, ואין בו¹⁴ הרבה מחידוש-הסיגנון, שהכניס מנדלי בסיפוריו משנת 1886 ואילך¹⁵ [...] ואף-על-פי-כן אף כאן יש חידוש ידוע: אברמוביץ הכניס כאן בתרגום עברי מלות¹⁶ ביטויים עממיים טפסיים מלשונו של העם הפשוט בווליניה-פודוליה — מן האשכנזית-היהודית [...] מובן, שיש ב"האבות והבנים" מלות וביטויים תלמודיים ואף מאוחרים מהם¹⁷.

10. שמו "שלוש-יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר-ספרים)" והוא נדפס בקובץ "מנדלי מוכר-ספרים" הערוך בידי י"ח רבניצקי וח"נ ביאליק, אודיסה, תרע"ט, עמ' 16–39. בסוף המאמר בעמ' 39 רשום התאריך: סוף נובמבר 1910.
11. מהדורה ראשונה: הוצאת מאגנס, ירושלים, תש"י, עמ' 351–511; מהדורה שנייה: הוצאת אחיאסף, ירושלים, תשי"ט/1958, עמ' 313–457. כמעט אין הבדלים בין שתי המהדורות.
12. ספרו הנזכר של קלוזנר — על ששת כרכיו — הוא המקור העיקרי לשאוב ממנו מידע ודברי הערכה על לשונו של סופרי תקופת ההשפלה. לפעמים הדברים מרופזים בסעיפים לעצמם ולעיתים הם מפוזרים בתוך שאר סעיפים ובעיקר בהערות.
13. הפונה לנוסח תרכ"ב–תרכ"ח. ראה לעיל הערה 4.
14. במהד' תשי"ט: בה, דהיינו: בצורתו הראשונה.
15. ראה לעיל הערה 8.
16. דהיינו: מילולי. על גזירת שמות תואר בסיומת -ותי, שהיא מיוחדת לקלוזנר, ראה מאמרי "מבטאה האשכנזי של התי"ו הרפה והצעת יוסף קלוזנר לגזור מלים בסיומת -ותי", המתפרסם בחוב' 13 של פתח העת "בלשנות עברית חפ"שית" של אוניברסיטת בראייל, תשל"ח, עמ' 86–91.
17. קלוזנר, היסטוריה וכו', פרק ו', מהד' תשי"י, עמ' 477; מהד' תשי"ט, עמ' 426.

עוד ב"האבות והבנים" אנו רואים אותו מתרגם לעברית ביטויים עממיים מעין "יכנס הרוח באבי אביך", מה שלא העז לעשות שום מספר לפניו¹⁸.

הלשון של שלושת חלקי "תולדות הטבע"¹⁹ אינה אחדותית, כלשונו של אברמוביץ-מנדלי ברובה, למרות כל שאיפתו לאחדות [...] בעוד שהסיגנון בחלק הראשון של "תולדות הטבע" עדיין הוא מליצי הרבה ואף אינו נקי משיבושים דיקדוקיים, הרי בשני החלקים האחרונים כבר הולך אברמוביץ ומתקרב לסיגנון התלמודי-המדרשי של מנדלי מוכר ספרים²⁰.

עוד בשנות השבעים כתב את מאמרו "מה אנו" ב"השחר"²¹ ואת "לוח הסוחרים"²² בלשון המשנה. עכשיו, בשנות השמונים, הוא מנסה לכתוב גם את סיפורי בלשון התלמודית-המדרשית²³.

המאמר²⁴ נכתב בסיגנון נפלא — סיגנון משנתי-מדרשי, שהוא מושפע מסיגנונם של מנחם לפין מסאטאנוב²⁵, מרדכי סוחוסטאבר²⁶ ואליעזר צבי הכהן צווייפל²⁷, ובכמה ביטויים ואפני-כתיבה סיגנונו של אברמוביץ אף עולה על שלהם. לפנינו כאן סיגנון פובליציסטי פרוזאי חדש-מחדש, שהוא המקדים והמבשר של הסיגנון הסיפורי המנדלאי; אלא שרק לאחר 8 שנים²⁸, בשנת תרמ"ו, עם הסיפור "בסתר רעם", מתחלת בסיגנון סיפורי זה תקופה חדשה בסיגנונו של הסיפור העברי כולו²⁹.

18. שם, מהד' תש"י, עמ' 500; מהד' תשי"ט, עמ' 447.
19. ראה לעיל הערה 5.
20. קלזנר, היסטוריה וכו', פרק ו', מהד' תש"י, עמ' 467; מהד' תשי"ט, עמ' 417.
21. פרק ו' תרל"ה, עמ' 464–485, 526–534. עורך "השחר" היה פרץ סמולנסקי.
22. הלוח לשנת תרל"ח יצא בויטומיר, 1877. הלוח לשנת תר"מ יצא בוילנא, תרל"ט/1879.
23. קלזנר, היסטוריה וכו', פרק ו', מהד' תש"י, עמ' 500; מהד' תשי"ט, עמ' 447.
24. דהיינו "מה אנו?" הנזכר קודם.
25. (1826–1749). על לשונו של לפין ראה יוסף קלזנר, היסטוריה וכו', פרק א', מהד' תר"ץ, עמ' 202–205, 209–211, 224–225; מהד' 1960, עמ' 227–230, 233–237, 252–253.
26. (1880–1794). ראה ג' קרסל, לפסיקון הספרות העברית החדשה בדורות האחרונים, פרק שני, תשכ"ז, עמ' 477–478.
27. (1888–1815). על לשונו של צווייפל ראה יוסף קלזנר, היסטוריה וכו', פרק ו', מהד' תש"י, עמ' 70–74; מהד' תשי"ט, עמ' 64–68.
28. זו טעות החוזרת בשתי מהדורות ספרו של קלזנר, וצ"ל: 11 שנים; דהיינו, משנת תרל"ה, שנדפס בה המאמר "מה אנו?" ועד שנת תרמ"ו, שנדפס בה חלקו הראשון של הסיפור "בסתר רעם" (ראה לעיל הערה 8). הטעות מקורה בקריאה 'תרל"ח' תחת 'תרל"ה'. נכון, למשל, פותח קלזנר במהד' תשי"ט, עמ' 362: "ובאותה השנה (תרל"ח) פרסם ב"השחר" מאמר מפורט בשם "מה אנו?", ואין ספק שזו טעות, שהרי באותו עמוד עצמו קלזנר פותח: "ובשנת 1875", ובהערה 45 שם הוא פותח: "השחר, (תרל"ה)".
29. קלזנר, היסטוריה וכו', פרק ו', מהד' תש"י, עמ' 408; מהד' תשי"ט, עמ' 363–364.

ש' ורסס³⁰ מסכם את התפתחות סגנונו של מנדלי במלים אלו:

בסיגנונו העברי אפשר להבחין כמה שלבים. בשנות ה 60 ניכרת בסיפוריו השפעתו המליצית-מקראית של מאפו, אך במאמריו מאותה תקופה ישנם סימנים ברורים לפריצת-דרך ע"י שימוש נרחב ברמזים ובאסוציאציות השאובים מהתלמוד והמדרשים. בשנות ה 70 סיגנונו העברי הוא בתר-מקראי, ובכך המשיך במסורת הרחבת הלשון העברית, שנציגיה המרכזיים לפניו הם מנחם לפין³¹, יוסף פרל³² ואליעזר צויפל³³, שסיגנונם ספוג יסודות של לשון המשנה ושל לשון ספרות העיון ביה"ב. כן הושפע סיגנון זה מן היידית שהיתה מצויה בספרות החסידית. תהליך זה של יצירת סינתזה של סיגנונות עבריים הגיע לשיאו בשנות ה 80 [. . .] סגנונו העברי החדש [. . .] הטביע את חותמו על הפרוזה הסיפורית העברית בדור ביאליק, ורישומיו ניכרים עד היום³⁴.
כל הפותחים מספיקים שעם פרסום הסיפור "בסתר רעם" בשנת תרמ"ו-תרמ"ז מתחילה תקופה חדשה בסגנונו של מנדלי ו"של הסיפור העברי כולו" (קלוזנר). פולם רואים את ניצניו של הסגנון המנדלאי המאוחר בחיבורי אברמוביץ שמתקופת יצירתו הראשונה, ובעיקר במאמריו (קלוזנר, ורסס ובמידת-מה גם רבניצקי) ובשני חלקיו האחרונים של ספר "תולדות הטבע" (קלוזנר ובמידת-מה גם רבניצקי). קלוזנר רואה במאמר "מה אנו?" תחנת מפנה בדרך אל "הסיגנון הסיפורי המנדלאי". ורסס קובע שכבר "בשנות ה 70 סיגנונו העברי הוא בתר-מקראי", ואילו רבניצקי עדיין רואה את השפעתו של הסגנון המשפילי ה'ישן' על "בסתר רעם", וקובע שמנדלי משתחרר והולך משרידיו של סגנון זה בסיפורים, שבאו לאחר "בסתר רעם", דהיינו משנת 1890 ואילך³⁵.

רבניצקי וקלוזנר נתנו את דעתם לסיבת התמורה, שחלה בסגנונו של אברמוביץ. וכך רבניצקי פותב³⁶:

ר' מנדלי הבין והרגיש היטב, שלשון המשנה ומבחר המדרשים אינה איזו שפה חדשה, או ש"ע [=שפת עבר] מקולקלה, כמו שטעו הרבה מן ה"מליצים" לחשוב, אלא אותה הלשון העתיקה, שפת המקרא, שהתפתחה וקלטה לתוכה לשד חיים חדשים ועלתה למדרגה יותר גבוהה בסולם ההשתלמות. הוא הבין והרגיש, שהציר הנאמן של רחוב

30. בערך "מנדלי מוכרספרים" שבאנציקלופדיה העברית, פרך כ"ג, חשל"ג, עמ' 956-959.

31. ראה לעיל הערה 25.

32. על לשונו של פרל ראה "יוסף פרל, מעשיות ואיגרות מצדיקים אמיתיים ומאנשי שלומנו, ההדירו לפי כתבי-היד של המחבר והוסיפו מבוא וביאורים חנא שמרוק ושמואל ורסס", הוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים, תש"ל עמ' 42-48 (פרק רביעי: הלשון העברית בעיני יוסף פרל ובני-דורו); עמ' 49-63 (פרק חמישי: הלשון והסגנון של הטקסטים העבריים ומקורותיהם).

33. ראה לעיל הערה 27.

34. האנציקלופדיה העברית, כרך כ"ג, עמ' 955.

35. ראה לעיל הערה 8.

36. "על הסגנון העברי של מנדלי מוכרספרים" (ראה לעיל הערה 9), עמ' 25-26.

היהודים שאינו אומר להסתפק בציור שטחי ומטושטש, אלא רוצה דוקא לחדור לתוך חיי הגיטו בסקירה בהירה וחדה ולצייר אותם כהיותם, לא יוכל בשום פנים למצוא ספוק צרכיה של יצירתו בלשון המקרא, ועל כרחו יבחר "לשון חכמים" העשירה הרבה יותר בחמרה וצורתה; ומכל-שכן ציר כמותו, הבא לצייר את החיים הטפוסיים של הקבציאלים, הבטלונים והכסלונים בכל מלואם ודיוקם.

קלחנר מפרט ומוסיף³⁷:

מנדלי הוא תלמידים של מורי בית-המדרש לרבנים שבז'יטומיר, ר' מרדכי סוחוסטארבר³⁸ ור' אלעזר צבי הכהן צווייפל³⁹, ששניהם הושפעו על-ידי מנחם לפין מסאטאנוב⁴⁰ בכל הנוגע לסיגנון עברי עממי, שהוא יכול להיות רק סיגנון תלמודי-מדרשי, שהרי לשון-התנ"ך נשגבת ופיוטית היא ואי אפשר להשתמש בה לצרכי-חול פשוטים [...] ומנדלי כבר הורגל לכתוב בלשונו של ההמון הפשוט, בלשונו הגלותית-הגטואית⁴¹. ואם רצה לתאר בעברית את חיי-הגלות ואת החיים בגטו, בעל-כרחו צריך היה לעזוב את הלשון העברית הנשגבת של נביאי-ישראל, שבה דיברו מלכים ושרים ורוזנים בשעה שהעם היה חיי מדיניים בארצו, ולנסות לתאר את חיי-הגלות באותה לשון עברית, שבה השתמש ישראל בעיקר לא בימי חיי-החירות שלו אלא בימי הגלות שלו. זוהי לשון התלמוד והמדרש בציורף הלשון העברית-הגלותית המאוחרת. וכך יצר מנדלי את ה"סיגנון המנדלאי" המיוחד, שהוא תלמודי-מדרשי וגלותי, ומפני-כן דוקה הוא מוכשר ביותר לתאורם של חיי-הגלות בעירות היהודיות.

הן רבניצקי והן קלחנר פורכים את התמורה העמוקה, שחלה בסגנונו של אברמוביץ-מנדלי, בצורך "לצייר את החיים הטפוסיים של הקבציאלים, הבטלונים והכסלונים בכל מלואם ודיוקם" (רבניצקי), וברצון "לתאר גם בעברית את חיי הגלות ואת החיים בגטו" (קלחנר). שניהם מתפונים בזה לסיפוריו העבריים של מנדלי למן "בסתר רעם"⁴², דהיינו, מסוף שנות השמונים ואילך.

הספר זה אינו תואם את דברי קלחנר, שכבר הובאו לעיל, הקובע כי "בשני החלקים האחרונים [של ספר "תולדות הטבע"] כבר הולך אברמוביץ ומתקרב לסיגנון התלמודי-מדרשי של מנדלי מוכר-ספרים", וכי המאמר "מה אנו?" נכתב "בסיגנון נפלא — סיגנון משנתי-מדרשי [...] סיגנון פובליציסטי פרוזאי חדש-מחדש, שהוא המקדים והמבשר של הסיגנון הסיפורי המנדלאי".

נראית לי טענתו של ורסס, הרואה את ניצניו של הסגנון המנדלאי המאוחד במאמרי אברמוביץ שמתקופת יצירתו הראשונה, וטענתו של קלחנר שיש הבדלי

37. היסטוריה וכו', פרך ר', מהד' תש"י, עמ' 430; מהד' תשי"ט, עמ' 383.

38. ראה לעיל הערה 26.

39. ראה לעיל הערה 27.

40. ראה לעיל הערה 25.

41. קונת קלחנר לסיפוריו של מנדלי ביידיש, שנדפסו למן שנת 1864 ואילך.

42. ראה לעיל הערה 8.

סגנון בין חלקיו השונים של ספר "תולדות הטבע", הבדלים המעידים על תהליך היצירות של הסגנון המאוחר. לדעתי, המפנה הגדול בסגנונו של אברמוביץ — למן הסגנון, שהוא לדברי רבניצקי, "בעיקרו... לשון המקרא הצחה" אל הסגנון, שקלוזנר מכנה "תלמודי-מדרשי" — מפנה זה חל במחצית הראשונה של שנות השבעים, דהיינו, לאחר חיבור החלק השלישי של "תולדות הטבע", שאמנם ראה אור רק בשנת 1872/תרל"ג⁴³, אבל פתיחתו נסתיימה, פנראה, כבר בסוף שנת 1870⁴⁴; ולפני שנת 1875, שנדפס בה מאמרו "מה אנו?". שיאו של מפנה זה בא לידי ביטוי מובהק ב"השקפה כללית על הדגים", שנדפס בשנת 1877/תרל"ז-תרל"ח⁴⁵, ואמור היה להיות קטע מתוך החלק הרביעי של ספר "תולדות הטבע"⁴⁶, אלא שלא היה לו המשך.

הוא אומר, מנדלי שינה את סגנונו כעשר שנים ויותר קודם שפרסם את סיפורו "בסתר רעם", ושינוי זה אינו פרוך אפוא בצורך "לצייר את החיים הטפוסיים של הקבציאלים, הבטלונים והכסלונים" בדברי רבניצקי, וכיצא בו קלוזנר.

מבלי להיכנס לשאלה, מה גרם לו למנדלי בתחילת שנות השבעים שישנה את טעמו בענייני סגנון, עליי לערער על קביעה נוספת מקביעותיו של קלוזנר, שהובאו לעיל. בדברו על סיגנון המאמר "מה אנו?", שנדפס בשנת 1875, קלוזנר קובע, ש"כאן סיגנון פובליציסטי פרוזאי חדש-מחודש, שהוא המקדים והמבשר של הסיגנון הסיפורי המנדלאי, אלא שרק [...] בשנת תרמ"ו, עם הסיפור "בסתר רעם", מתחלת בסיגנון סיפורי זה תקופה חדשה בסיגנונו של הסיפור העברי כולו".

בשנת תרל"ו, דהיינו עשר שנים לפני "בסתר רעם", ראו אור שני חלקיו הראשונים של הרומן האוטוביוגרפי של מ"ל ליליינבלום "חטאות נעורים", וילדעתי סגנונו של רומן זה קרוב לאותו "סיגנון פובליציסטי פרוזאי חדש-מחודש" של המאמר "מה אנו?", ועל כל פנים הוא שונה מסגנונם של הסיפורים העבריים, שראו אור בשנות השבעים.

כדי להראות את גודל השינוי, שחל בסגנונו של אברמוביץ בחיבוריו משנות השבעים, מבקש אני להביא דוגמות אופייניות בסגנון מתוך שלושה מחיבוריו, שראו אור באותן השנים. תחילה הנה קטע מתוך החלק השלישי של ספר "תולדות הטבע" (1872):

43. תאריך אישור הצנזור בוילנא הוא 16 בנובמבר 1872.

44. תאריך ההקדמה "עת לדבר" הוא ראש חודש כסליו תרל"א.

45. בכתב העת "הפקר אור", שנה ב' (תרל"ז), עמ' 211-217, 318-323; שנה ג' (תרל"ח) עמ' 379-383, 438-441, 488-492. עורך "הפקר אור" היה א"ב גוטלובר, שעשרים שנה קודם לכן — בשנת תרי"ז — עשה את אברמוביץ סופר בישראל, בהמליצו עליו לפני עורך "המגיד". ראה לעיל הערה 1.

46. ראה "הפקר אור", שנה ג' (תרל"ח), עמ' 491-492.

הצב⁴⁷ הוא נבזה ונמאס בעיני כל יושבי חלד מימות עולם ועד עתה ובכל נפש חיה הרומשת על הארץ אין גם אחת, אשר ירדפוה חנם כמו הצב האומלל, אשר קמו בו עדי שקר ויפתח⁴⁸ חנם על לא עול בכפו. רבים שמו לו עלילת דברים כי הוא משחית נורא וכקטב מרירי ימית את האדם במיץ עורו ונשמת אפו, וכל אשר ישתיך בו הצב ירקב בשרו מבלי הרפא⁴⁹, הגם אל מראיו יהפכו כל פנים לירקון. והוא מפייץ רעל ומות על כל ירק עשב וכל צמח, אשר יאכל ממנו או אך יעבור עליו. כאלה וכאלה ספרו עליו דוברי כזב ויבאישו את ריחו לא רק בעיני המהבילים והבוערים בעם כי גם בעיני משכילים רבים, אשר לחרפתם ולבשתם יהגו ריק וישליכו על הצב שקוצים מבלי דעת כי הוא נקי מפשע ודבר בליעל לא יצוק בו (שם, עמ' 239).

קטע זה, פמעט אין בו מלה או צירוף מלים, שאינם מן המקרא, אם פמות שהם (פל יושבי חלד, ובכל נפש חיה הרומשת על הארץ, קמו בי עדי שקר ויפת חנם, שמו לו עלילת דברים, קטב מרירי, הגם אל מראיו, ויהפכו כל פנים לירקון, פל ירק עשב, דוברי כזב, הבוערים בעם, יהגו ריק, דבר בליעל לא יצוק בו), או הטבועים בחותמו של צירוף מקראי (נבזה ונמאס בעיניו, מימות עולם ועד עתה⁴⁹, ירדפוה חנם, על לא עול בכפו⁵⁰, וכל אשר ישתיך בו הצב ירקב בשרו⁵¹, ויבאישו את ריחו לא רק בעיני . . . פי גם בעיני, וישליכו על הצב שקוצים ועוד פיו"ב).

הצירופים שלא מן המקרא (משחית נורא, מיץ עורו, מפייץ רעל ומות, סיפרו

---

47. בלשוננו של אברמוביץ "הצב" הוא הקרפדה, ואילו הצב שבלשוננו היום הריהו בלשוננו של אברמוביץ "צב השלטי". אברמוביץ הולך בזה בעקבות המונחים הגרמניים: קרעטע, שילדקרעטע.

48. הניקוד במקור. לעתים קרובות בחיבורי מנדלי התיבות המנוקדות מרמזות לויקה פלשהי אל פסוק מפסוקי המקרא. השוה לעניין זה הערה 29 שבמאמרי "רישומי ריתמוס ותחביר מלשון המקורות בכתיבתו של מנדלי מזכר ספרים", שנדפס ב"מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון / מוגשים לשמואל א' ליונשטם במלאת לו שבעים שנה", ירושלים, תשל"ח, עמ' 275.

49. רכיביו של צירוף זה צירופי לשון מקראיים הם: "ימות עולם" (דב' לב, ז), "מן . . . ועד עתה" (רוח), אך נראה לי, שהצירוף פולו "מימות עולם ועד עתה" טבוע בחותמם של שני מקורות קלאסיים: "ותעמד מאז הפקד ועד עתה" (רות ב, ז); "המלך המרומם לבדו מאז / המשובח והמפואר והמתנשא מימות עולם (תפילה שחרית). בתפילה "מאז" ו"מימות עולם" נרדפים, ואולי זה טעם המרת "מאז . . . ועד עתה" שבמקרא בצירוף "מימות עולם ועד עתה".

50. תן דעתך, ששני המקראות (תה' ז, ד; איוב טז, יז) שצירוף זה טבוע בחותמם, מלת פפי משמשת בהם בלשון רבים, ואילו אצל מנדלי פפו בלשון יחיד, כמקובל בלשון ימינו. אף בחיבורים שקדמים לספר "תולדות הטבע" ג', המחבר גורס לשון יחיד, כגון: "על לא עון בו ולא חנם בכפו" ("תולדות הטבע" א', תרכ"ב, עמ' 63); "על לא חנם בכפו" ("האבות והבנים", תרכ"ח, עמ' 95 ועמ' 143).

51. משחק מלים פארודי ע"פ "וכיירק הזב בטהור . . . וכל אשר יגע-בו הזב . . . ורחץ בשרו" (ויקרא טו ח-יג). תודתי למר מאיר מדין, שהעמידני על כך.

עליו) לא זו בלבד שמספרם מועט ביותר, אלא אף אינם צירופים אידיומאטיים מובהקים ואינם רומזים למקור מן המקורות הקלאסיים של הספרות העברית שלאחר המקרא.

הקטע השני לקוח מתוך המאמר "מה אנו?", שנדפס ב"השחר" של שנת תרל"ה⁵². קטע זה מתאר את הסביבה הפיזית ואת תנאי העזובה והניוון, שילדי ישראל 'מתחנכים' בהם ב"חדר".

בזוית זו יושב רצען ועוסק בהטלאת נעלים בלים ואצלו הפועל זופת את החוט ומחליקו בסמרטוט שעל פיסת ידו, זה ינגן נגינות ימים נוראים, יריד בשיחו ככוס חרבות, וזה עגבים בפיו: ישמיע חרוזי הבדחן בשעת התכסות פני הכלה בהינומא וקינת בתולה נשכחה על אהוב נעוריה, וכרגע אלו ואלו בצפצוף מצפצפים, גועים, שורקים ומנהמים עד שהרצען דוקר פתאם את נערו הפועל במרצע ומסיימין בחירוף וגידוף, בצעקה ובבכיה גדולה, ובזוית זו הוזה שוכב על ספסלו איש זקן סומא באחת מעיניו ועינו השנית נגרה מאין הפוגות וטלולה בפיסת נייר עב מצבע התכלת — הוא אחד מבטלני העיר הנכבדים, החוזרים על הפתחים רק בחדשים ובערבי שבתות וימים טובים והנשלחים להתפלל ולדרוש בעד החיים אל המתים בבית הקברות וכיוצא למיני עבודות כאלה. מעת לעת יתהפך הבטלן הנכבד הזה על משכבו, יתחכך, יגהק ויפהק ויהמה בכעס שמבטלן אותו ממנוחתו, ואחר כך יסיר כחו וניעו, יתהפך בפניו אל הכותל וישן שנית. ושם בזוית זו מבשלות ואופות עשר נשים בתנור אחד, כל אשה עינה צרה בחברתה וכל אחת מתאמצת לשפות הקדרה בראש. מתהלה הן מכעיסות זו את זו בחשאי, משקרות עינים ומבזות זו את זו ברמיוה, עד שהדברנית הגדולה שבהן מרחבת פיה בדברי חידודין ושופכת הקיתון והקטטה הולכת ומתגברת בהדרגה ויהי קול המולה כקול קאקי חיזורי (שם, עמ' 530–351).

קטע זה — בהשוואה אל הקטע הקודם — נתמעטה בו לכדי רבע⁵³ פמות השיבוצים וזכרי הלשון שמן המקרא, כגון: יריד בשיחו, ככוס חרבות, עגביו בפיו, קינת בתולה נשכחה על אהוב נעוריה⁵⁴, הוזה שוכב, עינו . . . נגרה מאין הפוגות, לדרוש בעד החיים אל המתים, ואופות עשר נשים בתנור אחד, משקרות עינים, קול המולה כקול.

52. ראה לעיל הערה 21.

53. בקטע הראשון 129 תיבות, ונמנו בו 28 זכרי לשון מן המקרא, דהיינו היחס הוא 1:4.6; ואילו בקטע השני 196 תיבות, ונמנו בו רק 10 זכרי לשון מן המקרא, דהיינו היחס הוא 1:19.6.

54. ע"פ "אלי כבתולה חגרת־שק על־בעל נעוריה" (יאל א, ח). ושמה ראוי להזכיר כאן שני מקראות נוספים (ישע' כג, טו–טז; משלי ב, יז). מלבד הדמיון שבין דברי מנדלי לצירופים שבשני הפסוקים הללו (קינת בתולה נשכחה / שירת הזונה . . . זונה נשכחה; אהוב נעוריה / אלוף נעוריה) יש גם דמיון־מה בין שני הפסוקים בינם לבין עצמם: הראשון מדבר בזונה והשני באשה זרה; בשניהם מצוי — בצורות שונות — הפועל ש כ ח.

לעומת מיעוט היחסי של זכרי הלשון מן המקרא קטע זה שופע צירופים, שמקורם בספרות חז"ל (פיסת ידו, חירוף וגידוף, בכייה גדולה, סומא באחת מעיניו, חוזרים על הפתחים, ערבי שבתות וימים טובים, יגהק ויפהק, פתח וניעו⁵⁵, עינה צרה בחברתה, דברי חידודין⁵⁶, שופכת הקיתון, קאקי חיוורי וכיו"ב הרבה), מן הפייט שבסידור התפילה (אלו ואלו בצפצוף מצפצפים) ומן הספרות של ימי הביניים והעת החדשה (הצירופים: ימים נוראים, פיסת נייר; המלים: הטלאה, הדרגה, התפסות, בדחן וכיו"ב הרבה).

בדיקת אוצר המלים של הפסוק הראשון שבקטע מראה, שרובו לקוח מאוצר המלים של לשון חז"ל: בזוית זו, רצען, עוסק ב-, הפועל (ש"ע), זופת, סמרטוט, פיסת ידו. הצירוף "נעלים בלים" צורתו במקרא (יהושע ט, ה) "נעלות בלות"⁵⁷. המלה "הטלאה" נתחדשה, כנראה, בעת החדשה. שאר המלים (יושב, אצלו, חוט, מחליק) אמנם הן נמצאות במקרא, אך הן משמשות גם בספרות שלאחר המקרא.

הקטע השלישי — האחרון — הממחיש את התמורה הגדולה, שחלה בסגנונו של אברמוביץ-מנדלי בחיבוריו משנות השבעים, לקוח מתוך "השקפה כללית על הדגים", שנדפס ב"הפוקר אור" בשנת תרל"ז-תרל"ח⁵⁸.

אף על פי שבבעלי החיים היונקים ובעופות ובמיני הוחלים יש מקצתם היושבים תדיר במים ומתפרנסים שמה, כגון הדולפינין והאוזים השמנים ונחשי הים וכיוצא בהם, אין אלו ראויים ליטול את השם חושבי מים גמורים, שהרי הם צריכים לעלות בעתים מזומנים על פני המים לשאוף רוח על ידי הריאה. והדין נותן שהם בכלל בעלי מינם שביבשה הזקוקים לאויר העולם, אלא שפרנסתם וצרכי החיים המשוניים קלקלו את השורה וגרמו להם להשתנות מצורת המין הקבועה במחשבת היוצר תחלה, מה שאין כן בדגים, שנשימתם המיוחדת מחייבת אותם לכתחילה לישיבת קבע במים. ולפי הדברים האלו יתבאר לך ענין איזו מינים שיש אצלם שני כלי הנשימה, דהיינו אגידים וריאה ביחד, כמו אצל איזו מיני זוחלים, והחכמים החדשים מונים אותם בדגים, הואיל והמינים האלו באמת בכלל צורת הדגים ומאורעות החיים אמנם תקפו עליהם להשתנות מעט, והריאה היא אצלם אך סגולה מקרית וטפלה לגבי האגידים העצמים, כדרך שהאגידים הם טפלים אצל שאר איזו זוחלים לגבי הריאה העיקרית, והוא כלל גדול לידע ולהשיג יחוסי כל מיני הברואים זו אצל זו על בוריי (שם, תרל"ז, עמ' 211-212).

-
55. הפתיב "כח ו וניעו" שבדברי מנדלי נראה לי טעות הדפוס.
  56. נראה לי, שצירוף זה טבוע בחותמם של שני צירופים שבספרות חז"ל: "דברי פיבושין" ו"מעשה חידודין", שעניינו משחקי מין.
  57. אף הצירוף "מרחבת פיה" שבסוף הקטע מקורו במקרא (ישע' נו, ד; תה' לה, כא), אלא שצורת "מרחבת" על דרך לשון חכמים היא עשויה.
  58. ראה לעיל הערה 45.

קטע זה "נקי" כמעט לחלוטין⁵⁹ משיבוצים וזכרי לשון שמקורם במקרא. כולו צירופים וצורות לשון, שמקורם בספרות חז"ל ובספרות המאוחרת, ואין כאן המקום לפרט מקורות אלו. חיבור זה, "השקפה כללית על הדגים", שחוקריו של מנדלי כולל לא עמדו על חשיבותו הסגנונית, הוא נקודת שיא בדרך התגבשותו של הסגנון המנדלאי המפורסם.

שלושת הקטעים הללו, שהם לקוחים כאמור מתוך חיבורי אברמוביץ, שנדפסו בשנים 1872–1877, מראים בעליל את תהליך השתחררותו של הכותב מן הלשון המקראית והעדפת הלשון שלאחר המקרא, ובייחוד לשון חכמים. בדיקה פמיתית של פרטים אחדים באוצר המלים של החיבורים הנזכרים מחזקת את הרשם הכללי של מגמת השינוי, כגון:

תולדות הטבע ח"ג (1872)	מה אנו? (1875)	השקפה כללית על הדגים (1877)
דוגמה א'		
93%	38%	20%
7%	62%	80%
דוגמה ב'		
100%	78%	50%
— ⁶¹	22%	50%
דוגמה ג'		
23%	—	— ⁶²
77%	100%	

59. להוציא "לשאוף רוח" ע"פ "פרא למד מדבר באות נפשה שאפה רוח" (ירמ' ב, כד), "ופראים... שאפו רוח כתנים" (שם יד, ו). הצירוף "בעתים מזומנים" נמצא במקרא בשינוי־מה: "לעתים מזומנים" (עזרא י, יד; נחמיה י, לה) וכן "בעתים מזומנות" (נחמיה יג, לא). השווה בקטע הקודם "נעלים בלים" (במקום "נעלות בלוח" שבמקרא) וכן הערה 57 שלעיל.

60. צורת "הזו" נמצאת ב"תולדות הטבע" ג' רק פעם אחת — לא בגוף החיבור כי אם בהערה שבו (בעמ' 245: "דרכי ההולדה הנפלאה הזו אצל הצב הזה"), ואילו צורת "הזאת" נמצאת בחיבור זה 265 פעמים.

61. צורת "אלו" נמצאת ב"תולדות הטבע" ג' שלוש פעמים, וכולן במובאות מחיבורים אחרים (בבלי, תנחומא, איגרת בעלי חיים), ולפיכך לא נמנו כעדויות של "תולדות הטבע". אף צורת "האלו" נמצאת פעם אחת ב"תולדות הטבע" (לא בגוף החיבור, כי אם בהערה שבו), אך היא בטלה ב 443 העדויות של צורת "אלה" וצירופיה ("האלה", "כאלה" וכיו"ב).

62. בחיבור זה יש רק ארבע פעמים "אני" — ואין "אנכי", ומפני מיעוט העדויות לא נרשמו כאן אחוזים.

דוגמה ד'			
אנחנו	97%	18%	— 63
אנו	3%	82%	
דוגמה ה'			
אינני, איננו, איננה	57%	4%	— —
איני, אינו, אינה	43%	96%	100%
דוגמה ו'			
פכה	81%	— —	— —
כך, בכך, לפיכך וכיו"ב	19%	100%	100%
דוגמה ז'			
אשר, באשר, כאשר וכיו"ב	40%	3%	1%
פי	39%	12%	6%
ש-, פש-	21%	85%	93%
דוגמה ח'			
של (ביחס לגודל החיבור ⁶⁴)	1195:1	249:1	195:1

בכל הדוגמאות הללו חלקה של הצורה האופיינית למקרא מצטמצם והולך, ואילו חלקה של הצורה האופיינית ללשון שלאחר המקרא — ובייחוד בלשון חכמים — מתרחב והולך. בכל הדוגמאות השינוי העיקרי הוא בין "תולדות הטבע" חלק ג' מצד אחד לבין שני החיבורים האחרים, ואולם השנאת "מה אנו?" ו"השקפה כללית על הדגים" מראה אף היא, שתהליך התרחקותו של אברמוביץ מן הצורות האופייניות למקרא והמרתן בצורות האחרות נמשך והולך⁶⁵.

עם שהמפנה בסגנונו של אברמוביץ חל במחצית הראשונה של שנות השבעים, נראו ניצניו הרבה קודם לכן, ושרשיו מגיעים עד לעשור הראשון שבכתבתו, דהיינו השנים 1857–1869. בדיקה כמותית של פרטים אחדים באוצר המלים של חיבוריו

63. בחיבור זה יש רק ארבע פעמים "אנחנו" — ואין "אנו", ומפני מיעוט העדויות לא נרשמו כאן אחוים.

64. דהיינו, ביחס למספר התיבות הכולל שבו. למשל, ב"תולדות הטבע" ג' — בלא תיבות המובאות ממקורות אחרים — יש פ 92,000 תיבות ובהן 77 עדויות של מלת "של" לצורותיה ("שלי", "שלך" וכיו"ב), דהיינו אחת מפל 1195 מלים היא מלת "של".

65. להוציא את דוגמה ד' (ראה לעיל הערה 63), שהחיבור המאוחר מראה בה 'נסיגה' מן התהליך הנדון.

משנות השישים — בדומה לבדיקתם בחיבורי שנות השבעים — מראה שתהליך התרחקותו מן הצורות האופייניות למקרא תחילתו כמעט למן ראשית כתיבתו של אברמוביץ, אלא שאז לא נתגלה באותה אינטנסיביות, שראינו בשנות השבעים. כמו כן לא התחולל תהליך זה במקביל בכל סוגי כתיבתו, ובעיקר פסח על סיפורו הראשון בעברית "האבות והבנים", שנוסחו השלם משנת תרכ"ח יש בו דבקות בלשון המקרא יותר מן הנוסח החלקי של "למדו היטב" משנת תרכ"ב⁶⁶.

הנה דוגמות אחדות המעידות על תזוזה סגנונית בחיבורי אברמוביץ שמשנות השישים:

האיגרות מן השנים 1869–1863	האיגרות מן השנים 1862–1859	דוגמה א'
29%	50%	אנכי
71%	50%	אני
תולדות הטבע ח"ב (1866)	תולדות הטבע ח"א (1862)	דוגמה ב'
56%	87%	זאת, הזאת, פזאת וכיו"ב
44%	13%	זו, הזו, פזו וכיו"ב
מאמרים מן השנים 1867–1863	מאמרים מן השנים 1862–1857	דוגמה ג'
63%	85%	זאת, הזאת, פזאת וכיו"ב
37%	15%	זו, הזו, פזו וכיו"ב
המאמרים הנ"ל	המאמרים הנ"ל	דוגמה ד'
70%	100%	אלה, האלה, פאלה וכיו"ב
17%	—	אלו, האלו וכיו"ב
13%	—	הללו
תולדות הטבע ח"ב	תולדות הטבע ח"א	דוגמה ה'
39%	49%	אשר, באשר, כאשר וכיו"ב
35%	33%	פי
26%	18%	ש, כש-

66. עניין זה יידון בפירוט במבוא המהדורה האקדמית של "האבות והבנים", שמכין "מפעל מנדלי" של המכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית.

מאמר משנת 1867 (ובו 3104 תיבות)	מאמר משנת 1857 (ובו 2017 תיבות)	דוגמה ו'
19 עדויות	עדות אחת ⁶⁷	של

ואולם לעומת המקרים, שחלה בהם תזוזה סגנונית כבר בשנות השישים, יש מקרים אחרים, שלא היה בהם שינוי אלא בחיבורים משנות השבעים, כגון:

תולדות הטבע	תולדות הטבע	תולדות הטבע	דוגמה א'
ח"א (1862)	ח"ב (1866)	ח"ג (1872)	אנכי
55%	54%	23%	אני
45%	46%	77%	
			דוגמה ב'
100%	100%	81%	ככה
— —	— —	68 19%	כך, בכך, לפיכך וכיו"ב

לסיכום פרק זה ייאמר: הסגנון המנדלאי המפורסם נתגבש זמן רב קודם שנתפרסמו סיפוריו העבריים מסוף שנות השמונים ואילך. גיבוש זה, שבא לידי התגלות בחיבורים שמתחום הפובליציסטיקה ("מה אנו?") ומדעי הטבע ("השקפה כללית על הדגים"), היה שלב מתקדם בתהליך ממושך, שתחילתו בחיבורי אברמוביץ משנות השישים. תהליך זה התרחש בשיעורי אינטנסיביות שונים בסוגי הכתיבה שכתב אברמוביץ: המאמרים, חיבורי המדע, האיגרות והסיפורים.

67. עדות יחידה זו אינה בגוף המאמר כי אם בהערה שבו.

68. בסך הכול תשע עדויות של מלת "כך": מהן ארבע עדויות בהערות המחבר, עדות אחת בהקדמה (ראה לעיל הערה 44) ורק ארבע עדויות בגוף הספר, לעומת 39 העדויות של מלת "ככה".

שם-תואר מועצם ושם-עצם מותאר בעברית חדשה דיבורית

בדקדוק העברי נידונים בדרך כלל השם והתואר יחד, כשני סוגים של חלק-דיבר אחד. גם כשהם זוכים לטיפול נפרד, מתקבל הרשם שניתן לעבור מסוג אחד לשני, כלומר להעצים כל תואר ללא קושי. כדי לבדוק העצמה זו בעברית חדשה, בקורפוס לשוני בעל אופי דיבורי, הגדרנו "שם" ו"תואר (אטריבוטיבי)" מחדש, כל אחד בהגדרה "חיצונית" ובהגדרה "פנימית". השואת ההגדרות החיצוניות מלמדת, שאין השם יכול לעמוד במקום התואר (האטריבוטיבי), אך התואר יכול לעמוד במקום השם בשלושה מקרים שונים: העצמה קבועה (שאיננה שייכת למצב הסינפרוני); העצמת תואר מיוחד בהקשר נתון (שאיננה יותר מנשילת גרעינו של התואר); העצמת תארים מסוג זקן או אחר, שבהם השם והתואר זהים בלאו הכי, כשהם מכונים ליצורי אנוש. בקורפוס הנוכחי לא נמצאה אפוא העצמה ממש, כפי שמוצאים בלשון המקרא: השמות והתארים האטריבוטיביים מהיום פאן שתי רשימות נפרדות, המוגדרות תחבירית, והמרחק ביניהן נשמר באופן עקבי.

מצב הפוך שורר במעמד הפרדיקאטיבי: כאן מופיע "חלק-דיבר מתירני" המקיף שמות, תארים, תוארי-פועל, צירופי יחס וביטויים נוספים שאין לסוגם. כל אלה מורחבים בהרחבות התואר דוקא, ולכן יש לכולם אפקט "תוארי". יש מקום אפוא לדבר על התארה של שמות-העצם (וחלקי-הדיבר האחרים) המצויים במעמד הפרדיקאטיבי.

0. הבעיה.

0.1 שם-העצם ושם-התואר נידונים במסורת הדקדוק האירופי והעברי יחדיו, ומהיום בה פעין שני סוגים של חלק-דיבר אחד: השם. למסורת נכבדה זו שתי הצדקות, שהעיקרית ביניהן: השם והתואר מכילים קאטגוריות דקדוקיות דומות: מין, מספר, יידוע (ובשפות אחדות: יחסה). ההצדקה השנייה טמונה בכך, שיש פנראה מעבר בין שני הסוגים. ביתר דיוק, מקובל, שהתואר יכול לעמוד במקום השם, ואם לא תמיד, כי אז לעתים קרובות.

אלא ששתי ההצדקות הללו אינן פשוטות. קודם כול הן תלויות במידה מסוימת זו בזו, כלומר יש קאטגוריות דקדוקיות המופיעות בתואר רק כשהוא מועצם, היינו כשהוא ממלא את מקום השם. שנית, היחסים בין השם והתואר אינם זהים בכל השפות, ואפילו בשפות הכלולות במסורת האירופית והערבית-עברית. הנה שתי דוגמאות לדיונים בנושא הזה, שעדיין הוא מטריד את המדקדקים בשפות שונות.

ב ט ו ר ק י ת :

הקו המפריד בין שם ותואר הוא דק, ועם זאת פדאי לשמור עליו. אם ניקח פמבחן לשם את האפשרות להוסיף אחריו את סיומות הריבוי, היחסה והפינויים, או להקדים לו את התווית הסותמת bir, אזי רק מעט מאוד מן המלים המסוגלות במילון כתארים לא ייכללו בזה (...): hasta "חולה" lbr hasta "אדם חולה"; (...): Aurupali "אירופי", Aurupaliya "לאיש האירופי". (...), המחלקה הגדולה היחידה של יוצאי דופן, כלומר של תארים שאין להם שימוש כשם עצם הם אלה הנוצרים בעזרת הסיומות (i)msi, si (...).

מצד שני אם נציב פמבחן לתואר את האפשרות לצרף לו את דרגות ההשוואה או ההפלגה, אזי מספר עצום של שמות-עצם לא יעברו מבחן זה. במלים אחרות, אף כי רוב התארים יכולים להיות שמות-עצם, הרי ההפך אינו נכון (לואיס, 1967: 53).

גם בצרפתית בעיה דומה:

השם מציין עצמים, אידיאות, רגשות, בעוד שהתואר הוא מעיקרו מלה המלווה את השם. שני הסוגים נבדלים אפוא בבירור, ועם זאת המעבר מקאטגוריה אחת לשנייה הוא קל:

1. בתארים כגון petit, sage, וכי' משתמשים הרבה כבשמות-עצם. (...).
2. מצד שני משתמשים בשמות כבתארים נוטים: mauve, pourpre, rose, או כבעלי ערך של תואר: des pardessus mastic, des salons pompadour, אך במקרה זה אינם נוטים (רוז'ר, 1953: 172).

שני הדיונים הללו משקפים אמנם איכשהו את המצב בלשונותיהם, אלא שהקביעות מנוסחות בלשון "מעט מאוד ... מספר עצום ... רוב התארים ... התואר הוא מעיקרו ...". ושאר קביעות חלקיות המקשות עלינו את ההחלטה, מהו בדיוק שם ומהו תואר, ומה מידת הדמיון ביניהם.

בספרות המדעית המוקדשת לעברית המקראית יש קטעים קצרים, העוסקים ביחס בין שם ותואר. אצל אחרים אין כלל הבדלה בין שני הסוגים, ורק בדיון בשמות המספר ובתמורה יש רמז לשוני ביניהם. יש דיון בתוצאות הסמנטיות של העצמת התואר, אך אין מציינים את התנאים הפורמאליים להעצמה. עיקר העיסוק הוא בהעצמה קבועה, כגון שימוש קבוע בתואר-לשעבר לבנה במקום השם יָרַח או קביעת צורת הנקבה רעה, טובה כשם מופשט, וכיו"ב. אך גם הטיפול בתואר פסומך או פנסמך אינו מבהיר דבר מעבר לדוגמאות עצמן (ראה פרייטק, 1884: סע' 275, 331, 534; קניג, 1897: סע' 305; גוניס-קאוטש, 1910: סע' 132, 128w, 1229; ברוקלמן, 1956: סע' 15, 16 וכי'; ז'ואיאן, 1923: סע' 86). רק אצל רבינשקולניקוב (1977: 7) מוזכרת השאלה, אם יש שמות-תואר פסוג מיוחד במקרא. מוזכר המעמד הכפול של מלים כגון גדול, קטן, חכם, היכולות לשמש כשם-עצם או כלנאי לשמות אחרים, אבל אין פירוט התנאים לשני מעמדים אלה.

שלב הלשון שיעסיק אותנו כאן הוא העברית החדשה בלבד, ולא ארחיב את הדיבור על לשון המקרא. פדאי רק להעיר, שהדמיון שבין צורותיהם של השם והתואר אמנם משותף הוא לשתי התקופות, אך נראה, אף ללא השוואה מדויקת,

שבתקופת המקרא הקרבה בין השם והתואר רבה הרבה יותר מאשר בימינו. לא רק שלא ייתכנו כיום תארים סומכים מסוג ציצת-נבל או נסמכים כמו מר-המות אלא שגם העצמות פגון מעו יצא מתוך אינן אפשריות עוד בעברית החיה. מצד שני מתקבל הרושם, שגם בעברית חדשה אפשר להעצים תואר, פשוט על יד השמטת גרעינו: בצד השני של הכביש עמדה זקנה ובקשה אותי... (קין 205) והכי יפה שלא אכפת להם לשקטים האלה אם אתה יהודי או תייר... (קין 14; על מקור הדוגמאות להלן).

מטרתי במאמר זה לערוך בדיקה מפורטת, שתחשוף, מהו בדיוק פירושה של הקרבה שבין תואר לשם כיום: זהות, זהות חלקית, ואם חלקית — אזי באיזה חלק. ניסיתי להישען על המחקרים הקיימים על העברית החדשה (רוזן, 1966; אורנן, 1964, 1968; רובינשטיין, 1968; חן—דרור, 1976), אלא שאף אחד מהם אינו מגדיר, מהו תואר ומהו שם (והגדרה כזו נחוצה מחדש בכל לשון ובכל שלב-לשון). ואולי זו אחת הסיבות לכך, שאינם דנים בצורה מדויקת ביחסים שבין שני אלה. רק ברובינשטיין, 1968 יש דיון חלקי בהעצמה, ואילו נשוב בסעיף 2.3.

0.2 נעסוק בעברית חדשה דיבורית. "דיבורית" ולא "מדוברת", משום שהקורפוס שבחרתי אמנם משקף בצורה נאמנה את העברית המדוברת בפי ילידי הארץ מיד לאחר קום המדינה, אלא שלא הוקלט מפי הדוברים אלא נכתב מלכתחילה. זהו חלק מרשימותיו של עמנואל קינן, שנתפרסמו תחת הפותרת "עזוי ושות'" ב"הארץ" בתקופה 1950–1952, אותו חלק שפונס אח"כ בפרך "בשטים ובעקרבים". כזכור, מייחד קינן, בעקבות קודמו במדור זה, סגנון אופייני לכל אחד מגיבוריו. דבר זה אפשר לכלול בבדיקה רק את הרשימות הפתוחות בסגנון עברי "ילידי", ולהוציא את אלה המחקות את סגנון הותיקים הנמלץ (ירחמיאל, גאוני), את סגנון הפקידות (הרמים), את הסגנונות ה"דתיים" (קלנימוס הפהן, מוישה הקואליץ). כמו כן הוצאו פאראדיות על לשון הספרות העברית לתקופותיה השונות.

"לעזוי ושות'" יש, כמובן, מגרעות מבחינת המחקר: הוא חיקוי של דיבור, ולא דיבור ממש, וייתכן שבכתיבתו הסתננו לתוכו גם תופעות של עברית כתובה; אלא שעדיין זו עברית הנאמנה לשפת הדיבור לאין ערוך יותר מן הניסיונות הפאתטיים כמעט של סופרים אחדים לשחזר דר-שיח עברי כפי שהוא.

אפשר גם לטעון, שזו אמנם שפת דיבור, אלא שהיא מיושנת, ואינה משקפת את הדיבור של היום. כמו כן זוהי עברית "אשפנוית" בלבד. טענות אלה נכונות בהחלט, אך אינן מפריעות כלל. כל קורפוס לשוני מהוה בלאו הכי "לשון נפרדת", ואין לצפות שישקף "לשונות" אחרות. הממצאים שאביא נכונים קודם כול במסגרת הקורפוס הזה. אם ימצא, שהם הולמים גם את תיאורם של קורפוסים עבריים נוספים — מה טוב.

הציטוט ייעשה אגב הקדמת מספר העמוד של "בשטים ובעקרבים" לדוגמה המצוטטת. תובאנה גם דוגמאות בודדות מרשימות שלא נכללו בקובץ, ואז יצוטט תאריך פרסומן ב"הארץ".

1. שיטת הבדיקה

הגדרתם המקובלת של השם והתואר כחלקי דיבר איננה עומדת, כידוע, בפני הביקורת¹. אי לכך אין לנו ברירה אלא להגדירם כאן מחדש. כאן המקום להערה בדבר הגדרתן של יחידות לשוניות בכלל.

הגדרתה או תיאורה של כל יחידה לשונית היא מעצם טבעה מעגלית: הגדרתה של יחידה אחת נשענת על הגדרתה של יחידה אחרת, וזו האחרת תלויה בראשונה. למשל, אם נגדיר שם-עצם כ"רשימה של מלים היכולות בין היתר לשמש כנושא דקדוקי² במשפט", יהיה עלינו להגדיר "משפט" ו"נושא דקדוקי". אין שום אפשרות להגדיר "נושא דקדוקי" הגדרה מלאה ללא שימוש במונחים "משפט" ו"שם-עצם"; גם "משפט" אי אפשר להגדיר הגדרה משביתת-רצון בלי להזכיר את דגמי המשפט הפלולים במושג "משפט", ופירוטם יכול שוב בהכרח "שם-עצם", "פועל", "תואר" ועוד. כל הגדרה אחרת, "בלתי תלויה", תגלוש בהכרח אל התחום הפסול של הגדרות חוץ-לשוניות מן הסוג "שם-עצם מציין עצם, המוחש בעזרת חושינו או נתפס במחשבתנו" וכיו"ב.

הדרך היחידה לפרוץ את מעגל הקסמים של ההגדרות הלשוניות היא להתחכם ולבנות בניין רב-קומתי של הגדרות, שכל אחת מהן תלויה בקודמתה ומשמשת בסיס לבאה אחריה. אמנם יש כאן תלות, אך לא מעגליות. זוהי דרכו של ברטראנד ראסל, שאומצה בתחום הלשון על ידי הפלשן הדני הגדול לואי הילמסלֶו (1943: 29 והלאה), ופירושה, שכל יחידה לשונית מוגדרת פעמיים:

1.01 קודם כול כחלק של יחידה יותר גדולה. מהות ההגדרה היא: ממה מורכבת אותה יחידה יותר גדולה (או "סביבה") וביתר דיוק, מה הן קבוצות ההתחלפות המיוצגות בה. אחת מקבוצות ההתחלפות תכלול את היחידה שאנו רוצים להגדירה, ושאר הקבוצות תהיינה שכנותיה, מגדירות סביבתה. הגדרה מתחילה זו מכנה הילמסלֶו "הגדרה בתור חלק ממחלקה", אך אנו נסתפק בפנינו הגדרה חיצונית.

1.02 שנית, כיחידה הפוללת בעצמה יחידות יותר קטנות ומוגדרת בצורה זו על

1. לסיכום ביקורתי של השיטות לחלוקה לחלקי-דיבר ראה אורן, 1961; 1968: ס' 2. בניגוד למסקנתו שם אינני רואה את הפתרון בהגדרה טובה יותר של המושג "מלה", אלא בויתור על מיון המלים לחלקי-דיבר, ובמקומן נקטת מיון הצירופים. שיטה זו שתחילתה בפלומפילד והמשתפת כיום לרוב האסכולות התחביריות הריהי מהפכנית יותר — בשימושה העקיב — ממה שנראה במבט ראשון. "צירוף" אין פירושו רק "מלת גרעין הקובעת את השייכות לחלק-דיבר והמורחבת על ידי מלים נוספות"; צירוף הוא יחידה הממלאת "מקום" תחבירי מסוים, ולעיתים גרעינו הוא פחות ממלה, כגון שם-ת, הפולל שני גרעיני צירופים, פעלי (שמר-) ושמיני (-תי) בתחום אותה מלה.

2. כתבתי "נושא דקדוקי" כדי לסלק מן הדיון את השאלה של נושא ונושא (פסיכו)לוגיים, אוטולוגיים, וכיו"ב.

ידיהן: כל אחת מהן היא נציג של קבוצת התחלפות, ורצף הנציגים הללו הוא המספק את הרקב היחידה שרוצים להגדירה. הגדרה משלימה זו נקראת "הגדרה בתור מחלקה המכילה חלקים", ואנו נקרא לה "הגדרה פנימית".

1.1 סדר ההגדרות איננו מקרי. כדי להיכוח בזאת הבה ננסה להפעיל ראשונה את ההגדרה הפנימית דוקא, למשל לגבי היחידה ti בעברית חדשה. ביחידה המכילה חלקים קטנים ממנה, מוגדרת ti כצירוף של t (היכול להתחלף בעיצורים עבריים אחרים, וכולם מהוים קבוצת התחלפות) ושל i (היכול להתחלף בתנועות עבריות אחרות). עכשיו נעבור להגדרה החיצונית ונתייחס אל ti כאל חלק ביחידה גדולה יותר. כאן נגלה, שיש ti – בסביבה šamar-ti ויש ti – בסביבת $ti\text{-šmor}$, ויש ti גם בסביבות רבות נוספות: $ti\text{-nok}$, $kar\text{-ti-s}$, $ti\text{-peš}$ וכו'. לכל ההופעות הללו של ti אין שום דבר משותף, והגדרתו הפנימית מתגלה כעת כבלתי-רלוואנטית לתיאור, אף כי נכונה! כהגדרה מתחילה היא פשוט בזבוז של מאמץ וזמן, משום שהיא מתאימה לסביבות רבות כל כך, עד שאינה מגדירה דבר.

לעומת זאת, אם נתחיל מן ההגדרה החיצונית, כפי שדרשנו, נגדיר קודם כול את ti כמכלול המופיע אחרי šamar- , šavar- וכו' (=גזע הפועל בעבר), ומתחלף עם t , $-ta$, $-t$, $-nu$, $-ten$, $-tem$ (הפינויים הדבוקים לפועל בעבר) ומביע "גוף ראשון יחיד(ה)" רק עכשיו, אחרי שמנענו את הערפוב הבלתי-נחוץ עם כל מקרי ti האחרים האפשריים בעברית ($ti\text{-šmor}$) המביע "גוף שני" דוקא, ומצטרף דוקא לגזע הפועל בעתיד) יש טעם להיפנס לדקדוקי ההגדרה הפנימית ולהגדירו כצירוף של $t+i$, השונה מ- $t+a$ (šamarta) וכו'.³

2. שם ותואר כחלקים בתוך יחידה גדולה.

2.01 היחידה, שנקרא לה (מטעמי מסורת ונוחיות, אף כי הגדרתה חדשה) "צירוף-שם", תוגדר בהגדרה החיצונית (ס' 1.01) כדלקמן:

צירוף-השם הוא יחידה היכולה להופיע במספר תפקידים בדגמי המשפט העבריים:

כנושא של פסוק פועלי,

כמושא של צירוף פועל,

כמושא של מלת יחס,

כנושא בפסוק שמני,

כנושא בפסוק אוגד,

3. דרישתנו אפוא היא לתיאור (או הגדרה) של פירוק (אנאליטי) ולא של הצטרפות (סינחטי). זו למעשה דרכם של בלומפילד ותלמידו ניידא, שעליה הקשה בלאו, 1961: 105.

ביחס לשני סוגי התיאור ראה, מלבד הילמסלאו, 1943: 29, גם ברי, 1978: ס' 3.

4. כאן הוזכרו רק דגמי המשפט העיקריים מתוך רוזן, 1966: 197 והלאה.

פחלק ה"קיים" או "לא קיים" בפסוקי יש/אין וכו',

והיא מתחלפת בסביבות אלה עם "תחליפי שמות":

זה, זאת, אלה,

משהו, מישהו,

מה,

מי,

שמות המספר

וכו' (ראה רוזן, 1966: 282–279)⁵.

2.02 היחידה שנקרא לה "צירוף התואר" תוגדר (שוב בהגדרה חיצונית) כך: צירוף התואר הוא היחידה שמופיעה פהרחבת השם בתוך צירוף השם שהוגדר לעיל, ומתחלפת בסביבה זו, למיטב ידיעתי, רק ב-שם⁶. נשים לב, שהתואר הוגדר רק לפי מעמדו האטריבוטיבי (כמרחיב שם), ולא במעמד פְּרָדִיקָאטִיבִי (למשל כנשוא בפסוק שמני או פסוק אוגד) או בכל מעמד אחר. גם השם הוגדר כך, ששם במצב פְּרָדִיקָאטִיבִי לא ייפנס להגדרה. ועל כך להלן ס' 4.

הבה נשווה את ההגדרות החיצוניות של השם והתואר. האם קיימת יחידה יותר גדולה (סביבה), שבה מתחלפים שני אלה זה בזה, כלומר שהם שייכים בה לאותו סוג יחידה?

2.1. סביבה ראשונה מסוג זה יכולה להיות סביבת התואר האטריבוטיבי, כפי שהוגדרה לעיל. האם יכול השם לעמוד כלנאי (אטריבוט) של שם אחר, בדיוק במקומו של התואר?

פידוע, אמנם יכול השם לתאר שם אחר בעברית, וזאת בשתי דרכים: כסוף מן או כתמונה. בקורפוס שלנו מעטות מאוד דוגמאות הסמיכות, ורובן ביטויים ספרותיים, כפארודיה על סגנון בלתי-דיבורי, או שהן ביטויים מאובנים: ע' 31 צעדי-און מהירים (חיקוי ללשון עיתונאית ירחמיאלית בתוך קטע של "עוזי" עצמו)

ע' 58 עיר הקוביות והקיוסקים הלבנה (סטייה ספרותית)

ע' 101 מפלגת הפועלים הבלתי-תלויה (שם רשמי של מפלגה פיקטיבית)

ע' 52 מזג אוויר שמנוני (מאובן)

5. הרשימה אצל רוזן אינה מלאה (למשל חסרים אצל שמו-המספר) ואולי אף אינה מדויקת. כפי שנראה בהמשך, הימצאות תחליף-אפס לשם מסוג נאן שולחן גדול: נאן (0) גדול (דהיינו: העצמת התואר גדול) היא — לפחות בקורפוס שלנו — פרוכה בסייגים רבים.

6. רשימת תחליפי שם-התואר אצל רוזן, 1966: 283 כוללת למעשה רק פזה, (ה)זה. אך נראה שאלה אינם תחליפי שם-תואר אלא הרחבות שם-עצם בזכות עצמן: קינן ע' 65 הצעירה הנפלאה הזאת, וכו'. מעמד של תואר יש כנראה לזה וזה: קינן, ע' 39 יום זה וזה, חנות זאת וזאת.

ע' 140 חוש הומור מבדח מאוד (מאובן)

ע' 65 ילדת הפלא (ביטוי קבוע).

לעתים יש דוגמה לסמיכות חפשית יותר:

ע' 58 מכנסי מלחים כחולים.

אלא שדוקא דוגמה זו ודומותיה מראות יפה, שהסומך איננו מחליף את התואר, אלא נוסף עליו, כלומר מהוה קאטגוריה נוספת של מרחיב השם: גם מלחים וגם כחולים מתארים את מכנסי.

לעומת זאת התמורה נראית כסוג הרחבה, הדומה ביותר להרחבה על ידי תואר, ושונה ממנו רק בכך, שהוא פולל שם:

ע' 56 ידידי צבינג'י;

ע' 253 הילד חוסיין.

תכונה זו עושה את התמורה למועמדת להתחלפות עם התואר. אבל בדיקה של כל דוגמאות התמורה שבקורפוס מראה, שגם התמורה אינה עומדת במקומו של התואר, אלא נוספת עליו כמרחיב נפרד של השם:

ע' 65 הצעירה הנפלאה הזאת, ילדת הפלא

ע' 245 גורדיוס הזקן, מלך פריגיה

ע' 253 ילד קטן, מוצטפה

וכו'.

מסקנתנו תהיה אפוא, שלשם-העצם אין אפשרות עמידה במקומו של התואר המרחיב שם (תואר אטריבוטיבי); ולכן אין ביניהם זהות בסביבה זו.

2.2 עכשיו נשארה השאלה (המסובכת יותר), באיזו מידה יכול התואר לעמוד במקומו של השם; או במלים אחרות: האם אפשר להעצים כל תואר באופן חפשי (כלומר להעמידו במקום השם בכל סביבה תחבירית)? את התשובה על כך אפשר לנסח בקיצור כך: אם באופן חפשי — אזי לא את כל התארים; ואם את פולם — אזי לא באופן חפשי.

ביתר דיוק, בדיקתי העלתה שלושה סוגים שונים של תופעות, שאפשר, במידה זו או אחרת של הצדקה, לראות בהן "העצמת תואר", וראוי להבדיל ביניהן היטב:

2.21 העצמה קבועה.

נמצאו מספר שמות-עצם, שמקורם ללא ספק בתארים (או בינוניים) מועצמים, אלא שהעצמה זו היא קבועה, והתרחשה פעבר (הקרויב או הרחוק). זוהי אפוא תופעה, השייכת לתחום הבלשנות הדיאכרונית, ולא לבדיקת היחסים הסינכרוניים. פונתי לשמות השפות, פגון: ע' 53 עברית, ע' 11 פולם מדברים צרפתית ואחד מתרגם; לבינוניים מועצמים, פגון: ע' 246 פרוסה, ע' 68 רצועה, ע' 191 חבורה; לשמות הצבעים: ע' 43 צבעתי את הפרצוף בירוק ועוד. מחוץ לקורפוס שלנו? אפשר עוד להזכיר, להבהרת העניין, גם שמועה, שמורת- (טבע),

פרושים, פרוצה, עקום, עקומה (גראף), פסוק, נזול, נגזרת, חדשות, רשומות, וכן חמוצים (ירקות כבושים), וממולאים (ירקות ממולאים ומבושלים). מזהמים (חמרים כימיים מזהמי מים ואויר) ובכירים (פקידים בכירים) נמצאים בתחילת דרפם להעצמה קבועה, ועדיין צלצולם מוזר באונינו. כשנתרגל, יהיה זה סימן, שהסתיים התהליך הדיאכרוני ונוצר מצב לשוני חדש.

בהעצמה הקבועה מאבד שם-התואר המועצם את נטיית המין האופיינית לתואר, ורק אחד המינים מועצם: עברית פשם-עצם אין לה מין זכר, ורק לתואר המקביל, הפלתי מועצם, יש נטייה: עברי, עברית. גם לחמוצים אין צורת נקבה (וגם צורת היחיד אינה קיימת בפיו רוב האנשים). גם במקרים שלכאורה קיימת נטייה, הרי אין בה ממש: לתרגום גראף יצרו בתקופות שונות גם עקומה וגם עקום, ושני אלה משמשים פשמות נרדפים, שכן אין בתחום הגראפים זכרים ונקבות. כך גם בשם-העצם נזול (שלאחר העצמתו נגזר ממנו תואר נזולי), שבמקביל לו קיימת צורת הנקבה נזולת (=נולת), אלא שפשמות-עצם אין שני אלה משמשים פזכר לנקבה. הוא הדבר בצבעים: ירוק, שחור וכו' קיימים במין זכר בלבד, ואין לכך קשר לנטיית המין שבתואר שממנו הועצם שם-העצם: ירוק, ירוקה. כתופעה דיאכרונית לא תעסיק אותנו עוד ההעצמה הקבועה. נעבור עתה לתארים מועצמים כתופעה סינפרונית, מערכתית.

2.22 העצמה מיוחדת בהקשר.

כמעט כל התארים שבקורפוס שלנו יכולים להופיע ללא שם-עצם לידם, אלא שאין לומר שהופעה כזו היא חפשית, כלומר בלתי-קשורה לתנאים פלשהם בסביבה הלשונית, ה"ממלאים" את מקומו של השם. ראשית, מקרים כאלה של העצמה נמצאו רק כשהשם שאליו מתפון התואר היוזר בהקשר הקרוב:

ע' 11 טכס מסירת צילנדר חדש אחרי השישן השתפסף (צילנדר).

ע' 12 להגדיל את התקציב הגלוי ב-10 מיליון ולהקטין את הסודי ב-10 מיליון (תקציב).

ע' 104 שני אנשים, אחד גבוה ואחד נמוך, נכנסו לבית. הנמוך היה נמוך, אז הוא אמר לגבוה: בחייד, תלה לי את הפזכע על הקולב! אז הגבוה התפזפז, (. . .) (איש).

ע' 111 לשני אנשים הייתה פרה (. . .) כל אחד החליט שהפרה שייכת רק לו. אבל איך עושים שהשני יסתלק וישאיר את הפרה? אז הראשון לקח גרזן (. . .) (איש).

וכו'.

2.22.1 התחביר המסורתי, ואתו חלק נכבד מן הפלשנות החדשה, לא נטו לתת להקשר הלשוני (ועל אחת כמה וכמה למצב החוץ-לשוני) מעמד פלשהו בתיאור הלשון, וראו בו דבר מובן מאליו, אך טריביאלי. מצב זה הולך ומשתנה פיום במהירות. המשפט חדל להיות חזות הכול, ומחקר היחסים בין המשפטים ובין חלקי המשפטים השונים במסגרת הטקסט הולך ומתרחב, גם בחסות האספולה הנקראת

"בלשנות הטקסט" וגם באחרות⁸. במקרה שלפנינו יש להקשר חשיבות מכרעת, והדבר מביא למחשבה, שאולי מוטב לנו לתאר את המקרים הנוכחיים של הופעת תארים ללא גרעיניהם לא פדוגמאות של העצמה, אלא כנשילה של שם-העצם המופר מן ההקשר, כדי לחסוך במאמץ. אין זה דומה להעצמה הממשית מסוג מר-המות, מעו יצא מתוק, או אין רע בלי טוב, שבהם מר, עו, מתוק, רע, טוב אינם נשענים על שום שם-עצם מופר. למשל, בקורפוס הנוכחי אמנם מופיע בע' 186 אין רע בלי טוב, ובע' 127 אין טוב בלי רע, אלא ששני אלה נתפסים, במסגרת הטקסט של "עוזי", כפתגמים ארכאיים. הנוסח החי של פתגם מעין זה מופיע גם הוא בע' 127: בכל דבר זיפת יש גם משהו טוב, ובנוסח זה אין העצמות.

כידוע, היחס בין השם והתואר המרחיב אותו איננו סימטרי: התואר המרחיב הוא מעצם הגדרתו חלק של הצירוף השמני, ולא להפך. זהו הגורם המאפשר את ההעצמה-כביכול במקרה הנשילה: התואר הנשאר מזוהה כחלק של צירוף שמני וכממלא מקומו הזמני. ראוי להזכיר, שנשילה היא תופעה פללית ונפוצה, ואיננה מיוחדת ליחס בין השמות והתארים. נשילת מרחיבים היא מקרה מובן מאליו, אבל גם גרעיני הצירופים יכולים לנשול: בצירוף-הפועל מוצאים נשילה של הפועל, כשהוא נתון מן ההקשר, ובכל זאת לא יתפתה איש לדבר על "פיעול" המרחיבים שנשארו, כנראה משום חוסר דמיון צורני בינם לבין הפועל:

ע' 94 הוא שאל אותי: במה שילמת להם? אמרתי: בלירות (=שילמתי להם בלירות). 30.1.1951 אז אני אוכל להתנדב לחיל המיעוטים, רק אם אני ארצה. אם לא — לא. (=אם לא ארצה — לא אתנדב).

6.2.1951 הגנו על זכויותיכם בכל האמצעים! עד הסוף! (=הגנו על זכויותיכם עד הסוף!). וכו'.

2.22.2 הגורם השני ב"העצמה" שלפנינו, שחשיבותו אף עולה על חשיבות ההקשר, הוא יידוע התואר. הדוגמאות שהובאו עד עתה הכילו פולן תואר מיוחד. סך כל הדוגמאות מסוג זה בקורפוס שלנו הוא כחמישים (מתוך כמאתיים עמודי טקסט "צבריי"), ומספר זה פשלעצמו אינו גדול. אלא שדוגמאות, שבהן התואר חסר הגרעין איננו מיוחד, לא נמצאו כלל. רק חיפוש ברשימות "עוזי" של קינן שלא קובצו בספר העלה שתי דוגמאות:

25.1.1951 במדינה הזאת יש כל מיני דברים מעניינים, זה כל אחד יודע. אבל יש גם דברים לא מעניינים, ואפילו משעממים (דברים).

7.8.1950 לעזאזל, זה הבחורות מה שיש לנו? אם אי אפשר למצוא יותר יפות אז אפשר פחות מחורבנות (בחורות).

שם-העצם (המובן מן ההקשר) נשל כמו במקרה התארים המיוחדים, אך מתקבל הרושם, שבחוסר יידוע של התואר אין אפקט של העצמה, ואפילו לכאורה. לפנינו

8. שיטת התיאור (וההגדרה) של הילמסלאו שתוארה לעיל, ס' 1, פותחת בהגדרת הטקסט של שפה שלמה, יורדת לטקסטים בודדים באותה שפה (קורפוסים), לחלקי הטקסטים הללו וכן הלאה עד ליחידות הקטנות ביותר. שיטה זו כוללת אפוא גם את מחקר הטקסט וההקשרים בתוכו, אלא שראשוני "בלשנות הטקסט" לא שמו לב לכך.

נשילה ללא העצמה, והדוגמאות הללו לא נכללו במסגרת הנוכחית אלא כדי לחשוף את תפקיד היידוע בתופעת ההעצמה. מהו תפקיד זה?

תוית היידוע היא מקאטגוריות צירוף-השם, ולא מקאטגוריות צירוף-התואר. היא מצטרפת לתואר האטריבוטיבי רק בדרך של התאם היידוע, החל בצירוף השם. פשחור הגרעין, מייצגת התוית את שם-העצם שנשל והיא אומרת כביכול: אין כאן עניין בשם-תואר סתם, אלא בחלק של צירוף, במרחיב המתאים לגרעינו במין, במספר וביידוע, של שם-עצם שבחרנו שלא להביאו במפורש.

על פעולת התוית אפשר לעמוד יפה בדוגמאות הבאות:

ע' 61 103467 טוראי צ'אנג לי (צפון) נגש ל-0035 טוראי יו פי (דרום) (....) אז יו פי אומר (....) אז הוא אומר (=הטוראי ההוא).

הוא הריהו תואר אטריבוטיבי, בזכות היידוע המצביע על נשילת הגרעין, לעומת הוא, שהינו כינוי גוף במעמד שם. ראה גם:

ע' 151 ומה שהיה עם שני ההם אל תשאלו (=שני האימפרסאריס ההם).

ע' 98 בבית קפה ישבו שני בחורים, אחד ממפ"ם ואחד קומוניסט (....) אז הקומוניסט אומר: מצחק, איזה יום יפה! ומדגדג את המפ"מניק תחת הסנטר, (....) אחר כך המק"י דורך למפ"ם לא בכונה על הרגל, (....).

גם כאן גורם היידוע של מק"י ושל מפ"ם, אמנם באופן מפתיע, שהמק"י, המפ"ם ייתפסו כמין תארים מיוחדים שגרעיניהם (האיש? הבחור?) נשל, וכך הם מסמנים כאן אנשים, ולא מפלגות!

ע' 14 אחר כך הולכים עם פח בנוין בשקט בשקט, שאף אחד לא ישמע ומציתים איזה קולנוע או בית קפה והולכים להתפלל. והכי יפה שלא איכפת להם לשקטים האלה אם אתה יהודי או תייר (....).

כאן יש פעולה משולבת של יידוע (לשקטים), של מרחיב רומז (האלה) ושל תמורה (להם, לשקטים האלה) כדי לתת ייצוג לגרעין הנמצא בהקשר במובלע (-ים אימפרסונלי של הולכים ושל פעלים קודמים; בשקט בשקט וביטויים דומים קודמים). כל זה נותן גם אפקט של ציטוט אירוני של כל ההקשר הקודם.

ביחס לתפקיד היידוע תיתכן גם השקפה קיצונית יותר, הרואה בתוית היידוע (כמו גם בכמתים מסוג אחד; השובה אורן, 1968 : 35) כעין כינוי המהוה, מבחינה תחבירית פורמאלית, את גרעינו האמיתי של כל צירוף שם-עצם המכיל תוית כזו, וגם של שם-התואר המיועד ו"מועצם". השקפה זו נשענת על הטענה שהעלינו קודם: מדוע מורגשת העצמה, כלומר שמירה על קיום צירוף שם-העצם פששם-העצם נושל, ואין הרגשת "פיעול" בנשילת הפועל? אין זה אלא שהפועל הוא הגרעין האמיתי של צירופו, ובנשילתו הצירוף מורגש כחסר. ואילו שם-העצם הוא רק כעין מרחיב (חשוב) של מה שנקרא צירוף-השם, ואשר ראוי יותר לכנותו "צירוף תויתי" או "צירוף יידועי" וגרעיניו הם התויות השונות: ה-, אחד, אחדים, כמה ואולי במקרים נוספים.⁹

9. ישנו סוג אחד נפוץ (מחוץ לקורפוס שלנו) של תארים הנראים כמועצמים ללא

2.2.3 שמות זהים לתארים.

לצד קבוצת התארים הרגילים, ה"מועצמים" ביידוע ובהקשר המתאים, (2.2.2), עומדת קבוצה קטנה של מלים, היכולות להופיע באופן חפשי – ללא הקשר וללא יידוע – הן כשמות-עצם והן כתארים. באלה יש לראות צורות בעלות מעמד כפול, ולא העצמות, וניתן להתייחס אליהם כאל שמות-עצם הומונימיים לתארים¹⁰. דוגמאות למצבים דומים אפשר למצוא בשפות אחרות, כגון שבאנגלית early, fast משמשים כתארים וגם כתוארי-פועל, right הוא שם וגם תואר, ומספר גדול של שמות זהים בצורתם לפעלים¹¹: cover, find, note.

ראיתי לחלק קבוצה זו לשתי תת-קבוצות, המובאות בהמשך. לרוב המלים יש בקורפוס תיעוד הן כשם והן כתואר; לאחדים יש דוגמאות רק כ"חלק דיבר" אחד, והיה עליי להישען על העברית המדוברת שלי כדי להחליט על "דו-פרצופיותם".

2.2.3.1 תת-הקבוצה הראשונה כוללת שמות ותארים המציינים תכונות או מצבים נפוצים ובלטים בקרב בני האדם, ואשר קל לסמן באמצעותם אנשים ולהבדילם זה מזה: זקן, צעיר, עני, עשיר, מנוול, רשע, ממזר ("ערמומי"), משוגע, מת ועוד. אמנם בתפקידם כתארים יכולים אחדים מאלה להתפוך גם לשאינם בני אדם, אך כשמות הם מציינים רק יצורי אנוש. בניגוד לתארים המועצמים העצמה קבוצה (2.2.1) יש לשמות-העצם הנידונים זכר ונקבה, בדיוק כמו לתארים הזהים להם. מעניין לציין, שבדוגמאות הבאות רוב השמות אמנם מיוצגים, אך אין להם הקשר קודם:

ע' 203 אחר כך באה זקנה ואמרה (ש"ע).

ע' 15 פתאום הרב צועק: תביאו אשה זקנה בשביל לבדוק אותה! (תואר).

ע' 271 ניגשו אליי כמה צעירים עיראקיים ואמרו לי שלום (ש"ע)¹².

ע' 221 רק משוגע עושה את זה (ש"ע).

ע' 8 זלמן המשוגע (תואר).

ע' 203 למה אתה כזה רשע? (ש"ע?).

ע' 145 לתלות את המנוול הרשע הזה (תואר).

יידוע. כונתי לתארים ב"יחסת הפנייה" מסוג חמוד שלי! או, להבדיל, מטומטם! אך יש לזכור ש"יחסת הפנייה" של שם-העצם בעברית מדוברת אינה מאפשרת יידוע כלל. בכך היא נוהגת ההפך מלשון המקרא, המחייבת למעשה יידוע במצב זה (גוניוס-קאוטש (126e)). בשני שלבי הלשון מראה חוסר הבחירה החפשית על אי קיום קטגוריה של יידוע ב"יחסת הפנייה" (ואפשר לראות בדיוק בכך סימן שאמנם קיימת בשם-העצם יחסת נפרדת של פנייה). על פן כל דיון ביידוע השם או התואר במצב זה מיותר. מובן, שהנפנה ידוע לדובר ולשומע מעצם היותו נוכח, ומבחינה זו הוא כאלו מיועד, ויידוע זה מאפשר גם את "העצמתו".

10. אפשרות אחרת תהיה להכניסם לאותו חלק-שימש, שייקרא "שם" (ראה אורנן,

1968: 12) אבל שיטה זו, עם נוחיותה, מעלימה מידע רב תחת השם המאוחד.

11. ראה למשל האריס, 1946: ס' 3.4. אין שום צורך "לגזור" זוגות הומונימים כאלה

זה מזה באמצעות Ø (אפס) או כל אמצעי פיקטיבי אחר.

12. רק צעירים, בריבוי, נמצא בתפקיד של שם. ביחיד יש רק בחור, בחורה (ע' 190,

191) וייתכן שיש כאן תפוצה משלימה, לפחות חלקית.

- ע' 116 ממזר כזה, נתן לי רק שני פרטים (ש"ע?).
- ע' 257 אך למרבה הצער התרגלו החידקים הממזרים לפניצילין (תואר).
- ע' 13 מפ"ם הטמבלים תמיד התנגדו לזה (תואר).
- ע' 8 ועוד גיינני אחד למשטרה ובריאות (ש"ע).
- ע' 23 היו שם עוד הרבה עניים ופועלים (ש"ע).
- ע' 116 באתי לשם, אז שלושה תורים ענקיים. אחד של ציביליים, אחד של חיילים, ואחד של אלה שלא יודעים להחליט (ש"ע)¹³.
- ע' 245 באו כל מיני חכמים וניסו בכל מיני תחבולות (ש"ע).
- ע' 244 ימתקו לך רגבי עפרך, מת יקר! (ש"ע).
- ע' 244 אני נטע עץ מת על שמך (תואר).
- ע' 256 הם החליטו להמליך עליהם עיור אחד שנודמן להם (ש"ע).
- ע' 256 ישב לו עם קטן של חרשים (ש"ע).
- ע' 262 כל הזקנים והותיקים מקבלים שבץ מפני שהם מעשנים הרבה (ש"ע).
- ע' 32 זהו השכר שמשלמים לכל הציונים הותיקים (תואר).
- 2.2.3.2 תת-הקבוצה השנייה מכילה מציני כמות, כולל שמות-המספר, וכן כזה ואחר. הם מציניים הן כתארים והן כשמות-עצם, ללא הקשר וללא יידוע. בניגוד למלים שבתת-הקבוצה הראשונה אין שימוש מוגבל לציון בני אדם דוקא. בדיונים לשוניים רבים מלים מסוג זה נקראות "תארים פרונמינאליים" או כיו"ב, ולא תמיד מלווה סיווג זה בהגדרה מדויקת. נראה לי שההסבר (וההגדרה) להרגשה, שיש לפנינו משהו מן התואר ומשהו מן הכינוי טמון קודם כול בכך שהם יכולים לתפקד הן כתואר והן כשם-עצם, ונוסף לכך בעובדה, שתחום ההצבעה שלהם רחב ביותר, דהיינו הם יכולים, כמו כל כינוי, להתפוך לכל עצם שהוא:
- ע' 116 הלכתי עם אחת (לא חשוב מי) ופשוט לא היה לאן ללכת (ש"ע).
- ע' 153 אחת הולכת ערומה עם נקודות כמו נמר (ש"ע).
- ע' 36 באותו זמן מת בחוץ לארץ ציוני אחד (תואר? תוית?).
- ע' 141 כשחכיר אותה לא תרצה להפיר אחרת (ש"ע).
- ע' 36 וארגון אחר של טרוריסטים החליט, שזה יהיה רחוב הגרדום (תואר).
- ע' 88 בא לחנות של ספות, אמרו לו 80 ל"י (תואר). אמר להם שהוא הולך הביתה להביא 80 (ש"ע) בא עם הכסף, אמרו לו שזה כבר עולה 100 (ש"ע).
- ע' 69 בעד זה יש לנו המון בנזין והעולם אוהד אותנו (תואר).
- ע' 251 זה מזכיר לי המון (ש"ע).
- ע' 92 מזל שפנצ'רים פאלה קורים רק בחלום (תואר).
- ע' 37 גם פאלה יש כאן הרבה (ש"ע).
- 29.9.1950 מה עושה כזה בכסית? (ש"ע).

13. ציבילי, ריבוי ציביליים הוא תואר וגם שם. אך יש מספר תארים, בעיקר שמות עמים, הגורים ב"י אך נטייתם שונה במקצת מנטיית השמות המקבילים: יהודי הוא תואר וגם שם, וכך גם יהודיות; אך יש שוני ביהודית/יהודית, יהודיים/יהודים. כך גם אנגלי, צרפתי וכו', וכן ציוני: ע' 36 ציוני אחד, ע' 32 הציונים הותיקים (ולא ציוניים!). שוני זה בנטייה מצוי, לדברי פרופ' ח' רוזן, רק בשמות העמים המופרים לנו היטב, לפחות בזמן תחיית הלשון.

16.6.1950 למה כל כך הרבה (ש"ע) בורחים מיישובי המשלט? למה אף אחד¹⁴ לא הולך לשם? (ש"ע).

השתמשתי לעיל במונח "תואר" גם בשביל כפתים כגון אחד, אחד, הבאים אחרי השם וגם בשביל המון, כמה, הרבה, 80, 100, הקודמים לשם (פזוה, כאלה מאחרים כאן, אבל, כידוע, יכולים גם לקדום). אין ספק שכל תת־הקבוצה הזו מהווה סוג תואר אחר ממתארי התכונה הרגילים, דהיינו מרחיב נוסף של השם (השוה ריון, 1977: חוספת לע' 275). אלא שכל זמן שמקום התואר ניתן לניבוי (אחד תמיד מאחר, המון תמיד מקדים), אין צורך לראות במיקום גורם קובע בהגדרת הקבוצה. לכן אין גם צורך לפרט כאן את ההתנהגות של שמות־המספר, שחלקם באים במין סמיכות בעלת התאם מין (שתי צרות, שלושת הטונים הראשונים) ואחרים ככעין תמורה (ע' 17: איזה 500 חוקים חדשים) שכן התנהגות זו ברובה מותנית.

ספק אחר לגבי המונח "תואר" הוא בכך, שקשה לדעת במקרים שלפנינו, מה גרעין הצירוף ומה ההרחבה — שם־העצם הספור (או מכומת) או שם המספר (הפמת). ספק מעין זה כבר הועלה לגבי התויות לעיל, 2.2.2.2. אם נאמץ את הדעה, שדוקא הפמת הוא הגרעין, יהיה קל יותר להבין מדוע הוא יכול להופיע גם כשם־עצם. 2.3 סיכום שאלת ההעצמה.

פפי שהוזכר, מצאנו בספרות המדעית העוסקת בעברית חדשה רק מעט מאוד עיסוק בהגדרות השם והתואר ובאפשרות ההעצמה.

2.31 חן—דרור (1976) משתמשים ב"תואר" בלי להגדירו כלל, ונראה שהם סומכים בעניין זה על המילונים. לפי ספר זה לא תיתכן כלל נשילת שם-העצם (או העצמת התואר) כי "שם-העצם הוא רכיב חובה של ה צש" (חן—דרור, 1976: 38).

2.32 ניסיון להגדרת "חלקי הדיבר" המעניינים אותנו נמצא אצל צדקה, 1977: ניתן להבחין בין ש-עצם לשם-תואר: אחרי שם-תואר אפשר להוסיף את המלה מאוד, אחר שם-עצם — אי אפשר (חוץ ממספר סידורי ומתיאוריים של זמן: שלישי, רביעי, חדשי, שנתי). (...) אי אפשר לומר ידידי חייל מאוד.

הבחנה זו נשענת על פרט אחד (תוספת מאד) מתוך ההגדרה הפנימית (ס' 2.02 לעיל) של צירוף התואר, ואינה מספיקה, כפי שיעידו הסתייגויותיו של המחבר עצמו. גם הדוגמה ידידי חייל מאד אינה משיגה את מטרתה; דוקא במצב פְּרִיִּקְאִטִּיבִּי תיתכן תוספת מאד גם לשם עצם. לדוגמה, הדוּשִׁית הבא בהחלט אפשרי:

— איזוה הופעה נאה יש לרב-סרן הזה!

— כן, הוא מאוד חייל! הוא תמיד מגוהץ ומצוחצח...

(ראה להלן, ס' 4).

2.33 רזון מִתָּר גם הוא על הגדרה: "שֶׁת – שֶׁם-תּוֹאֵר (במובן המקובל בְּחֹרֶת הַצִּיּוּרֹת הָעִבְרִית)" (1966: 204). גם בִּהְרָצָה מֵאוֹחֶרֶת יוֹתֵר (1969?) הוּא מְצִיג אֶת רִשְׁמִית שְׁמוֹת-הַתּוֹאֵר בְּמִסְגֶּרֶת "נְתוּנִים בְּצִיּוֹר רִשְׁמִיּוֹת יַחֲדוֹת לְכִסְקִלְיוֹת". אוֹלִי

14. אף משמש כהרחבת השם פלבד (ע' 69 אף מדינה לא חספים ...) וכדי להעצימו

יש לצרף אליו דבר, אחד, אחת וכו' (ע' 69 את הפרסים אף אחד לא אוהד עכשיו).

כאן המקום להתעכב לרגע על שאלת הרשימות המילוניות. קל להבין, שחיבורים העוסקים בתחביר מנסים להתבסס על מידע קיים, במקרה זה על המילון, אלא שיש לזכור, שהמילונים הם מעשה ידי אדם; שהמילונאים אינם מספיקים זה עם זה בפול; וגם כאשר הם מספיקים, הרי שביסוד הסיווג שלהם לשם ולתואר חייבת לעמוד שיטה כלשהי. שיטה זו יכולה להיות אחת השיטות הישנות לחלקי-דיבר, שיטות שאינן עומדות בפני הביקורת (לעיל ס' 1). היא יכולה להיות גם שיטה, המגדירה את השם והתואר על פי מקומות הופעתם והתחלפויותיהם, דהיינו שיטה תחבירית (כך ניסיתי לעשות לעיל). יוצא, שגם הסיווג המילוני יישען בסופו של דבר על התחביר, ואיננו בבחינת מידע נתון, אלא שעל התחבירים לספקו.

פדי למנוע את הטעות הנפוצה, שלפיה שם-תואר ניכר במשקלו, כביכול מידע צורני פשוט החוסך לנו ולמילונאים את הצורך בסיווג תחבירי של התואר, נזכיר רק שתי עובדות:

א. רק מתוך הניתוח התחבירי יכול המדקדק לאבחן אילו משקלים אופייניים לשמות-תואר, וגם אחרי האבחנה אין התפקיד טבוע במשקל, אלא בשימוש שניתן למלה בעלת המשקל בתוך המשפט. (מאין לנו שבכך בצירוף כבד מטונג הוא שם, למרות משקלו האופייני לתואר? רק על פי מצבו התחבירי. גם הקביעה שאין לו צורת הנקבה נכונה היא ידיעה תחבירית הנשענת על בדיקת התאם המין בתוך צירופי שם-עצם.)

ב. בדיקת ההתנהגות התחבירית מגלה הפתעות: תפקוד של תואר בצורות שאין להן שייכות למשקלים האופייניים (וגם פשהן שאולות אינן דוקא תארים בשפת המקור):

ע' 121 עוד יש כמה דברים בסדר במדינה שלנו.

ע' 123 אבל במשרד של הפקיד לא הפול בסדר.

ע' 127 בכל דבר זיפת יש גם משהו טוב.

24.5.1950 למשל הדיר עשה תבנית מותק של הדיר, עם שטיחים מצמר, (המדובר בחגיגת ביפורים בקיבוץ).

אולי גם 31.12.1950: ומבקרים שמביאים להם תבן בקשיש.

על תואריותם של הנ"ל תעיד גם העובדה שיש להם, בפי אחדים, גם צורות נוטות, בלתי-מלרעיות: **בִּסְדָּרִי**, **בִּסְדָּרִית**, **זיפתי**, **זיפתית**, **מוֹתְקִית**, **מוֹתְקִים** וכו'. צורות נוטות אלו נפוצות, כנראה, יותר כשצירוף-השם מיוחד.

2.34 מסקנתנו אנו לגבי מעמד השם והתואר יכולה להיות כזו: לאור הגדרותיהם שניתנו לעיל (ס' 2.0) נוכל לומר, שאמנם אפשר ליצור שתי רשימות נפרדות, אחת של שמות ואחת של תארים, לפי המצבים התחביריים הנ"ל של שני סוגים אלה. נפוצים ולא בלבדיים — משום שעצם תופעת ה"העצמה" לשלושת סוגיה (3-2.2.1) מראה, שהתואר יכול, בתנאים מסוימים, לעמוד ללא שם-עצם. במקרים כאלה אנו מרגישים, שצירוף אשר מעמדו הרגיל הוא מעמד של צירוף-תואר, עומד במפתיע במקום שאינו אופייני לו: מקומו של בן הרשימה השנייה, רשימת שמות-העצם.

2.35 על העצמה אין רוזן מדבר במפורש, אבל יתרונה של שיטתו (דגמי משפט, שבהם זכויות הופעה לגרעינים מסוימים — שם, פועל, תואר וכו' — ולהרחבות ותחליפים של גרעינים אלה) בכך, שמידע על העצמה צריך ממילא להיות כלול בתיאור. ואמנם, אנו מוצאים מידע כזה ברשימת תחליפי שמות-העצם (1966: 279). הראשון שבהם, $\emptyset$ (אפס), נותן תשובה חלקית לבעית ההעצמה: כאשר השם מוחלף ב- $\emptyset$, כלומר נושל, הרי כל מרחיב של השם, יהא זה תואר, כינוי קניין או כל מרחיב אחר, נשאר לבדו, והוא כאילו מועצם. תופעה זו מתאימה במידה רבה למה שפינינו "העצמה בהקשר" (ס' 2.2.2) אלא ששאלת היידוע, כמו גם שאלת ההקשר, איננה נידונה אצל רוזן. אין גם נגיעה בשני סוגי ההעצמה האחרים.

2.36 רק אצל רובינשטיין (1968: ס' 3.4) אנו מוצאים דיון מפורש בהעצמה (בכפופות לעיסוק בפסוק השמני ובפסוק האוגד בלבד, שהם נושאי הספר). מתוך שלושת תת-הסעיפים הראשונים העוסקים בהעצמה הייתי מוציא מן הדיון את 3.43 "שם-תואר בלתי מיועד מועצם באבר הנושאי", לדוגמה: מכוער הוא כל מקום, שבהעיף... שבו התואר איננו מיועד וצריך היה להיחשב לנושא, לולא הציב רובינשטיין אמות מידה מחמירות מאוד לסדר המלים בפסוק השמני (1968: 56). וכנשוא אין שום מניעה להופעת התואר ללא שם-עצם (דרך אגב, אותו שיקול חל גם על צירופי היחס של 3.44). אין כאן העצמה. נשארים סעיפים 2-3.41, ובהם ניתן לגלות שני סוגים (חלוקתנו שונה במקצת משל רובינשטיין עצמו):

א. שם-תואר בדרגת ההפלגה, מיועד ומועצם, מסוג וזהב הארץ ההיא הוא הטוב ביותר, אבל גם מסוג והמשופחת מפולן הייתה פשטידת הקיבה (סדר הנושא והנשוא, פפי שרמזנו לעיל, אינו קבוע במבנה זה של שם+אוגד+תואר). בכל הדוגמאות נמצא התואר המועצם במצב של נושא (מצב פרדיקאטיבי), ואין סיבה לראות העצמה בהימצאותו של תואר במצב זה ללא שם-עצם. התכונה היחידה, הנותנת רושם של העצמה, היא יידועו של התואר. אלא שיש לזכור, שהתואר בדרגת ההפלגה, לפחות כנשוא¹⁵, מיועד תמיד. זוהי התניה של היידוע על ידי דרגת ההפלגה, ואין לפנינו יידוע ממשי, חפשי, ואתו העצמה של ממש.

ב. סוג אחר בתכלית מהוה המשפט המופלא כאן הוא לא ההתרוצצות. זוהי תבנית חצי-ספרותית, שאיננה נמצאת בקורפוס שלנו, אך מעניין לבדוק, אם אין כאן עוד סוג של העצמה, שכדאי לתת עליו את הדעת. נראה לי ששוה-הערך הדיבורי של תבנית זו הוא המזור כאן זה לא התרוצצות, או אולי מה שמזור כאן זה לא ההתרוצצות (זה שמתרוצצים). אלה אינם פסוקי אוגד סתם, שכן רשימת ה"נשואים" האפשרית בהם כוללת רק צורות שם-הפועל, פסוקים משועבדים בש ושמות-פעולה.

15. במצב אטריבוטיבי יש גם דרגת הפלגה בלתי מיועדת: ע' 15 מה שאני אספר לכם פעת קרה במדינה תרבותית וחלוצית והכי מתקדמת במזרח התיכון, ע' 11 והאטו ארוך 4 מ' ועליו דגל קטן ואנטנה הכי גבוהה, וכל האנטנות מצדיעות.

לא זו בלבד, אלא שגם הנושא (המופלא, המוזר וכו') יכול להיבחר מרשימה מוגבלת של שמות-תואר, שמות-עצם, תוארי-פועל וכו', המביעים צורך, רוגז, פליאה ושאר התייחסויות סובייקטיביות. רשימה זו זהה או דומה לרשימת "חסרי גוף ומספר" (חג"מ) של רוזן (1966: 218 והלאה) ולרשימה של ביטויים מודאליים שמביא רובינשטיין (1968: 172–168). כל אלה מהווים יחד כעין חלק-דיבר חדש, והפסוק שבו הם מופיעים איננו "משפט שמני" סתם, ועל כן גם חלוקתו לנושא ונושא (דקדוקיים) אינה יכולה להיעשות לפי המקובל, וכנראה היא מיותרת לגמרי. לכן גם כללי ההעצמה, שנוסחו לגבי תארים שאינם חג"מ אינם יפים כאן.

לאמתו של דבר, המופלא פאן הוא לא ההתרועעות, שבה החג"מ "מידע", היא כעין "גלגול של אקסקלוסיביות" (במינוחו של רובינשטיין, 1968: 179 והלאה)¹⁶ של משפט חג"מ רגיל, מסוג מופלא שמתרועעים פאן (פסוק חג"מ רגיל אינו ניתן לשלילה, ורק "גלגול האקסקלוסיביות" שלו מאפשר אותה).

נסכם אפוא ונאמר שיש כאן אמנם יידוע של המופלא ודומיו אלא שזהו יידוע חג"מ ולא יידוע תואר, ותפקידו לאפשר את גלגול האקסקלוסיביות, ותו לא. פהוכחה תשמש העובדה שהיידוע מחויב גם לפני חג"מ שהם "שמות": הספנה היא שהם יגמרו לפני הזמן, וכו'.

3. שם ותואר כיחידות שבתוכן חלקים.

הבדיקה השנייה של היחס בין התואר (האטריבוטיבי) ובין השם היא בדיקת הגדרותיהם הפנימיות (ראה ס' 2.02). נוכחנו אמנם כבר בסעיף 2.1–2.2 ששני חלקי התפקוד הללו שונים בהתנהגותם התחבירית ואין האחד עומד במקום השני ללא תנאים. למרות זאת פדאי להשלים את הגדרתם על ידי השואת מבניהם הפנימיים. הגדרה פנימית זו תסייע לנו גם בסעיף הבא, 4, העוסק במעמד הפרדיקטיבי.

3.1 המבנה הפנימי של צירוף השם בקורפוס שלנו עשוי לכלול:

3.1.1 חלק מרכזי שייקרא שם עצם, והפולל גזע, צורן של מספר, ולעתים גם צורני מין, קניין וסמיכות.

3.1.2 ההרחבות הבאות¹⁷ (שיכולות להיות בעצמן מורחבות):

פינוי קניין פרוד: ע' 257 לחבר שלי קרה אסון.

צירוף-תואר: ע' 120 כל מיני אמצעים לא חוקיים.

16. במינוח ותיק יותר גלגול זה הוא נתינת מעמד של נושא פסיכולוגי, כלומר של החדוש שבמשפט, לחלק משפט שאינו זוכה בו במבנה רגיל, בלתי מאופיין. נושא "פולמוסי" כזה מתאפשר באנגלית על ידי דגם המשפט ... that ... It is ... וכו'.

17. ראה גם רוזן, 1966: 273–276. גם פאן לא כל רשימת ההרחבות הנזכרת שם תתאים לנו. קודם כול מסתבר, שבקורפוס שלנו לא נמצאו כל ההרחבות שרשם רוזן. כמו כן, הרחבותיו של שם עצם העומד כנושא של משפט שמני או של משפט אוגד (באמת, די, נמעט, בדיוק, לגמרי ועוד) אינן מופיעות ברשימתנו, העוסקת רק בשם העצם שאינו נושא כזה. ראה להלן ס' 4.

צירוף-יחס: ע' 46 האיש מלמעלה.
 צירוף-שם-מספר: ע' 58 כמה אלפי מתרחצים.
 פסוק זיקה: ע' 54 השאלון הראשון שמילאתי ביד רועדת.
 פינוי רמז: ע' 118 לאשמות הנבזות האלה.
 אחר: ע' 36 וארגון אחר של טוריסטים.
 איזה: ע' 120 אני רק מקוה שבינתיים יקרה איזה מקרה בודד חדש.
 אף ... לא, שום ... לא: ע' 69 ואף מדינה לא תספיק, ע' 195 אם שום דבר לא יעזור.

גם: ע' 66 גם כמה נמרים הסתובבו.
 זה וזה: ע' 39 ביום זה זה יחלקו בחנות זאת וזאת שוקולדה.
 פזה, פאלה: ע' 19 חג פזה זה מקום ששם מעלים מתחת האדמה רוחות.
 ע' 92 מול שפנצ'רים פאלה קורים רק בחלום.
 פל: ע' 11 פל מדינה מה שמכבדת את עצמה
 כמה: ע' 66 גם כמה נמרים הסתובבו
 פל מיני: ע' 105 ועוד פל מיני חברה
 מין: ע' 33 מין גוש חשוד מאוד¹⁸
 עוד: ע' 101 ועוד 9 חברים מ"שדמות השומרון".
 מובן שכל אחד מן המונחים המופיעים ברשימה שלעיל (צירוף שם-מספר, פינוי קניין וכו') צריך לקבל הגדרה (פפולה) משלו. אנו נסתפק כאן בהמשך הגדרת התואר הדרושה לעניינו.

3.2 המבנה הפנימי של צירוף-התואר בקורפוס שלנו כולל:
 3.2.1 חלק מרכזי שייקרא שם ת א ר , ובו גזע (כולל צורני גזירה) וצורני מין ומספר.

3.2.2 ההרחבות הבאות (היכולות להיות מורחבות¹⁹):
 איזה: ע' 136 איזה מאושר, יש לו דוד באמריקה!
 די: ע' 206 לפעמים יש לך חכמות די טובות.
 הכי: ע' 13 אני כתבתי את החיבור הכי טוב.
 יותר: ע' 53 באידיש זה יוצא הרבה יותר עסיסי.
 פזה: ע' 18 הלילה חלמתי חלום פזה נורא שהתעוררתי בצעקה.
 פל כך: ע' 46 קפיצות משונות פל כך.
 כמו: ע' 78 במדינה צעירה כמו שלנו.
 לא, בלתי: ע' 218 בשר לא-טרי; ע' 190 בחור בלתי-זהיר.
 מאוד: ע' 138 הגיעו זמנים רעים מאוד.
 נורא: ע' 240 מקום נורא יפה.
 ע' 98 דבר מצחיק נורא.

3.3 השואת המבנים הפנימיים של צירופי השם והתואר מראה שוני כמעט מוחלט. אמנם יש דמיון מסוים במבנה החלק המרכזי — מלת שם-העצם ומלת התואר בנויות

18. פל מיני משמש כריבוי של מין.

19. ראה גם רוזן, 1966: 2-271, וריבנישטיין, 1968: ס' 4.51.

כך, ששתייהן מכילות את צורן המספר; וצורן המין הדקדוקי, הקיים בתואר, נפוץ גם בשם. אבל יתר צורני השם, וכמוכן הרחבותיו, אינם דומים לאלה של צירוף התואר, למעט ההרחבות הזהות איזה, פזה, פאלה²⁰. גם אם נניח שקורפוס יותר עשיר ייתן לנו כמה הרחבות זהות נוספות — עדיין לא יהיה בכך משום זהות בין המבנים. גם מצד זה אפוא השם והתואר האטריבוטיבי מוכיחים שוני.

4. המצב הפרדיקאטיבי: שם-עצם מותאר.

4.1 בדיון שנסתיים זה עתה נזהרתי בפירוש שלא לנגוע בשמות-עצם ובשמות-תואר העומדים כנשוא דקדוקי של פסוקים ללא פועל או של פסוקי אוגד, היינו במצבים הפרדיקאטיביים הנפוצים. הסיבה לכך היא, שאי אפשר לבדוק את דמיון שם-העצם והתואר במקום שהדמיון הזה רב יותר מדי. פונתי לומר שהמצב הפרדיקאטיבי הוא סביבה תחבירית "מתירנית", שבה מתחלפים באופן חפשי צירופים, שבסביבות אחרות היינו מזהים אותם כצירופי שם, כצירופי תואר, כצירופי תואר-הפועל, כצירופי מלות-יחס ועוד.

"תארים":

ע' 246 מה זה חשוב, ע' 37 זה לא רע, ע' 85 היא נהיית יותר מפותחת,

ע' 206 זה נורא פעת עם בגדים וכל זה, ע' 203 כמה זה טוב,

ע' 102 כמה זה זיפת שיש תסיסה בשורות מפ"ם!, ע' 121 המשטרה בסדר²¹.

"שמות-עצם":

ע' 78 לעבוד זה גועל נפש, ע' 145 פעת הטורקים פאן וכל מקום חוץ לארץ;
16.5.1950 הבחורה של אל על (...) הייתה די יופי וכל הזמן שאלה אותנו (...).

"תוארי-פועל" ו"צירופי יחס":

ע' 18 איפה אני, ע' 19 הוא עוד למעלה, אצלכם, ע' 33 זה באמת ככה, ע' 145 פעת הטורקים פאן.

"ביטויי כמות וספירה":

ע' 245 אני אחד ואתם הרבה.

"חג"מ":

ע' 246 מה זה אכפת.

שיוך לא ברור (מופיעים רק במצב פרדיקאטיבי):

ע' 144 המן, אתה איין, ע' 145 ביטחון זה א' וביטחון זה ת'. ואני אומר שביטחון זה ט"ו. ע' 240 אל תהיי טמבלית, ע' 13 הם מבסוטים, ע' 55 הוא פֶרְנֶק, ע' 120 כל מקרה הוא לא יותר ממקרה בודד.

20. איזה, פזה כמרחיבי תואר דומים במובנם לכל כך. השוה גם ע' 203 למה אתה פזה

רשע?, ע' 151 אולם מחורבן פזה.

21. זיפת, בסדר מופיעים גם כתארים אטריבוטיביים, לעיל ס' 2.3.

בהתאם להגדרתנו החיצונית (1.01), ברגע שצירופים אלה (שמות, תארים וכו') מתחלפים זה בזה באותה סביבה, אזי — לפחות מבחינת הגדרה זו — הם מהווים אותו ציור לשוני עצמו. בניסוח אחר נוכל לומר, שצירופים שהוגדרו כשם-עצם, כתואר-הפועל וכו' בסביבה אחרת, מאבדים במצב הפרדיקאטיבי את השתייכותם הקודמת ויוצרים פעין חלק-דיבר מאוחד, שאפשר לכנותו — עד להצעת שם מוצלח יותר — "צירוף פרדיקאטיבי"²². תופעה דומה אפשר לראות גם בשפות אחרות. במשפט האוגד הצרפתי *Il est étudiant* אין אפשרות לקבוע אם *étudiant* הוא שם, תואר או בינוני של הוה (בין היתר, משום שבמצב זה התויות למעשה מנועות: גם התוית המיידעת וגם התוית הלא-מיידעת). פירושם "הוא סטודנט", אבל גם "הוא סטודנטי באופי" או כדומה.

גם הדוגמאות של ביטויים, המופיעים רק במצב הפרדיקאטיבי, ולכן אין לסווגם לשום חלק-דיבר מסורתי ("שיוך לא ברור", לעיל) מראות שיש לנו במצב זה יחידה לעצמה. מחוץ לקורפוס הנוכחי אוכל להוסיף כמה צירופים פרדיקאטיביים אופייניים, שתוכנם שונה בסביבה תחבירית זו:

הוא מאוד בן אדם (=הוא הגון מאוד).

הוא לגמרי קיבוצניק (=התנהגותו וחשיבתו אופייניות לקיבוצניק).

אל תהיה ילד (=אל תהיה ילדותי), אל תהיה חזיר! (=אל תנהג בצורה חזירית).

זה לא כל כך אסון (=האסון לא נורא כל כך).

הוא נשוי לגמרי (בן אמוץ—בן יהודה, 1972: 156).

ואפילו: הוא "נמר" בלשחות (=הוא שחין מרשים) וכו'.

4.2 המשך הגדרתו של הצירוף הפרדיקאטיבי, כלומר הגדרתו הפנימית, יש לה חשיבות ביחס לשאלה של "העצמה" ו"התארה". בדיקתנו הראתה, כאמור, שכגרעין הצירוף יכול לעמוד תואר, שם, תואר-הפועל, צירוף-יחס, חג"מ ועוד. אך מתברר שרשימת ההרחבות של הצירוף הפרדיקאטיבי זהה כמעט לרשימת הרחבות התואר האטריבוטיבי דוקא. השוני היחידי הוא בכך שהצירוף הנוכחי מכיל גם את באמת, כמה, כמעט, לגמרי, חאלס, מיליון.

והרי הרשימה כולה:

באמת: ע' 33 זה באמת ככה.

די: ע' 62 העולם הוא די עגול. 16.5.50 הבחורה של אל על הייתה די יופי.

הכי: ע' 173 הסוף הוא הכי קשה.

יותר: ע' 225 אני יותר עצמאי.

22. בעיני מי שמורגל להפרדה המסורתית בין החלוקה לחלקי-דיבר מצד אחד והחלוקה למרכיבי המשפט מצד שני, ייראה אולי המונח צירוף פרדיקאטיבי (על משקל צירוף-שמיני, צירוף-פעלי וכו') בערבוב מין בשאינו מינו. אך אל נשכח שדרך הגדרת היחידות הלשוניות שהצענו לעיל אין בה מקום כלל להפרדה כזו. הגדרתנו היא תחבירית בלבד, והשימוש במונחים העתיקים שם-עצם, תואר, חלק-דיבר וכו' בא רק כדי להקל.

פזו: ע' 203 למה אתה פזו רשע?

פל פך: ע' 78 זה לא פל פך נורא.

פמה: ע' 218 פמה הוא צודק.

פמעט: ע' 218 בעצם הוא פמעט חדש.

לגמרי: ע' הייתי רטוב לגמרי.

מאוד: ע' זה רציני מאוד.

נורא: ע' 151 זה נחמד נורא.

חאלס: ע' 45 אני מבסוט ממך חאלס.

מיליון: ע' 135 מאז אני (...) ומבסוט מהחיים מיליון.

4.3 סוג האינפורמציה, שמעביר בדרך כלל הצירוף הפרדיקאטיבי, שכיחות התארים פגרעיני צירוף זה, ובעיקר רשימת ההרחבות המזכירה את רשימת הרחבות התואר — כל אלה גורמים שגם תואר-הפועל או שם-עצם המופיעים בצירוף זה נידונים כ"מין תואר". אולי מותר אפוא לראות במצב זה פעין "התארה" של כל חלקי הדיבר המסורתיים; התארה המפתיעה בתחילה את מי שבא לחפש העצמה, אך מהוה גם היא חלק בלתי-נפרד של מערכת הדמיונות והשוני שבין השם והתואר.

ב י ב ל י ג ר פ י ה

ע' אורנן, 1961: "חלקי הדיבר". לשוננו 25, 35–56 (תשכ"א).

1964: הצירופים השמניים בלשון הספרות העברית החדשה

עבודת דוקטור. האוניברסיטה העברית בירושלים.

1968: המשפט הפשוט. מהדורה מחודשת תשל"ג. ירושלים: ענבל.

י' בלאו, 1961: "כיוונים ובעיות במחקר התחביר". לשוננו 25, 96–110 (תשכ"א).

ד' בן אמוץ ונ' בן יהודה, 1972: מילון עלומי לעברית מדוברת. ירושלים: לוי-אפשטיין.

מ' חן וח' דרור, 1976: מבוא לדקדוק תצרוני עברי. מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור.

י' צדקה, 1977: הדקדוק העברי המעשי. הוצאה שנייה, ירושלים: קרית ספר.

ע' קינן, 1953: בשיטים ובעקרבים. הוצאת ישראל, תל אביב.

ח' רבין וש' שקולניקוב, 1977: תחביר לשון המקרא. ערך לפי הרצאות של פרופ' ח' רבין, ש' שקולניקוב. ירושלים: אקדמון (מהדורה?).

- א' רובינשטיין, 1968: המשפט השמני, עיונים בתחביר ימינו.
 תל אביב: הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת ת"א.
- ח' רוזן, 1966: עברית טובה. מהדורה שנייה, ירושלים: קריית ספר.
 1977: עברית טובה. מהדורה שלישית בתוספת תיקונים.
 ירושלים: קריית ספר.
- 1969?: "המשפט בעברית ישראלית — דמותו ודמותו הנתונים שלו". חומר
 להרצאת פרופ' ח' רוזן בסימפוזיון לחקר העברית, בית י. ב. מ., תל אביב. (משוכפל).

- N. Barri, 1975: "Nucleus and Satellite in Nominal Syntagmatics". *Linguistics* 157, 67–85.
- 1978: "Giving Up Word-Formation in Structural Linguistics". *Folia linguistica* 11, (1977) 27–51.
- C. Brockelmann, 1956: *Hebräische Syntax*. Neukirchen Kreis Moers: Erziehungsverein.
- Gesenius-Kautsch-Cowley, 1910: *Hebrew Grammar*, as edited and enlarged (1909), 28th ed.) by the late E. Kautsch, translated by A. E. Cowley. Oxford: Clarendon, 1910
- Z. Harris, 1946: "From Morpheme to Utterance". *Language* 22, 161–183.
- L. Hjelmslev, 1943: *Omkring Sprogteoriens Grundlaeggelse*. English version, *Prolegomena to a Theory of Language*, by F. J. Whitfield. Second, Revised edition, 1961, Madison: Univ. of Wisconsin Press.
- P. Joüon, 1923: *Grammaire de l'hébreu biblique*. Rome: Institut Biblique Pontifical.
- F. König, 1879: *Historisch-Comparative Syntax der hebräischen Sprache*. Leipzig: Hinrichs.
- G. Lewis, 1967: *Turkish Grammar*. Oxford: Clarendon.
- S. Preiswerk, 1884: *Grammaire hébraïque*. 4e éd. refondue. Bâle: Georg.
- A. Rougerie, 1953: *Grammaire française*. Paris: Dunod.

מִן הָעֲבוּדָה בְּמִלּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

ל.

ישראל בן-דוד

שוב "על שחזורן של צורות נפרד"

ב"לשוננו" מא, עמ' 304, השיג פרופ' יהושע בלאו על אֲחִיּוֹת, שהעליתי מן המקורות ומן המסורות.

רואה אני את דרכו של בלאו להחזיק בצורה, שלא תהא חורגת ממסגרות הפלשנות המשוה. במה דברים אמורים? פשאנו באים היום לחדש חידושים בלשוננו כפי צורך השעה, מצוה עלינו ליצוק צורות, שיהא הדקדוק המשוה מיישב אותן. אלא בדיעבד, צורות שמצאנו בניקודים עתיקים ומשובחים חלילה לנו לשנותן כדי לעשות נחת-רוח לשרה של הפלשנות המשוה. מצאת תיבה, והיא עתיקה ומוסמכת, ואין אתה יודע לכלפלה, אי אתה רשאי לפגוע בה לרעה.

אי-אפשר לסתור את הריבוי הערבי אֲחִיּוֹת שבהיא בלאו, אף לא נסתר מנגד עיניי שעה שכתבתי אֲחִיּוֹת. אבל מה נעשה, שהרי מצאנו (א) "קריאה המסורה של הספרדים והאשכנזים אֲחִיּוֹת, וכן מנוקד במשניות דפוס ברלין (שנת תקצ"ג) ובמשניות דפוס קאראץ, על פי הקריאה המסורה" (מילון בן-יהודה, עמ' 147א, הערה 1); (ב) המקור המנוקד החשוב ביותר ללשון חכמים, שאפשר לנו ללמוד ממנו ריבוייה של אֲחֻת, הוא כ"י קופמן שלמשנה (בספרא, כ"י רומי 66, אין אֲחֻת מצויה בריבוייה), "אֲחִיּוֹת" מצויות בו ל"ב פעם. משום מה לא הזכיר בלאו עובדות הללו, ואף על פי כן אי אפשר לנו להתעלם מהן.

הבעיה יוצאת מגדר אֲחִיּוֹת, והיא רחבה ועקרונית. עלינו להחליט, אם לתקן כל מלה עברית מתועדת יפה ומסורה דורי דורות, שתהא תואמת את הערבית. אֲחִיּוֹת הערבית לעצמה, אֲחִיּוֹת לעצמן, ואין מלכות נוגעת בחברתה. ודין הוא. ומה אם אֲחִיּוֹת, שכן ניקודה בכ"י קופמן שלמשנה ל"ב פעם, והיא הקריאה המסורה של הספרדים ושל האשכנזים, אתה מדמה אותה לערבית, אֲחִיּוֹת (זכריה יא, יד), שאין לה אח במקרא, ולא מצאתיה מנוקדת בלשון התנאים, אינו דין שתדמה אותה לערבית ^{אֲחִיּוֹת} להיותה אֲחִיּוֹת? ואין לדבר סוף. אמת, נסתתרה בינה ממני להבין דרך אֲחִיּוֹת. ואין קוצר השגתי נותן רשות בידי לעקור אֲחִיּוֹת. אנו אומרים ב"הלל": הוֹשִׁיעָה נָא, מלעיל, ומיד לאחריו: הַצְלִיחָה נָא, מלרע. למה? לא ידעתי. הבוא נבוא אני וכל איש ישראל לתקן כפי הבנתנו?

בבואנו לקבוע צורתה של תיבה, עלינו לשים לבנו למצוי במקורותינו. אם המצוי במקורותינו עולה בקנה אחד עם לשונות אחיות, מה טוב. אם לאו, נקיים את המצוי

במקורוֹחִינו, ונאמר: כִּךְ הִיא דְרָכָהּ שֶׁל עֵבְרִית. עֵרְבִית לֹא כֵן. וְכֵשֶׁם שֶׁלֹא נִבְּוֹא לַעֲבֹר אֶת הָעֵרְבִית, כִּךְ לֹא נַעֲרֵב וְלֹא נַעֲרַב אֶת הָעֵבְרִית. לֹא טַעֲנִיתִי, שׁ"לֹו הִייתה צוֹרֶת הַנִּפְרָד שֶׁל אַחִיוֹת קְמוּצָה, הִייתה הִי"ד הַקְמוּצָה מִתְקִימָת בְּנִטְיָה. כְּתַבְתִּי (עמ' 239): "בְּגוֹרֶת ל"י פַּעֲמִים הִרְבֵּה קִמְצָה מִתְקִימָת. בְּנִסְמֵךְ הִרְבִּים". אִיכָּא בִּינְיָהּ. הִינֵנו, מִן אַחִיוֹת מִתְבַּקֵּשׁ נִסְמֵךְ אַחִיוֹת אוֹ אַחִיוֹת. טַעֲנָתוֹ שֶׁל בִּלְאוֹ, שֶׁאִפְשָׁר לְגוֹזֵר אֶת הַנִּסְמֵךְ אַחִיוֹת מִן אַחִיוֹת עַל דֶּרֶךְ וְחִי, וְחִיִּיתָם, וְכֵן עַל דֶּרֶךְ בְּעִלְיָהּ יֵשׁ בָּהּ מִמֶּשׁ, אֲלֵא שֶׁכֵּל דּוֹגְמָה וְדוֹגְמָה בִּנְחָה (בִּשְׁם לֹא הִבִּיא אֲלֵא בְּעִלְיָהּ, שֶׁהוּפְרִית בְּמֵאמְרִי) יֵשׁ לָךְ רַבּוֹת כִּנְגֻדָּה בְּחֻטָּף. אִף אֵין בָּהּ בְּטַעֲנָה זוֹ פֶּתֶרֶן חִי"ת הַנַּחֲחָה שֶׁבְּהֶאֱחִיוֹת, שֶׁמִּצִּינוּ בְּמִקְרוֹת וּבְמִסּוֹרוֹת.

לא.

ישראל בן-דוד

הַרְוּחָא

בְּמִלּוּנֵי הַתְּלִמּוּד שֶׁל לֹוי וְשֶׁל דַּלְמָאן, עֵרֶךְ אַרְמֵי הַרְוּחָה, הַרְוּחָא. הַרְוּחָא (מוֹטָב: הַרְוּחָה) הִרְיָהּ שֶׁם־הַפְּעוּלָה שֶׁל בְּנִיין הַפְּעֵל, וְהוּא יִפָּה לְאַרְמִית שֶׁבְּמִקְרָא, עַל דֶּרֶךְ: לְהַנְסֵקָה, לְהַשְׁפִּיקָה, לְהַשְׁנִיָּה — כּוֹלֵךְ ה"א בְּרֵאשֶׁן וּבִסּוּפֵן. וּפַעַם אַחַת בְּאַרְמִית שֶׁבְּמִקְרָא אִף אֵל"ף בְּרֵאשֶׁן שֶׁל שֶׁם־פְּעוּלָה: אַתְחָת־ (דְּנִיָּאל ה', יב). הַפְּעֵלָה אִפְשָׁר אַרְמִית שֶׁל הַמִּקְרָא וְאִפְשָׁר עֵבְרִית הִיא, שֶׁכֵּן הוֹרִישָׁה לֹו הַאֲרִמִּית שֶׁבְּמִקְרָא לְמִשְׁקַל זֶה לְעֵבְרִית: הַקְּרָה, הַפְּעֵלָה (בְּמִקְרָא); הַאֲזָנָה, הַבְּטָלָה (בִּלְשׁוֹן חו"ל). הַתְּלִמּוּד הַבְּבִלִי שֶׁאֵנִי. א) שֶׁכֵּן הַמִּיר הַבְּבִלִי בְּנִיין הַפְּעֵל שֶׁל הַמִּקְרָא בְּבִיין אִפְעֵל. הוּי, דַּחְקָה אֵל"ף לֵה"א שֶׁבְּרֵאשׁ הַתִּיבָה. ב) בִּידוּעַ, דֶּרֶךְ הַשֵּׁם בְּתִלְמוּד הַבְּבִלִי, כִּשְׁהוּא בְּמִסְפָּר יָחִיד וְכִשְׁאֵין הוּא נִסְמֵךְ, לְבּוֹא בְּסוּפִית הִידוּעַ. לְפִיכֵךְ שֶׁם הַפְּעוּלָה שֶׁל בְּנִיין אִפְעֵל בְּבִבְלִי זוֹ תְּבִנִיתוֹ: אִפְעֵלָתָא, בְּקִמְצָה גְּדוּלָה וּבִשְׁוֹא נַע; וּמִן שׁוֹרֵשׁ רוּחַ: *אַרְוּחָתָא, *אַרְוּחָתָא, ע"ד אֲבָדְלָתָא, אֲתַחְלָתָא¹. אֲלֵא מָה נַעֲשֶׂה וְלֹא מִצְאָנוּ *אַרְוּחָתָא בְּבִבְלִי. הַרְוּחָא, הַרְוּחָה אִפְשָׁר לֵהּ בְּעֵבְרִית. בְּאַרְמִית שֶׁבְּבִבְלִי אֵי אִפְשָׁר לָנוּ לְקַרֵּא הַרְוּחָה.

ב"אֲצִיר לְשׁוֹן הַתְּלִמּוּד" לְקוֹסוֹבְסְקִי שֶׁם הַרוּחָה מוּבָא י"א פַּעַם, וְחֲמֵשׁ פַּעֲמִים בִּי"ד, הַרוּחָא, חֲמִשְׁתָּן מִמּוֹעֵד קִטָּן יד ע"א. כ"י לְנִינְגֵרָדָא, פִּירְקוּבִיץ 187, אִף הוּא גִרְסָתוֹ הַרוּחָא, ר' כְּתוּבָת מִג ע"א, סב ע"א.

1. הַנִּיּוֹד שֶׁנִּיּוֹדוּ מִלּוּנֵי הַאֲרִמִּית אֲבָדְלָתָא (לְרַבּוֹת דַּלְמָאן?), אֲתַחְלָתָא; וְכֵן אִפְשָׁטִיין וּמִלְמַד, דְּקִדּוּק אַרְמִית בְּבִלִית, עמ' 114, סִימָן י: אֲבָדְלָתָא, אֲבָדְלָתָא, אֲבָדְלָתָא — בְּטַעֲנוֹת יִסּוּד, וִירְשׁוֹ הַמִּלּוּנִים הַעֲבֵרִיִּים (כּוֹנֵן שֶׁל אֲבָדְשׁוֹשׁ וְשֶׁל מִדּוֹן) טַעֲנוֹת זוֹ מִמִּלּוּנֵי הַאֲרִמִּית. רַאֲוִי הוּא עֵנִיין זֶה לְדוֹן בּוֹ מְפֹרֵשׁ וְשׁוֹם שֶׁכֵּל.

במקורוֹחִינו, ונאמר: כִּךְ הִיא דְרָכָהּ שֶׁל עֵבְרִית. עֵרְבִית לֹא כֵן. וְכֵשֶׁם שֶׁלֹא נִבְּוֵא לַעֲבֹר אֶת הָעֵרְבִית, כִּךְ לֹא נִעְרַב וְלֹא נִעְרַב אֶת הָעֵבְרִית. לֹא טַעֲנִיתִי, שֶׁ"לֹּו הִייתה צוּרַת הַנִּפְרָד שֶׁל אֲחִיּוֹת קְמוּצָה, הִייתה הִי"ד הַקְמוּצָה מִתְקִימַת בְּנִטְיָיָה". כִּתְּבִיתִי (עמ' 239): "בְּגוּרַת ל"י פַּעֲמִים הִרְבֵּה קִמְּץ מִתְקִיִּים בְּנִסְמֵךְ הִרְבִּים". אִיכָּא בִּינְיָיָהּ. הִינֵנו, מִן אֲחִיּוֹת מִתְבַּקֵּשׁ נִסְמֵךְ אֲחִיּוֹת אוֹ אֲחִיּוֹת. טַעֲנָתוֹ שֶׁל בִּלְאוֹ, שֶׁאִפְשָׁר לְגוּזֹר אֶת הַנִּסְמֵךְ אֲחִיּוֹת מִן אֲחִיּוֹת עַל דֶּרֶךְ וְחִי, וְחִיִּיתָם, וְכֵן עַל דֶּרֶךְ בְּעִלְיָהּ יֵשׁ בָּהּ מִמֶּשׁ, אֲלֵא שֶׁכֵּל דּוֹגְמָה וְדוֹגְמָה בִּנְחָה (בִּשְׁם לֹא הִבִּיא אֲלֵא בְּעִלְיָהּ, שֶׁהוּפְרִיתִי בְּמֵאֲמָרִי) יֵשׁ לָךְ רַבּוֹת כִּנְגֻדָּה בַּחֲטָף. אִף אֵין בָּהּ בִּטְעָנָה זוֹ פֶּתֶרוֹן חִי"ת הַנַּחֲחָה שֶׁבְּהֶאֱחִיּוֹת, שֶׁמִּצִּינוּ בְּמִקְרוֹת וּבִמְסוֹרוֹת.

לא.

ישראל בן-דוד

הַרְוּחָא

בְּמִלּוּנֵי הַתְּלִמּוּד שֶׁל לּוֹי וְשֶׁל דַּלְמָאן, עֵרֶךְ אֲרַמִּי הַרְוּחָה, הַרְוּחָא. הַרְוּחָא (מוֹטָב: הַרְוּחָה) הִרְיָהּ שֶׁם-הַפְּעוּלָה שֶׁל בְּנִיין הַפְּעֵל, וְהוּא יִפָּה לְאַרְמִית שֶׁבְּמִקְרָא, עַל דֶּרֶךְ: לְהִנְסָקָהּ, לְהִשְׁפָּקָהּ, לְהִשְׁנָה — כּוֹלֵךְ ה"א בְּרֵאשֶׁן וּבְסוֹפֵן. וּפַעַם אַחַת בְּאַרְמִית שֶׁבְּמִקְרָא אִף אֵל"ף בְּרֵאשֶׁן שֶׁל שֶׁם-פְּעוּלָה: אֲחִיָּיתִי (דְּנִיָּאל ה', יב). הַפְּעֵלָה אִפְשָׁר אֲרַמִּית שֶׁל הַמִּקְרָא וְאִפְשָׁר עֵבְרִית הִיא, שֶׁכֵּן הוֹרִישָׁה לּוֹ הָאַרְמִית שֶׁבְּמִקְרָא לְמִשְׁקַל זֶה לְעֵבְרִית: הַפְּעֵל, הַפְּעֵלָה (בְּמִקְרָא); הַפְּעֵלָה, הַפְּעֵלָה (בְּלִשׁוֹן חו"ל). הַתְּלִמּוּד הַבְּבִלִי שֶׁאֵנִי. א) שֶׁכֵּן הַמִּיר הַבְּבִלִי בְּנִיין הַפְּעֵל שֶׁל הַמִּקְרָא בְּבִיין אֲפַעֵל. הוּי, דַּחְקָה אֵל"ף לֵה"א שֶׁבְּרֵאשֶׁן הַתִּיבָה. ב) בִּידוּעַ, דֶּרֶךְ הַשֵּׁם בְּתִלְמוּד הַבְּבִלִי, כִּשְׁהוּא בְּמִסְפָּר יָחִיד וְכִשְׁאֵין הוּא נִסְמֵךְ, לְבֹא בְּסוֹפִית הִידוּעַ. לְפִיכֵךְ שֶׁם הַפְּעוּלָה שֶׁל בְּנִיין אֲפַעֵל בְּבִבְלִי זוֹ תְּבִנִיתוֹ: אֲפַעֵלָתָא, בְּקִמְּץ גְּדוֹל וּבִשְׁוֹא נֶעַ; וּמִן שׁוֹרֵשׁ רוּחַ: *אַרְוּחָתָא, *אַרְוּחָתָא, ע"ד אֲבָדְלָתָא, אֲתַחֲלָתָא¹. אֲלֵא מָה נַעֲשֶׂה וְלֹא מִצְאָנוּ *אַרְוּחָתָא בְּבִבְלִי. הַרְוּחָא, הַרְוּחָה אִפְשָׁר לֵהּ בְּעֵבְרִית. בְּאַרְמִית שֶׁבְּבִבְלִי אֵי אִפְשָׁר לָנוּ לְקִרְא הַרְוּחָה.

ב"אֲצִר לְשׁוֹן הַתְּלִמּוּד" לְקוֹסוֹבְסְקִי שֶׁם הַרוּחָה מוּבָא י"א פַּעַם, וְחֲמִשׁ פַּעֲמִים בִּי"ד, הַרוּחָא, חֲמִשְׁתָּן מִמּוֹעֵד קִטָּן יד ע"א. כ"י לְנִינְגְרָד, פִּירְקוּבִיץ 187, אִף הוּא גִרְסָתוֹ הַרוּחָא, ר' כְּתוּבָת מִג ע"א, סב ע"א.

1. הַנִּיקּוּד שֶׁנִּיקְדּוּ מִלּוּנֵי הָאַרְמִית אֲבָדְלָתָא (לְרַבּוֹת דַּלְמָאן?), אֲתַחֲלָתָא; וְכֵן אִפְשָׁטִיין וּמִלְמַד, דְּקִדּוּק אֲרַמִּית בְּבִלִית, עמ' 114, סִימָן י: אֲבָדְלָתָא, אֲבָדְלָתָא, אֲבָדְלָתָא — בִּטְעוֹת יִסּוּדוֹ, וִירְשׁוֹ הַמִּלּוּנִים הָעֵבְרִיִים (כִּפּוּץ שֶׁל אֲבָדְלָתָא וְשֶׁל מִדּוּן) טַעֲנוֹת זֶה מִמִּלּוּנֵי הָאַרְמִית. רַאֲוִי הוּא עֲנִיין זֶה לְדוּן בּוֹ מִפּוֹרֵשׁ וְשׁוֹם שֶׁכֵּל.

אנו יכולים לקרוא הַרְנוּחָא, הַרְנוּחָה, הַרְנוּחָא בעברית, הַפְעֵלָה וכןגדה הַפְעֵלָה, דרך שמצינו בלשון חז"ל הַבְּאָה וכןגדה הַבְּיָאָה². בארמית שבבבלי לא מצאתי ראיה למשקל הַפְעֵלָה³. אם כן, איך נקרא הרווחא, הרויחא בארמית? הוי, הַרְנוּחָא, הַפְעֵלָה, שפן משקל זה יש בו כדי לפרנס את שני הפתיכים המצויים, גם הרווחא, גם הרויחא. משקל הַפְעֵלָה מצוי בארמית שבבבלי: הַכְּשָׂא, הַסְפָּדָא, הַפְסָדָא (ב"ק קטו ע"ב), הַפְקָרָא. ובגזרת פ"נ: הַזְקָא, הַפְרָא (ובריבוי: תרי היפרי, זבחים כא ע"ב), הַקְפָּא (ב"ק כ ע"ב), הַקְשָׂא, הַתְרָא. ובארמית שמחוץ לבבלי אף הַדְלָקָא, הַסְטָא, הַקְדָּשָׂא. וכבר הביא ק' לויאס, דקדוק ארמית בבליית, עמ' 84, הַרְנוּחָא. אלא ריבה לויאס: "הַרְנוּחָא והַרְנוּחָא". וכאמור, הַרְנוּחָא לא יפירנו עוד מקומו בארמית שבבבלי. פיוצא בלויאס מילונו של יאסטרוב: הַרְנוּחָה, הַרְנוּחָה.

קשה לדעת אל נכון לשונה של הרווחא מהו, אם עברית אם ארמית. אפשר מונח ארמי הוא, המשובץ במשפט עברי, כגון מ"ק יד ע"א: שאפילו חכמים לא נחלקו עליו אלא להרווחא. ואפשר מונח עברי הוא, המשובץ במשפט ארמי, כגון כתובות סב, ע"א: שאני התם דאית ליה הרווחה.

אף השם הַבְּלִילָא, הַבְּלִילָא לא ראיתי ראיה להגייתו המקובלת, ורואה אני לקרוא גם אותו בצירה: הַבְּלִילָא, הַבְּלִילָא, ממש פְּהֶמְסָא — שניהם עניינם הקבה. אלא המססא אפשר מקורו יונית *δμασος*.

2. על משקל הַפְעֵלָה ר' א' קימרוץ, לשוננו מב, עמ' 94, ושם, הערות 63–65. ואוסיף על השמות שהביא קימרוץ וקודמיו: הַקִּימָה; "ויקם וילך אל המקום" וגו'. ניתן לו שכר הקימה ושכר הליכה" (בראשית רבה נה, סוף, תיאודור, עמ' 594). דומה, ה"א של הקימה ה"א הבניין היא ולא ה"א הידיעה, כתיאודור בפירושו. ומה הַלִּיכָה אינה מיודעת, אף הַקִּימָה אינה מיודעת. הַקִּימָה; לא יאמר לו שקול לי כל אחת ואחת בפני עצמה מפני הכריעות אלא שוקל לו כולן כאחת (תוספתא ב"ב ה, ט, כ"י וינה 46).

3. אבל באל"ף, אַפְעֵלָא, יש בבבלי: אַפְרִיָּא (לפי תוספות הערוך השלם מלשון פהלוי *frasp*), אַקְלִידָא (מיונית *κλειδς*, *κλειδα*).

יוציא = יוצא

כתוב במשנה בבא מציעא ג, ז-ח, כ"ק (=קופמן):

המפקיד פירות אצל חבריו הרי זה יוציא לו חסרונות... הכל לפי המידה והכל לפי הזמן. אמ' ר' יוחנן בן נורי, וכימה <וכי מה> אכפת להם העכברים אוכלין בין מהרבה בין מקימאה, אינו יוציא לו חסרונות אלא לכוור בלבד. ר' יהודה או', אם היתה מידה מרובה אינו יוציא לו חסרונות מפני שהן מותרות. יוציא לו שתות ליין... יוציא לו שלשת לוגין שמן למאה לוג ומחצה שמרים לוג ומחצה בלע. אם היה שמן מזוקק אינו יוציא לו שמרים. קינקנים ישנות אינו יוציא לו בלע.

הנוסח יוציא חשוד, לפחות בצירוף אינו יוציא¹. ואמנם הדפוסים גורסים כאן אינו מוציא. אלא שאף גרסת הדפוסים אינה מניחה את הדעת, שכן דוקא הביטוי החיובי — הרי זה יוציא לו חסרונות, יוציא לו שתות, יוציא לו שלשת לוגין — דוקא הוא בא כאן וכאן בלשון עתיד, ואין לשון עתיד יפה לנוסח חיובי של הלכה². ועוד נראה שאף אחדיות זו אינה מקרית.

יתר על כן, יש יסוד לשער, שגרסת הדפוסים אינה אלא תחנה אחרונה בגלגולי הנוסח של משנתנו. וראשית גלגוליו — בכי"ק עצמו.

מסתבר, שהנוסח המקורי הוא יוצא.

נוסח זה מקוים בכי"ק, בגרסת היד הראשונה. בשלושה מקומות היד הראשונה גורסת יוצא, ויד אחרת — מן הסתם יד הנקדן — היא שהוסיפה יו"ד אחרי הצד"י. שאר ארבעה מקומות, שבהם הגרסה יוציא של היד הראשונה היא, אפשר שאף הם משקפים צורת יוצא (יוציא), שכן דרכם של כתבי-יד, להטיל יו"ד פנגד צירי³. הנוסח יוצא מובא אף ב"מלאכת שלמה", בשם ר' יהוסף אשכנזי, ומובא גם בדקדוקי סופרים, ב"מ דף מ ע"א.

תיבת יוצא מכוונת כאן יפה. הפועל יצא משמש כאן לשון ניכוי, ובמשמעות זו הוא מתועד במילונים בציווי, כגון: "מעתה צא מהן שני ימים הרי ששה", ירוש'

1. ר' לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 157, הערת העורך.

2. בדעתי להרחיב את הדיבור על כך במקום אחר.

3. ר' י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1242 ואילך; שים לב לפתיב המטעה

המוציא, שם, עמ' 1244.

חגי', א עו ג (על פי מילון בן-יהודה, ערך יצא). מציאות הפינאני מוציאה את הציווי מפלל יחידאי, ומעמידה את הפועל יצא (בבניין קל) במשמע 'ניפה' על שתי פרעיים.

מה גרם את השינוי יוצא < יוציא, לא קשה להבין. הפועל יצא בבניין קל משמש ברגיל שימוש עומד, וכאן שימוש יוצא. המשמעות היוצאת של יצא מופעת ברגיל בבניין הפעיל. ואין לתמוה על הנדיר שנדחק מפני הרגיל. ואין צריך לומר, במקום שאין הדבר צריך לשינוי של ממש בצורת התיבה. השינוי יוצא < יוציא תלוי בהבדל קטן למדי, הן בהגייה הן בפתיב, וכבר הזכרנו שתיבת יוצא עצמה עשויה להיפתב יוציא.

אלא ששינוי זה הוליד זימון של מלת השלילה אינו עם צורת פועל עתיד, וזימון זה, פידוע, אינו תקני. והרי מה קרה הלאה:
כ"י לו: אינו יוציא (x4); כ"י ששון (עם פירוש הרמב"ם): אינו יוציא. . . אינו מוציא. . . אינו יוציא. . . אינו יוציא; כ"י פרמה: אינו מוציא. . . לא יוציא (לסירוגין); הדפוסים (כאמור): אינו מוציא (x4).
יש שנחקיימה הגרסה בעינה ("אינו יוציא"), יש שהותאמה מלת השלילה לפועל ("לא יוציא"), יש שהותאמה צורת הפועל למלת השלילה ("אינו מוציא").

להלכה זו, על הסיבוך שבנוסחה, מקבילה (חלקית) בתוספתא בבא מציעא ג, ט. כ"י וינה גורס:

המפקיד פירות אצל חבירו הרי זה יוציא לו חסרונו. . . אמ' ר' יוחנן בן נורי, מה איכפת להן לעכברין אוכלין בין מהרבה בין מקימעה, אין יוצא לו חסרונו אלא לבור (!) בלבד. אמ' ר' יהודה, . . . אבל אם מדד לו מתוך גרנו אין יוצא לו חסרונו מפני שהן מותרות.

כ"י ארפורט: אין מוציא לו חסרונו. . . אינו מוציא לו חסרונו.
כ"י וינה משמר אפוא את הנוסח יוצא, ואת הקושי שבשימוש היוצא פתר בדרך משל: במקום חסרונות שבמשנה, הרי הוא גורס חסרונו, היכול להתפרש פנושא, וחזר יוצא להיות פועל עומד.

ישנים גם חדשים מן צפוני מדבר יהודה

בשנים תשל"ו ותשל"ז יצאו לאור שלושה ספרים חשובים*, שיש בהם פדי להרחיב את דעתם וידיעותיהם של חוקרי הספרות העברית והספרות הארמית במוצאי ימי הבית השני. אף חוקרי הלשונות העברית והארמית נמצאים נשכרים ולמדים מן הפרסומים האלה. אמנם בדרך כלל אין בכוחם של המקורות המתפרסמים בספרים אלה לראשונה פדי לשנות מן התמונה הפוללת, שנצטיירה והלכה במשך שלושים שנה בערך מאז הגילויים הראשונים של מגילות מדבר יהודה. אף על פי כן יש בחומר החדש תרומה, בייחוד בתחום המילון, והיא בשני מובנים:

א. בעצם העדות הראשונה על פרט לשוני בכתוב מסוים או בגוף-צורה פלשה; ב. בפרונולוגיה, כלומר בעובדה שהתופעה הידועה מוזמן נמצאת כבר במקור קדום כל כך. בשני אלה יש למילונאי-ההיסטוריון עניין רב מאוד. בעברי על המקורות החדשים האלה, כשעיני נתונות בעיקר לבחינה הלשונית, עלו לפניי כמה הרהורים והצעות, שאולי יהיה בהם עניין גם לקוראי "לשוננו".

א. מגילת המקדש

זו נתונה לפנינו במהדורה מהודרת, מלווה פירוש ומבוא מקיפים וכתובים בלשון העברית. רובו של המבוא ככולו מיוחד לליבון הבעיות הפרוכות בתוכן המגילה — והן המועדים, הקרבנות, המקדש ודיני טומאה וטהרה, תורת המלך ועוד הלכות שונות (פרקים ב-ז) — ובמעמד המגילה בחברה, שפה ולמענה נתחברה, אבל לא

---

* א. מגילת המקדש, ההדיר וצירף מבוא ופירוש יגאל ידין, החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית, היכל הספר, ירושלים תשל"ז (1977).

ב. *Discoveries in the Judean Desert VI, Qumrān Grotte 4, II*; I. Archéologie par R. de Vaux avec des contributions de J.W. Barnes et J. Carswell; II. Tefillin, Mezuzot et Targums (4Q 128 – 4Q 157) par J.T. Milik, Oxford, Clarendon Press, 1977.

ג. *The Books of ENOCH, Aramaic Fragments of Qumrān Cave 4*, edited by J.T. Milik with the collaboration of Matthew Black, Oxford, Clarendon Press, 1976.

נתעלם המהדיר כלל מלשון המגילה. אדרבה, בפרק א' הוא מרחיב את הדיבור על דרכי הפתיב וענייני לשון שונים. הבוחן הלשוני חשוב לו כתנא דמסייע בקביעת זמן חיבורה של המגילה. לדעת ידין נתחברה "לכל המאוחר בימי יוחנן הורקנוס הראשון (135/4–104 לפני סה"נ) או בראשית ימי אלפסנדר ינאי (103–76 לפני סה"נ)". אשר ללשון המגילה צריך לומר, שמכלל החיבורים שנתגלו במדבר יהודה ונתחברו בזמן הנקוב לעיל (להוציא, כמובן, ספרי המקרא, גם כשהם כתובים בפתיב הידוע של המגילות!) מגילת מקדש פולטת בשונייה הסגנונית. היא כתובה בסגנון התורה, בייחוד בסגנון החלקים המשפטיים שבה, אם מצד דקדוק הצורות ואם מצד אוצר מליה, באמנות פה רבה, עד שהפתובים הלוקחים מן התורה משתלבים בסגנון המחבר כמעט מבלי להפיר מקומות השילוב. ואולם עדיין לא ראינו סופר המצליח להשתמש בתכלית השלמות בלשון של דורות שעברו לכל דקיוחה, ואכן מחבר המגילה "נכשל" כאן וכאן בצורות לשון ובשימושי לשון שרָוּחוּ בימיו, בייחוד במונחים מקצועיים, דבר זה לא יעלה מעיני החוקר, ואמנם עמד על כך ידין בפרק על הלשון (עמוד 29–34). תכונות אלו גרמו לה למערכת המילון ההיסטורי שתכריע — לאחר היסוסים — לשלב את אוצר המלים של המגילה בכלל החומר של תקופה ג' (200–0 לפני סה"נ). עם שמן הסתם אין לשון המגילה בכללה משקפת את נוהגי הלשון החיה בימים שנתחברה.

א' קימרון ייחד מאמר על לשון המגילה (בלשוננו מ"ב, 83–98), ואין לי אלא להוסיף כמה הערות ממה שהעלה עיוני במגילה:

1. מושקה: מלה זו באה בעמ' מז, ש' 7 (כרך ב', עמ' 143): "וכל אשר יבוא לה יהיה טהור, יין ושמן וכול אוכל וכול מו ש ק ה יהיו טהורים"; שם עמ' מט, ש' 7 (שם 150): "וכל אשר יוצק עליו מ[נ]י יטמא כול ה מ ו ש ק ה יטמא"; שם שם, ש' 9: "והפתוחים (פלומר כלי החרס הפתוחים) יטמאו לכול אדם בישראל כול ה מ ו ש ק ה אשר בהמה".

לדעת ידין בפירושו (בעמ' 150): "אין ספק, שאין המדובר במשקה עצמו, כי אם באוכלין שהושקו"; כך לכאורה מתחייב מצורת המלה ע"פ הדקדוק המקובל. אם כך הוא, משמע כי בעמ' מז, ש' 7, מדובר בשני עניינים: באוכל סתם שלא הורטב ובאוכל שהורטב; וזה אמנם פירוט הנראה מוזר לגבי טהרה. והנה בעמ' מט, ש' 7, כשמדובר בטומאה, מתחייב להניח על פי הפירוש האמור, כי מדובר בעניין אחד בכפל לשון: 1. אשר יוצק עליו מים, 2. כול המושקה. והלא הפסקה פולה מכוונת לויקרא יא, לד, ובפסוק מדובר בשני עניינים: מכל האכל... אשר יבוא עליו מים יטמא, וכל משקה... יטמא. ברי, כי בעל המגילה אף הוא פיון לשני עניינים. גם מצד הלשון הפירוש הנ"ל נראה מוקשה. לא מצאנו — עד כמה שידעתי מגעת — שימוש בפועל השקה שהוא פועל-גרגם של שחה, אלא לגבי חי או מה שדומה לחי בצמח וכאדמה, ולא מצאנו לשון השקיה לגבי הכשר טומאה, אלא ביאת מים (ויק' יא, לד), נתנית מים (שם, לח) או יציקה כבמגילה. מה שמוכח במילון בן-יהודה מתוספתא

שביעית ב, יא "ירקות שהו ש ק ו" אינו אלא טענות במקום שהוקשו (עי' ליברמן, תוספתא פפשוטה, מועד, 172, ובביאור הארוך, 506).

לפיכך נראה שהפשט הוא, כי מושקה שבמגילה הוא מְשָקָה בחילוף הגייה, המזדמן במקורות ארץ-ישראליים של ספרות חז"ל. נטייה מורגשת בא"י באותם הימים להמיר תנועת חירק או פתח קצרות מבחינה היסטורית ב־u, בעיקר בשכונות בומ"ף, וכן נמצאו לעתים צורות פעילות זהות לצורות סבילות כמו מסובין = מְסָבִים, מרובה = מְרָבָה, נומיתי — פיעל עבר של הפועל נמה; או בארמית משומשנא, מתורגמנא¹. מעניין זה הוא מושקה שבמגילה, כמו לשומה בעמ' נט, ש' 4 = לְשָמָה במסורתנו. אחות למושקה בצורה היא מורבית, שאינה אלא גוף-צורה של מְרָבִית. אף בעברית השומרונים, שתנועת u הקצרה מבחינה היסטורית נעלמה בה ונמצאת בשרידים בלבד, אתה מוצא mukka = מְקָה. על פן רואה אני להגדיר מושקה שבמגילה אלומורף של מְשָקָה, ולא פינוני של הופעל.

2. במה: רגיל במגילה בהמה, מלת-היחס ב־ עם פינוני הנסתרם, אבל שש פעמים נמצאת החיבה במה באותה המשמעות כמו: מתערב במה, עמ' לב, ש' 15 ועוד. לדעת המהדיר יש כאן העלמת הה"א בפתיב — (ראה כרך א', עמ' 28) והיה ראוי שייכתב בהמה. ברם הצורה הזאת נוהגת עד היום במסורת השומרונים בקריאת התורה, ואתה מוצא בה bēmma (= בהמה), bimma (= במם), זו על יד זו, ומן הסתם כך היה גם בלשון בעל המגילה.

3. תתגדדו: לוא תתגדדו ולא תשימו קורחה בין עיניכמה (עמ' מח, ש' 8; שם, 147). מסורת השומרונים מסייעת לקבוע, שאין כאן בניין התפועל. היא קוראת titgādēdu (ר' עברית וארמית נוסח שומרון [להלן: עואנ"ש] ג', ס"א, 121). אם אמנם כך היא הגיית בעל המגילה, הרי זו צורה של בניין חוזר ל ק ל על דרך התפקדו, ואם לא — הריהו התפועל הרגיל במסורתנו. אשר לצורה פהגייתה בשומרונית ייזכר, שיש בה פיעל והתפעל בביטול הדגשות כמו מְמָן, מְדָמָן במסורת תימנים ללשון חכמים, ועל ידי כך למעשה נתלכד התפעל "קל העין" בחוזר לקל, שבמקרא יש ממנו אך שרידים (עי' עואנ"ש כרך ה' עמ' 177).

4. נצחו... שברום: והיה אם נצחו את אויבהמה ושברום והכום לפי חרב (עמ' לח, ש' 11–12; שם, 184). נכון, שהפועל נצח במקרא אין פירושו "לגבור על אויב במלחמה", וגם בלשון חכמים ובארמית משמש נצח גם "לערוך קרב, מלחמה" (עי'

1. עי' לשוננו יד (תש"ו), 194; ספר המקורות א' של המילון ההיסטורי ללשון העברית, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ג, עמ' 10, הערה 9.

עוֹאנִי"ש פֶּרֶךְ ג', סב, 46), וכבר יש בהן גם הגזן "לגבור במלחמה". עצם כפל הלשון במגילה — נצחו... שברום — מעלה על הדעת, שגם בה הַנוֹנָה בפועל נצחו לעריכת המלחמה, ואילו הניצחון (במשמעות המקובלת היום, ולא כבביוטי הארמי "נצחון קריבא") מופיע במלת שברום. והרי זה דומה למה ששינו במשנת ר"ה ג, ה: "וכי ידיו של משה עושות (= עורכות) מלחמה או שוברות מלחמה?" הפירוש במהדורת אלבק "שוברות פוח ישראל במלחמה" אינו מכון לעניין, שכן בשני חלקי הצירוף "עושות... שוברות" מדובר במלחמה, ולא בישראל מפאן ובעמלק מפאן, כפי שנדרש במכילתא פרשת עמלק, ועל כן אין להביא ראיה משם לעניין שבמשנה. אשר לפועל נצחו אין כל הוכחה שהוא בנוי בבניין קל דוקא.

לחזיון הפירוש האמור במשנה ולקביעת העובדה, שהשורש שבר משמש בלשון הימים ההם להביע מה שאנו קוראים 'ניצח' (אויב) — כמובן, בהשתלשלות של העברה (מטאפורה) — כדאי להביא: א) את תרגום השבעים בשם' טו, ג: ה' איש (בנוסח השומרוני: גבור!) מלחמה *συντρίβων πολέμους*; ב) תרגום אוגלוס לשם' לב, יח: ולא קל לגברין דנצחין בקרבא ולא קל חלשין דמִתְבְּרִין וגו' (לעניין חלושה, שם מופשט, במשמעות 'מפלה' עי' ליונשטם, לשוננו מב, 78).

אם אמנם אפשר להבין את תרגום השבעים לשם' ט, יג — כפי שמלמדני פרופ' זליגמן: 'מ כ ל ה מלחמות' (עיין בספרו *The Septuagint Version of Isaiah*, עמ' 118), הרי בשימוש באתו מטבע לשון בספר יהודית ט, ז אי אפשר לפקפק, כי פירש נצח כמובנו בימינו. דומה אני, כי כך הדבר גם בתרגום "פאיש מלחמות" בישע' מב, יג *συντρίβει πόλεμον*. ואשר לתרגום אוגלוס הנ"ל שים לב, שלא תרגם "דמתנצחין", שבדאי עדיין לא היה מספיק לו להביע 'היות מנוצח' בצורה מוחלטת, ונקט לשון חבר, מה שאין כן ת"י לשם' לב, יח.

5. ישוגו: למען לוא ישוגו הכוהנים בכל חטאת העם (עמ' לה, ש' 13–14). בכרך א', ע' 23, שויכה הצורה לפועל שגה והוגדרה לעתיד קל, צורת הפסק — ואין הדבר כך, שהרי על פורחנו נאמר, פי הוי"ו (הראשונה) מלמדת, שלא הייתה השי"ן נחה. ייתכן לפרש את הצורה: א) משורש שוג, שנגזר ממנו השם מְשֻׁגָּה ולנקד יְשֻׁגוּ; ב) וייתכן לפרשם משורש שגג ולהניח, שהצורה בה מקבילה אל יְשֻׁגוּ במסורתנו, או אפילו אל יְשֻׁגוּ, ע"ד ידמו, מפני שמצאנו במגילות מדבר יהודה, במקרא ומחוץ למקרא, וי"ו כנגד שוא נע במסורתנו, ויעוין ב"לשוננו" כ"ט, עמ' 226. על כל פנים הגזירה מן שגג נראית לי רצויה יותר לצורך הערך המילוני.

6. פועל בתוספת הלך. בעמ' לב, ש' 14–15, נאמר: "אשר יהיו המים נשפכים והולכים אליה ואובדים בתוך הארץ" (שם, 99). בכרך א', עמ' 33, נמנה הביטוי "נשפכים והולכים" עם העדויות לשימושי לשון חכמים במגילת המקדש, ואמנם בהסתייגות המופעת בסימן שאלה. כידוע, האופייני ללשון חכמים בצירוף כזה,

לעומת לשון המקרא הוא, שבלשון חכמים בא הלך אחר הפועל האחר — "הולך וחזק" (שמ"ב ג, א) לעומת "פוחת והולך" (פתובות ה, ו) — אך התנאי שיופרו שני הפעלים לצירוף אחד הוא, שיקפח הלך את משמעותו וייעשה יסוד דקדוקי המביע חיות. אין להניח, כי במקום המדובר הפונה לכך. הפועל הלך שם מציין נזילה, והעניין מובע בכפל הלשון, כמו שם בש' 13: יורדת ופוש(טת). וזה אינו דקא מייחודה של לשון חכמים. כנגד זה אולי מן העניין להעיר, שבמגילה הכתובה בסגנון מובהק של התורה אין נזל משמש אלא "הלך", כמו בספרות התנאים, שנדחה בה נזל מפני הלך כמעט לחלוטין.

על מידת שכיחותו של השורש נזל בתקופה הנדונה יעידו הדברים הבאים. באוסף הקונקורדנציוני של המילון ההיסטורי ללשון העברית למן חתימת המקרא ועד גמר תקופת התנאים נמצא השורש נזל שש, שהן למעשה חמש פעמים בלבד², והוא באוצר הפולל 900,000 מלים בקירוב, מכל אלה יש רק מקום אחד "חפשי", כלומר שאינו כרוך במקור מקראי, והוא בתוספתא: "מים הנוזלים מאליהן". במג' ההודיות הוא כרוך בישעיהו מד, ג; בספרי דברים בדרוש על הפסוק במשלי ה, טו (פעמיים), במכילתא בדרוש על הפסוק בשופטים ה, ה (המהדיר רמז לתה' סח, ט-י, אבל שם אין "נזול", והדרוש מוסב על מה שמסתתר ב"וגו"!); אשר לבן-סירא, לפי טיב סגנונו אין לתמוה, שהשתמש בשורש נזל, אבל תן דעתך, שאותו חלק מן הפסוק חסר בנוסח היווני! ראוי אפוא ליתן את הדעת, אם יוכל גם נזל לשמש רמז בציון הפרונוולוגיה הלשונית. לצד אחר עליי להדגיש, כי השימוש בפיעל בספרי, והוא אינו נתון במקרא — בו בא הפעיל לציון גורם הפעולה — אומר דרשני.

בקשר עניינים זה אולי רצוי לציין גם זאת: 1. בשמות טו, ח תרגם אינקלוס "כנז נזלים": פשור אזליא; 2. מסורת השומרונים הוגה בנוסח העברי בדב' לב, ב wtiyyāzāl (ויש גם כתוב: ותאזל) ובשמ' טו, ח nāzlem, בתנועה ארוכה אריכות יתרה, המעידה על גזירה מן אזל (ויש גם כתוב: נאזלים). שני אלה מצטרפים לעדות על התנדרות נזל ודחיקתו בלשון שלאחר תקופת המקרא מפני הלך. אם כן, העובדה שבמגילת המקדש הכתובה בסגנון התורה, כנראה במכוון, אין נזל נמצא במקום שהיה ראוי לו שיימצא, משתלבת יפה ברקע הלשון של התקופה.

7. יששכר: במגילה השם יששכר כתוב בשתי תיבות. עד כה נודעו לנו בקרב

2. ואלה המקומות: 1. בן סירא יד, י: ומעין יבש יזל מים על השלחן; 2. מגילת הודיות עמ' ח, ש' 4: [נ]תחי במקור נוזלים ביבשה. 3. תוספתא מקואות ד, ב: מים הנוזלים מאליהן; 4. ספרי דברים מח, מהד' פינקלשטיין, 110: מה באר מנולת מים חיים מכל צדיה; 5. שם שו (עמ' 338): לסוף שאתה מנול ומשקה אחרים; 6. מכילתא יתרו פרשה ט, (מהד' הורוביץ-רבינ, 236): אמר הקב"ה לעניי כבוד הילול טל חיים על בני, שנאמר ארץ רעשה גם שמים נטפו מפני אלהים וגו'.

היהודים שתי מסורות הגייה ושלוש מסורות ניקוד: א) יִשְׁשָׁכָר — שיטת בן-נפתלי; ב) יִשְׁשָׁכָר — שיטת בן-אשר, המקובלת עלינו; ג) יִשְׁשָׁכָר — שיטת משה מוחה³. ב, ג) אין ביניהם עניין הגייה, כי בשניהם יש הידמות השי"ן הימנית לשמאלית, ויש ביניהם עניין הפתיחה, שזו מביעה את ההכפלה בדגש, וזו בהנחה, שבמגע שתי השי"ן יש ממילא הכפלה. הפתיח במגילה אין בו כדי להכריע הכרעה ברורה לאחר מן הדרכים, אבל בכל זאת מטה הוא לצד מסורת בן-נפתלי, המכון לגזירה "יש שִׁכָר". ייתכן שגם הגיית השומרונים תומכת במסורת זו, שכן בצורה yāšīšākār נשתמרו שתי השי"ן — שמעיקרא נבדלו בהגייה — על ידי הכנסת תנועה חוצצת ביניהן.

8. אויב במגילת המקדש השם כתוב תמיד מלא וי"ו, וכך רגיל בשאר המגילות.

והנה בקטע שפרסם מיליק בכה"ע Revue Biblique, עמ' 76, נמצאת הצורה א י א ב. אמנם המהדיר קראה או א ב, אבל העיין בתצלום מלמד, שהקריאה ביו"ד סבירה יותר. ראוי לזכור כי בבררה בין וי"ו ליו"ד בקטע האמור ובדומה לו בכתיבה יכריע אך השיקול הלשוני. פרופסור סטרנגל (Strugnell) הואיל בטובו להראות לי מקום נוסף מתוך החומר שעדיין לא פרסמו, ושם כתוב: ו י ש ם א י א ב י ה ם כ ד מ ן (= פִּדְמוֹן) העיין בתצלום מראה, כי האות שבין הבי"ת ובין הה"א שוה בארפה לוי"ו, ואף על פי כן לא יעלה על הדעת לקרוא א י א ב ו ה ם. בקריאת א י א ב נתגלה לנו באורח מפתיע רע לשם אויב בהגיית השומרונים בתורה: uyyāb (בנפרד) iyyāb בנטייה. הוה אומר השם שקול במשקל פִּעַל. בעו"אנ"ש 195, סעיף 4.1.4.1 ציינתי, כי הצורה מתאימה לשם באכדית (ajjābu(m), ונמצא גם בתחום הפנענית, כלומר בגבל (מכתבי אל-עמארנה 102, ש' 27). צורת שבמגילות מצטרפת עם הצורה השומרנית להוכיח קיום אֵיב בעברית הקדומה. אשר להבעת תנועת ā בתוך המלה על ידי אל"ף ר' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה וגו' (תשי"ט) עמ' 120.

ב. תפילין, מזוזות וקטעי תרגום

הטקסטים מתפרסמים בספר העשוי שני חלקים (ראה הערת הפתיחה ב). בחלק הראשון (עמ' 3–29) בא תיאור גילוי מערת קומראן מס' 4 בשנת 1952 וקניית קטעי המגילות, מבנה המערה והממצא הארכיאולוגי שבה. על פי הממצא נקבע, שהייתה המערה נושבת במחצית השנייה של המאה האחרונה לפני סה"נ, ואף הייתה בשימוש עד שנת 68 לסה"נ בקירוב. כן נמסר דין וחשבון על בדיקת דגמי הסיבים של קטעי המגילות, כדי לקבוע על פי שיטה שפיתח בארנס, מחבר הדין

3. כתאב אלכלף למישאל בן עזיאל, מהדורת אליעזר ליפשיץ (הדפסה שנייה, טקסטוס II, ירושלים 1962), עמ' ג.

והחשבון, את השתייכותם של קטעים זה לזה, במקום שלא ניתן לקבוע שייכותם על פי בחנים אחרים. מן הראוי לציין, שלא נמצאה שום מגילה שלמה, אלא 15,000 קטעים ויותר, שהם שרידים של כתב-יד שונים. תהליך הזהוי והשוני נמשך מאז 1953, ועד 1960 וזהו 511 כתב-יד שונים, ועדיין יש קטעים בודדים רבים, שאינם חלקים של כתב-היד המוזהים. על שבר כד אחד נמצאה כתובת בדיו שחורה המכילה, לפי עדות דה וו, את האותיות: לום יאיר לאפך — שהוא מפרש בשני אופנים:

1. [ש]לום יאיר לְאָפֶךְ (= להפך);

2. [ש]לום יְאִיר לְאָפֶךְ

בתצלום (לוח III) נראה, שחלוקת המלים נכונה, אלא שמן המלה הראשונה נראית מ"ם בלבד. אין הכתוב מתפרש מתוכו.

בחלק השני (עמ' 33–93) פורסמו 30 קטעים בעלי ממדים שונים, המכילים פרשיות של תפילין (מס' 128–148) ושל מזוזות (מס' 149–155) וכן תרגום של ויק' טז, יב–טז, יח–כא (מס' 156), תרגום של איוב ג, ה–ט; ד, טז — ה, ד (מס' 157), והם מושכים את לבו של חוקר הלשון. לא הסתפק המהדיר בדברי פירוש על הכתיבה והכתיב, אלא הוסיף — מטעמים שאינם מובנים לי — אותן הפרשיות מן התורה, שנלקח מהן לכתיבת התפילין ומזוזות בשלושה נוסחים, נוסח ונוסח בטור מיוחד לו, והם: 1. תרגום השבעים; 2. המקור העברי; 3. תעתיק לאטיני, המוסר הגיית השומרונים. התרגום היוני והמקור העברי נתונים במהדורה מקובצת (אקלקטית), והנוסח העברי ערוך שיהא מתאים לדרכי הכתיב המצויים במגילות מדבר יהודה, כלומר ת מ י ד : הוא (= הוא), עיניכה (= עניך), יואמר, אותמה ועוד — אף על פי שבגוף הקטעים יש כתיב מסורתי מקובל וכתיב המצוי במגילות. אשר לטור השומרוני יעזין להלן. בקטעי התפילין והמזוזות נשתמרו פסוקים אלו: שמות יב, מג — יג, טז; דברים ה, א — ו, ט; י, יב — יא, כא; וכן דברים לב, יד — כ, לב — לג. זהו, כמדומה לי, מקרה יחיד במינו, המגלה שימוש בפסוקים מפרשת האזינו בתפילין.

אין הקטעים החדשים מעלים חידוש לגבי נוסח המקרא לעומת מה שפבר נודע ונתפרסם ממגילות מדבר יהודה, ובייחוד מפרשיות שבתפילין שפרסם יגאל ידין, "תפילין של ראש מקומראן" (ארץ-ישראל, עמ' 61 ואילך). ועיקרו של הדבר, אין אף חידוש לגבי דרכי הכתיב וצורות הלשון המשתקפות בהם. אעיר על כמה עניינים, שלבשנים יכול להיות עניין בהם:

1. השם זָרַע בא באל"ף מקדימה בלבד: אֲזִרְעוּ הַנְּטִיָּה (דבר' יא ב, עמ' 68), ובאזרוע נטיה (דב' ה, טו, עמ' 65, 70). אין לפסוק בנדראות, שכללת נטיה הכתיב חסר וי", ואפשר שתהא כאן צורת הבינוני הפעול ע"ד שְׁנִיָּאָה, או מְשִׁיחַ. דרך זו מצויה יותר במסורת השומרונים, למשל: בעִילַת בַּעַל. ותן דעתך, שבמגילת ישעיהו א' יד, כו כתוב הנטויה, והו"ו תלויה מעל לשיטה!

2. דבר' ו, ד (עמ' 62) יש נוסח שמעה, וכן נמצא בתפילין שפרסם ידין.

3. בשמ' יא, מד אתה מוצא [כ]שפו, כלומר כְּסָפוּ, וכן שם, מח פשח = פָּסַח

(עמ' 63). הא למדת, שהסופר הגה את השי"ן השמאלית כסמ"ך, שאלמלא כך, לא יכול לשגות ולהשתמש בשי"ן במקום שבמקרא הייתה סמ"ך, וגם הכתיבים הפונטיים ממש מעידים על כך, כמו, למשל, סדהו בדב' ה, יז, עמ' 60, במקום שָׁדְהוּ. וכמות זה יש בפשר חבקוק עמוד א מאשו (= מָאֶסוּ), ובמגילת המקדש עמ' נד, ש' 12 מנשה (= מְנָשָׁה). כאן אפוא העדויות הקדומות לתהליך ש < ס. טעה מיליק (שם עמ' 58), בהשוותו את מה שהוא מכנה le "shibboletisme" des Samaritains (פונתו, כמוכן, לעברית השומרונים, שכן ארמית השומרונים אינה נבדלת משאר הארמית בהפיכת שי"ן לסמ"ך). אבל בהגיית השומרונים התהליך הוא הפוך ש < ש, ולעולם לא תמצא בה שימוש בשי"ן לסמ"ך.

4. מן יומימה בשמ' יג, י (עמ' 53) לכאורה צריך להניח, שבלשון הסופר הייתה צורת הריבוי יומים, פפי שהוא מצוי בארמית יוֹמִין, אלא שבמלים יומימה בעמ' 53, 72 וכן למועדוה, שם, אתה מוצא בבירור וי"ו במקום שבמסורתנו יש קמץ.

5. הואיל ויש בקטעים גם שיבושים כמו הצאנו בשמ' יז, ט (בעמ' 54) במקום הוצָאךְ, קזהלכם במקום קָל קְהָלְכֶם, הקומל במקום הָקוּל (עמ' 61) צריך להניח שיבוש גם בפתיב חילב בשמ' יג, ה (עמ' 54) שהרי הפונה שם לְחָלֵב, אלא אם כן נניח שביקש לכתוב חליב, כלומר לְחָלֵב, כמו בערבית ובצורת הסמיכות שבמסורתנו.

6. מפורסמים הפתיבים וא, או כנגד חולם שבניקוד המקובל. הרבה נכתב בעניין זה, והטענה שהוא מוגבל למלים שיש בהן אל"ף אטימולוגית בלבד נסותרת בפירוש מן מצואת בשמ' יז ו, ז (עמ' 72) כלומר מְצוֹתוּ פליטת קולמוס זי' אומרת דרשני. בכל המקרים שהוזכרו עד כאן קשה להכריע, מהו פתיב בלבד ומהו תופעת לשון. לא כך הוא בשני הפאים:

7. בדב' ה, כג כתוב פעם אחת זִקְיִנִיכֶם (עמ' 61). על פורחנו נאמר, שיש תנועה בין קו"ף לנו"ן. השם נוטה אפוא על דרך שְׁמָחִי, חֲפָצִי שבמקרא, וכפי מה שנמצא בכתב-היד של ספרות חז"ל חסירי, חבירי וכיו"ב. הואיל ומצד ההשתלשלות הפונולוגית העקיבה אין הצרי בא כאן כתקנו, ולכאורה אפשר ליחסו לתקופה שלאחר פסיקת הדיבור העברי, העדות הזאת מלמדת, שהתופעה מעוגנת בלשון בימי חייתה. ואגב כך יצוין, שגם בהגיית השומרונים wzaqinikimma התנועה מתקיימת.

4. על פליטת קולמוס דומה במגילת ישעיה א', נו, י, לנואם (= לְנוֹם) כבר הערתי בספר אסף, עמ' 96; וכאז כן עתה, אני סובר, שביסוד הפתיב העודף הגיית תנועה באורך למעלה מן הרגיל. הטענה שנגרר הסופר בפתיב לנואם, לשון שָׁנָה מן נואם, לשון דיבור, ודאי אין תופסת לגבי מצואת.

8. פנגד הנוסח "לשמר את מצות ה' ואת חקתיו" בדב' י, יג אתה מוצא (בעמ' 49): את חוקו ומצאותו; וכן בדב' ה, כה (עמ' 52) מצאותי, ועוד. ברי, כי אין פותכים אל"ף פשהצד"י נחה, כבניקוד הטברני, ואמנם הצד"י נע ה במסורת השומרונים: *mēṣābūti, mēṣābūto*. על פורחנו יעלה ההרהור, שמא נודמן לנו במגילה אב-הטופס של הצורה השומרנית.

התעתיק הפונטי של הגיית השומרונים אמור להציע את קריאתו של עמרם יצחק הפהן הגדול בימינו. הקריאה הוקלטה לסרט המגנטי ונבדקה בשמיעו, משרין מפיו של הפהן. דרך קריאתו של עמרם ידועה לי היטב, ובשום פנים איני יכול ליחס לו אותן הטעויות הרבות המתבטאות בתעתיק, והטעויות הן במסירת פמויות התנועות, בהכפלה, בהחלפת אל"ף ועי"ן בהגייה, ואלה הן תכונות יסוד הנוגעות במורפולוגיה של עברית השומרונים. לא אציע כאן תיקונים לפי שמיעתי וניסיוני, והמעוניין לדעת, איך נשמעת לי קריאת הקטעים הנידונים, יעיין בעוואנ"ש כרך ד'. נראה, שהתעתיק נעשה בידי מי שלא נתאמן די צורכו במלאכה זו.

לא נתברר לי, לאיזו איכות פיון פעל התעתיק בציין *yēdēbbār* (דב' ה, כד), *ēlūwēnu* (דב' ה, ב), שאני פותבם *ēluwūnu, yēdabbār*. על כל פנים ברור, שמה שמסומן *ē* אינו מתאים במציאות לתנועה אחת!

תמה אני, על שום מה ניתנו הפרשיות האמורות בשלושה נוסחים, הלא אינן מסייעות כלל וכלל להערכת נוסח התורה בפרשיות. עימות המקור העברי לטור השומרוני בתעתיק מבליט ביתר שאת את חוסר ההתאמה שביניהם. למשל, כאן לעולם הפינני לנזכ – כה, וכאן *ak*. קישוט מיותר הוא.

הקטעים הארמיים הרצף בהם פגום עד מאוד. מספר התיבות השלמות מועט מאוד, גם אם נמנה בהן אותן שיש בהן אות או שתיים מסופקות. כדי להקנות מושג ממצב הטקסט אזכיר, כי בתרגום אונקלוס בפסוקי ויקרא המדוברים מניתי 111 תיבות, ואילו במגילה שלפינו 24 תיבות.

הממצא בתרגום לאיוב גרוע יותר. עם זאת מוצא אני בחומר הלשוני המועט כמה דברים הראויים לציון מיוחד:

1. פועלי ל"ה נכתבים בה"א בסופם: ישוה, יכסה, תבקה; ודוקא בעברית, בתפילין דב' ה, י, נודמן עושי ביו"ד (עמ' 65).

2. היידוע נכתב באל"ף: עננא, למדנתא, זמנא קדשא, דבעפרא.

3. מלת כסיא מתרגמת את הכפֿֿֿת — אונקלוס תרגם כפֿֿֿתא — וזה אינו תרגום על פי העניין בלבד, אלא על פי שיתוף התוכן המשמעותי של שני השרשים. המתרגם נקט לשון זו, מפני שידע, כי משמעו של כפֿֿֿר ביסודו של דבר הוא "כסה", וממנו נגזרה המשמעות של סליחה, והמשמעות היסודית הלא היא נתונה ב"נִכְפֿֿֿת", בראשית ו, יד, ועי' מה שכתבתי בעוואנ"ש ה', עמ' 85 הערה 35.

4. באיוב ה, א יש תיבת תבקה המתרגמת תפֿֿֿנה. אף שלא נשתמרה בבירור, הקריאה מקוימת מתיבת יבקון שבאיוב לו, כה — פנגד גֿֿֿיטו שבמקור — בקטעים

שבמערות קומראן מס' 11, עמ' כח, ש' 3⁵. עד כה נודע קיומו של שורש בק"י בסורית ובארמית המזרחית בכלל (של הבבלי והמנדאית); מציאותו בסורית של ארץ-ישראל⁶ היה אפשר לפרשה שאילה מן הסורית, והנה בא מקור קדום זה ומראה קיומו של השורש גם במערב. וזה מקרה נוסף, שמבחינת אוצר המלים החלוקה למזרח ולמערב בארמית אינה חלקה. משורש זה גזורה גם מלת בקי בלשון חכמים, ואין שום סיבה להחזיקה שאולה מן הארמית. המשמעות הראשונית היא "ראה" דוקא. כך בערבית, בסורית של ארץ-ישראל, וממנה המשמעות "בחן" וכיו"ב.

5. בָּאֲצָעוּ, ויק' טז, יד, תורגם באצבעתה, פלומר בשם בצורת הנקבה.
6. המלה המתרגמת קטורת ויק' ט, יב לקויה, ונשתמרו רק שתי אותיות כש. מיליק משלים כשתא, ואילו מנחם פשר (בנספח) משלים לכדי כשרתא בהסתמכו על ברכות מג ע"א ועל פירוש רב האי גאון. אשר לבשת הרי הוא קוֹשֶׁט, ונמצא פתוב בכתב-יד קופמן, עוקצין פ"ג מ"ה ומנוקד הַפּוֹשֶׁת, ואילו כשרתא, עד כה ידוע מן הארמית המזרחית בלבד. אין נראה, שהשלמה אחת עדיפה על חברתה. על כל פנים התרגום השומרוני אועדות עדיין לא נמצא לו רע, ועדיין בסיתומו עומד.
7. בת"א ויק' טז, יט ובמקומות אחרים פתוב שבע זמנין, ואילו כאן שבעה זמנין, וגם פתב"ד ברברני של התרגום השומרוני נוקט את המספר המכוון לשם זכר: שבעה זבנים.

ג. ספר חנוך

ספר זה, החשוב בספרות גילויי מסתורין (אפוקליפטיקה) היהודית שמימי הבית השני, נשתמר בשלמותו, על חלקיו השונים, רק בלשון געז (חבשית). בלשון זו תורגם מיונית, כפי הנראה במאה החמישית או אף השישית. אכן בשנת 1886/7 נתגלה חלק ניכר מן הנוסח היוני בכתב-יד, שלפי המשוער נכתב במאה החמישית או השישית. בשנת 1931 נודעו קטעים נוספים מן הנוסח היוני. לא היה ספק, כי הנוסח היוני הוא תרגום של מקור עברי או ארמי, אך המקור אבד. והנה בראשית שנות החמישים

5. במהדורת M. Sokoloff, *The Targum to Job from Qumrān Cave XI*, אוניברסיטת בראילן 1974, עמ' 82.
6. בקטע ממעשה השליחים יד, ט (J.P.N. Land, *Anecdota Syriaca IV*, Leiden) 1875, החלק הסורי, עמ' 168: "הדא הו שמע לפולוס דמליל והו מבקא" (במקור היוני הפועל δὲ ἀτενίσας αὐτῶν). במילונו של שולטהיס ניתן רק מקום זה, ואיני יודע אם הוא בודד. ברוקלמן במילונו אינו מביא בניין פֶּעַל, אלא אתפֶּעַל. ובנוסח הסורי במקום הנ"ל אין הפועל בקא משמש, אלא אשתודע. לא יהא פשוט כלל ליחס מציאות הפועל בסורית של ארץ-ישראל להשפעת הסורית. פדאי להזכיר, כי משתאה בבר' כד, כא מובע בפשיטתא בצירוף של שני פעלים: "גברא משקא ומתבקא בה". בתרגום זה פלולים שני פירושים קדמונים, אחד המפרש משתאה לשון שתייה, ואחר לשון התבוננות. שתי המסורות נתונות גם במסורת היהודים, ועי' על כך: עואנ"ש ה, עמ' 146.

נתבשרנו, כי בקרב קטעי המגילות של מדבר יהודה זוהה קטע הכתוב ארמית להיות שייך — על פי תוכנו — לספר חנוך. בינתיים נתברר, כי יש קטעים ארמיים נוספים מספר זה. יותר מעשרים שנה חלפו מאז ועד לשעה שזכינו להכיר את הקטעים מקרוב במהדורת מיליק. הספר כולל את כל הקטעים (עמ' 139–339), שנמצאו במערת קומראן 4, והם יוצאים לאור במקורם, בתרגום אנגלי ובפירוש, ונלוו עליהם תעתיק דיפלומאטי של מרבית הקטעים (עמ' 340–360), מפתחות ובהם גלוסאר ארמי-יוני-געזי ולוחות. לעצם המהדורה הוקדם מבוא מקיף (עמ' 1–125), ובו דיון בתולדות ספר חנוך בתקופה הפרסית וההלניסטית, בנוסחים הקדמונים ובחיבורים המיוחדים לספר חנוך בימי הביניים.

הקטעים עצמם הם שרידים של כתב-יד שונים. חוץ מן החיבור האסטרולוגי (להלן חא"ס; מקביל אל חנוך עב-פב) הקטעים הם שבעה כתב-יד, ומן חא"ס זוהו ארבעה כתב-יד. מה שנשתיר בקטעים הללו הוא מצד רציפות הטקסט מרוסק מאוד, ובקושי אפשר למצוא משפט, העומד בפני עצמו בלא צורך להשלמה. רק חריפותו של המהדיר וכישרונו לפענח כתבים ישנים עמדו לו להרפוב מתוך הישענות על הנוסחים הקדמונים טקסטים הניתנים להבנה. מפליאה ביותר יכולתו לשבץ קטעים, שיש בהם מספר אותיות בלבד בהקשר רחב, ואולם לפי טבע הדברים לעתים הזיהוי אינו יוצא מכלל ספק. הואיל והמושג מרובה על הקיים, ראה המהדיר להדפיס תעתיק דיפלומאטי, וחבל שלא נמנע להשלים גם בו מלים קטועות.

ברי אפוא, כי במצב כזה קשה להסתמך על הנתונים הלשוניים בקביעת זמנם של כתב-היד, והוא נקבע על פי הנתונים הארכיאולוגיים וצורת הכתב, בדרך כלל לפי שיטתו של קרוס. יוצא אפוא, שנכתבו המגילות למן ראשית המאה השנייה — ואולי מסוף המאה השלישית (הפונה לכתב-יד חא"ס) — ועד לרבע האחרון של המאה הראשונה לפני סה"נ. משבעה כתב-יד של ספר חנוך סדר הזמנים כך הוא: א, ב, ו, נכתבו קודם לשנת מאה וחמישים; ה, ז קודם לשנת חמישים; ג, ד קודם לשנת שלושים לפני סה"נ.

ענייני הלשון נידונו בפתיחות לכל אחד מכתב-היד, וכמובן בפירושו. התמונה הפללית המצטיירת מן הקטעים, הן מדרכי הכתיב והן מן המלים וצירופי מלים היא, שהחיבור כתוב בלשון השווה לשל מגילת בראשית החיצונה, הוה אומר, בגלגול המאוחר של "הארמית הקדמונית", מאוחר מלשון ספר דניאל. החומר דל מפדי שנוכל לעקוב אחר תופעה מסוימת עקיבה פרולוגית. דיינו להזכיר לדוגמה כמה תופעות לשון: כינוי הרמוז הוא לעולם דן, ולא דנה; אין צורת יהפעל ובעבר כמעט תמיד אפעל; די הוא השגור, אבל נמצא גם ד; לצד כתיבת ש"ן ("שמאלית") אתה מוצא סמ"ך פאן וכאן אף בשורש אחד, כמו שגי/סגי, עשר/עסר.

אשר לכתיב עיינו ראות אותן התופעות בשאר מגילות מדבר יהודה, כמו: א. מלא וחסר שלא בעקיבות, וכן ו"ו באה במקום תנועת u/o היסטורית קצרה כמו כול לנטיחותיו או קושטא, [ב] 210, ש' 28, אבל היא גם חסרה באותן המלים עצמן,

למשל: קשט[א] 260[ז], ש' 18. יתר על כן, היא עשויה להיחסר גם פשהתנועה ארוכה מעיקרא, כמו, למשל: ואנתן שניתן עבדכך, [א] 146, ש' 12 = ואנתן שניתן עבדכך. יו"ד אס-קריאה, במקום שהתנועה קצרה מעיקרא לא נודמנה לי, אבל במילת מיבישין, [א] 146, ש' 4, יש יו"ד פנגד שוא נע היסטורי: מִיבִּשִּׁין, ואולי יש בכך רמז להגייה בתנועה מלאה במקום הזה.⁷

ב. ā בסוף חיבה מובעת באל"ף או בה"א, אלף רגילה יותר ביידוע, וה"א בסימן הנקבה ובסוף פועלי ל"ה, אבל יש גם ה"א ביידוע, וכך נוהג תמיד כ"י [א], למשל דרה, 142, ש' 4; ארעה, 142, ש' 7; עבדיה, 146, ש' 11; ובכ"י [ג] יש זה וזה. חוסר עקיבות בעניין פתיבת אל"ף או ה"א תמצא גם שלא ביידוע כגון לעלא, [ג] 194, ש' 21/עלה [ו] 244, ש' 1.

ג. ē בסוף חיבה (פועלי ל"ה) עשויה להיפתח ה"א או אל"ף, למשל לזהה, [ד] 218, ש' 2/להוא, [ג] 210, ש' 27, ומזדמנת יו"ד פתיבת ישרל, [ד] 218, ש' 3. ד. אל"ף שאינה הגייה, אף אם היא שורשית מעיקרא עשויה להיחסר כמו: ממרה, [א] 146, ש' ד = מאמרה; טמתכן, [א] 146, ש' 13 = טמאתכן; דביא, [ה] 241, ש' 17 = דאביא (זאבים). פנגד זה אתה מוצא לראש, [ג] 204, ש' 3. ויש שהחילוף נמצא בתוך מלה אחת, למשל, ראם, [ד] 223, ש' 27 — רם, [ה] 243, ש' 19. מתוך כך קשה להעריך, מהו המשקל של קאם בפיטוי אנה קאם, [א] 311, ש' 4, קאמין, [ה] 238, ש' 19 — אם האל"ף הגייה בו מעין קאם, קאמין כמו במקרא, או היא אס-קריאה בלבד, והצורה היא כמו שָב במקרא. הדרך האחרונה מצויה בארמית, בייחוד בארמית השומרונים. מקרה מעניין הוא לת שלם לכן, [א] 146, ש' 14 (בנוסח היוני ה, ד: αὐτὸν εἶσαι εἰρήνην ὅμην, שבו לת מכווץ מן לא אית(י), ומן הסתם משקף את ההגייה לית. קדמותו של הפיוץ מפתיעה.

הדוגמאות הנ"ל דיין להקנות מושג על טיב הלשון הארמית שלפנינו. והרי כאן הערות לעניינים שונים, שעלו על דעתי בשעת עיון בקטעים האמורים, ואין כונתי למצות את כל החומר.

1. לא אי[ת]י לה כל שליאו, [ו] 218 ש' 5. יסוד הצורה היא שליו (בסורית: שליווא). בהנעת השוא הנח נוצרה הברה נוספת. דבר זה ידוע מהגיית בליוון השומרנית bāliyyūtān, כאמור בעוואנ"ש ג ס"ב, 121, ה' לש' 70. תחילה הונע השוא — bā'lyūtān* — ולבסוף הפך לתנועה מלאה (ר' עוד עוואנ"ש ה, 40). האל"ף שבקטע הולמת את שידוע מתרגום אונקלוס שְתִיאו (>שְתִי) לאחר פיצול הדו־תנועה.

2. חזיון, [ב] 193, ש' 5; חשבון, חא"ס [ב] 294, ש' 7; חשבוניהן, [ג] 203, ש' 24. אם אפשר להניח, כי השם חזיון שואל מן העברית (השוה חֲזִיּוֹנִי בקהלת יא, ט,

7. עי' לשוננו כב, עמ' 27.

ואילו בסורית: חזונא), אין הדבר מסתבר בשם חשבון, אלא מורשת ארמית הוא. זהו פרט נוסף של סופית $\bar{o}$ = בארמית, לצד $\bar{a}$, על מה שנודע כבר ממקורות אחרים, במקרא: דכרון, רעיון; בסורית: נסיונא, גליונא (נלדקי בדקדוקן מהדורה א', 72; בת"א שְׁלֹטוֹן; בשומרנית: סכיון (עואנ"ש ג ס"ב, 115, ש' 22). לרובם יש כפילים ב־ $\bar{a}$: דִּכְרֵן, נִסְיָנָא וכו', וכן חושבנא. בעית $\bar{o}$ זו בארמית היא כבעית תחות או אָנוּשׁ, והאחרון בא גם בקטעים אלו לצד אָנוּשׁ.

3. אל תה[ן] בבהשתא, [ז]260, ש' 25. המהדיר סובר, שהשורש מקביל לשורש בהת בסורית (בוש בעברית), ושהש"ן היא פ ת י ב קדמון של ת, כבפתובות הארמיות העתיקות, שור = תור. רחוק בעיניי להניח כתיבה זו, שפבר בתעודות יב אינה נוהגת לגבי ת שבמה מן ת⁸, והלא כתב־יד זה הוא מן המאוחרים יותר. קרוב בעיניי שהפונה לשם באישתא (= רעה), הבא בכ"י [ג]210, ש' 28. ה"א במקום אל"ף היא אולי ט"ס, וחסרון ה"ד לא יפליאנו (ר' לעיל 1). על כל פנים מצד העניין השורש באש מתאים.

4. כדי מדקין קליפאי, [ג]201, ש' 29, ובקטע מקביל, [ה]232, ש' 16: כדי מדק קלפוהי. המהדיר הגיה מדק למדקין, והאחרון הוא מפרשו בניין פֻּעַל (צמ' 181). וכפי שאני מבין מדבריו הוא מסתמך על מדק. אך אין צורך בהגהה, שכן אין הכרח שינקטו שני הנוסחים אותה הצורה, כשם שאין אותה הצורה בשמות המשמשים מושאים. כיוון שני עיצורים שוים לאחד ידוע בפנינוני הקל כמו עֲלִין במקרא, אך לא מצאנוהו בפֻּעַל, והרי מדקין יכול להיות בינוני תקין של אפעל: מדקין, והשוה ספר דניאל ז, יט.

5. עד יום ד' יתלינן, [ה]229, ש' 2. בעמ' 226 ציין המהדיר, שלא חל דימוי התי"ו לדל"ת; מן הסתם קרא בניין הַפְּעֵל, ולא היא. הרי זה אֲתַפְּעֵל, שהוא הסביל התקין⁹ של הקל בגזרת ע"ו; קרי אפוא יִתְּדִין, ואין הדימוי אפשרי. תנועת i היא הקדומה יותר פעדות יחשים בִּיב וכן יִתְּדִין במקרא; יִתְּשֵׁם הלך בניקודו אחר הלשון המאוחרת יותר, וכך בניקוד של ת"א, שחל בו דימוי התנועה לזו של הקל, ועדיין נשתמרה תנועת i בארמית הבינונית "הגלילית", ועיין דאלמאן בדקדוקו, עמ' 317.

6. וירמון לבור, [ז]266 ש' 21 נשתמר אפוא סביל קל בעתיד.

7. מנהון נפקן רוחיא די] להין לרפאי ארעא ולאחיתה, חא"ס [ג]285, ש' 1. תרגומו: מהם יוצאות רוחות אשר תהיינה לריפוי הארץ ולהחייאתה (כלומר, לשון אחר שהוא ריפוי). המהדיר מפרש להין נסתרות של העתיד. אמנם ברור, כי יש בקטעים צורת נסתרות בעבר והויא, [ב]165 ש' 2, והויא, [א]150 ש' 16; וכן נמצא

8. אבל בִּיב נהוגה כתיבת זי"ן, אם העיצור מוצא מן ד' של אס־השמית, וז"א זי פגד די בארמית המקרא. והנה הסופר של אותו כה"י כתב פעם אחת זי (ר' עמ' 275, הערה לש' 25) והגיה די, כלום אפשר להניח, שיכתוב ש"ן ולא גיהנה לתי"ו?.

9. עי' בעניין זה לשוננו לה, עמ' 49, פסקה 2.

בעתיד ויתמליך בתרגום של איוב, עמ' כג, ש' 2¹⁰; ואפילו יש בלשון צורה מיוחדת בנסתרות בעתיד — כמסתבר — הקריאה להיך מוקשית. על פי התצלום (לוח XXVII) אין שום מניעה לקרוא להיך, והפתיב החסר ו"ו נמצא גם בכתב-יד [ג] 189, ש' 7 ואפילו אין צורך להניח פיוץ, הנוהג בארץ-ישראל בארמית הבינונית. נוסף על כך רוח משמש בקטע הנדון בזכר ובנקבה כאחד.

8. הא באדין חזית... [ו] 244 ש' 2. צירוף זה נמצא גם במגילת בראשית החיצונה, עמ' 2, ש' 1; הא באדין חשבת בלבי. מלת הא כאן קיפחה את תפקידה להצגה, בדומה למה שקרה לצירוף של לשון חכמים הא פיצד, הנכתב גם במלה אחת. 9. מן [טוריא] אלן כלצפון מנדחהון, [ה] 232, ש' 16–17, ובדומה לכך [ג] 201, ש' 30. הפונה לצפון ממש (כך גם הנוסח היוני, ולא כמו שתרגם המהדיר: approximately to the northwards, on their eastern side. הכ"ף כאן "מיוותרת" (פלשון מדקדקי ימי הביניים, או "פ"ף לאימות"), כמו במלה העברית קל-עמת, ובארמית המאוחרת (גם בלשון חז"ל) פלפי (>פלאפי), או קל-קבל במקרא ובקטעים אלו כלקובל, [ג] 193, ש' 17. אגב יצוין, שהו"ו מקבילה במלה זו ובמלת לקובל, [ב] 204, ש' 2, לתנועה החטופה שבמלה המקראית, ועיין לעיל לגבי מיבישין.

10. אכום, [ד] 222, ש' 26. אין המלה נראית בתצלום וגם אינה כלולה בגלוסאר, ואם אמנם ישנה במקור, הרי היא העדות הקדומה ביותר למלה אכום שבארמית השומרונית והנוצרים, כנגד הרווח בשאר הארמית אופמא (שחור).

11. לוא חלק ועבד וברא, [ג] 193, ש' 12, מקביל לחנוך א' יד, ג. תורגם he has decreed and made and created. אמנם בנוסח היוני, פסוקים ב, ג, יש חילופי מסירה, אך בכל זאת ברור, כי כנגד שלושה פעלים אלה יש בו שניים: *ἔδωκεν* (ברא ונתן). משמע, שבמלת נתינה כיון לפועל חלק שהיה לפניו במקור. המהדיר דוחה — בדין — תרגום זה, וסובר שנתחלף למתרגם המובן "גור" במובן "נתן", המצויים שניהם בפועל חלק, ותרגם כפי שתרגם. הוא אף מסתמך על קטע מספר טוביה (שעדיין לא פורסם). אך לפי מה שהביא, אין העניין דומה לכאן. נראה לי, כי כאן חלק במשמעות "ברא" (בערבית خلق כך פירושו). ומשמעות זו הלא היא נתונה בפיטוי "חלק טוב" שפירושלמי ברכות ז ע"ד בפשכנות של "יצר טוב". חלק יצר לשון בריאה הם, והשמות האמורים מציינים תכונה מלידה, מטבעו של היצור. שלושה פעלים נרדפים לעניין אחד באים להדגשה יתרה. אגב אורח: תן דעתך לצירוף ועבד וברא שהוא הפך הצירוף ברא לעשות בראשית ב, ג).

12. [ב] 167, ש' 27 בקטע המקביל לספר חנוך א' ח, א, להיך מא ית[חפר והיך] מכונא וכספא לצמידין — ומעל לשיטה כתוב: מא יעבדון [הבא למע] בדה.. ועל למעבדה. המהדיר כך צירף (באנגלית): (והראה) להם מה יחפור ואיך יעבדו זהב

10. סוקולוף (עי' הערה 5) עמ' 19 מוסיף על כך יהכן (עמ' כח, ש' 5, איוב לו, כז),

יקשן, יפקן (לב, ש' 3, לט, ד), בלא טעם סביר.

לעשותו מכוון (כל': לשימוש) ואשר לכסף לעשותו צמידים. מדובר שם, פי עשאל (כך בקטע!) לימד עשיית תכשיטי נשים.

והנה התרגום של מכונא apt (מכוון, בינוני סביל של פֶּעַל) סתם אינו מתאים לעניין, והוא אף משופש מצד התחביר, שכן כאן שם-עצם שאינו מיועד מתבקש; ואמנם כך הוא בהמשך: לצמידין (ולא: לצמידא). התצלום אינו מאפשר לבדוק אחר קריאת המהדיר. ברור רק: ונא. יש כאן שם של ת כ ש י ט, רק למען יעלה הדבר בבירורים שודאי עוד יבואו. אזכיר כי יש בתרגום שומרני מלה, המשמשת תרגום של פוקו, והיא בולה (נ"א: גולה), שעדיין לא נמצאה לה אחות ודאית (ע' עזאנ"ש ב, 494, טור 2).

13. במסורת [נה]זריהון, [ג]184, ש' 19, וכש'לטנהון לכל מסרתהון (חא"ס, [ב] 295, ש' 2. זהו מונח אסטרונומי, המציין חנייה של "צבא השמים", ובמונח אסטרונומי עברי של ימי הביניים "מחנה". המהדיר מתקשה להבין, מה הקשר בין המשמעות שבמונח האסטרונומי ובין מסורת, הבא במגילת מלחמת בני אור בבני חושך. אילו נודע לו מה שנכתב על מסורת שבמגילת אור וחושך ב"לשוננו" כא, 288 ואילך, היה רואה, שיש כאן מעתק משמעויות מן "יחידה צבאית" ("נומרון" שבמשנה), הקשורה במשמעות היסוד מסר = "ספר", אל מקום חנייתה של היחידה, כשם שקרה המעתיק במלת מְחַנֶּה כבר במקרא, אבל בכיון הפוך: "מקום חנייה" < "יחידה צבאית (החונה יחד)".

14. קלפואי / קליפאי (ר' 4) יש כאן חילופי משקל, ולא חילופי פתיב (מיליק, עמ' 180), ואין להתפלא, שהחילוף בא גם בכ"י אחד (201, ש' 28): לקלפי. שים לב לחילופי נוסח בת"א לבראשית ל, לח: קלפין/קליפין; בסורית המשקל: קלָפָא.

15. רבני עס[ר]תא, [א]150, ש' 13, וכן [ב]166, ש' 17a. בעמ' 150 פתוב מעל השיטה [רב]נא. את שפתוב מעל השיטה איני רואה בתצלום. המהדיר מתקשה להבין את התוספת. שמה אין היא באה אלא לציין צורה אחרת של סמיכות הריבוי. רבי (הנו"ן היא השלמה!). הצורה האחרת של הריבוי *רבין נמצאת בארמית העתיקה בכתובת ספירה: רבוה (B ש' 3, C ש' 15–16), ובארמית הממלכתית באחיקר 33: רבי אבי; ובתעודה 80, ש' 3 במהדורת קאולי כמונח צבאי מקביל למה שיש כאן: להם [תר]בי מאותהם. על פירושי (עזאנ"ש ג, 20, 37), שרָבָן ביחיד פעברית ובארמית השומרונים הוא גזור היקש מן הריבוי רבנין, התמיה קוטשר שבע תמיהות (תרביץ לו [תשכ"ח], 403), אך אין הן — ובכללן אופן הבנת רב שריא גאון ואופן רישומו של ברקלמן במילון — עומדות בפני הנמצא בארמית רבני, לשון יחיד עם כינוי המדבר (על החילוף בתרגום השומרני רבי/רבני ביחיד העמדתי במקום הנ"ל), ולא יעלה על הדעת, שיוסיף דובר ארמית כינוי מדבר על כינוי מדברים!

16. ואשכח כול שגאהון [ג]204, ש' 5. המהדיר תרגם: all the majority. מן העניין להעיר על הביטוי לקוי ההגיגון כול שגאהון, שיחאים לו בעברית "רובו ככולו" — הוה אומר שמלת כול אין תפקידה כאן אלא להפגנת העניין, כמו בביטוי הארמי

והעברי "כל פולָה (פולו)" או "כל עצמו", "כל עיקר". אכן המתרגם לגעז (פט לג) נקט לשון רובם בלבד (1)מִבְּזוֹחָתָם.

17. [וישמחון, [ב]206, ש' 20. כשם שאיני רואה טעם להכריז על חדה, שהוא שאול בעברית מן הארמית, כך אין טעם להניח כי ישמחון שאול מן העברית. סוף סוף מבחינת הפונולוגיה ומבנה הצורה אין דבר היכול להוציא את הפועל מחזקתו בתוך מקור ארמי מובהק. אף אין המלה מונח, כפי שאפשר להניח לגבי חזיון (לעיל 2). זו אפוא הפעם הראשונה שהשורש שמ"ח נקרה לנו במקור הארמי.

18. [כשפו וחרטמו וחושנין, [א]157, ש' 2 (מקביל לחנוך א' ח. ג) — אלה הם הדברים שלימד המלאך; אמת, תושין קיים אך מפוזר ההשלמה, אבל בשכנות מלים זו ובמה שצפוי מפי תרגומי חנוך דומה אני, שההשלמה היא בחזקת דאי. מסתבר שלמלה זאת דוקא מקביל התרגום σοφίας (באחת במסירות), ואין זה גורע מן ההקבלה הטובה, שבתרגום השבעים תושִׁיָה לא הופעה בשם האמור דוקא. השם תושִׁיָה בעברית ובארמית — אם ישנו בה — אינו נגזר אלא משורש יש"י. ייתכן, כי נשתמר שורש יש"י במסורות השומרונים בקריאת "ישת" (זהו הנוסח השומרוני במקום יש את) נפשכם" בבר' כג, ח: yāšāt; התרגום הארמי והארמי של השומרונים נוקטים פעלים: "אתריחת" (איותה), "הוית". מצד הצורה הרי זה עבר נסתרת, ועיין על כך בעוואנ"ש ה, 199, סעיף 4.1.4.13. אף על פי כן נמנעתי — אולי שלא בדין — מלקבוע פועל כזה בעברית השומרונים, ופירשתין הרפכ של יש + (א)ת, עם שזה מוקשה מצד ההגייה (עי' עואנ"ש ד, ערך יש). [ידידי ד"ר א' טל הופירני, כי בכ"י מ של התרגום השומרוני יש גיליון לתיבת ח ר ש י שבשמ' ז, יא, כב (והיא עצמה תרגום של חרטמי); ת ש ת ש י. אם אמנם יש קשר בין מלה זו לבין מלת תוש (י), הרי זו עשויה להכיל תי"ו שורשית, והיא גזורה משורש תוש. בסורית שורש זה מתשתמע לגנאי, אך אין הכרח להניח גון הגנאי גם בספר חנוך].

19. חזיה, [ג]193, ש' 8; ובחזיה, [ג]193, ש' 13; וחזיה, [ד]223, ש' 29. — עד כה לא נודעה צורה זו, אלא צורת חזוהא, ואמנם בחא"ס [ב]294, ש' 5, המהדיר קורא חזוא. העיון בלוחות במקומות הנ"ל מראה, שאין סיבה שלא לקרוא חזוה גם במקומות הנ"ל.

20. בעמ' 65 נזקק המהדיר לפסקה "בספר אסטיר" השומרוני: אלף חנוך בספר האותות דתיהב (נ"א: דיתבנה) לאדם (עי' במהדירתי, בתרביץ יד, 115). הנוסח דתיהב פירושו "שניתן", ואילו דיתבנה פירושו "שיסדו" "שחיברו", כנאמר שם, עמ' 177. ואם בכ"י שהיה לפני מיליק במלת אדם לא הייתה למ"ד תחילה, על אחת כמה וכמה הפירוש דיתבנה = "שחיברו" הוא מכוון. (תרגומו: in order that (the sons of) Adam might be converted (ytbnh:Arabic pronunciation of ytpnh?) אין לו על מה יסמוך.

ספר על המיליות באוגריתית *

Kjell Aartun, *Die Partikeln des Ugaritischen, I. Teil: Adverbien, Verneinungspartikeln, Bekräftigungspartikeln, Hervorhebungspartikeln*, Alter Orient und Altes Testament, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients und des Alten Testaments, Herausgeber Kurt Bergerhof, Manfred Dietrich, Oswald Loretz, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, Butzon & Bercker Kevelaer, 1974, pp. xii, 124.

מבחינות לא-מעטות שייך הספר שלפנינו לאסכולה, אשר נציגה המובהק הוא ספרו הקלאסי של יעקב בֶּרֶט על תצורת הפינייים בלשונות השמיות¹. יש אמנם הבדל בהיקפם התוכני של שני הספרים. ברט דן בכל הפינייים, כולל למשל פינוי הגוף, השאלה והזיקה, ואילו ארטון דן בתארי-הפועל, בשלילה, במיליות ההדגשה וההבלטה (אגב, לא הבנתי, כיצד מבדיל ארטון בין שני סוגים אלו) ומתפזר לעסוק בחלק השני במלות-היחס והחיבור. אך לא זו בלבד, כי היסודות הרומזים (או לפחות אלו שממוצא רומז) בולטים ביותר בשני הספרים, אלא אף השיטה הנקוטה בידי ארטון שיטתו של ברט היא.

הספר ממלא חיסרון ניכר ויש לברך את המחבר על הופעתו. עד עכשיו הצטמצם מחקר המיליות לרוב להערות מקריות, וכעת אפשרו חריצות והבנות של ארטון ראייה כוללת. לא לחינם חוזר ומשתמש ארטון בביטוי "ראייה מבודדת", כשהוא מנמק את דחייתו של הצעה כלשהי². אכן, ספרו של ארטון נותן בידנו פלי לפרש את המיליות האוגריתיות על פי כל תקריותיהן, ולא רק על פי כתוב בודד. מאידך, לא אחת יקרה בתולדות המחקר, שחוקר, שמצא נקודת ראית חדשה, עובר את הגבול ורואה בנקודת ראית זו את חזות הכול. כך נדמה לנו, שאף ארטון מגלה מיליות הדגשה ככל מקום. ולא לחינם מגיע הוא למסקנה (עמ' 78), "פי

---

*. אני מודה לידידי פרופסור ש"א ליונשטם על שקרא את כתב-היד והעיר הערות חשובות.

1. J. Barth, *Die Pronominalbildung in den semitischen Sprachen*, Leipzig 1913.

2. אולם יש שהוא מטיל את אשמת הראייה "המבודדת" שלא כדיון. עמ' 51, הערה 7, איני מבין, מדוע הבנת – כמציין תיאור בחינת הסבר מבודד היא למטרת כתוב בודד, שהרי מצוי שימוש זה הרבה ואף ארטון דן בו (כגון עמ' 12).

האוגריתית עשירה עושר בלתי-רגיל במיליות הדגשה". אכן נדמה לי, כי "עושר בלתי-רגיל זה" נובע לא במעט מלהיטותו של ארטון לראות בכל מקום אפשרי מיליות הדגשה. הנה, דוגמה בודדת אחת ודוגמה כללית אחת:

עמ' 33 מפרש ארטון את ה-ל' הראשונה 8-9: VI 67: "לבעל נפל לארץ" כמלת הדגשה "הנה, בעל נפל לארץ". אולם לפני כן נאמר: "[מ]עני לנעמי. ארצ. דבר ליסמת. שד. שחלממת מעני", ולפי זה נראה לתרגם "הגענו למנעמי ארץ דבר, ליפי שדה שחלממת, הגענו אל בעל, הנופל לארץ", רוצה לומר כי ה-ל' הראשונה, כמזה פשנייה, היא כפי הנראה מלת היחס ל', ולא מלת הדגשה.

הדוגמה הפללית: ארטון שולל מכול וכול, כי אכן מצויים ניצני שימוש באמות קריאה בטקסטי אוגרית הפרוזאיים (השוה למשל עמ' 45; עמ' 47, הערה 3), ומפרש את אמות הקריאה פיסודות הדגשה. לדעתו, מבחינה זו הרי הטקסטים הפרוזאיים פהרי הטקסטים הפיוטיים. אולם קשה מאוד לקבל את דעתו, כי לא טקסטים פיוטיים בלבד, אלא אף טקסטים פרוזאיים כתובים בכתב עיצורי ט ה ו ר³. אם כתיב של מילית ב' סופית מתועד רק בפרוזה, ואילו בפיוט היא נכתבת בקביעות ללא י', הרי מסתבר, כי הטקסט הפרוזאי משקף אם קריאה. כך (עמ' 32) מצויה 'כ' החיזוק לפי ארטון עצמו רק פעם אחת בפרוזה, ואילו 'כ' הן בפיוט והן בפרוזה. ואם תרצה לומר, כי אין ללמוד ממקרה אחד של 'כ', כפי שאין ללמוד ממקרה אחד של י' בריבוי נסמך זכר (עמ' 45), הרי יבואו המקרים המרובים של 'כ' כפחותים משפט טפל בפרוזה בלבד (ע' עמ' 47) ויזכירו וכן המקרים המרובים של מלת היחס 'ב' בפרוזה לעומת 'ב' בפיוט! ואין לשאול, כיצד מסמנת ה' ב' ב' תנועה קצרה, שהרי למדנו מן המילון בן ארבע הלשונות, כי מלת יחס זו מסתיימת בחירק מלא. על כל פנים, בכל המקרים האלה אין ה' בחינת י' הדגשה (או הבלטה).

ספר כספרו של ארטון מעצם טיבו אוסף של פרטים הוא. נביא להלן כמה הערות לפרטים אחדים, שנבחרו באקראי:

עמ' 2: משפטי שאלת עובדה עקיפים בנויים בלשונות שמיות בכלל, ובעברית בפרט, על דרך שאלות ישירות (השוה למשל בדקדוק המשוה של ברוקלמן ב, עמ' 526-527; 528; 529; 529-530). על כן אין נראה, כי השימוש ב'א' מיוחד לשאלה עקיפה, ומה פשהשערה זו מתבססת על דוגמה אחת בלבד, וכש"א"ה, המצוי איוב טו, כג, אשר הרטום מצטט כמקבילה, רגיל אף בשאלה ישירה. אולם הפתוב באיוב והטקסט האוגריתי לפי תפישתו של ארטון שונים לחלוטין. באיוב "נודד הוא ללחם איה" משקף שאלה עקיפה אליפטית, ר"ל "נודד הוא ללחם ושואל 'איהו'", והוא מתאים למכתבי לכיש, חרס ד, שורה 7-8 "ועבדך אדוני ישלח שמה איהו", ר"ל "ישלח שמה לשאול איהו" (השוה נ"ה טורטשינר, תעודות לכיש, ירושלים ת"ש, עמ' 3).

3. J. Blau - S.E. Loewenstamm, Zur Frage der Scriptio plena im ע' 2 (1970) Ugaritischen und Verwandtes, Ugaritforschungen (=UF) עמ' 19-33, המצוטט אף בידי ארטון עצמו.

112), בהבדל שבאיוב חסר גם הנושא "הוא" (איה ולא איהו). לעומת זה אוגריתית 52 : "לחם בלחם אי ושתי בהמר ין אי", לפי פירושו של ארטון "אכלו לחם איפה [שתמצאוהו], שתו יין חמר, איפה [שתמצאוהו]" לפנינו משפט תנאי חסר בצורת משפט מקום. משפטים אליפטיים כאלה נדירים (ארטון, הע' 3, סוף מצטט את הדקדוק המשוה של ברוקלמן, ב, עמ' 675; הכונה פפי הנראה לעמ' 657, אולם גם שם שונות הדוגמאות לחלוטין); אני מפיר רק דוגמה ערבית מן הסוג "וְאֵן אֶנְקָא", "ר"ל "אם אהיה איפה [שאהיה]", מצוטט בתחביר הערבי של ריקנדורף, עמ' 291, 150.28. אך למרות ההקבלה הערבית אין נראה כלל לקבל את פירושו של ארטון, שהרי "איה" פירושה באוגריתית (לפי ארטון עצמו שם) "אי" בא' חרוקה (או צרויה) ולא פתוחה!

הקטע 47-46:IV:49 בלתי-ברור לחלוטין (ואכן, ארטון נוטה לבנות תלי תלי על מקומות כאלה ואין ללמוד דבר על "אנ לאנ" הכפול; על כל פנים אין להשוותו עם "אנה ואנה" העברי, שפירושו "לכאן ולשם"; לפתוב השוה ערבית "וְלֵאן אֶנְקָא אֶנְקָא", ר"ל "ברחו לכל מקום", מצוטט ריקנדורף, שם.

בהערה 6 קרא גורדון (=UT) Textbook עמ' 361-362 במקום 361 ואילך; עמ' 3 : על "הנני/הללי" עי' ש"א ליונשטם, UF ה, 1973, עמ' 210-211. עמ' 7 : לאור "איכה" העברי נוטה אני לגזור אוגריתית "אכי" מ-*aykaya*. עמ' 9 : ארטון משוה מבחינה תחבירית את כרת 137-138 "למ אנכ כספ וירק חרצ" עם בראשית כז, מו "למה לי חיים". אולם כבר עמד ח"א גינוברג, BASOR. נספחות ב-ג, ניו-הבן 1946, עמ' 36, לשורה 52 על ההבדל במבנה התחבירי (באוגריתית "למה אנוכי כסף וירקרק חרוץ", שבעברית היו מביעים אותו ע"י "למה לי כסף וירקרק חרוץ").

עמ' 9, הערה 3 : הדמיון בין הספרו של ארטון ל-125:80 "למ תבערנ" בהוראת "מדוע אתה גורם לי לבעור מחוסר סבלנות" (הספר, אשר בגלל ההשמטות לפני כן ואחר כך בהכרח אינו אלא ניחוש) לבין תהלים לט ד "בהגיגי תבער אש" חלקי בלבד: בעברית, בניגוד לאוגריתית, לא האיש בוער, אלא אש בוערת בו.

עמ' 12 : באוגריתית, פידוע אין מן היחס משמש, והתרחקות ממקום מובעת באמצעות ב/ל (השוה למשל גורדון, UT, 10.188; 10.5; 10.11). מ' היחס אינה מתועדת אלא 1015:10-11 "ואם תשמח. מאב", ר"ל "והאם תשמח מן האב", והשוה את המבנה היחידאי במקרא משלי ה, יח "ושמח מאשת נעורך". אולם, מאחר שהשדה הסמנטי של מן העברית מובע באוגריתית בקביעות באמצעות ב/ל,

---

4. מכל הפירושים שהוצעו נראה אולי זה של גורדון, UT, בערך, עמ' 335, פי "אי" משמש בהוראת "איזה שהוא". מעבר פינזי שאלה לכינויים סותמים ידוע היטב (עי' למשל ברוקלמן, דקדוק משוה ב, עמ' 81, הדן בין היתר באותה "אי" עצמה בלהגים ערביים; אמנם שם קודמת היא למוגדר; דומה המצב בערבית הקלאסית, עי' בתחביר הערבי של ריקנדורף, עמ' 291, 150.28).

קשה למדיי מקום יחידאי זה, וייתכן, שהצדק עם המתקנים "מאב" ל"מאד", כלומר "מאוד", והרי מצויות טעויות סופר בכתובות אוגרית. על כל פנים, מבחינת השיטה אין להסכים להנחת מקרים נוספים של מן, אם אפשר על נקלה לפרשם אחרת. על כן אין להסכים עם ארטון לפרש את הביטוי המצוי "מרחקתם קלת" "ממרחק השתחווית" לא, כמקובל, כמכיל את השם מרחק עם סיומת מ' אדוּרְפִּיאִלִית, אלא כמכיל את השם "רחקת", שקודמת לה מן היחס ואחריה מ' אדוּרְפִּיאִלִית.⁵

בהע' 4 משער ארטון, כי מאחר שהשימוש "בית" בהוראת פִּבִּית מצוי באוגריתית ובמקרא, לפנינו תופעה קדם-אוגריתית. קשה להסכים, שלפנינו יותר מאשר אפשרות של מורשה משותפת, שהרי השמטת ב' היחס ע"י דיסמילציה יכולה להתארע בנפרד בלשונות רבות. אגב, אינני יכול להבחין בשום הבדל במקרא או באוגריתית בין "בית" ל-"בבית" בהוראה זו ואין להסכים, כאילו מודגשת מלת היחס ב"בבית". לפנינו חילוף חופשי של בית/בבית, וזה עוד מחזק את ההנחה, ש"בית" התהווה בנפרד בשתי הלשונות (אם כי, כמובן, אינו מוכיחה).

ע מ' 14 : כֵּאן ובמקומות אחרים אין ארטון מבחין בין תואר-פועל (adverb) ותיאורים (adverbial). הראשונים הם חלקי-דיבור, האחרונים תחבירנים. אולם ארטון מדבר תמיד על תואר-פועל, גם כששם-עצם מעין "אמת", ר"ל "אמת" (אם אמנם נכון פירוש זה) משמש בתפקיד של תיאור.

על פי ההקשר והמקבילות אכן מסתבר, כי "אני" בכתוב "אני ליצח תר אל אבה", ר"ל " . . . יצוח שור אל אביו" הוראתו "בכות, בקול", אולם גיזורו מפוקפק ביותר וספק רב, אם הוא מסתיים ב' החיזוק או שמא ב' שורשית (משורש "אני" = "התאבל, ילל" והשוה למשל צ' רִין, עלילות האלים, ירושלים 1968, עמ' 112, שר (43).

ע מ' 19 : הגיזרון המסתבר ביותר של עברית "אין", אוגריתית "אן" לשלילת מציאות הוא משאלה ריטורית "אין", ר"ל "איפה?" ואכן מצטט ארטון בהערה 3

5. אין לדעת, אילו סיבות הניעו את ארטון להניח כֵּאן מ' היחס, כי הוא רק מרמז לחלק השני של ספרו, שבו הוא דן במלות היחס (ע' עמ' 12, הע' 1). פון זודק, במילונו האכדי, ערך rūqiš מביא את המקבילה האכדית של הביטוי האוגריתי דוקא בצורת ištu rūqiš (ואכן כֵּבֵר השווה את הביטוי האכדי ש"א ליונשטם, לשוננו ל, תשכ"ו, עמ' 90) ולכאורה מפתה להשתעשע ברעיון, שלפנינו תרגום שאילה מדויק מן האוגריתית, כֵּשֶׁ ištu מקבילה לִמֵן, רִשׁ לִמֵּם (השוה גם, כפי שאני לומד מש"א ליונשטם, דה מור UF ב, 1970, עמ' 314, הע' 63). אולם בדואי לא זה הניע את ארטון לפרש כפי שפירש, שהרי מצטט הוא דוקא מקבילות מאל-עמארנה, שאינן מזכירות את המרחק כלל, ולא את המקבילות האוגריתיות. אין צורך לומר, כי מבחינה מתודית אין לקבל את ההסבר הזה, יהיה רעיון הדמיון מפתה ככל שיהיה. — בדבר ההשתחוויה מרחוק השווה במיוחד ש"א ליונשטם, BASOR 188 (1967), עמ' 44–44 (במיוחד הע' 1 שם), וכן F. R. Knutson, Ras Shamra Parallels ב, הוצ' ל' פישר, רומא 1975, עמ' 421 ואילך.

ספרות מתאימה. על רקע זה נראית פרשנותו, כאילו מייצגת "אין" וכו' שם עצם בהוראת "היעדרות", בלתי-מוצלחת.

ע מ' 20 : האינטרפרטאציה של 2065:13 "אנם עבדך הות" אינו מחזור כלל, שהרי הלוח שבור לפני כן. א פ ש ר למשל להבינו כ"אין הוא עבדך" (על ציון נושא של "אין" צסימן מושא, וכו' הוה חגי ב, יז "ואין אתכם אלי", ובדומה במשפטי אל-עמארנה מגבל, ע' בדיסרטציה (שלא פורסמה) של ו"ל מורן, עמ' 14-15), אך גם זה אינו אלא ניחוש.

מן הראוי להזכיר, כי, בניגוד ל"אנג" האוגריתית, אין "אינג" העברית מצויה אלא בצמידות לכינוי.

נסיון הגיזרון של "חות" האוגריתית, ר"ל "בית, שושלת" וכו', בהערה 4, בלתי מוצלח. ארטון גוזר "חות" בהוראה זו מביטויים מעין *חות בת, ר"ל "חיי בית", כאילו ע"י השמטת הסומך "בת" קיבל "חות" את ההוראה של הסומך. ראשית, ביטוי מעין "חות בת" אינו מתועד כלל. שנית, כאשר בסמיכות נשמט הסומך, הנסמך שומר על הוראת כל הסמיכות, כגון ערבית "אלי אצ-צבך" הבא בהוראת "אלי צלאת אצ-צבך", כלומר "עד תפילת הבוקר" (מצוטט אצל ארטון שם); והוה בעברית (מצוטט אצל ברוקלמן, דקדוק משהו ב, עמ' 453, אשר ארטון רומז אליו) "עולת תמיד" < "תמיד". אולם ל"חות" האוגריתית אין הוראת "חיים" בביטויים האלה. על כורחנו צריכים אנו לנטוש את הגיזרון המוצע. לגיזרון מתקבל על הדעת הוה קיהלר-באומגרטן, מילון מקראי³¹, ערך חוה III (שם, אגב, "חות" האוגריתית אינה מוזכרת). שונה לגמרי מקרה מעין צרפתית *rien > rien, ne pas > pas*, המצוטט בסוף ההערה ללא כל הבחנה. לפנינו כאן ספיגת התוכן השלילי של המשפט, ואכן מצויה תופעה זו גם בלשונות שמיות, מעין ש' השלילה בלהגים ערביים או "כלום, שום" בעברית, ועי' ח"ב רוזן, לשוננו, לעם ג (כ"ה), תשי"ב, עמ' 21-25.

ע מ' 23 : למרות דמיונם החיצוני, אין לזהות סתם את מעמד השלילה ב-14-13:1028 1029:161. במקרה הראשון "בנש ל.ב.בת. מלכ", ר"ל "אנשים, שאינם בבית המלך" אפשר להבין "ל.ב.בת.מלכ" כמשפט זיקה (אף אפשרי, כי "בנש" נסמך אל משפט הזיקה, על דרך "קריית חנה דויד"), ואם פן שוללת "ל" את היחס הפרדיקאטיבי. בפתוב השני "ישכב.ל.ב.בת.מלכ", ר"ל "ישכבו לא בבית המלך" שוללת "ל" את צירוף-היחס ולא את הפועל, כי צירוף-היחס מודגש הוא.

ע מ' 25 : איני מבין, מדוע מכנה ארטון משפט, המתחיל בנושא, אך מכיל פועל, בשם "משפט שמני מורכב", כפי הנוהג בערבית הקלאסית. בערבית הקלאסית, לפי עדות המדקדקים הערביים, תפקדו משפטים כאלה כמשפטי ייחוד ועל כן נותחו כמשפטים שמניים (מורכבים). אולם אין כל הוכחה, כי כן המצב גם באוגריתית. הוה גם למשל עמ' 32.

"ביד" 1005:14 צריך לתרגם "מיד" ולא "ביד". והוה ש"א ליושטם, תרביץ

כח (תשי"ט), עמ' 246-247.

ע מ' 29: קשה מאוד לראות במילית "אָת", ר"ל "יש", מלת חיזוק דוקה; על הצעת גיזרון השוה IOS ב, 1972, עמ' 58 ואילך.

ע מ' 33: במקרא רגילה ל' החיזוק לפני האבר האחרון בשלשלת של מנויים, מעין יהושע יז, טז "בכל הפנעני היושב בארץ העמק לאשר בבית שאן ובנתייה ולאשר בעמק יזרעאל", אשר בו קודמת ל' החיזוק לאשר. שמא יש כך לפרש גם 1029:15-16 "בנש.ל.ד.ישכב.ל.ב.בת.מלכ", ר"ל "בני-אדם לאשר ישכבו לא בבית המלך"; הדגשה, על כל פנים, אין כאן.

הערה 4 אני נוטה לפרש "חכמת" כפועל מצב, אשר "עברו" עשוי להיות מוסב להוה; בדומה כנראה עמ' 23, הע' 7.

ע מ' 34: ספק, אם כל הצורות, אשר לדעת ארטון משקפות עתיד מקוצר, אינן לאמיתו של דבר עתיד רגיל, שהרי חלק של פועלי ל"י מסתיימים ב"י.

ע מ' 40: בעמ' 31-32 דן ארטון במילית "ההדגשה" כ לפני פעלים; כאן הוא עוסק במילית "ההבלטה" כ לפני מושאים. הוא מפריד לגמרי את שני הסוגים ורואה בסוג השני "מילית אקוסאטיבוס". הפרדה זו אינה נראית, ומסתבר לפרש "כ" כמילית הדגשה, בין לפני פועל, בין לפני שם. גם ב־kiyā החבשית אין כ' מציינת כנראה את המושא, אלא iya, רכ' אינה באה אלא לחיזוק. אפשר בחלק של המקרים, בייחוד 2-1:603, לראות בכ' מין "כ" האמיתית". טענתו של ארטון, הע' 5, כי "האמיתות אינה אלא כ' היחס מערפבת ניתוח דיאכרוני עם סינכרוני. מוצא "כ" האמיתות" מכ' היחס אינו מונע את שימושה המיוחד. אגב, בהע' 4 בראשית יח, א "והוא יושב פתח האוהל" אינו משקף את שימוש "ישב" כפועל יוצא, אלא פתח > בפתח (או שימוש מיוחד של פתח כתיאור מקום), השוה למשל יהושע ב, ד "ועמד פתח שער העיר", שופטים יח, טז "ניצבים פתח השער", שמואל ב, י ח "ויערכו מלחמה פתח השער".

ע מ' 40-43: על סמך דוגמה אחת(!) (כרת 111-112) טוען ארטון, בניגוד לכל השימושים האחרים באוגריתית ולמצוי בעברית (להוציא שימושים מאובנים בעברית, מעין עולתה, האפשריים בלשון שאבדו לה סיומות היחסות, אך לא באוגריתית), כי ה' המגמה מציינת מושא ישיר. יהיה הסבר כרת 111-112 אשר יהיה (השוה למשל י"ח גרינפילד, ארץ-ישראל ט, תשכ"ט, עמ' 63), פירושו של ארטון אכן נראה רחוק ביותר. בדומה אין נראה להניח, על סמך דוגמה אחת, בניגוד לקריאתה של הדרנר, כי ה' המגמה מצטרפת לשם בגניטיבוס.

בכלל, כפי שנרמז בראשית דבריי, נטייה חזקה למחבר, שלא להתחשב באפשרות של טעות סופר או בזו של אינטרפרטציה אחרת ולפרש כל אות "מיותרת" כמילית הדגשה. לגבי אקתה II:41:2 "הלה" III:281:76 "בה" מן הראוי להתחשב באפשרות, כי לפנינו פינוי מוקדם (מן הסוג "להם לבני ישראל" יהושע א, ב). לא מובן לי, מדוע דוחה ארטון על הסף את השערתו הסבירה של דה מור לגבי ענת I:6 "לפנוה" שלפנינו צורה ארכאית. [על "אמה ... קל בל" עמ' 41, שו' 6 מלמטה

ר"ל "אָמָה ... העבירי קול" עי' בלאוגרינפילד BASOR ר (1970), עמ' 14;
Syria, A. Caquot, מו (1969), עמ' 243; UF, J. de Moor ב (1970), עמ' 301;
JAOS, A.F. Rainey צד (1974), 189. הערת ש"א ליונשטטם.

עמ' 43-44, הערה 10: "עמרו" הערבית מציינת עֲמָרָן/עֲמָרָן,
"עמרא" את "עֲמָרָן" (ולא פטענתו של ארטון); אין ספק, כי לפנינו השתקפות של
דרך כתיב נבטי, שנוצל כדי להבחינו מ־"עֲמָרָן" הדיפטוטי. אשר לתופעת ה' בסופי
שמות פרטיים בנבטית, הרי היא מסובכת מכדי שתיפתר פשוט בהנחת י' החיזוק; עי'
למשל את דיונו המקיף של קנטינו, בספרו על הנבטית, כרך ב', עמ' 164 ואילך ואת
הערתו השקולה של פ' רוזנטל בספרו על התדמורית, עמ' 95-96. תיאורית ה'
"המבליטה" אף משמשת כדי לפתור את תעלומת ה' בכתובת גזר.

עמ' 47: ארטון מפרזי במוצאו י' סופית "מבליטה" בלשונות רבות, פגון
בערבית דרומית (עי' הספר אחר אצל ביסטון, בדקדוקו של הערבית הדרומית, עמ'
57, 49.18) א' בעברית, כאילו "תחתך" ודומיה מכילים י' פזאת. מסתבר בהרבה
לראות בצורות אלו היקש למלות יחס, שבהן ה' שורשית הייתה (מעין "עלי, אלי,
עדי").

בדבר הקושי לראות בצורות מעין "שליט, פִּחִיר", י' תוכית, כדעתו של ארטון,
הע' 3, עי' UF ב, עמ' 28.

עמ' 53, הע' 8: חריפה התיאוריה, כי ב"כל־אתנם" נשתמרה צורת זוגי
עתיקה, שנסתיימה ב־נ' ולא ב־מ', פרגיל באוגריתית. ואכן, תיאוריה זו מתאימה
לסברתו של ו' דים, ZDMG קה, 1975, עמ' 239 ואילך, כי הזוגי והריבוי הסתיימו
במקורם ב־נ'.

עמ' 58, הע' 3: אינני מבין את ההבדל בין סינטאגמאלי לסינטאקטי.
עמ' 63: ערבית "אדן" מסתיים, מבחינה סינכרונית לפחות, ב־ן אדורביאליתי;
ומאחר ש־מ' סופית נעתקת בערבית ל־ן, אין לדעת, אם ה' מקבילה לנ' או למ'
מקורית.

כאן, הע' 8 ולהלן, למשל עמ' 68, ארטון מניח, כי "הנד(ת)" ודומיו מכילים
"הנ" ו־נ", כי אחרת הייתה הנ' נבלעת פעיצור התוכף. אולם הנחה זו אינה מוכרחת,
כי אפשר, כי הנ' של "הנ" וכו' הייתה בתנועה, והשוה למשל UT עמ' 39, 6.228.
הע' 9 מושה ארטון "הנד(ת)" עם "הנה זה" שה־ש ב. ח. אולם "הנה זה" (עי'
גם מל"א יט ה) מבחינה סינכרונית הוראתה "הנה". יתר על כן, אין מבחינה
סינכרונית לפחות לנתח "הנד(ת)" כמכיל כינוי רמו, כי באוגריתית משמשת "ד(ת)"
כינוי זיקה וכינוי שייכות. תקן לפי זה למשל גם עמ' 69.

עמ' 75, שורה לפני אחרונה ואחרונה: קרא "חש" במקום
"חֶש".

עמ' 76: ארטון גוזר את "י" (בביטויים מעין "ילך" = "אוי לך" מ־"וי";
לכאורה נראה לי יותר להקבילו לערבית "יא" (רגיל בביטויים מעין "יא לך מן ...",

כגון לסאן אלערב, הוצאת בירות 56–1955, פרך טו, עמ' 493ב), והשוה כבר במילוןו של אייסטלייטנר בערפו.

עמ' 77, הע' 6: קרא הסכין במקום השכין!
חבל, שאין ארטון נוקק לחומר עברי, כגון למאמרו של ש"א ליונשטם על תורת הפינויים באוגריתית, לשוננו כג, תשי"ט, עמ' 72 ואילך.

יהושע בלאו

מהדורה חדשה ותרגום חדש של "מורה נבוכים"

רבינו משה בן מימון, מורה הנבוכים: דלא לה אלחאירין, מקור ותרגום, תרגם לעברית, ביאר והכין על פי כתב־יד ודפוסים יוסף בכה"ר דוד קאפח, חלק ראשון, שני, שלישי, ירושלים, הוצאת מוסד הרב קוק, תשל"ב, 22, תשכב עמודים.
הרב יוסף קאפח, בכוח עבודתו המעורר הערצה, שוב זיכנו במהדורה חדשה ובתרגום חדש של יצירה חשובה ביותר של הספרות הערבית־יהודית של ימי הביניים. הפעם הוא ההדיר מחדש ותרגם את ספר הפילוסופיה החשוב ביותר, הרי הוא "מורה נבוכים" של הנשר הגדול, הרמב"ם.

כדי שמהדורה ותרגום חדשים של ספר מעין זה ימלאו את ייעודם, עליהם לגבור על מכשולים לא־מעטים. הטקסט חייב להיות מאושש, התרגום מדויק, אך קריא לכן־תקופתנו, הבעיות המתעוררות צריכות למצוא הסבר, וכו' וכו'. אולם מאלי יובן, כי תרגומו של ספר פילוסופיה ייבחר בעיקרו של דבר בכך, ההצליח המתרגם למסור את רעיונות המקור, המסר את רעיונותיו בדיוק ובבהירות, הדייק במינוחו. בבעיה מרפזית זו לא נדון בביקורתנו. לא זו בלבד שקוראי "לשוננו" מעוניינים בעיקר בצד הלשוני, אלא המבקר אף אינו רואה את עצמו מוסמך לדון בבעיות הפילוסופיה. ביקורתנו תצמצם אפוא בצד הלשוני, אף כי גם למבקר מחזור, כי על אף חשיבותן אין בעיות הלשון אלא טפלות לעיקר הפילוסופי.

רק בפרט אחד נחרג מן המסגרת הצרה שהצבנו. בעמ' 16–18 של ההקדמה מתאר הרב קאפח את תרגומו של ר' שמואל אבן תבון (הרב קאפח פותב בקביעות אבן טיבון בטי"ת, כפי שעשה כבר לפני כן, ואינני מבין, מה ראה לעשות כן). מקובל מאז ומתמיד, כי ר' שמואל אבן תבון היה מחשובי המבנים בפילוסופיה וכי תרגומו למורה נבוכים הוא אחד התרגומים המוצלחים של ספר פילוסופי קשה, אם לא המוצלח ביותר. אין זאת אומרת כמובן, כי יש לדחות מראש כל ערעור על הדעה המקובלת. אולם מי שבא לערער על דעה מעין זו, עליו הראיה. הוא לא יוכל להסתפק במציאת אי־דיוקים לשוניים פעוטים בתרגום. עליו יהיה להראות, כפי שרמזנו לעיל בעניין ביקורת תרגומו של קאפח עצמו, שר' שמואל לא הצליח למסור את רעיונות

כגון לסאן אלערב, הוצאת בירות 56–1955, פרך טו, עמ' 493ב), והשוה כבר במילוןו של אייסטלייטנר בערפו.

עמ' 77, הע' 6: קרא הסכין במקום השכין!
חבל, שאין ארטון נוקק לחומר עברי, כגון למאמרו של ש"א ליונשטם על תורת הפינויים באוגריתית, לשוננו כג, תשי"ט, עמ' 72 ואילך.

יהושע בלאו

מהדורה חדשה ותרגום חדש של "מורה נבוכים"

רבינו משה בן מימון, מורה הנבוכים: דלא לה אלחאירין, מקור ותרגום, תרגם לעברית, ביאר והכין על פי כתב־יד ודפוסים יוסף בכה"ר דוד קאפח, חלק ראשון, שני, שלישי, ירושלים, הוצאת מוסד הרב קוק, תשל"ב, 22, תשכב עמודים.
הרב יוסף קאפח, בכוח עבודתו המעורר הערצה, שוב זיכנו במהדורה חדשה ובתרגום חדש של יצירה חשובה ביותר של הספרות הערבית־יהודית של ימי הביניים. הפעם הוא ההדיר מחדש ותרגם את ספר הפילוסופיה החשוב ביותר, הרי הוא "מורה נבוכים" של הנשר הגדול, הרמב"ם.

כדי שמהדורה ותרגום חדשים של ספר מעין זה ימלאו את ייעודם, עליהם לגבור על מכשולים לא־מעטים. הטקסט חייב להיות מאושש, התרגום מדויק, אך קריא לכן־תקופתנו, הבעיות המתעוררות צריכות למצוא הסבר, וכו' וכו'. אולם מאליו יובן, כי תרגומו של ספר פילוסופיה ייבחר בעיקרו של דבר בכך, ההצליח המתרגם למסור את רעיונות המקור, המסר את רעיונותיו בדיוק ובבהירות, הדייק במינוחו. בבעיה מרפזית זו לא נדון בביקורתנו. לא זו בלבד שקוראי "לשוננו" מעוניינים בעיקר בצד הלשוני, אלא המבקר אף אינו רואה את עצמו מוסמך לדון בבעיות הפילוסופיה. ביקורתנו תצמצם אפוא בצד הלשוני, אף כי גם למבקר מחזור, כי על אף חשיבותן אין בעיות הלשון אלא טפלות לעיקר הפילוסופי.

רק בפרט אחד נחרג מן המסגרת הצרה שהצבנו. בעמ' 16–18 של ההקדמה מתאר הרב קאפח את תרגומו של ר' שמואל אבן תבון (הרב קאפח פותב בקביעות אבן טיבון בטי"ת, כפי שעשה כבר לפני כן, ואינני מבין, מה ראה לעשות כן). מקובל מאז ומתמיד, כי ר' שמואל אבן תבון היה מחשובי המבנים בפילוסופיה וכי תרגומו למורה נבוכים הוא אחד התרגומים המוצלחים של ספר פילוסופי קשה, אם לא המוצלח ביותר. אין זאת אומרת כמובן, כי יש לדחות מראש כל ערעור על הדעה המקובלת. אולם מי שבא לערער על דעה מעין זו, עליו הראיה. הוא לא יוכל להסתפק במציאת אי־דיוקים לשוניים פעוטים בתרגום. עליו יהיה להראות, כפי שרמזנו לעיל בעניין ביקורת תרגומו של קאפח עצמו, שר' שמואל לא הצליח למסור את רעיונות

המקור בדיוק ובבהירות ולא דייק במינוחו. עם בעיה זו לא התמודד הרב קאפח. במקום זה הוא מביא "ראיה" פסודו-היסטורית וטוען, כי כאשר הגיעה דוגמת התרגום של מורה נבוכים אל הרמב"ם, עיכב הרמב"ם את תשובתו, מפני שהתאכזב מרה פביכול מן התרגום! והרי הרב קאפח עצמו מודה, שהרמב"ם שכב אז על מיטת חוליו¹. אלא שהוא טוען, שלא מחלתו גרמה לעיכוב "ומחלתו שימשה עילה להתנצלות, כי גם בימי מחלתו נהג להשיב לשואליו בכך, שהקריא את דברי תשובתו לכן אחותו וזה כותב מפיו על הספר ובדיו, ורבנו רק חתם שמו בשולי האיגרת". בולט לעין, כי הרב קאפח אינו מבחין בין תשובות שגרותיות לבין תשובה על בעיות קשות, פפי שמעורר אותן תרגום של ספר קשה כמורה נבוכים, והוא חושב, שאף עליהן מסוגל היה הרמב"ם להשיב ממיטת חוליו. יתר על כן, בהמשך מדבר הרב קאפח עצמו על "תנאי המשלוח מארץ לארץ" באותם הימים, כשהוא מעלה את השאלה, אם ראה הרמב"ם את תרגום ר' שמואל בשלמותו. ותנאי משלוח אלו חלו כמובן גם על תשובתו של הרמב"ם, וייתכן, כי הם עיכבוה.

הרב קאפח עצמו הרגיש, שלא ייתכן לשלול את ידיעת הפילוסופיה מר' שמואל, וכתביו האחרים יוכיחו. על כן הגיע להסבר החרף, כי בצעירותו, כאשר תרגם את המורה, לא עסק ר' שמואל במחשבת פילוסופיה "והתמסר בעיקר ללימודי הרפואה, שזה היה מקצועו, כפי שהוא נקרא 'רופא' ובתואר זה מזכירים אותו כל הראשונים שהזכירוהו". אולם אחר כך למד פילוסופיה: "ולשבחו של ר"ש ייאמר, כי במשך הזמן (כנראה!) נכנס יותר ויותר לשטח זה ועסק בריצינות יתר במקצוע זה". הרב קאפח מסתמך לגבי חוסר ידיעתו של ר' שמואל פביכול על דברי ר' שמואל עצמו בהקדמתו, מפלי להתחשב, כי הדגשת חוסר יכולתו והבנתו של המתרגם שיגרא דלישנא היא, וכך דרש הנימוס הטוב. ובדאי שאין לקבל את טענתו של הרב קאפח, כי בראשית ימיו היה ר' שמואל רופא בלבד ולא פילוסוף, שהרי באותם הימים רפואה ופילוסופיה היו פרוכות זו בזו, ואין הרמב"ם עצמו אלא אחת מדוגמאות מרובות. גם ביקורתו של הרב קאפח על לשון ר' שמואל בפרט ועל לשון התפונים בכלל ("אשר אנו יודעים, כמה כבד ולא בהיר תרגומו") מופרות ביותר. כמובן, בשביל כן תקופתו תרגומי בני תבון אכן נראים כבדים ולא-בהירים. וזה מצדיק תרגומים חדשים, כתרגומו של הרב קאפח. אולם בשביל בני תקופתם היו תרגומים אלו בחינת מפעל כפיר, אשר בגלל דיוקם העצום השפילו למסור את רוח המקור כהותיה. ואף דברי הרב קאפח כי "לא הייתה לו (לר' שמואל) שפה זו (ר"ל הערבית) שפת דיבור שגורה כלל" אינם תופסים: ומה עניין שפת דיבור (ר"ל ערבית מדוברת) לערבית המדעית של פילוסופיה?! ושוב אין התנצלותו של ר' שמואל על אי-ידיעת. הלשון אלא בחינת שיגרא דלישנא ויצאת חובת הנימוס הטוב. נראה אפוא, כי הרב קאפח לא הצליח להוכיח, כי תרגום ר' שמואל אבן תבון

1. אגב, בדין הושמטה שורה בדפוס (עמ' 17, שו' 15).

למורה אינו בחינת מפעל תרגום אדיר, כפי שנחשב, לדעתנו בצדק, במשך כל הדורות. אין זאת אומרת כמובן, שאין הצדקה מלאה לתרגום חדש, כפי שהמציא לנו הרב קאפח. כאמור, בשביל בני דורנו אכן קשים תרגומי התבונים, ואנו אסירי תודה לרב קאפח, על שהעניק לנו תרגום חדש.

בידוע, לפני למעלה ממאה שנה (1856–1866) ההדיר שלמה מונק את הטקסט הערבי של המורה, תרגמו לצרפתית והעיר עליו הערות ביד רחבה. הוצאה מופתית זו נשארה בצדק היסוד המוסד של כל התעסקות מדעית במורה. מונק שינה אמנם, לפי מצב המחקר של אותם הימים, לפעמים את הטקסט הערבי בכיוון לערבית הקלאסית, אולם לרוב מתבררת כנכונה דעתו של ד"צ בנעט (מורה נבוכים, מהדורת יואל, עמ' ט), שאחרי עבודתו המעמיקה של מונק אין לחשוב, כי השואה חדשה עם כתיב־היד עצמם תוכל להביא לידי קביעת טקסט, שיהא שונה במידה ניפרת מזה של מונק. הטקסט הערבי שאצל מונק הועתק מחדש בידי י' יואל (ירושלים תרצ"א), שהוסיף בסוף הספר לא רק את שינויי הנוסח, שהביא מונק בהערות לתרגומו הצרפתי, אלא חילופי נוסח נוספים, בעיקר משל הירשפלד, וכן קטעי אוטוגרפיה. קאפח במהדורתו הסתמך על שלושה כתבי־יד תימניים וכן על מהדורתו של מונק (עמ' 14–15). איני מבין, מדוע לא התחשב קאפח מכל וכול בחילופי הנוסחאות שבסוף מהדורת יואל. אמנם לרוב חשיבותם מועטה, אך בהחלט אינם נטולי חשיבות תמיד. כך בעמ' תקסח, הע' 73 מעיר קאפח למלה 'וקף' שבטקסט הערבי, כי ר' שמואל תרגם "ונפל" ואינו נכון. ואין זאת אלא שהנוסח לפני ר"ש היה 'וקע', ונוסח זה נשתמר באמת בכתבי־יד אחדים, עי' בסוף מהדורת יואל (לפי מונק). כן היה מן הראוי להזכיר חילופי נוסח מעין תקסט, שו' 6–7 וכתאב אלסרג' או אלסרס במקום אלסרב, כפי שהובא בידי יואל בעקבות מונק. אולם, כאמור, לרוב אין באמת חשיבות לחילופי הנוסחאות.

בגלל דמיון כתיב־היד קשה לחלקם למשפחות ולקבוע את אילן יוחסיהם. על כן נראים לי בלתי־מאוששים דברי הרב קאפח (עמ' 14), כי "לאחר עיון מקיף במהדורה זו (הפונה למהדורת מונק) והשואה עם כמה וכמה כתבי־יד תימן, נוכחתי לדעת, כי שינויים רבים יש בין נוסח תימן לנוסח מהדורה זו, רוב השינויים הם בלתי־חשובים לעצם העניין, אך כמה מהם חשובים ואפילו חשובים מאוד, כנראה שאותו הנוסח שנשלח לפרובנצא לחכמי לונלי ואשר ממנו תרגם ר"ש הוא שנחפשט באירופה, ואילו הנוסח שיצא לתימן היה שונה מעט ואף מדויק יותר. לפיכך נוסח הר"ש תואם כמעט את נוסח מונק על כל שגיאותיו(!). אזכיר כאן אחת לדוגמא, בח"ג פכ"ב דן רבנו על ספר איוב והביא מחלוקת חז"ל, אם הוא מעשה שהיה או שאינו אלא משל, ובפרק שאחריו, כאשר בא להסביר שיטות איוב וחבריו פתח 'כאשר הונחה זו פרשת איוב או כאשר אירעה', וכונתו לפי אחת משתי ההנחות, שנחלקו בהן חז"ל. בנוסח מונק נפלה טעות במקור במקום 'או למא גרת' או כאשר אירעה, נכתב 'אול מא גרת' בתחילה כאשר אירעה. וכך תרגם ר"ש 'כאשר הונח זה העניין של איוב תחילת מה

שאירע', ואין זה אלא שיבוש באותו כתב־היד של המקור, שנשלח לפרובנצא. ומפאן ברור, פי רבנו לא הגיה אותו הטופס, שנשלח לר"ש, ולא הייתה לו אפשרות זומן לעסוק בכך, אלא כמנהגו מסר לאחד מתלמידיו להגיהו, וקרוב בעיניי הדבר, פי המגיה היה הבחור יהושע בן אחותו, שהיה מצוי לפניו בכל עת והעתיק מפיו הרבה תשובות לשואלים, ורבנו רק אישר ואימת, שהוגה מספרו, פי שגיאות פאלה לא ייווכן, שרבנו ראה אותו. ואילו הנוסח, שהגיע לתימן, מסורת בידינו מאבותינו, שחכמי תימן בזמנו שלחו לא פעם תלמיד חכמים להעתיק להם ספרי הרמב"ם ולהגיהם היטב היטב . . .". כל זה נראה בחינת הררים התלויים בשערה. ראשית, כיצד אפשר לדבר על נוסח ערבי של המורה, שנחפשט באירופה, כאילו מקובל היה הנוסח הזה בארצות, שלא דיברו ערבית. מלבד זה, מניין לקאפח, פי כתב־היד, שהשתמש בהם מונק, לא היו בחלקם מתימן?! אמנם לא מצאתי זאת במפורש ברשימות כתב־היד, אולם מסתבר, פי אכן כך היה הדבר. מלבד זה, כיצד אפשר להשתית את ההבדל בין כתב־היד התימניים "המדויקים" לאירופיים "בלתי־המדויקים" על ההבדל בין "או למא גרת" ל-"אול מא גרת". פידוע בכתב־יד רבים לא נשמרים הרוחים בין החיבות, ואפשר לקרוא "אולמא" גם "אול מא" וגם "או למא" (וכן באמת המצב למשל בכ"י פריס 760). בנדאי ובנדאי אין לראות בחילוף מעין זה שגיאה מנחה, ואכן אין לאשש עליו את חלוקת כתב־היד למשפחות. מלבד זה, השואה עם אוטוגראפים של הרמב"ם אינה מראה כלל וכלל תמיד, שהנוסח המקורי נשתמר בכתב־יד תימניים דוקא: כך שצו, הע' 2 גורסים בכתב־היד התימניים 'בעלמאת', אולם מונק 'בכלאמה', וכך גורס גם האוטוגראף של טיוטת המורה (המובא אצל יואל). תקס"ג, הע' 7 גורסים שני כתב־יד תימניים 'אלשאם' במקום 'אלשמס', והיא טעות מוכחת, עי' כבר מונק בתרגומו למקום; הגרסה 'אלשאם' נמצאת גם בכ"י לידן 18 "האירופי" ובתרגומי אפן תבון ואלחריזי, ואינה נמצאת בכ"י "תימני" אחד. ואם כן, אין פאן חלוקה לפי הקיום, שהציע הרב קאפח. פחות בולט, שנוסח כתב־היד התימני 'אלאה' (תקסג, הע' 10) מצוי גם בכ"י פריס 760. סוף דבר: הרב קאפח לא הצליח להוכיח את מציאותו של נוסח המיוחד לכתב־יד תימניים, ובנדאי לא את עליונותם על הנוסח 'האירופי' (אשר פפי הנראה אינו קיים בכלל).

לכסוף ברצוני להעיר הערות אחדות לטקסט ולתרגום. לשם כך בחרתי בשלושה פרקים: ספר ב, פרק לג, ספר ג, פרקים כט ו־נב:

שצו, שו' אחרונה של הטקסט: אלמפרד, והוא מונח דקדוקי, על פן מוטב לתרגם 'אלואחד אלמפרד' 'האחד ביחיד' מאשר 'היחיד הבודד'.

שצו, שו' 3-4 של הטקסט: פאן אלדי תסתקל בה אלנצוץ וכלאם אלחכמים הדא הו אנהם; תרגם: הרי מה שמתקיימים (ע"ע במילוננו של פרידלנדר לרמב"ם) בו הפתובים דברי חכמים אלו הוא שהם . . . (במקום: הרי המסתבר מן הפתובים דברי חכמים הוא זה, ש . . .).

שצו, שו' 17 יש למחוק את שני המפרידים, שאינם בכתב־היד (ושלרוע המזל נדפסו כמו מקפים).

שצח, שו' 4: מתואתר, קאפח: מסור; יותר במדויק; (מסורת, אשר) נמסרה בידי גורמים רצופים ובלתי־תלויים זה בזה.

שצח, שו' 10-11: פקד אבאן לך עליה אלסלאם ען אלגמלה אלתי פצלנאה, קאפח מתרגם: הנה ביאר (ובהערה מוסיף אפשר: הבריל. א: חילק; הפונה לאונקלוס) לך עליו השלום את הכללות כפי שחילקנוה; תרגם: הנה ביאר עליו השלום את הכלל, אשר אנו פירטנוהו (ר"ל אונקלוס ביאר את הכלל ואילו הרמב"ם הסביר בפרוטרוט את הכלל, היוצא מן התרגום).

שצח, שו' 13: ראו, בכל כתבי־היד שעיינתי בהם הגרסה: ראוי. תקסא, שו' 3: אן לים תם אלאה, קאפח מתרגם: שאין שם אלוה, ושימוש זה של "שם" להבעת מציאות (בעקבות הערבית) אינו מובן עוד לבני זמננו; וכן למשל שו' 18.

תקסא, שו' 8: ואנכארהם, קאפח: ושיחותיהם, תרגם: ותולדותיהם. תקסא, שו' 10-11: סאיר אלסבעה כואכב, קאפח: יתר שבעת הפוכבים, ומעיר (שם, הע' 1) "בר"ש 'חמשת' ואין צורך לתיקון זה, והפונה החמישה הנותרים מן השבעה", ולא היא, אלא 'סאיר' פירושו בערבית גם "כל"; תרגם אפוא: וכל שבעת הפוכבים, וכבר העיר על זה מונק בהערותיו לתרגומו.

תקסא, שו' 17: (כאלף) אלגמאעו, קאפח: (חלק על דעת) הפול, מוטב: הקהל, העדה. תקסא, שו' 18: אחתג עליה, קאפח: הוכיחו נגדו, ומעיר (הע' 3) 'הוכחה ויפוחית'; תרגם אפוא: התוכחו עמו, טענו נגדו.

תקסב, הע' 3: קאפח מציע לגרוס נגד כל כתבי היד (הקוראים: כאפר) כפאר; אולם יש להניח, כי כאפר משמש פשם קיבוצי.

תקסב, שו' אחרונה: לים כאן ירי בעבאדוה אלאצנאם, קאפח: לא היה סובר עבודת הפסילים; תרגם: ולא היה מאמין (וע"ע במילונו של פרידלנדר ללשונו של הרמב"ם).

תקסג, שו' 5: וזעמוא, קאפח: ודמו, מוטב: וטענו (ובדומה בהמשך). תקסג, שו' 23-24: חתי יתבע דלך באן . . . , קאפח: כדי שישמעו להם ש . . . ; תרגם: כדי שייצא מזה ש . . . (אם 'תבע' בניין ראשון); א: כדי שזה יגרור אחריו ש . . . (אם 'תבע' בניין שני).

תקסד, תרגום, שו' 6: ספק, אם קורא בן זמננו יבין 'וינבאו את בני אדם'; וכן תקסד, שו' 9-10: בהמשך. אדא אפרדת, קאפח: אם יחדו; מוטב: אם מיוחדים. תקסד, הע' 44: הפסוק נמצא בצורתו שופטים ב, ב.

תקסה, הע' 53: יש להניח, שנתערבבו בזיכרון רבנו שני הפסוקים. תקסה, תרגום, שו' 3-5: קשה להבין 'והאזהרה מלהתדמות בדבר ממעשים (קרא: ממעשיהם) אלו . . . ובפירוש פלשון תורה (קרא: ובפירוש נאמר . . .)'.

תקסו, שו' 10: מא עלמתה, קאפח: מה שידעתי, מוטב: מה שידע אני. תקסו, הע' 59: יש להעדיף לשון "תרגום", שהרי אבן וחסיה דוקא טוען, כי תרגם

כביכול מלשון כשדים לערבית.

תקסו, תרגום, שו' 7 מלמטה: 'והם מדמים בהם לפקפק בנסים' אינו מובן לקורא בן זמננו, גם תקסו, תרגום, שו' 11 'כדי לפקפק בנסים', והפונה להטלת דופי בהם. תקסו, שו' 11 מלמטה: ואכתור עמלא, קאפח: ויותר שימושי; מוטב יותר משפיע, יעיל, פועל.

תקסו, שו' 10 מלמטה: ותלך אלכראפה אלטוילה, קאפח: ואותו השיגעון הארוך; אולם לפי תפיסה זו חסר הנשוא בהמשך. מונק וגם פינס בתרגומיהם הבינו 'ותלך' כנושא ר' אלכראפה אלטוילה' כנשוא ('ואלו מעשי הבל'; מוטב לתרגם כראפה ב'מעשי הבל'); אולם היידוע של הנשוא מפריע. ושמא מוטב לקבל את תפיסתו של קאפח, אולם להניח אנאקולותון.

תקסו, הע' 65: ר"ש תרגם 'גיב' ב"בית הצוואר", ואין זו טעות, כדעת קאפח, אלא הוראת 'גיב' בערבית העתיקה.

תקסו, הע' 66: איני יודע, על מה מתבסס קאפח בזיהוי כטמי עם גאסול. לפי לעף, פלורא א 635 ואילך גאסול שייך ל-Ficoidae ולא ל-Althaeae.

תקסו, הע' 67: 'יברוח' הערבי אכן שאול מן הארמית, עי' במילון הסורי של ברקלמן, מהדורה שנייה, בערפו.

תקסו, תרגום, שו' 13 מלמטה: לא לאדם ולא לזולתו, מוטב: או לאדם או לזולתו, ועי' בדקדוק הערבית-היהודית 2128.

תרפו, שו' 8 מלמטה: מן אחר, קאפח: מי שהעדיף, מוטב: מי שמעדיף. תרפו, הע' 10: איני מבין, מדוע דוחה קאפח את תרגום ר"ש של 'אלורע' ב"היראה" ומציע דוקא "מתינות" במקומו.

תרפו, הע' 15: ר"ש מתרגם 'ונתקלב' ב"ונשוב"; תרגום זה חופשי במקצת, אך טוב מזה של קאפח "ומתהפכים", המילולי יותר. בכלל, תרגומו של קאפח לעתים קרובות דבק במקור וקשה לבן-זמננו להבנה, והזכרתי דוגמאות אחדות לעיל.

הערות בלשניות, ט"ז

האם יש להודיע לתיבות אָז, מָאָז משמעות מהותית מיוחדת בכתובים מסוימים?*

קשה להאמין, כי בביטויים כגון "ה' קנני ראשית דרכו קדם מפעליו מָאָז ז"1 אין לתיבה מָאָז הוראה מדויקת יותר מאשר המובן המעורפל במידה רבה: 'מאותם ימים'. ונראה לו לכותב שורות אלה, כי בראש וראשונה יש לשאול את השאלה: מאילו ימים? האם אין להודיע לתיבה זו פאן מובן מוגדר קצת יותר, 'מאותם ימים ראשונים של התולדה, לא האנושית, אלא הקוסמית, היינו ראשית היות ההויה בכלל'! משיבוא הקורא לעיין בכתובים אחרים, שנכללה בהם תיבה זו, כגון "אשר דבר ה' אל מואב מָאָז ז"2, הרי גם פאן מתבקשת כמו מאלה הוראה מדויקת יותר מן הסתמית 'מאותם ימים רחוקים האובדים בערפלי העבר'. וכן בפתוב "מי השמיע זאת מקדם מָאָז ז הגידה"3, שהרי פאן מוגדר הביטוי מָאָז במה שנאמר לפניו: "מקדם".

ובכתוב "נכון כסאך מָאָז, מְעוֹלָם אתה"4 הוראה זו משתמעת במפורש מן ההקבלה מָאָז — מְעוֹלָם.

לענ"ד של כותב השורות האלה אין לנו אלא המסקנה המתבקשת כאילו מאלה, פי בכתובים מסוימים משמשות התיבות אָז, מָאָז במשמעות המוגדרת של 'מראשית ההויה בכלל'. ברור ומובן מאליו, שאין דעה זו שוללת, פי בכמה פתובים אחרים משמעות הביטויים האלה סתמית היא: 'מלפני זמן רב'. ואולי ראוי להזכיר פאן בנידון זה עוד כתוב אחד: "עתה נבראו ולא מָאָז ז ... גם מָאָז ז לא פתחה אונך"5.

* במילונים שהיו תחת ידו של הכותב מצא לעניין זה את הפירוש 'מלפני זמן רב, זה ימים רבים'. בקונקורדנציה החדשה לתנ"ך של אבן-שושן מצא בערך אָז: "ח" (2) מקדם, מתמיד. במילון של גוניוס-בול יש הבחנה בין כמה הוראות שונות של מילית זו, וביניהן כתואר-הפועל במשמעות 'מומן קדום', שאפשר לראות בה מעין המשמעות המיוחדת המובאת פאן. (המחבר מחזיק טובה למר מ' מדן, שבדק לפי בקשתו במילוני בן-יהודה וגוניוס.)

1. משלי ח, כב. 2. ישע' טז, יב. 3. שם מה, כא. 4. תהלים צג, ב. 5. ישע' מח,

לנוסח מזמור צא מקומראן

Revue Biblique, J. van der Ploeg ע"ב, עמ' 210–217, ההדיר את נוסח מזמור צא ממערה 11 בקומראן, וקוראי עברית יכולים פעת לעיין בנוסח זה בספרו של ר' ויס ז"ל "משוט במקרא", ירושלים תשל"ח, עמ' 301–303. ברצוננו להעיר שתי הערות לנוסחו המעניין של מזמור זה:

1. פסוק ד בנוסח המסורה "באברתו יסך לך ותחת כנפיו תחסה צנה וסוחרה אמתו" מורכב משלוש צלעות. בנוסח קומראן מצויות ארבע צלעות: [ב]אברתו יסך [לך] ותחת [כנפ]יו תשכון חסדו [. . .] יך צנה וסוחרה אמתו סלה (איני מציין אותיות קרועות). המהדיר העיר, שאחרי "חסדו" חסר פועל או שם עם פניני, מעין "חסדו עֲדִיךָ", ר"ל "חסדו קישוטך". נדמה לי, כי נגרר בזה אחרי נוסח המסורה, כי הניח פנתון את הצלע "צנה וסוחרה אמתו". מסתבר לנסח: חסדו[ן] על[ך] צינה, וסוחרה אמתו סלה; פשלא רק חסדו מקביל אל אמתו, אלא גם צנה אל סוחרה. לולא שרידי היו"ד של עליך, הייתי מעדיף לנסח "חסדו בערך צנה" (השוה מזמור ג, ד: ואתה ה' מגן בעדי), אולם השוה מל"א כ, ו: וגנתי על העיר הזאת, ועוד.

אם צודק אני, שונה מחציתו השנייה של פסוקנו בקומראן לחלוטין מנוסח המסורה. בנוסח המסורה "צינה וסוחרה" שייכות לצלע אחת, ואילו לפי נוסח קומראן הן מקבילות. מה היחס בין שתי הנוסחאות?
ר' ויס ראה בנוסח קומראן בכלל נוסח פאראפראסטי. נצטרך לפי זה לומר, כי המעבד, שהרגיש בחסרון צלע מקבילה ל"צנה וסוחרה אמתו" יצר צלע מקבילה לה, בהעבירו את צנה לצלע חדשה ובהקבילו אל אמתו את חסדו (אולי גם בגלל דמיון תחסה — חסדו); ובגלל קוצר הצלע "וסוחרה אמתו" הוסיף עליה "סלה". הנחה זו אינה נמנעת. אך לכאורה קל יותר להניח תהליך הפוך:
הנוסח המקורי היה משהו מעין:

באברתו יסך לך, ותחת כנפיו תחסה, עליך חסדו צינה, וסוחרה אמתו סלה.
בנוסח קומראן בא במקום "תחסה": תשפון — נוסח נרדף מאוחר (עי' בספרות המציטטת) — וסדר המלים נשתנה: במקום "עליך חסדו צינה" בא "חסדו עליך צינה". אם הנחה זו נכונה, חל בנוסח המסורה הומויטיטיליוטון ("הדומות") מן תחסה אל חסדו. וכך נתהווה הנוסח: . . . ותחת כנפיו תחסה, צנה וסוחרה אמתו סלה. מאחר שהצלע האחרונה הייתה ארוכה מדי, הושמט

"סלה". רק בדרך אגב אעיר, שאם אמנם הכיל הנוסח המקורי "חסדו" במקביל אל "אמתו", הרי מתבטלת בזה השערתו החריפה של עמנואל לעף (עי' ספר גולדציהר א, בודאפסט 1948, עמ' 328, והשוה גם מ' דהוד ב-Anchor Bible למקום, וכן י"א זליגמן, תרביץ כה 134), לגרוס אֶתוֹ במקום אֶמְתוֹ.

2. בפסוק י' נוסח המסורה: ... ונגע לא יקרב באהלך. אולם בקומראן בא יגע במקום "יקרב" (איני דן כאן בשינויים האחרים). פידוע מתרגמים התרגומים (אונקלוס, ירושלמי ויונתן) "נגע ב" – "קרב ב"; וקרב ב רגיל בכלל בארמית יהודית, כגון משנה עדויות ח, ד: ודיקרב במיתא. בין אם "יקרב באהלך", שהוא ללא ספק הנוסח המקורי, ציין בכתוב זה נגיעה במקורו, בין לאו, המעתיק הבינו בהוראה זו, ועל כן המירו ביגע. רק אגב אעיר, כי בערבית-יהודית מצוי דנא מן, ואף דנא ב-, בעצם "קרב", בהוראת "נגע", כגון רס"ג לבמדבר יט יג; אברמסון, רב נסים גאון, חמישה ספרים, ירושלים תשכ"ח, 433, 1, וכן במילונו של ישראל פרידלנדר לרמב"ם בערכו.

הערות על חקר התעתיק של מלים איטלקיות באותיות עבריות

ב"לשוננו", כרך ארבעים ואחד, חוברת ד', פורסם מאמרו של פרופ' ד"א קראון "הארות אחדות לחקר התעתיק של מלים איטלקיות באותיות עבריות"; באותו מאמר השיג קראון השגות על מסקנותיו של אלן פרידמן במחקרו על הטקסטים האיטלקיים באותיות עבריות, וכן הגיע למסקנות משלו בדבר המלים האיטלקיות שב"עולם הפוך" מאת אברהם קאטאלאנו — השגות ומסקנות, המתעלמות במידה ניכרת מן ההבדלים שבין הניב של פאדובה (וכלל אוצר המלים והמבטא הנהוגים בצפון) לבין הלשון האיטלקית הספרותית. והרי הערותיי.

בראשית מאמרו טוען קראון שאת המלה אינויסטיטי יש לקרוא *investiti*, ובכך הוא מצא הבדל ממה שמצא פרידמן בטקסטים שבדק, ושבהם באה האות ת לציין את העיצור האיטלקי *d*. אך נעלם מעיני קראון, שהאות *t* שבפינוני הפעול הרומי, הנשמרת באיטלקית הספרותית, הופכת בניבי פאדובה ובכל אזור *inno d*, ועל כן דוקא המלה אינויסטיטי באה לאשר, שהאות ת שימשה תעתיק לאות *d*, ולא לאות *t* (אין הדבר מפליא, שהרי מן המפורסמות, שמבטא התי"ו הרפויה באיטליה הוא כמבטא דל"ת).

קראון רצה להסיק, שהמלה פלטו, אף כי סומנה בכתב-היד כמלה לועזית, אינה אלא מלה משורש פלט, שהוסיף לה קאטאלאנו סיומת איטלקית של שם-עצם זכר. אין להבין, כיצד הגיע למסקנה כזאת, ואין להבין, איזו משמעות רצה ליחס קראון למלת פלאיים זו שראה מהרהורי לבו. מדובר שם במי שקיבל פלטו על קמח המצות. אין אמנם מלה כזאת באיטלקית הספרותית, ואף לא — עד כמה שיכולתי לברר — באוצר המלים הידוע של ניב פאדובה, אך נראה לי כמעט ודאי, שהפונה למלה האיטלקית (השכיחה גם בניבי *inno*) *appalto*, שפירושה "קבלנות"; מדובר אפוא שם במי שקיבל על עצמו את הקבלנות לקמח המצות¹. אין כאן פלאיים, אלא, כבמקרים רבים אחרים, שימוש במלה לועזית, השגורה בפי אנשי המסחר, שלא מצא לה המחבר מקבילה נאותה בעברית.

---

1. לא מצאתי שום תיעוד לצורה *palto*. גם מקור המלה האיטלקית שנוי במחלוקת. יש גוזרים מן הרומית המאוחרת *adpaltare*, ויש חושבים שהיא נגזרת מהפיטוי *ad pactum*, שהפך ל-*appalto* בתהליך דיסמילאציה. אם השערה שנייה זו נכונה, ייתכן שהרגיש עוד קאטאלאנו בשני המרכיבים של המלה וציין רק את החלק העיקרי. מסתבר יותר, שבשמיעת המלה *appalto*, יהיה אשר יהיה מקורה, חש קאטאלאנו כאילו הפונה לשתי מלים *a palto* (לפי שיטת "פלטו") ולכן פשטא לכתוב אותה בעברית, כתב רק את החלק שנראה לו עיקר המלה, *palto*. ראוי לציין, שעוד היום אומרים בנציה הסמוכה לפאדובה, שהיהודי המקבל בכל שנה מן הקהילה את הזיכיון לאפיית המצות, מקבל *appalto* של מאפיית המצות.

לפי קראון יש לקרוא את השם הפרטי **אוליאנה** *Giuliana*, ומפך הגיע למחשבות מוזרות בדבר תעתיק העיצור האיטלקי *g*. אך נעלם מעיניו, שדוקא באזור פאדובה קיים השם *Uliana* גם כשם אשה וגם כשם משפחה, ולכן אין כל תמיהה בתעתיק שהשתמש בו קאטאלאנו, ואין לקשור שם זה עם תעתיק האות *g*. המלה **אוסטאריאי** אינה באה להציג את המלה הספרותית *osterie*, אלא את המלה השכיחה בניבי *ostarie* (שהיא, דרך אגב, קרובה יותר למלה הרומית *hostaria*, שממנה נגזרה).

באלוטי הן לא רק גולות משחק, אלא גולות בדרך כלל, והכונה בפתב הנדון היא לגולות המשמשות להגרלה.

בוסולו — הצורה בניב פאדובה היא *bossolo*, ולא *bussolo*.

אהליוולו — פירוש המלה אינו בדיוק "חכירה ממושכת", אלא "דמי חכירת שדה"; ואולם אין משמעות זו (ופחות ממנה — המשמעות שייחס לה קראון) הולמת את ההקשר, ונראה, ששם הכונה "הלואה בריבית" או "הלואה במשכון" — אך גם פירוש זה צריך עיון, שהרי, עד כמה שהשיגה ידי, לא מצאתי תיעוד על משמעות כזאת של הביטוי.

לוקאנטי — ייתכן שיש כאן, כדברי קראון, תעתיק בלתי-מדויק של המלה *locande*, אך גם ייתכן שהכונה *locanti*, כלומר בעלי פונדקים. מבנה המשפט בכתב-היד אינו ברור כל צורכו ואין המלה מתקשרת יפה עם שאר המלים לא אם פירושה "פונדקים", ולא אם פירושה "בעלי פונדקים", ולפי המשמעות הפללית של המשפט שני הדברים אפשריים. לדעתי יש להעדיף את הקריאה *locanti*, שהרי באופן זה אין סטייה מן התעתיק השכיח.

לינדנרה — אין תמה בכך שהדל"ת פתוחה, שהרי שם המקום בניב המקומי הוא *Lendanara*. דוקא

מוזי — לא ייתכן שהכונה למלה *mucchi*, כפירושו של קראון, הן מבחינה פונטית והן מבחינה עניינית. מדובר שם בקניית חיטה למען אוכלוסיית הגטו של פאדובה, ונקוב שם, שקנו כך וכך "מוזי" במחיר כך וכך. האות "ז" אינה באה לציין את האות האיטלקית *c*. פירוש המלה *mucchi* (רבים של *mucchio*) אינו באיטלקית "קרן מטען" כדברי קראון, אלא "ערמה". חיטה אינה נקנית ב"ערמות", שאינן מידה מוגדרת ומדויקת². נראה לי מעל כל ספק, שהכונה כאן למלה האיטלקית *moggi* (רבים של *moggio*), שהיא מידת קיבול עתיקה לסחורה יבשה, ובמיוחד לדגנים. גודל ה"moggio" לא היה אחיד בכל חלקי איטליה; השימוש בו היה נפוץ בפאדובה, ושם היה שווה ל-347.81 ליטרים. אין תמה, שההגה *g* מועתק בזי"ן, שהרי במבטא של ניבי *g* קרוב מאוד מבטא *g* שלפני *i* למבטא של הזי"ן.

2. כפי שציין קראון עצמו, כדי לקבל את פירושו יש גם להניח, שחלה טעות סופר בניקוד המלה, ושהזי"ו הייתה צריכה להיות שרוקה ולא חלומה.

סניטה — לפעמים כתוב בכתב-היד סניטאד. שתי המלים, שהן שתי צורות לחלופין של מלה אחת, פירושן "משרד הבריאות", ולא "פקיד בריאות ציבורי".
סבורי — המלה היא בעייתית במקצת, שהרי לא נרשמה בשום מילון של ניבי וֶנטו; אך מלים שנגזרו מאותו שורש משמעותן "תעלות שופכין" וכדומה; יש להניח אפוא, שפירושו של קראון "מקום רחצה", שצינו בסימן שאלה, אמנם קרוב לנכון; מתוך ההקשר ברור, שמדובר במקני מים, שחיטאו ופיכסו בהם בגדים וחפצים אחרים, שהיה חשש שמא נזדהמו במעבירי דָּךְ.

סטרודון אינו דוקא שְׁדֶּרָה, אלא כל כביש ראשי רחב.

פאנטי, *fanti*, רבים של *fante*, אין פירושה "שומר סף"; שלוש משמעויות למלה: חינוך; חייל רגלי; שליח הרשות המקומית. מן ההקשר ברור, שהמשמעות האחרונה היא ההולמת את הנושא שלנו.

פוזולו — אינו יכול להיות *pozzuolo*, *pozzolo*, כסברת קראון, ושוב גם מטעמי פונטיקה וגם מטעמי הקשר הדברים. זי"ן אינה באה להציג צליל z ממושך, דומה לצד"י העברית, כמו במלה *pozzuolo*. הַפּוֹנָה כאן למלה *poggiolo*, שהיא המלה השכיחה בניבי וֶנטו לציון גוזזטרה. גם ההקשר מחייב פירוש זה: מסופר שם על אישה, שנפגעה בְּדָךְ ושילדה; מפתח הזיהום נעזבה האישה לנפשה, ובטירוף דעתה יצאה שלושה ימים אחרי הלידה ערומה על ה"פוזולו" כדי להזעיק עזרה. קרוב מאוד לפרש, שהופיעה על גוזזטרת ביתה, אך אין להבין, כיצד הופיעה ליד "מעייין", כפירוש של קראון (בעצם, *pozzuolo* אינו בדיוק "מעייין", אלא באר קטנה, אך אין כבר חשיבות לפרט זה!)³.

פורטיקו — אינו שם-עצם פרטי, אלא פירוש: מעבר מקומר.

פילאמי אינם ריהוט קל, אלא עורות.

פיטיגיי — תעתיק זה מוזר באמת; אך נראה, שהתכן קאטאלאנו כאן למלה *petecchie*; ייתכן שליד הצורה *petecchie* הייתה צורה אחרת, ושקאטאלאנו השתמש ללא הבחנה בשתי הצורות. אך, מחוסר תיעוד יישאר הדבר ב"צריך עיון".

צירוגיאה — אין זה נכון, שבניב פאדובה נטמע *r* ב-*g*, אלא פשוט *u* צורה קרובה יותר למקור המלה; שהרי כך היא התפתחות המלה: *cerusia* < *chirurgia* < *chirurgia*⁴.

קווארטיירו אינו "קווארטיירי שלו", שהרי הצורה הקבועה בניב פאדובה היא דוקא **קווארטיירו**. והוכחה נוספת לכך, שאין הסיומת -1 כינוי עברי, יש בטקסט, שבו נאמר "הקווארטיירו שלו". אמנם נכון, שאחת המשמעויות של המלה היא "מגורים"

3. הבנת מוזוי כ־*moggi* ושל פוזולו כ־*poggiolo* מביאה לידי מסקנה, שקאטאלאנו השתמש בעקיבות בזי"ן לציון *g* האיטלקית לפני *i*, והיא סותרת את הנחת קראון, שהשתמש באותה אות לציון שני צלילים, השונים זה מזה, ושאיך אחד מהם אינו דומה לצליל הוֶי"ן.

4. כלומר, מן הצורה העממית שבהשפעה "למדנית" הגיעה אל הצורה המקובלת ברוב הלשונות על פי היננית.

כדברי קראון, אך מן ההקשר מתברר, שבכתב־היד הנדון יש ליחס לה את משמעותה השנייה, "רובע".

ציטאדילה אינה שם־פרטי, אלא שם־עצם כללי, שפירושו "מבצר העיר".

אין כל מקום לתמיהתו הגדולה של קראון על שאין בכתב־היד שבדק סימן לעיצור מוכפל: מן המפורסמות היא, שבכל צפון איטליה, ופאדובה בכלל זה, אין מבטאים כלל את העיצורים הפפולים, ולכן מי שבא לתעתק מלים איטלקיות או מלים מן הניב שלו אינו מתכוון לצלם בעברית את הפת"ב האיטלקי, אלא את המבטא השגור בפיו, ולכן הוא מתעלם מן העיצורים המוכפלים בפת"ב הספרותי האיטלקי. גם בפתובים באותיות לאטיניות באותם אזורים אין הקפדה על פתיבת עיצורים מוכפלים, לעתים פותכים פעם אחת אות, שמן הראוי לכתבה פעמיים ולהפך (דוגמה ידועה לכך היא המלה גטו, הנכתבת בצפון איטליה ללא הבחנה gheto או ghetto).

השמטת e בסוף מלים אחדות, כמו stradon ועוד, אינה אלא תעתיק המלים של הניב המקומי, שבהן אין סיומת זו⁵.

---

5. אני רואה לי חובה נעימה להודות כאן לפרופ' אומברטו פורטיס ממיסטרי (ננציה), שמסר לי פרטים חשובים בדבר ניב פאדובה.

אגב קריאה

א. זכע — שורש לא היה

בפיוטו של ר' יוסף אלברדאני, "גנזי שעכטער", ספר שלישי, עמ' 141 נאמר:
 עדת צנועים, נתפללו ארבעים, בבאר מים נובעים
 ובשני עמודים הזכועים, בערב בשר תובעים
 ובבקר לחם שובעים.
 ופירש המהדיר: "ובשני עמודים, משה ואהרן כמו שנאמר וילנו כל עדת בני
 ישראל על משה ועל אהרן (שמות טז, ב). הזכועים, פועל "זכע" לא נודע לי ואולי
 צ"ל הצנועים".
 ומכל מקום ברשימת "המבטאים החדשים" (שם, עמ' 326) רשם שורש זכע.
 והנה פירושו ל"שני עמודים" אינו פירוש. מה מקומם כאן, בלשון 'ובשני
 עמודים'? אילו אמר "על ידי שני עמודים", היה אפשר בדוחק לפרש כך, עכשיו
 שאמר "ובשני", אין טעם למשה ואהרן.
 ועל כן נראה לפרש, ש"שני עמודים" הם כינוי למה שאמר אחר כך: בשר
 ולחם. כלומר, בני ישראל נתפללו ארבעים שנה במים, ובשליש יום ובמין, ומה
 פירוש הזכועים? לפני רציתי לתקן "הזלועים", משורש זלע שפירושו לבלוע,¹
 כלומר נתפללו בשני עמודים הנבלעים בגופו של אדם, ועל המן הרי דרשו חז"ל:
 לחם אפירים, לחם המובלע באיברים². אלא שהיססתי לתקן תיקון גדול כזה, וקיימתי
 שיהיה אפשר לבדוק את גוף כתב־היד, שממנו נדפס הפיוט.
 עכשיו בדקתי בכתב־היד (היינו בתצלום) וראיתי, שאין בתיבה זאת לא ז' ולא
 כ'. אלא מה יש שם? אות ק ואות ב. והתיבה כולה נקראת: הקבועים. לפי זה הפול
 פשוט; כלומר, נתפללו ישראל במדבר על ידי שני עמודים של מזונם של אדם, בערב
 אכלו בשר ובבקר מן³. שורש זכע בפיוט לא היה ולא נברא, לפי
 שעה, אלא בטעות קריאה.
 ולפי דרכנו למדנו מהפיוט דבר אחד. הוא מעמיד את השליו והמן פשני עמודים

-
1. וכן אמרתי לגב' א' ליונשטם עובר להדפסת מאמרה הנאה על השורש זלע, "לשוננו" כרך ארבעים, עמ' 259.
  2. ספרי במדבר פסקא פח, ויזא עה עמ' ב, ומכילתא במקום.
  3. בחת ה' לכם בערב בשר לאכל ולחם בבקר לשבע (שמות טז, ח); בין הערפים תאכלו בשר ובבקר חשבעו לחם (שם שם, יב).

קבועים, שעמדו להם לישראל ארבעים שנה במדבר. ומבואר לכאורה מדבריו, שהוא סבור שהשלי ירד להם לישראל כל ארבעים השנה. וכידוע, נחלקו בזה ראשונים. עיין למשל "תורה שלמה" לשמות טז, יג אות פג. ומדברי הפייטן חיזוק לדבריהם. הפייטן סידר את דבריו: מים, שליו ומן — שלא לפי הסדר במקרא: שליו, מן ומים; וקרוב יותר לסדר בתהלים עח: מים, מן ושליו (תהלים קה, מ: שליו, מן ומים).

ב. הרחבת נקבי המשיפות

בספרות ימי הביניים מצוי הביטוי "להרחיב נקבי המשיפות". ובן-יהודה, עמ' 3434, מפרש: "נקבי המשיפות, בהשאלה, הפונה הפנימית, הסודית של דבר". אין ספק, שעמד לפניו המקרא מְשִׁפּוֹת לֵקֶב (תהלים עג, ז), שנתפרש לפי עניינו: "מה שטמון במקום סתר, ובהשאלה משיפות הלב" (בן-יהודה עמ' 3433, וע"ש בהערה¹). ואף רס"ג בתרגומו תרגם לשון נסתרות ע"ש). אלא שב"י לא טרח להספיר את טעמו של הביטוי "להרחיב את נקבי המשיפות". שאם משיפות אמנם מחשבת סתר, מה טעם לנקבים כאן? כלום נאמר לנקב את הסוד — כלומר לגלותו? ומה טעם יש לביטוי "להרחיב נקבי המשיפות", שמשמע שיש נקבים, אלא שצריך להרחיבם? והביטוי מתפרש יפה ונכון על פי דברי הרמב"ם בפתיחתו למורה נבוכים, בפירוש הפסוק "תפוחי זהב במשיפות כסף" (משלי כה, יא): "משכיות הם הגופות המפותחים בפתוחים משופכים, כל אשר בהם מקומות פתוחים דקי העינים מאד כמעשה הצורפים, ונקראו כן מפני שיעבור בהם הראות. תרגום וישקף (פראשית כו, ח) ואסתכי. ואמר כי משל תפוחי זהב בשבכת כסף דקת הנקבים מאד היא הדבר הדבור על אפניו. וראה מה נפלא זה המאמר בתואר המשל המתוקן, וזה שהוא אומר, שהדבר שהוא בעל שני פנים, ר"ל שיש לו נגלה ונסתר, צריך שיהא נגלהו טוב ככסף, וצריך שיהא תוכו טוב מנגלהו, עד שיהיה תוכו בערך אל גלוי כזהב אצל הכסף, וצריך שיהא בגלוי מה שיוורה המתבונן על מה שבתוכו, כמו זה התפוח של זהב אשר כסוהו בשבכת כסף דקת העינים מאד, וכשיראה מרחוק או מבלי התבוננות, יחשב הרואה בו שהוא תפוח של כסף, וכשיסתכל איש חד הראות הסתכלות טובה, יתבאר לו מה שבתוכה, וידע שהוא זהב".

משיפות לפי זה הוא ציפוי כסף בעל נקבים, "עיניים", דקים מאוד, שהמתבונן דרכם רואה מה שמתחת למשיפות, וכשמרחיבים את הנקבים האלה מתגלה הנסתר יותר ויותר. אם כן הרחבת "נקבי המשיפות" פירושו להרחיב את הנקבים של המשיפות המסתירות את התוך. הפירוש בפסוק במשלי הוא של הרמב"ם, ולפי שעה לא מצאתי קודם לו. משום כך מובן, שלא נמצא הביטוי "הרחבת נקבי המשיפות" לפני הרמב"ם, אלא לאחריו, ובייחוד אצל הבקאים במו"נ ומשתמשים בו.

ומי הם המשתמשים בביטוי זה?

1. דרך אגב הפסקא "ובמשמ' המחשבות המטמירות" עד "ובמשמ' רצפת אבנים",

עמ' 3435, עמודה 1. אינה שייכת לכאן, אלא לעמ' 3433, ערך מְשִׁפּוֹת!

ב"י מביא מר' שמואל אבן תבון (מתרגם מו"נ) ב"קו המים", עמ' 40, 141. ויש להוסיף אף פירושו לקהלת (פתיחתו) וכן לקהלת ג. ר' ידעיה הפניני, באגרת ההתנצלות מנחת קנאות לר"י מפיסא, 102; המאירי, למשלי ל, א; וכן ב"ח בור ה"ה שו"ב", מהדורת ר"א סופר, עמ' 560: "והרחיבו נקבי המשכית באמרם למה נאמר חק עולם על הנרות לומר לך אע"פ שהקורבנות יבטלו בתי כנסיות ובתי מדרשות לא יבטלו". ר' לוי בראברה, בהקדמתו ל"פרדס החכמה". ויש לציין אף לאחרונים: בסוף ספר "מקור חיים" לר' שמואל צרצה (על פירוש ראב"ע לתורה); ר' יעקב עמדין בסידורו, דפוס ראשון דף טו עמ' ב': "התרנו לעצמנו להרחיב נקבי משכיות לבך"; ר' יחזקאל פיינויל בספרו "מוסר השפל", בסוף ההקדמה: "או מה שהרחיב נקבי משכיות כוונת רבותינו הקדושים נ"ע"; הנ"ל, שם, בפ"ב הלכות דעות, אות א ב"לשון חכמים": והרחיב נקבי משכיות כונת רבינו; צבי מנחם פינלש בהקדמתו ל"דרפה של תורה": "כי כוונתי בזה להרחיב נקבי המשכיות אשר פתחו וכו'". על פי הביטוי הנ"ל כתב ר' אליה לוי בשו"ת זקן אהרן, סוף סי' קיד: "לא רציתי להרחיב משכיות הדבור". ובראש סימן קט: "הוכרחתי להרחיב הדבור ולפתוח משכיות האסור". ומכאן לדברי ראשון. ר' שמשון מקינון ב"ספר פרייתות", לשון לימודים שער ג, סי' קסז: "ויכילנא עוד להרחיב נקב המשנה", כלומר לפרש את המשנה (חז"ל מו"ע"א). ושם סי' קעב: "מצינו אמורא מחליף דברי חברו וקאמר אנן איפכא מתנינן לה דאינה משנה כלל, אבל הם שוים ברוב, אבל הלשון חלוק ביניהם. פ"ק דבכורות (ה"א) א"ל רב מרדכי לרב אשי וכו' ופריך היינו הך, קמ"ל חייב אדם לומר בלשון רבו. ועוד כתבתי כיצא בזה להך, מנקבי המשניות ולהביא חבירים בדבר". אף כאן פירושו: מהדברים שמתגלים בפירושי המשניות, על פי הדרך הנ"ל שחייב אדם לומר בלשון רבו, אע"פ שאין הבדל בדין. ור' יצחק ב"ר מרדכי בתשובתו, "תשובות חכמי פרוניציא", מהדורת ר"א סופר, עמ' 176: "וכבר עמדתם אתם החכמים על נקבי המשכיות, והרחבתם אותם לכל בעלי עיניים".

2. והוא שכתב אף ב"חולדות אדם" שלו, פי"ג דף פה, עמ' א, ד"ה הנה בימי חז"ל: "מאת המשכילים יביאו להשקיף ממשכיות הספור הזה זיו נוגה הסודות הכמוסות בתוכן". (הוא מביא את דברי הרמב"ם בפתיחה למו"נ. לעיל מזה, דף פ עמ' ב', ד"ה טרם).
3. והגיע אף לקראים, כגון "אדרת אליהו" לא' בשייצי, עניין שבת, הפרק התשעה-עשר, דפוס אדעססא, נה סוף עמ' ב': "אתה המעיין במאמרנו זה עמדתו והתבונן במאמר החכם ר"א ב"ע בפירושו בתורה אשר הרחיב נקבי המשכיות יותר מן החכמים האחרונים".